

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

КАФЕДРА ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН
ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

XIX-XXI ст.

ПРАКТИКУМ

За загальною редакцією Р. В. Лаврецького

Львів-2014

УДК 94(477)(075.8)
ББК 63(4УКР)я73
І-90

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист № 1/11-4610 від 31.03.2014 р.)*

Автори: Віктор Голубко (теми № 3, 4, 10), Роман Лаврецький (передмова, теми № 5, 6), Андрій Лозинський (теми № 1, 2), Михайло Нагірняк (тема № 7), Василь Чура (теми № 8, 9).

Рецензенти: доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової та новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка **Олексій Сухий**,

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Львівського національного університету імені Івана Франка **Степан Качараба**,

доктор історичних наук, професор, професор кафедри європейської інтеграції та права Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України **Ярослав Малик**

Історія України : XIX – XXI ст. : Практикум / [Голубко В. С., Лаврецький Р. В., Лозинський А. Ф., Нагірняк М. Я., Чура В. І.] ; за ред. Р. В. Лаврецького. – ЛДУ БЖД, Львів, 2014. – 558 с.

Пропонований практикум підготовлено авторським колективом науково-педагогічних працівників кафедри гуманітарних дисциплін та соціальної роботи Львівського державного університету безпеки життєдіяльності. У практикумі висвітлено частину програмного курсу історії України (XIX – XXI ст.), яка відведена на семінарські заняття і самостійну роботу студентів. У ньому читач знайде сучасні наукові відповіді на складні питання вітчизняної історії. Запропоновані тези відповідей та уривки з історичних документів доповнюють лекційний курс з історії України, допомагають розвинути навички роботи з різними типами джерел, розвивають творче й неупереджене історичне мислення студентів.

Практикум призначений для повноцінної підготовки студентів вищих навчальних закладів з історії України, поглибленого вивчення історії рідного краю. Буде корисним для всіх тих, хто цікавиться політичною і соціальною історією України, її культурою, бажає вникнути в подробиці минулого на основі історичних документів.

© Голубко В. С., Лаврецький Р. В.,
Лозинський А. Ф., Нагірняк М. Я.,
Чура В. І. 2014
© ЛДУ БЖД, 2014

Передмова

Книга, яку Ви, шановний читачу, тримаєте у руках, є практикумом, зміст якого охоплює частину курсу історії України (XIX-XXI ст.). Цю навчальну дисципліну вивчають студенти у всіх вищих навчальних закладах України.

Оволодіння знаннями з історії України складається з вивчення лекційного матеріалу, підготовки та участі в семінарських заняттях, самостійної роботи студентів, модульного, поточного та кінцевого контролю знань і вмінь (іспиту). Саме недостатня підготовленість студентів, через відсутність необхідної навчально-методичної літератури, їх пасивна участь у семінарах спонукали авторів цього посібника до праці над вдосконаленням та інтенсифікацією навчальної підготовки. Крім того, існуючі в Україні практикуми з історії або створені для студентів історичних спеціальностей, або не відповідають навчальним програмам з загальним обсягом 108 годин.

Класична форма семінарського заняття з історії України передбачає, що студент набуває знання і вміння, які неможливо отримати під час лекції чи самостійної роботи. Чимало студентів і, навіть, викладачів помилково вважають, що нібито головною метою семінарського заняття є моніторинг знання лекційного матеріалу та заслуховування студентських рефератів чи доповідей. Якщо врахувати сталу тенденцію до зменшення у навчальних планах обсягу аудиторних годин (з 72 до 36), які відводяться на вивчення історії України, стає зрозумілим, що повторювати чи поглиблювати матеріал, вже попередньо розглянутий на лекції, є надмірним марнотратством навчального часу. З огляду на це, складаючи навчальну програму з історії України, автори даного практикуму вирішили реалізувати положення, що на семінарах студенти мають вивчати не лекційний матеріал, а теми, які б доповнювали лекції. Організована таким чином робота допомагає студентам отримати практичні навички роботи з історичними джерелами, навчитись основам історичного аналізу, вмінню робити аргументовані висновки, виступати перед аудиторією, доводячи свою точку зору, та здобути чимало інших навичок, необхідних для формування високоосвіченої та інтелігентної особистості.

У даному практикумі зібрано комплекс навчально-методичних матеріалів з історії України (XIX – XXI ст.), з допомогою яких будь-

який студент може повноцінно підготуватись до семінарських занять. Серед них плани семінарських занять, теми рекомендованих рефератів та доповідей, списки рекомендованих джерел та найновішої літератури, хронологічні таблиці, питання для самоконтролю та ін. Для тих студентів, які не мають багато вільного часу для роботи з підручниками чи додатковою літературою, автори підготували тези відповідей, ознайомлення з якими забезпечує мінімум знань для участі у семінарі.

Сучасні хрестоматії та збірники джерел з історії України, на жаль, не є доступними для широкого кола читачів через обмеженість їх тиражу. Тому, до кожного семінарського заняття авторський колектив підібрав уривки з найцікавіших, на нашу думку, джерел, які б доповнювали тези відповідей. Аналіз джерельного матеріалу, здійснений самостійно чи з допомогою викладача під час заняття, допоможе студентам відчувати “живу” історію без оцінок і коментарів істориків, виробити навички історичного аналізу, поглибити лекційний матеріал, що позитивно вплине на формування гнучкого плюралістичного мислення.

Тема 1

Соціально-економічне та громадсько-політичне життя в українських землях підвладних Російській імперії (кінець XVIII – початок XX ст.)

План

1. Соціально-економічний та суспільно-політичний розвиток Наддніпрянщини (кінець XVIII – перша половина XIX ст.): початки українського національного відродження.
2. Реформаторські процеси в Російській імперії та Україна у другій половині XIX ст.
3. Українські суспільно-політичні течії та рухи другої половини XIX ст.: народницький, соціал-демократичний, ліберальний, національний.
4. Утворення перших українських політичних партій в Наддніпрянщині – початок руху за незалежність України.
5. Перша російська антимонархічна революція 1905-1907 рр. та Українська парламентська громада в Державній думі Росії.

Рекомендовані теми рефератів

1. Занепад кріпосницьких та зародження ринкових відносин: антикріпосницька боротьба в першій половині XIX ст.
2. Українці у війні Росії з наполеонівською Францією.
3. Польські повстання 1830-1831 рр. і 1863-1864 рр. та їх наслідки для України.
4. “Історія Русів” – виразник політичних поглядів автономістів.
5. Кирило-Мефодіївське товариство. Роль Тараса Шевченка в українському національному відродженні.
6. Федеративна програма Михайла Драгоманова та її роль в розвитку суспільно-політичної думки. “Громадівський” рух.
7. Великодержавна суть Валуєвського циркуляру (1863 р.) та Емського указу (1876 р.).
8. Соціально-економічний розвиток Наддніпрянщини у пореформений царський період.
9. Національна політика царизму щодо України. Народницький рух.
10. Поширення соціалістичних ідей в українських землях підвладних Росії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Тези відповіді

1. Соціально-економічний та суспільно-політичний розвиток Наддніпрянщини (кінець XVIII – перша половина XIX ст.): початки українського національного відродження. Наприкінці XVIII ст. 80 % українських земель увійшли до складу Російської імперії. За першим поділом Польщі (між Росією, Прусією та Австрією, 1772 р.) Росія окупувала північні території між річками Дніпро і Сож. Згідно Кючук-Кайнарджийського мирного договору (між Росією та Османською імперією, 1774 р.) Російська імперія захопила південні території між річками Дніпро і Буг та побережжя Азовського моря (т. зв. пониззя Дніпра). У 1783 р. вона анексувала Крим, Таврію й Кубань. За другим поділом Польщі (1793 р.) Росія окупувала правобережні території від Дніпра до білоруських земель, а за третім (1795 р.) – західні території Волині по річку Буг. На початку XIX ст. Росія приєднала до себе ще дві західні території – Бесарабію (1812 р.) і Холмщину (1815 р.). Поза російським впливом були лише Галичина, Буковина і Закарпаття, які входили до складу Австрійської імперії.

Нова влада провела адміністративно-територіальні перетворення на приєднаних землях: ліквідовано полкову систему Гетьманщини, утворено намісництва за російським зразком (Харківське, Київське, Катеринославське, Волинське, Брацлавське і Таврійська область) та ін. Указом імператора Павла I у грудні 1796 р. створено нові адміністративно-територіальні одиниці – губернії (Подільська, Малоросійська, Новоросійська, Слобідсько-Українська, Київська, Волинська) з губернськими центрами і повітами (кожна з губерній була поділена на 11 повітів). До їх складу увійшли ліквідовані українські намісництва. У 1802 і 1832 рр. відбулися чергові адміністративні зміни – на українських землях було утворено 9 губерній, що підпорядковувались генерал-губернаторствам. На Слобожанщині та Лівобережжі постало Малоросійське генерал-губернаторство (Харківська, Чернігівська, Полтавська губернії), на Правобережній Україні – Київське генерал-губернаторство (Київська, Подільська, Волинська губернії), в Північному Причорномор’ї, Приазов’ї та Криму – Новоросійсько-Бесарабське генерал-губернаторство (Катеринославська, Херсонська і Таврійська губернії), які майже у незмінному стані перебували до початку Першої світової війни.

Визначальною особливістю *господарського розвитку* Російської імперії був швидкий занепад феодально-кріпосницької системи. Найбільше це виявилось в розвитку товарно-грошових відносин, проникненні капіталістичних відносин у сільське господарство та занепаді кріпосницької мануфактури. Внаслідок цього, у першій половині XIX ст., відбулося зростання товарності та поглиблення спеціалізації окремих районів України в сільськогосподарському виробництві, починається технічний переворот у промисловості, прискорюється процес утворення та розвитку фабрично-заводського виробництва. Перше місце у промисловості українських земель займала цукрова галузь, яка забезпечувала 80 % виробництва цукру імперії. У 1824 р. в с. Трошино Канівського повіту на Київщині збудовано перший цукровий завод (загалом у першій половині XIX ст. збудовано близько 200 цукроварень). Друге місце належало суконній промисловості (понад 160 фабрик). Високими темпами розвивалися металургійна, машинобудівна, вугільна галузі промисловості та військове виробництво (завод “Арсенал” у Києві, порохові заводи у Шостці, корабельні у Херсоні й Миколаєві). Кількість промислових підприємств в цей час сягнула майже 650. Нові явища та процеси поступово поширилися на сільське господарство та інші галузі економіки, активізувалася зовнішня торгівля. З України вивозили зерно, вовну, цукор. Загалом український експорт становив 60 % загальноросійського. Торговельні зв'язки були налагоджені з Німеччиною, Англією, Францією, Австро-Угорщиною та іншими державами Європи.

У 40-х роках XIX ст. почався перехід від мануфактур до фабрик із застосуванням парових машин. У Києві, Луганську, Катеринославі, Ромнах, Кременчузі збудовано перші заводи. Зокрема, родина українських підприємців і промисловців з Черкащини – Яхненків (батько – Михайло, сини – Кіндрат, Терентій і Степан) разом із своїм зятем Федором Симиренком у 20-30-х роках будують млини у Смілі та Умані, займаються гуртовою торгівлею хлібом, худобою, промисловими виробами. На початку 40-х років Кіндрат Яхненко (1760-1868 рр.) та Федір Симиренко (1791-1867 рр.) відкрили фірму “Брати Яхненки і Симиренко”, яка на Черкащині збудувала перші механічні (парові) пісково-рафінадні цукрозаводи (с. Ташлик, 1843 р.; с. Городище, 1848 р.), що значно переважали усі

аналогічні підприємства імперії. Поблизу с. Млієво у 1846 р. збудовано великий завод сільськогосподарських машин, який випускав обладнання й техніку для цукроварень. На ньому були побудовані два перших українських річково-морських пароплави (один з них мав назву “Українець”).

У середині XIX ст. феодально-кріпосницька система імперії Романових перебувала в глибокій кризі. Нові ринково-капіталістичні відносини ставали дедалі міцнішими та ефективнішими порівняно з феодалізмом. У процесі зміцнення капіталістичного укладу почали загострюватись соціальні протиріччя, посилилась антикріпосницька боротьба. Одним з проявів свавілля російської окупаційної влади стало примусове переселення українців. Зокрема, у 1792-1793 рр., за рішенням царського уряду, було масово переселено на Кубань колишніх запорозьких козаків та селян із Лівобережжя і Півдня України.

Поширеними формами селянського протесту були скарги до урядових установ, відмова платити оброк, непокоря владі, втечі (в Новоросійський край, на Дон, у Таврію) та ін. Найбільшим антикріпосницьким виступом стало повстання у с. Турбаї (1789-1793 рр.) Катеринославського намісництва (тепер Полтавська обл.). Місцеві поміщики Іван, Степан та Марія Базилевські почали закріпачувати селян, збільшувати панщину й запроваджувати інші повинності. Спочатку селяни вели мирну боротьбу (подавали скарги), пізніше взялися за зброю. У червні 1789 р. Стапан і Леонтій Рогачки, Мусій і Манойло Пархоменки, Семен Помазан та ін. почали збройне повстання: розігнали військову повітову команду, вбили ненависних поміщиків, запровадили самоврядування і протягом чотирьох років самостійно вирішували всі справи. Селянські заворушення охопили сусідні села, однак, влітку 1793 р. повстання було придушене російськими військами. Найактивніших повстанців відправили на довічні каторжні роботи, решту селян жорстоко побили або переселили в інші губернії, а саме с. Турбаї перейменували у Скорбне. За різними даними, упродовж 1797-1825 рр. в Україні відбулося понад 100 масових антиурядових виступів кріпаків. Найзначнішими були виступи селян 24 сіл і містечок Черкаського повіту на Київщині (1803 р.) та заворушення серед військових поселенців Чугуєва на Харківщині (1819 р.). Неврожай і голод спричинили селянські виступи на Катеринославщині (1824 р.),

а на початку 1826 р. спалахнуло селянське заворушення на Уманщині, що охопило декілька сіл повіту. Селяни оголосили себе вільними, почали захоплювати поміщицьке майно, арештовувати своїх кривдників. Влада жорстоко розправилася з повсталими.

Особливої гостроти селянський рух набув у першій третині XIX ст. на Поділлі, Волині та Київщині. Його очолив Устим Кармалюк – ім'я якого ще за життя стало легендою. Кілька разів відважного повстанця арештовували, засиляли до Сибіру, але він тікав звідти та продовжував боротьбу, яка загалом тривала майже 25 років. Устим Кармалюк загинув у жовтні 1835 р. Однак, це не зупинило антикріпосницький рух в Україні. Нового розмаху він набрав на Правобережжі у зв'язку із проведенням інвентарної реформи 1847-1848 рр., а також у 50-60-х роках. Важливу роль тут відіграли революційні події 1848 р. у Європі. Чутки про близьке скасування кріпосного права спричинили вибух селянських повстань. Українці дедалі активніше заявляли про свої права і виборювали їх. Антикріпосницький рух поступово ставав загальнонаціональним.

Середовище козацької старшини Наддніпрянщини було справжньою колискою багатьох провідних діячів українського національного відродження кінця XVIII – початку XIX ст. Скасування Росією автономії Гетьманщини викликало хвилю обурення з боку найбільш патріотично налаштованих представників української еліти. Василь Капніст (1758-1823 рр.), полтавський дворянин і громадсько-політичний діяч, пише “Оду на рабство”, в якій висловлює обурення запровадженням кріпацтва в Україні. На доручення козацької старшини, разом із своїм братом Петром, їде з таємною місією до Берліну (квітень 1791 р.), щоб викласти план відокремлення України від Росії. Він провів переговори з міністром закордонних справ Пруссії Е. - Ф. Герцбергом про можливість надання допомоги українцям у випадку відкритого збройного виступу проти російського царизму.

Українці у війні Росії з наполеонівською Францією. На початку XIX ст. французький імператор Наполеон Бонапарт (1769-1821 рр.) поставив мету створити світову імперію. Для її здійснення йому потрібно було знищити Англію – основного конкурента Франції на міжнародному ринку, а також Росію, яка стояла на шляху його планів. З перших днів війни 1812 р. українці відважно боролися

проти французького ворога. Зокрема, в Україні були сформовані військові частини Бузьких козаків; Ізюмський, Єлисаветградський, Маріупольський, Сумський, Охтирський гусарські полки; Київський, Чернігівський, Харківський, Новоросійський драгунські полки; Одеський, Таврійський, Волинський, Тернопільський піхотні полки; Глухівський, Катеринославський, Малоросійський кірасирський полки; Чорноморська кінна сотня та ін. Чимало українців було серед ополченських формувань. На Лівобережжі замість восьми запланованих полків було виставлено 15 (дев'ять полтавських і шість чернігівських). Кожний полк налічував 1200 козаків. Крім того, було сформовано п'ять кінних підрозділів і загони “лісових козаків” у Київській, Подільській, Волинській губерніях та у Тернопільському окрузі. Всього Україна мобілізувала майже 70 тис. вояків, у тому числі понад 33 тис. кінних (без офіцерів).

Беручи участь у боротьбі проти наполеонівських військ, українські селяни сподівалися на звільнення від кріпосницької залежності, а козаки – на повернення своїх прав та привілеїв. Захист рідної землі вважався святим обов'язком. Українці не лише перебували в лавах діючої армії, а й допомагали їй продуктами, фуражем, майном, транспортними засобами, коштами. Усього на потреби війни в Україні зібрано понад 9 млн крб, 13,5 пудів срібла, кілька кілограмів золота. Із загонів чернігівських ополченців та козаків у серпні-вересні 1812 р. був створений 88 км прикордонний ланцюг від с. Клюзи Городнянського повіту до с. Осадчини Остерського повіту на Чернігівщині.

Чимало яскравих сторінок у літопис війни вписали воїни-українці – генерали: Василь Костенецький, Юхим Чаплик, Олександр Михайлівський-Данилевський, Григорій Лісаневич, Олексій Всеволозьський; отамани: Федір Уваров, Матвій Платов, Дмитро Неверовський; солдати: Іван Галченко, Віктор Скаржинський, Афанасій Бурсак, І. Ліченко, М. Паламаренко, Ф. Драга, Т. Харченко, С. Шило, П. Милешко, М. Власенко, Я. Колесник, О. Складюк, І. Синиця, І. Козлюк; партизанські ватажки: Денис Давидов, Єрмолай Четвертак, Федір Потапов (Самусь), Степан Яременко, Василина Кожина та ін.

Однак, війна з Наполеоном не дала українцям волі і щастя. Але разом із тим, закордонний похід російської армії, у складі якої було

чимало українців, сприяв піднесенню національної свідомості та підштовхнув їх до боротьби проти кріпосництва й самодержавства.

Український суспільно-політичний рух в першій чверті XIX ст. опирався як на внутрішні, так і на зовнішні чинники. Зокрема, був відчутний вплив Великої Французької революції (1789-1794 рр.) та її концепції вільної нації. Одним із проявів цього стало виникнення в Україні таємних політичних товариств. Повернувшись із зарубіжних походів після перемоги над Наполеоном, багато їх учасників почали по-іншому дивитися на російську дійсність та політичний режим самодержавства, які різко негативно контрастували з європейськими ідеями свободи, рівності й братерства. Різновидом таких товариств були масонські ложі, перші з яких виникли у Києві – “З’єднані слов’яни” та Полтаві – “Любов до істини” (1818 р.). Учасниками цих об’єднань були відомі українські діячі: Іван Котляревський, Василь Капніст, Василь Лукашевич, а також майбутні “декабристи”: Павло Пестель, Михайло Орлов, Михайло Бестужев-Рюмін та ін. Однак, ці масонські ложі не мали українського національного спрямування. Основним завданням, яке ставили перед собою їх організатори, було залучення малоросійського дворянства до загальноросійського опозиційного руху. Чи не єдиним винятком був Василь Лукашевич, який виступав за відокремлення України від Росії та приєднання її до Польщі. На Правобережжі членами масонських лож були в основному польські шляхтичі, які головною метою вважали відновлення незалежності Польщі, разом із Правобережною Україною.

Крім масонських лож в Україні виникли і перші таємні політичні гуртки, які прагнули ліквідувати самодержавство. Одним з них було “Малоросійське товариство” (1819 р.), створене з ініціативи Василя Лукашевича. Проте, організована політична опозиція почала формуватися з виникненням перших декабристських організацій в Росії – “Союзу порятунку” (Петербург, 1816 р.) та “Союзу благоденства” (Москва, 1818 р.), які вимагали запровадження конституційного представницького управління та ліквідації самодержавства й скасування кріпосного права шляхом військового перевороту. Членами цих організацій були брати Матвій та Сергій Муравйови-Апостоли, Павло Пестель, Михайло Орлов та ін. Імпульсом до виникнення декабристського руху, можна вважати й

факт усвідомлення значною частиною офіцерів, котрі побували на Заході після перемоги над Наполеоном, впливу прогресивних європейських ідей народовладдя, свободи і прав людини, та різючої відмінності між російським самодержавством й устроєм розвинених країн Європи. Декабристи не лише запропонували нову політичну програму, але й першими організували збройне повстання проти царизму, відіграли важливу роль у загальноросійському русі Опору.

В Україні, у місцевостях де були розквартировані російські війська, перебувало на службі багато опозиційно налаштованих офіцерів – членів таємних товариств. У 1818 р., після прибуття до Києва генерала Михайла Орлова, місто стає центром зустрічей членів “Союзу благоденства”. Через три роки декабристські організації реорганізовані в два осередки – “Північне товариство” (Петербург) і “Південне товариство” (Тульчин, тепер Вінницька обл.). Головою останнього був полковник Павло Пестель. Крім Тульчинської, були створені ще дві управи: Кам’янська під керівництвом Василя Давидова і Сергія Волконського та Васильківська на чолі із Сергієм Муравйовим-Апостолом. Періодично відбувалися конспіративні наради членів “Південного” та “Північного товариств”. Однак, в питаннях тактики між ними були суттєві розходження: перше було налаштоване більш радикально, друге – більш помірковано. “Північне товариство” планувало повалення самодержавства та встановлення конституційної монархії.

Голова “Південного товариства” П. Пестель уклав політичний трактат “Руська правда”, де виклав програму дій після повалення царизму. Зокрема, всі народи Росії мали об’єднатися в централізовану парламентську республіку, ліквідується кріпосництво, зберігається приватна власність на землю, встановлюється цілковита свобода торгівлі й промисловості та ін. У 1823 р. в Новограді-Волинському утворилася ще одна таємна організація – “Товариство об’єднаних слов’ян”, під керівництвом братів Андрія і Петра Борисових та учасника польського визвольного руху Юліана Люблінського (Мотошновича). Через два роки вони об’єдналися з “Південним товариством”.

Взимку 1825 р. декабристи вирішили скористатися внутрішньополітичною ситуацією у Росії, пов’язаною із смертю Олександра I. 14 грудня 1825 р. “Північне товариство” підняло

повстання у Петербурзі. Однак, відсутність належної підготовки та розуміння мети повстання з боку солдат і народу призвело до його поразки, почалися арешти. “Південне товариство” не змогло вчасно підтримати повстання у Петербурзі, оскільки ще 13 грудня заарештовано його керівників. Проте, навіть за цієї ситуації, декабристи не склали зброю. 29 грудня Васильківська управа на чолі із С. Муравйовим-Апостолом підняла повстання в Чернігівському полку. Шукаючи союзників повстанці марно втратили три дні. Виступ почався в с. Трилісах, його підтримали близько 1 тис. солдатів та 19 офіцерів. Був складений “Православний катехизис” із закликами повалити самодержавство, встановити демократичний лад, ліквідувати кріпацтво. 30 грудня повстанці зайняли Васильків та вирушили на Білу Церкву, щоб приєднати до себе інші військові частини походом на Київ. Але назустріч їм уже йшли царські війська. У першій же сутичці був важко поранений С. Муравйов-Апостол. Управління повсталими було втрачено, 900 солдатів здалися без бою.

Суд над декабристами відбувся в Петербурзі. Близько ста осіб засуджено до заслання в Сибір і на Кавказ, а керівників повстання – Кіндрата Рилєєва, Петра Каховського, Матвія Муравйова-Апостола, Михайла Бестужева-Рюміна та Павла Пестеля – страчено. Головна причина невдачі повстання полягала в тому, що його мета була незрозумілою для широких мас загалом та українців зокрема. І це не дивно, адже декабристський рух практично не виходив за межі російської державності та менталітету. Наприклад, П. Пестель відносив українців до “корінного російського народу”.

В історичному значенні виступ декабристів був першою спробою повалення російського самодержавства, а мужність і героїзм його учасників стали високим моральним взірцем боротьби проти царизму. Політичні ідеї декабристського руху, зокрема право народу на вільне життя, в поєднанні з ідеями “Товариства об’єднаних слов’ян” та інших таємних політичних організацій в Україні вплинули на формування й розвиток українського визвольного руху.

Кирило-Мефодіївське товариство було засновано в Києві у січні 1846 р. Його очолив історик, професор Київського університету Микола Костомаров (1817-1885 рр.). Учасниками товариства були: полтавський учитель Василь Білозерський (1825-1899 рр.),

службовець канцелярії генерал-губернатора Микола Гулак (1821-1899 рр.) та ін. Пізніше до них приєдналися Пантелеймон Куліш (1819-1897 рр.) і Тарас Шевченко (1814-1861 рр.). Це був цвіт тогочасної молоді української інтелігенції. Вони захоплювалися ідеями свободи, демократії, всеслов’янського єднання, тому й свою таємну організацію назвали на честь великих слов’янських просвітителів Кирила і Мефодія. Основні положення політичної програми товариства були викладені у “Книзі буття українського народу” та “Статуті Кирило-Мефодіївського братства”. Братчики вірили, що прийде час, коли “вся слов’янщина встане, і не залишиться в ній ні царя, ні пана, ні холопа”. Ставили мету об’єднати всі слов’янські народи в одну парламентську федерацію, де кожний народ зберігав би свою свободу.

Розглядалася ідея месіанства української нації. Зокрема, провідна роль відводилася Україні, за якою мають піти усі слов’янські народи, а Київ мав стати столицею нової федерації республік. Однак, братчики по-різному дивилися на засоби досягнення цієї мети. Більшість схилилася до шляху реформ і “м’яких” методів. Меншість в особі Т. Шевченка зайняла радикальні позиції. Розходилися члени товариства і стосовно того, що є першочерговим і головним. Для М. Костомарова це були єдність і братерство слов’ян, а Т. Шевченко обстоював соціальне й національне звільнення українців. Проіснувало товариство недовго, в березні 1847 р. за доносом студента Олексія Петрова учасники були заарештовані. Найгірша доля спіткала Т. Шевченка, його було віддано в солдати і заслано на десять років до Оренбурга (Казахстан) без права писати й малювати.

Таким чином, від Кирило-Мефодіївського товариства бере початок історія нового українського політичного руху. Воно було першою в Україні нелегальною політичною організацією, що поставила за мету національне й соціальне визволення українського народу, воз’єднання його в єдиній соборній державі з одночасним створенням федерації або конфедерації слов’янських держав.

2. Реформаторські процеси в Російській імперії та Україна у другій половині XIX ст. У середині XIX ст. Російська імперія переживала глибоку соціальну кризу, суть якої полягала в невідповідності існуючих феодальних структур провідним світовим тенденціям розвитку, що утверджували нове буржуазне суспільство,

та посиленні процесу відставання від розвинених європейських держав. Характерними ознаками кризи став занепад поміщицьких маєтків і посилення експлуатації селян, панування екстенсивних методів господарювання і гальмування капіталістичних процесів, стримування розвитку підприємництва і наростання соціального напруження, що таїло в собі загрозу широкомасштабного суспільного бунту. За цих обставин необхідність модернізації ставала дедалі очевиднішою. Останнім аргументом стала поразка Росії у Кримській війні (1853-1856 рр.), в ході якої царизм не зміг подолати новітні промислові технології провідних європейських держав – Англії та Франції. Це змусило імперську бюрократію замислитися над розробкою і впровадженням реформаторського курсу, спрямованого на модернізацію економіки держави. Олександр II перейшов до здійснення радикальних реформ.

19 лютого 1861 р. цар видав маніфест про скасування кріпосного права, яким передбачалося ліквідацію особистої залежності селян від поміщиків, створення органів селянського самоуправління, наділення селян землею та ін. Селянська община стала найменшою адміністративною одиницею імперії, до компетенції якої належали функції місцевого самоврядування, сплатення податків, виконання різних повинностей та ін. Однак, ідея селянської общини не знайшла великої популярності в українських землях. Наприклад, якщо в Росії общиною жили понад 95 % селян, то на Лівобережній Україні – 30 %, а на Правобережній – лише 20 %. Такий стан справ зумовив у майбутньому більший потяг українських селян до приватної власності.

Негативом реформи було те, що вона проводилася за рахунок селян, які змушені були сплатити поміщику викуп. Формально цей викуп призначався за землю, а по суті, він був компенсацією за скасування феодалних повинностей. Оскільки селяни не могли одразу виплатити всю суму, яка становила 11 річних податків, то посередником між селянами і поміщиками виступила держава, яка сплачувала останнім викупні платежі, а селянам давала позику на 49 років. Внаслідок цього імперська казна за кожний виданий селянам карбованець отримувала 63 копійки чистого прибутку. Ще однією проблемою було те, що начебто юридично вільний селянин не мав справжньої громадянської рівності з іншими верствами суспільства. Селяни так і залишалися нижчим станом, адже отримували паспорт

лише на рік, виконували рекрутську повинність, перебували в залежності від поміщика до того часу, поки не викуплять у власність землю, зберігалися тілесні покарання різками та ін.

Скасування кріпацтва було першим кроком у комплексі реформ Олександра II, далі йшли земська і судова (1864 р.) та військова (1874 р.) реформи.

Земська реформа – передбачала створення виборних місцевих органів самоуправління – земств. Царизм намагався компенсувати дворянам економічні втрати шляхом надання їм обмеженої влади на місцевому рівні. Земства мали спрямувати свою діяльність на ефективне вирішення конкретних проблем провінції. Діяльність земств суворо регламентувалася законом. Вони контролювали місцеве господарство, народну освіту, медичне обслуговування, благоустрій, шляхи сполучення та ін. Царський уряд пильно стежив за діяльністю земств, не допускаючи обговорення на їх засіданнях політичних питань та забороняючи будь-які контакти губернських земських установ між собою, боячись організованої опозиції та висування єдиних вимог.

Судова реформа – запроваджувала ряд прогресивних принципів: безстановості судочинства, незалежності суддів від адміністрації, гласності судового процесу, змагальності сторін при розгляді судової справи (з'явилися прокурор, який звинувачував, та адвокат, який захищав підсудного), вводився суд присяжних у карному судочинстві. Всі ці зміни сприяли зростанню громадянської самосвідомості та були практичним кроком до створення правової держави.

Військова реформа – здійснювалася з 1862 р. у кілька етапів упродовж 15 років. Метою модернізації армії було створення сучасного боєздатного війська. Основною метою було скорочення чисельності армії в мирний час (на 40 %), і одночасно забезпечення можливості її розгортання під час війни. Реформа здійснила перехід від принципу рекрутського набору в армію до введення загальної військової повинності (1874 р.) та скорочення термінів служби. За новим законом, призивалися всі молоді люди, які досягли 21-річного віку, але уряд щороку визначав необхідну кількість новобранців (не більше 20-25 % призовників). Від служби в армії звільнялися: єдиний син у батьків та годувальник у родині, а також молодші брати, якщо старший брат призовників відбуває або вже відбув

службу. Скорочувався термін військової служби з 25 до 6-7 років. Зокрема, у сухопутних військах – 6 років в строю і 9 років у запасі, на флоті – 7 років дійсної служби і 3 роки в запасі. Для тих хто мав початкову освіту термін дійсної служби становив 4 роки, тих хто закінчив міську школу – 3 роки, гімназію – 1,5 року, а ті хто мав вищу освіту – півроку. Створювалася мережа військових і юнкерських училищ, удосконалювалася система військового управління (запроваджувалися військові округи (1864 р.) та Головний штаб), скасовувалися тілесні покарання в армії, переозброювались армія і флот (нові нарізні гвинтівки, лафети для важких сталевих гармат, артилерійські установки для озброєння військово-морських сил, броня для обшивки суден і фортечних укріплень) та ін.

Соціально-економічний розвиток у пореформений період.

Скасування кріпацтва та низка реформ 60-70-х років XIX ст. не сприяли швидкій ліквідації феодального ладу, а їх непослідовність і незавершеність зумовили перехід аграрного сектора на капіталістичні рейки водночас двома шляхами – пруським та американським. Пруський шлях передбачав уповільнене входження поміщицьких господарств в капіталізм за рахунок напівфеодальної експлуатації селянства. Американський шлях відкривав перспективи швидкого зростання фермерських господарств, звільнення від будь-яких залишків феодальної залежності та ліквідацію поміщицького землеволодіння. Пруським шляхом пішли підприємці більшості українських губерній імперії. У цих регіонах діяла відробіткова система (за оренду землі у поміщика селянин відробляв своїм інвентарем та худобою на його землях), яка поступово вела до розорення основної маси селянства. Завдяки сталому розвитку цукрової промисловості підприємці Правобережжя дещо випереджали за темпами економічного розвитку Лівобережжя. На Півдні України заможні селяни створювали потужні агропромислові фермерського типу, що ґрунтувалися на використанні машин та вільнонайманої праці. В цьому регіоні поширився американський спосіб переходу до капіталізму.

Значні зміни відбулися в пореформений період у сфері землекористування. Капіталістична конкуренція та перетворення землі на товар стимулювали її активний продаж, внаслідок чого у другій половині XIX ст. відбулися докорінні зрушення в розподілі

земельної власності. Вже на початку XX ст. власниками 68 % всієї української землі були майже 3 тис. поміщиків. Поряд із традиційно великими землевласниками – Браницькими, Скоропадськими, Потоцькими з'явилися нові капіталісти – Симиренки, Терещенки, Харитоненки. Крім того, у 1877-1905 рр. українські поміщики продали особам недворянського походження майже 6 млн десятин землі, що становило більше третини загальної площі всього землеволодіння. Капіталізм стимулював, також, застосування техніки в землеробстві, використання вільнонайманої праці, зростання посівних площ, поліпшення структури агропосівів та ін. В південноукраїнських губерніях значного поширення набуло використання удосконалених знарядь праці, нових прийомів агротехніки, модернізованих сільськогосподарських машин та ін. Зокрема, наприкінці 70-х років XIX ст. у господарствах України працювало майже 700 парових двигунів.

Капіталізація українського сільського господарства сприяла формуванню ринку вільнонайманої праці. Зокрема, наприкінці XIX ст. майже 2 млн осіб були зайняті як поденні чи постійно наймані працівники у землеробстві Таврійської, Херсонської, Катеринославської, Київської, Подільської та Волинської губерній. Закономірно, що саме в цих регіонах виникають перші робітничі ринки – містечка Шпола і Сміла на Київщині, Каховка (Таврійська губернія), Єлисаветград, Одеса, Катеринослав та ін.

У другій половині XIX ст. Україна остаточно стає основним центром імперського виробництва сільськогосподарської продукції, який відіграв помітну роль на світовому аграрному ринку. Зокрема, в Україні вирощували 43 % світового врожаю ячменю, 20 % – пшениці, 10 % – кукурудзи і тютюну та ін.

У 60-80-х роках в Російській імперії відбувся *промисловий переворот*, який замінив дрібне товарне виробництво (мануфактури) – широкомасштабним (фабрики), ручну працю – машинною (парові та електричні двигуни, двигуни внутрішнього згорання) та ін. Зокрема, у 1860 р. в Україні налічувалось понад 2 тис. промислових підприємств, на яких працювало близько 90 тис. робітників; на початку XX ст. підприємств було вже понад 30 тис. і відповідно близько 2 млн робітників. Важливе значення мало те, що нові фабрично-заводські підприємства створювалися на основі сучасної на той час техніки й технології з врахуванням світового досвіду

організації виробництва. Передовими стають залізорудна, вугільна, металургійна, машинобудівна галузі промисловості, які забезпечували стабільний прогрес економіки. Відкриття в Україні нових, більш ефективних, родовищ корисних копалин дали змогу в другій половині XIX ст. забезпечити економіку імперії потужною сировинною базою. Політика промислового перевороту підтримувалася царським урядом, який надавав підприємцям пільгові казенні замовлення, кредитував важку індустрію, запровадив протекціоністські митні тарифи на ввезення імпортованих металовиробів, сировини та ін. Важливою складовою модернізаційних процесів стало залізничне будівництво. У 1865 р. почалося спорудження першої в Наддніпрянській Україні залізниці між Одесою і Балтою, а вже наприкінці століття довжина залізничних колій в імперії зросла з 1,5 тис. до 50 тис. верст, з них 20 % припадало на Україну. Саме залізничне будівництво стало стимулом для стабільного розвитку металургійної, вугільної, машинобудівної галузей індустрії, засобом прискорення виробничих процесів та міграції робочої сили.

В другій половині XIX ст. центр важкої індустрії імперії переміщується з російського Уралу, де ще зберігалися пережитки феодального кріпосництва, в українське Подніпров'я, де вже активно впроваджувалася капіталістична машинна індустрія. Промислова експлуатація Криворізького залізрудного і Нікопольського марганцевого басейнів, будівництво великих металургійних заводів у Катеринославі, підприємницька лихоманка в шахтарському Донбасі призвели до того, що видобуток кам'яного вугілля зріс з 1861 до 1900 рр. у 115 разів, а виробництво залізної руди збільшилось у 158 разів, тоді як на Уралі лише в 4 рази. Так, у Росії приріст металургійного виробництва становив від 13 до 25 %, а в Україні ці показники були значно вищими – від 4 до 8 разів. Аналогічні процеси відбувались і в інших галузях української індустрії. Прогресуючий розвиток економіки українського Подніпров'я відбувався завдяки масовому впровадженню новітньої техніки та промислової енергоозброєності фабрик і заводів, які в середньому у 42 рази були вищим, ніж на Уралі, тому продуктивність праці українського робітника-металурга в 6 разів перевищувала продуктивність праці уральського. Такі зміни дали можливість Україні перетворитися на передовий індустріальний

регіон, який виробляв абсолютну більшість кам'яного вугілля, чавуну, заліза і сталі імперії.

На рубежі XIX-XX ст. прискорився процес концентрації виробництва. Дрібні й середні підприємства не витримуючи конкуренції, розорялися і переходили у власність великих капіталістичних монополій. Найпоширенішим типом монополій у Російській імперії стали синдикати, які охоплювали десятки й сотні дрібних й середніх підприємств, у тому числі й в Україні (“Продамет”, “Трубопродаж”, “Продпаровоз”, “Продвагон”, “Продвугілля” та ін.). Для підтримки високих цін на торговельних ринках та одержання максимальних прибутків синдикати час від часу штучно скорочували або збільшували виробництво продукції. Поглинаючи дрібніші заводи і фабрики, великі монополістичні об'єднання сприяли розвитку потужних промислових підприємств. Зокрема, на початку XX ст. не було жодного українського металургійного заводу, який би виробляв менш ніж 1 млн пудів чавуну на рік. Продукція лише п'яти заводів-гігантів Південної України становила понад 25 % усієї імперської виплавки металу. Більшу частину вуглевидобутку Донбасу забезпечували великі шахти, кожна з яких давала на-гора не менше ніж 10 млн пудів кам'яного вугілля щороку. Модернізація української промисловості в другій половині XIX ст. суттєво змінила місце та роль Наддніпрянщини в російській економіці. Зокрема, частка України в промисловому виробництві Російської імперії на початку XX ст. зросла більш ніж у два рази – з 9 до 21%.

Змінюється *соціальна структура суспільства*. Поряд із традиційними верствами феодального суспільства – селянством і поміщиками, з'являються нові класи – пролетаріат і буржуазія. Українське робітництво формується як складова частина загальноросійського пролетаріату. Порівняно із західноєвропейським робітничим класом вітчизняні робітники мали певні особливості: важке економічне становище, багатонаціональний склад, велика кількість молоді в пролетарському середовищі та ін. У майбутньому ці особливості визначили політичне обличчя та психологічну специфіку українського пролетаріату – революційний радикалізм у його поглядах і діях.

Буржуазія в Російській імперії формувалася під контролем самодержавства й була тісно пов'язана з поміщицьким

землеволодінням, що й визначило її консерватизм та вірогідність. Основними джерелами формування національної буржуазії були: дворянство, яке перейшло на капіталістичні методи господарювання; купці; чумаки; лихварі, які мали певний капітал; кустарі, які швидко пристосувалися до нових умов; заможні селяни-фермери, які орієнтувалися на ринок і використовували найману робочу силу. Пізніше сформувалася українська торгово-промислова еліта – родини Яхненків, Симиренків, Чикаленків, Терещенків, Харитоненків, Алчевських та ін., які за розмірами капіталів стали найбагатшими в імперії. Буржуазія в Україні стає багатонаціональною, адже крім українців були євреї, поляки, росіяни, французи, англійці, бельгійці та німці. Зокрема, виходець із Південного Уельсу Джон Джеймс Юз (1814-1889 рр.) у 1869 р. почав будівництво на побережжі р. Кальміус (с. Олександрівка Катеринославської губернії) великого металургійного заводу російсько-англійського “Новоросійського товариства кам’яновугільного, залізного і рейкового виробництв”. При заводі пізніше виникло місто Юзівка (тепер Донецьк). Це був перший завод в імперії, який з 1872 р. працював за повним металургійним циклом (кокові печі та гаряче дуття). Засноване Дж. Юзом робітниче місто стає передовим індустріальним центром імперії. У 1913 р. в Юзівці вироблялося 74 % заліза Російської імперії.

У другій половині XIX ст. формується інтелігенція – специфічна верства, яка займалася не фізичною, а розумовою працею. Розвитком та поширенням національної культури у суспільстві опікувалося понад 4 % населення України. Джерелами формування інтелігенції були дворянство (близько 25 % складу) та вихідці з різночинців. Переважна більшість вітчизняної інтелігенції була неукраїнського походження. Зокрема, наприкінці XIX ст. лише 16 % юристів, 25 % учителів і 10 % письменників, лікарів та агрономів були українцями за походженням. Українофобська асиміляторська політика царського уряду призводила до значної русифікації інтелігенції, тому справжня українська інтелігенція проживала переважно у селах та невеликих містах. Наприкінці XIX ст. українців серед міського населення було менше третини, домінували ж росіяни, євреї та поляки.

Отже, у другій половині XIX ст. під впливом буржуазних реформ та промислового перевороту в Україні відбулися значні

соціально-економічні зміни. В аграрному секторі сформувався високий рівень концентрації земельної власності, у сільськогосподарському виробництві набули значного поширення застосування техніки, використання вільнонайманої праці, відбулося поліпшення структури посівів та ін. Ці зміни дали можливість Україні перетворитися на потужний центр агровиробництва світового значення. В промисловості індустріалізований Південь і Подніпров’я стають основною паливно-металургійною базою імперії. Українська промисловість розвивалася швидкими темпами, спостерігався високий рівень концентрації виробництва, іноземне фінансування та ін. Змінилася соціальна структура суспільства, виникли нові класи – буржуазія і пролетаріат, більш важливу роль почала відігравати інтелігенція.

3. Українські суспільно-політичні течії та рухи другої половини XIX ст.: народницький, соціал-демократичний, ліберальний, національний. Економічні реформи стимулювали піднесення суспільного руху в Російській імперії, залучили до політичного життя багатомільйонне селянство і робітництво, урізноманітнили форми суспільної активності. Проте, непослідовність, обмеженість й незавершеність реформ посилювали соціальне напруження в імперії. Хвиля контрреформ 80-90-х років XIX ст., яка полягала у посиленні влади держави над суспільством, значно ускладнила ситуацію. Імператор Олександр III намагався гальмувати суспільний розвиток, що в підсумку викликало наступ реакції – періоду “виправлення фатальних помилок” 60-х років. Зокрема, введено новий університетський устав (ліквідував автономію університетів, 1884 р.); вийшов циркуляр про т. зв. “кухарчиних дітей” (забороний приймати до гімназій вихідців з нижчих верств населення, 1887 р.); видано “Положення про земських начальників” (надав великі повноваження дворянам, які могли виконувати адміністративні та поліцейські функції на місцях, 1889 р.), ухвалено “Положення про губернські та повітові земські установи” (посилило контроль за місцевими органами влади з боку держави, скоротило представництво селян в цих установах, 1890 р.) та ін. Такі кроки царизму вели до консервації, згортання, а подекуди й ліквідації тих незначних позитивних зрушень і змін, які були досягнуті буржуазними реформами 60-70-х років XIX ст.

Проте, консерваторам не вдалося повністю відновити колишні старорежимні порядки. Наприкінці XIX ст. в Російській імперії почалася нова хвиля масового невдоволення селян від безземелля та грабіжницьких викупних платежів, а робітники висловлювали обурення жахливими умовами праці та мізерною зарплатою. Новосформовані капіталісти прагнули політичної влади, яка б забезпечила їм надійні гарантії вільного підприємництва. Інтелігенція бажала поглиблення процесу демократизації суспільства, а закабалені народи імперії дедалі голосніше виступали проти свого колоніального статусу за національне відродження.

Суспільно-політична думка цього періоду висувала численні моделі майбутнього розвитку та пропонувала різні шляхи досягнення поставленої мети. Найвпливовішими політичними течіями були – загальноросійська народницька, соціал-демократична, ліберальна та український національний рух.

Народницький рух зародився у 60-80-х роках XIX ст. вихідцями із дворянської та різночинської інтелігенції. Народництво стало реакцією частини суспільства на пореформені зміни традиційного селянського життя, появу й утвердження західних буржуазних ідей, звичаїв і порядків. Вважаючи капіталістичний шлях розвитку для Росії безперспективним, народники відстоювали ідеї т. зв. народного виробництва – некапіталістичної індустріалізації, артільно-общинного господарства, соціалістичного устрою на основі селянської общини. Засобом досягнення поставленої мети мала стати революція. Однак, єдності поглядів на її здійснення серед народників не було. Зокрема, Петро Лавров відстоював необхідність тривалого підготовчого періоду пропаганди і агітації за революційні зміни; лідер т. зв. бунтарів Михайло Бакунін виступав за якнайшвидший початок народного повстання проти приватної власності, держави та церкви; а ідеолог “змовницького” напрямку Петро Ткачов переконував, що в Росії пропаганда чи заклик до народного бунту ефекту не дадуть і єдиним шляхом до змін у суспільстві може бути тільки революційна змова.

У 1874 р. розпочалося масове “ходіння в народ” інтелігенції, яке охопило 37 губерній Російської імперії. Це був перший практичний досвід зближення інтелігенції та народних мас. Проте, народ не відгукнувся на революційні заклики. “Ходіння в народ” організаційно консолідувало народницькі організації в Україні.

Зокрема, у Києві діяли гуртки “чайківців” та “Київська Комуна” (1872-1874 рр.); в Одесі, селах Київської і Херсонської губерній – революційний гурток “Південні бунтарі” (1874-1876 рр.); менш чисельні гуртки існували у Харкові, Житомирі, Чернігові, Полтаві, Миколаєві. “Південні бунтарі” планували здійснити селянське повстання на Київщині. У 1875 р. вони уклали статут нелегального селянського товариства “Таємна дружина” й “Височайшу таємну грамоту”. Діючи від імені царя, як представник херсонських селян у Петербурзі, Яків Стефанович закликав народ до боротьби проти поміщиків і прагнув перерозподілити землі. У жовтні 1877 р. спроба селянського повстання в 40 селах Чигиринського повіту Київської губернії (т. зв. “Чигиринська змова”) була викрита поліцією, учасники заарештовані й заслані до Сибіру.

Наприкінці 70-х років XIX ст. народницький рух розколовся на дві течії – помірковану й радикальну, а його учасники усвідомили необхідність відходу від бунтарських поглядів й перейшли на позиції політичної боротьби проти царизму. Помірковану течію представляв “Чорний переділ” (пропагандистська діяльність, ставка на легальні методи боротьби; проіснував до 1917 р.). Радикальний напрям уособлювала “Народна воля” (терористична діяльність, встановлення демократичної республіки з місцевим самоуправлінням, право націй на самовизначення та ін.). “Народна воля” тривалий час виявляла революційну активність (вбивства у травні 1878 р. в Києві жандармського офіцера Гейкінга, в лютому 1879 р. – харківського губернатора Дмитра Кропоткіна). Праправнучка останнього українського гетьмана Кирила Розумовського (1750-1764 рр.) – Софія Перовська (1853-1881 рр.) очолила групу “народовольців”, які вперше в Російській імперії провели ряд терористичних акцій проти царя і в березні 1881 р., вбили Олександра II, кинувши бомбу у Санкт-Петербурзі. П’ятеро виконавців теракту, більшість з яких були вихідцями з України: Андрій Желябов, Микола Кибальчич, Тимофій Михайлов, Микола Рисаков та Софія Перовська були прилюдно повішені на ешафоті в столиці Росії. “Народовольські” організації діяли в Києві, Харкові, Одесі, Ніжині, Полтаві та інших містах України.

Наприкінці XIX ст. набула поширення марксистська ідеологія, на основі якої сформувалася **соціал-демократична течія** суспільно-політичного руху. В основу марксисту покладена теорія класової

боротьби, віра у революційну роль пролетаріату – творця нового, комуністичного суспільства та ін. У Росії марксизм користувався більшою популярністю, ніж у Європі, а його ідея про головну роль пролетаріату в революційному перетворенні суспільства певною мірою відповідала слов'янофільській ідеї про месіанську богообраність царської Росії. Справедливість, рівність, свобода – були не тільки основою нової ідеології, але й базовими цінностями селянського общинного соціалізму.

На початку 70-х років XIX ст. першими пропагандистами марксизму в Україні були магістр Київського університету Микола Зібер та його товариш Сергій Подолинський. У 80-90-х роках у Катеринославі, Києві, Одесі, Харкові виникли нелегальні марксистські гуртки, які займалися пропагандою та агітацією і намагалися налагодити зв'язок з робітничим рухом. Зокрема, робітник Ювеналій Мельников заснував у Києві (1892 р.) нелегальну школу навчання марксистських агітаторів серед робітників промислових підприємств. Наступний крок соціал-демократія зробила наприкінці 90-х років, коли після появи петербурзького “Союзу визволення робітничого класу” аналогічні групи виникли у Києві, Катеринославі, Миколаєві та інших містах України. На першому з'їзді Російської соціал-демократичної робітничої партії (Мінськ, березень 1898 р.) серед дев'яти його делегатів четверо представляли Україну (Борис Ейдельман, Натан Вигдорчик, Казимир Петрусевич, Павло Тучапський).

Ліберальний рух поширився на межі 70-80-х років в земському середовищі. Основою ліберальної альтернативи суспільного розвитку лежала ідея побудови економіки за законами вільного ринку та конкуренції. Ідеальною формою державного управління ліберали вважали конституційну монархію. Не визнаючи революційних форм і методів боротьби, в основу своєї діяльності вони поклали тактику пошуку компромісів з урядом.

Найвпливовішою в Україні була ліберальна група земств Чернігівщини, яку очолювали Іван Петрункевич, Олександр Ліндфорс, Ілля Шраг та ін. Ліберальні настрої існували також у Київському, Харківському, Полтавському, Ніжинському земствах. Ліберали видавали опозиційну пресу, скликали з'їзди земських службовців, організовували банкетні, на яких приймалися петиції та звернення до уряду з вимогами встановлення конституційного ладу

в імперії та ін. Однак, ліберальний рух в Україні не зміг перетворитися на потужну опозиційну силу. Тогочасна нерозвинена соціальна структура російського суспільства не передбачала існування т. зв. “третього стану” (поміркованих лозунгів, завдань і дій; активної боротьби проти бюрократії при абсолютно лояльному ставленні до самодержавства та ін.).

У середині XIX ст. поживається **національний рух**. Колишні учасники Кирило-Мефодіївського товариства, повернувшись після ув'язнення і заслання, створюють у Петербурзі першу українську просвітницьку організацію “Громада” (1859 р.). Вона сприяла розвитку народної освіти, української літератури, національної свідомості та ін. Там же у 1861 р. почав виходити перший в імперії український часопис “Основа”, навколо якого групувалися вже відомі діячі національного руху – Микола Костомаров, Василь Білозерський, Пантелеймон Куліш, Тарас Шевченко і весь “громадівський” рух. Активно діяла інтелігенція, яка підтримала національне відродження. Виникли українські “громади” в Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі. Під керівництвом молодшої верстви української інтелігенції – Володимира Антоновича, Тадея Рильського, Анатолія Свидницького, Павла Житецького та ін. значного впливу набула “Київська громада”, що утворилася на основі тасмного гуртка “Хлопоманів”.

Після поразки польського повстання проти царського режиму (1863-1864 рр.), що охопило Правобережну Україну (не знайшло підтримки української інтелігенції та селянства через намагання польської шляхти відновити Річ Посполиту в кордонах 1772 р., включно з українськими землями), у Російській імперії почався наступ реакції. Будь-яка діяльність українофілів сприймалася як пряма загроза самодержавству. У липні 1863 р. побачив світ сумнозвісний “Валуєвський циркуляр”, який забороняв друкування українською мовою шкільних та релігійних видань (заборона не стосувалася лише творів художньої літератури). Так російський окупант не давав можливості українському національному рухові стати масовим, загальмовував його розвиток, нищив патріотично налаштовану національну еліту. Частково царизму вдалося досягти поставленої мети, адже після цього циркуляру настала затяжна пауза у процесі українського національного відродження.

На початку 70-х років XIX ст. “громадівський” рух знову

активізувався. Національні сили концентрувались у київській “Старій громаді” (Володимир Антонович, Микола Зібер, Михайло Драгоманов, Микола Лисенко, Михайло Старицький, Павло Чубинський та ін.). Вони створили “Південно-Західний відділ Російського географічного товариства”, де займалися дослідженням і пропагуванням української археології, етнографії, географії, історії та активно розробляли модель майбутнього суспільного розвитку. У 1873 р. “громадівці” виклали свою політичну програму, в якій вимагали перетворення Росії на федерацію і надання широкої автономії українським землям.

У відповідь на пожвавлення українського національного руху російське самодержавство видало “Емський указ” (травень 1876 р.), який остаточно заборонив друкування будь-якої україномовної літератури в Російській імперії та ввіз її з-за кордону. Такі кроки російських окупантів остаточно підірвали легальну діяльність “громадівців”, а їхні провідні діячі змушені були емігрувати. В 1878-1882 роках Михайло Драгоманов у журналі “Громада” (виходив у Швейцарії) опублікував нову програму українського національного руху, що передбачала: демократію (парламентська система влади, демократичні права і свободи громадян), федералізм (громадське самоврядування, автономний статус України у складі федеративної Російської республіки), європеїзм (Західна Європа – джерело прогресивного соціально-економічного розвитку), культурництво (визвольна боротьба має вестися винятково просвітницькими формами і методами) та ін.

Отже, представниками різних суспільно-політичних течій та рухів у другій половині XIX ст. пропонувалися альтернативи існуючому суспільному розвитку та висувалися різноманітні форми і методи досягнення поставленої мети. Зокрема, загальноросійські політичні сили передбачали, загалом, соціальне визволення, а український політичний рух – національне визволення. Першим політичним організаціям різних напрямів була притаманна малочисельність, неорганізованість, нечіткість програмних положень і слабкий зв’язок з масами. Однак, незважаючи на це, вони зуміли відіграти помітну роль у житті суспільства, стали місцем концентрації національних інтелектуальних сил та майбутніх масових рухів.

4. Утворення перших українських політичних партій в Наддніпрянщині – початок руху за незалежність України. На початку XX ст. важливою складовою суспільного життя в Україні був національний рух. Новою його рисою стало активне розгортання процесу створення українських політичних партій. Політичний рух набирав загальнонаціонального характеру. Зокрема, проводилися масові заходи за участю української інтелігенції – урочисте відкриття в Полтаві пам’ятника Іванові Котляревському (1903 р.), відзначення 35-річчя творчої діяльності Миколи Лисенка та Івана Нечуя-Левицького, які сприяли зростанню національної свідомості українців. Активним учасником руху стає молодь. Так, на початку 1901 р. 183 студенти Київського університету Св. Володимира за національні погляди віддано в солдати. Репресії проти молоді влада поєднувала з вимушеними поступками: студентам дозволено створювати гуртки, проводити збори, користуватися касами взаємодопомоги, бібліотеками та ін.

Перші українські політичні партії виникли наприкінці XIX ст. в Східній Галичині – *Русько-українська радикальна партія* (1890 р.), *Українські соціал-демократична* та *національно-демократична партії* (1899 р.). На Наддніпрянщині, в цей час, виникають молодіжні гуртки “свідомих українців”, які прагнуть політизації суспільства. Перша таємна студентська організація “*Братство Тарасівців*” була створена влітку 1891 р. у Полтаві. Віталій Боровик, Борис Грінченко, Іван Липа, брати Микола і Юрій Міхновські, Володимир Шемет, Михайло Коцюбинський, Олександр Черняхівський та ін., під час відвідин могили Т. Шевченка в Каневі (1892 р.), дали клятву “всіма засобами поширювати серед українців безсмертні ідеї Великого Кобзаря”. Братство виступало за самовизначення українців, відродження та розвиток рідної мови, культури, освіти.

В Києві за ініціативи Володимира Антоновича і Олександра Кониського, у 1897 р. утворено *Загальну українську безпартійну демократичну організацію*. Її метою було об’єднання всіх українських діячів в одній структурі й прагнення спрямувати національний рух у традиційному культурно-освітньому напрямку.

У лютому 1900 р. в Харкові, за ініціативи студентів місцевого університету: Дмитра Антоновича, Михайла Русова, Олександра Коваленка, Боніфатія Камінського, Левка Мацієвича, Опанаса

Андрієвського, Дмитра Познанського та ін., виникла перша політична партія в Наддніпрянській Україні – *Революційна українська партія*. Вона об'єднала в своїх рядах різні покоління українців у боротьбі за національне визволення. Партія мала шість осередків – у Києві, Харкові, Полтаві, Лубнах, Прилуках і Катеринославі та закордонний комітет у Львові. Програма партії була складена адвокатом Миколою Міхновським і передбачала створення “одної, єдиної, нероздільної, вільної, самостійної України від Карпат аж по Кавказ”. У складі партії діяло декілька течій. Зокрема, Микола Порш, Володимир Винниченко, Симон Петлюра та ін. вважали, що партія має об'єднати націоналізм і марксизм, тобто те, що, мабуть, важко поєднати. Іншу течію очолював Микола Міхновський та ін., які виступали з чітких націоналістичних позицій (“За самостійну Україну”, “Україна для українців” та ін.). Ще одну групу очолював Маркіян Меленевський з прихильниками, які вважали, що партія має відмовитися від національної орієнтації і стати автономною складовою російської соціал-демократії. В підсумку Революційна українська партія під керівництвом Миколи Порша у 1903 р. перейшла на соціал-демократичні позиції.

Українська народна партія була заснована у 1902 р. Миколою Міхновським, братами Володимиром, Сергієм і Миколою Шеметами, братами Андрієм і Олександром Макаренками та ін. Програма партії викладена Миколою Міхновським у т. зв. “10-ти заповідях”: самостійна демократична республіка, панування української мови, звичаїв, культури та ін. Народна партія була єдиною політичною силою, яка неухильно і послідовно відстоювала ідею державної самостійності України під гаслами: “Україна для українців”.

Ще три політичні партії було засновано у 1904 р. – це “*Спілка*” (*Український соціал-демократичний союз*), *Українська радикальна партія* та *Українська демократична партія*. Їхні лідери – Маркіян Меленевський, Олександр Скоропис-Йолтуховський та ін.; Борис Грінченко, Сергій Єфремов, Дмитро Дорошенко та ін.; Олександр Лотоцький, Євген Чикаленко та ін. дотримувалися ліберальної орієнтації й намагалися репрезентувати всіх робітників або окремі верстви суспільства, незалежно від їх національності. Партійні вимоги передбачали: надання Україні автономії у складі Російської імперії, встановлення конституційної монархії, скликання крайових

сеймів, українізацію адміністративного апарату, освіти, науки, культури та ін. Однак, за своїм складом ці партії були невеликими та маловпливовими в українському суспільстві.

5. Перша російська антимонархічна революція 1905-1907 рр. та Українська парламентська громада в Державній думі Росії. Численні феодальні анахронізми на початку ХХ ст., національне та соціальне гноблення самодержавства, економічна криза, поразка Росії у війні з Японією (1904-1905 рр.) – всі ці події дали поштовх до початку антимонархічної революції 1905-1907 рр. в Російській імперії. Революція почалася 9 січня 1905 р. мирною демонстрацією в Санкт-Петербурзі, яка була розстріляна царськими військами (цей день в історії стали називати “Кривавою неділею”). Протестуючи проти свавілля царизму на вулиці масово вийшли страйкувати робітники українських промислових центрів – Катеринослава, Харкова, Києва, Одеси, Миколаєва та ін., яких підтримало українське селянство, влаштовуючи погроми поміщицьких маєтків. Активізувався національний рух. У багатьох школах Наддніпрянщини вчителі самовільно переходили на викладання рідною мовою. В Київському, Харківському та Одеському університетах введено курс української літератури. З ініціативи Володимира Шемета в Лубнах почала виходити перша україномовна газета “Хлібороб”.

Революційні настрої охопили армію та флот. У червні 1905 р. вибухнуло повстання на одному з найбільших і найновішому (спущений на воду у 1904 р.) військовому кораблі-панцернику “Князь Потьомкін Таврійський”. Організаторами повстання були артилерійський унтер-офіцер із Житомирщини Григорій Вакуленчук і матрос з Харківщини Панас Матюшенко. Причиною повстання став наказ командира корабля про розправу над 30-ма матросами, які відмовилися їсти. Повсталі протрималися недовго. Погана організація й відсутність підтримки змусили моряків припинити боротьбу і здатися румунським властям в м. Констанца.

В листопаді 1905 р. повстали моряки 12-ти кораблів Чорноморського флоту в Севастополі. Повстання очолив лейтенант Петро Шмідт із флагманського корабля “Крейсер Очаків”. Повсталі висунули вимогу до царя скликати Установчі Збори. Однак, після 13-годинного бою виступ було придушено. Незадоволення виявила сухопутна армія. Зокрема, 18 листопада 1905 р. під керівництвом

підпоручика Бориса Жаданівського виступили військові сапери Києва. До майже тисячі солдат приєдналися 4 тис. робітників міста. Проти повсталих були направлені регулярні царські війська та місцева поліція. Загальні втрати з обох сторін становили понад 250 вбитих і поранених. Жорстоко придушувались і селянські виступи.

У жовтні 1905 р. почався загальноросійський політичний страйк в якому брали участь понад 120 тис. українських робітників. Страйк зумовив утворення Рад робітничих депутатів (їх обирали в середовищі робітничих колективів заводів і фабрик). 17 жовтня 1905 р., під тиском революційних подій, цар Микола II видав маніфест “Про удосконалення державного порядку”, де обіцяв громадянські права, політичні свободи, скликання законодавчого органу – парламенту – Державної думи та ін. Царський маніфест розділив політичні сили на три групи. Одні, ліберали – надіялися на встановлення конституційного, парламентсько-демократичного ладу. Другі, соціал-демократи – вважали, що це тактичний маневр влади, вимагали продовження боротьби до повної ліквідації царизму. Треті, прихильники самодержавства – заперечували будь-які нововведення й захищали існуючу політико-економічну систему.

Після виходу маніфесту події розгорталися бурхливо. В грудні 1905 р. (період найвищого піднесення революції) в Україні відбулися погроми в Одесі, Києві, Катеринославі, на Донбасі; збройні виступи робітників Горлівки, Харкова, Олександрівська (тепер Запоріжжя), Миколаєва. Активно діяли просвітянські організації, кооперативи, профспілки, політичні організації. Зокрема, у грудні 1905 р. Революційна українська партія перетворилася в *Українську соціал-демократичну робітничу партію* (УСДРП, Микола Порш, Володимир Винниченко, Симон Петлюра та ін.), а Українська демократична партія реорганізована в *Українську радикально-демократичну партію* (Сергій Єфремов, Борис Грінченко, Дмитро Дорошенко та ін.). УСДРП висувала гасла автономії України і намагалася зберегти рівновагу між національними та соціалістичними пріоритетами, досить суперечливо поєднуючи націоналізм з марксизмом.

Вибори до Першої *Державної думи* Російської імперії відбулися весною 1906 р. Партії соціалістичного спрямування їх бойкотували. Від України було обрано 102 депутати. 45 із них об'єдналися в *Українську парламентську громаду* під головуванням

адвоката із Чернігова Іллі Шрага. Українська фракція видавала газету “Український Вестник”. У політичному відношенні фракція вимагала автономії України, українізації державного управління та освіти. З такою декларацією мав виступити Михайло Грушевський, проте в липні 1906 р. цар розпустив Першу думу (пропрацювала 72 дні, з 27 квітня до 8 липня).

Вибори до Другої Державної думи відбулися в січні 1907 р. У них взяли участь всі політичні сили України. Від дев'яти українських губерній знову було обрано 102 депутати, а українська фракція складалася з 47 осіб. Вона видавала газету “Рідна справа – Вісті з Думи”. Більшість депутатів (представники лівих сил) вимагали автономії України, використання рідної мови в системі державного управління, освіти, судочинства та інших сферах. Через 102 дні роботи (з 20 лютого до 3 червня 1907 р.) Друга дума також була розпущена. Після цього до виборчого закону були внесені зміни, які позбавили 80 % українського селянства права голосувати. У Третій (1907-1912 рр.) та Четвертій (1912-1917 рр.) думах українська фракція більше не відновлювала своєї роботи, не було в них і представників національно-демократичних партій.

Незважаючи на те, що антимоноархічна революція 1905-1907 рр. була придушена, вона відіграла важливу роль у процесі національно-визвольної боротьби українців, адже сприяла пробудженню суспільної свідомості, а політичні партії набули необхідного досвіду парламентської діяльності. Також, був запроваджений процес українізації освіти і культури. Зокрема, у 1906 р. М. Грушевський перевів зі Львова до Києва видання “Літературно-Наукового Вісника”, а журнал “Киевская Старина” став україномовною “Україною”. Всього у роки революції виходило понад 25 україномовних газет і журналів (“Українська Хата”, “Рідний Край”, “Дзвін”, “Село” та ін.). Були створені нові видавництва, які друкували літературу рідною мовою (за редакцією Василя Доманицького у 1907 р. вийшло перше повне видання “Кобзаря” Т. Шевченка). Революція справила помітний вплив на життя суспільства, однак вона не змінила основного напрямку його розвитку – капіталізму.

Найбільш негативними були наслідки революції у політичній сфері. Царизм встановив в імперії надзвичайний стан, заборонялися демонстрації, мітинги, збори, діяли військові трибунали. У підпіллі

пішли політичні партії. Знову почалися репресії проти українства – заборонялося викладання українською мовою у навчальних закладах, ліквідовано організації “Просвіти”, закрито україномовні періодичні видання та ін. Натомість, за широкої підтримки влади розгорнули бурхливу діяльність різні шовіністичні організації, такі як, наприклад, “Клуб русских националистов”, заснований у 1908 р. в Києві. Російські шовіністи надали широкого розголосу т. зв. “справі Бейліса” (судовий процес в Києві (1913 р.) над євреєм, який був звинувачений у вбивстві 12-річного православного хлопчика Андрія Ющинського, учня духовного училища). Чорносотенна преса здійняла шалену антисемітську кампанію аби засудити невинного єврея. Однак, на його захист виступила громадськість, інтелігенція, письменники, зокрема, Володимир Короленко, і суд був змушений виправдати Менахема Менделя Бейліса.

Зимою 1908 р. у Києві за ініціативи радикалів, лібералів і соціал-демократів утворена нелегальна міжпартійна громадсько-політична організація “Товариство українських поступовців” (ТУП). Товариство стало координаційним центром українського національного руху і протидіяло наростаючій реакції російського шовінізму (відстоювало ідеї конституційно-парламентського шляху боротьби за незалежність; культурної і політичної автономії, українізації освіти, громадських установ, суду, церкви та ін.). Товариство очолювала колегіальна рада, до якої входили Михайло Грушевський, Євген Чикаленко, Сергій Єфремов, Симон Петлюра, Володимир Винниченко, Дмитро Дорошенко та ін.

Після поразки революції 1905-1907 рр. серед певної частини правлячої верхівки імперії визріло розуміння того, що репресивна політика може стати на заваді подальшого розвитку держави, тому необхідні динамічні реформи капіталізму. Ініціатором нових соціально-економічних змін став прем'єр-міністр (1906-1911 рр.) Російської імперії Петро Столипін (1862-1911 рр.). Він запропонував провести *аграрну реформу*, що передбачала вибір між селянином-неробою і селянином-хазяїном на користь останнього із створенням міцної верстви заможних селян. З цією метою Державна дума прийняла низку законодавчих актів про: вільний вихід селян з общини, скасування викупних платежів, створення системи хуторів і відрубів, запровадження переселенської політики, скасування

обмежень прав селянського стану, тілесних покарань, введення вільного вибору місця проживання та ін.

У 1909 р. сільській громаді надано право переходити на хутори (в Україні не існувало общинного землекористування, існувало т. зв. подвірне землеволодіння, коли земля вважалася власністю великої родини, яку не можна було продавати чи ділити). Новий закон дозволяв кожному вийти з подвірного господарства і стати власником своєї землі (тільки угіддя, ліси та сіножаті залишалися у спільному володінні). Община негативно впливала на сільське господарство імперії, особливо в Україні, де селяни були більш звичними до індивідуального господарства і хуторів. Уряд імперії не тільки проголошував, але й значною мірою гарантував право селянина на власну землю. Зокрема, надавалися кредити у Селянському земельному банку для облаштування господарства, підносились ефективність агрокультур, реорганізовувалося місцеве самоуправління, вводилася загальна початкова освіта у селах та ін. Аграрна реформа заохочувала переселення на вільні землі Сибіру й Далекого Сходу. Найбільше переселенців в імперії було з українських губерній (близько 1 млн осіб). Проте, в організації переселення виявилось чимало серйозних вад. Не знайшовши відповідних умов для життя, майже чверть переселенців змушена були повернутися назад. Чимало селян пішли працювати у міста – на фабрики і заводи. За рахунок цього зріс ринок праці, а робоча сила стала дешевою.

Програма реформ мала реалізовуватись 20 років. Однак, у вересні 1911 р. під час відвідин Київського оперного театру Петро Столипін був застрелений агентом охоранки, анархо-сіоністом Мордехаєм Гершковичем (Богров). Після цього реформи були згорнуті. Проте, певні зміни в житті села відбулися. Зокрема, в Україні аграрна реформа мала найбільший успіх. На хутори переселилася майже половина селянських господарств, а кількість українців, які закріпили землю в індивідуальну власність, була найбільшою в імперії. Загалом, аграрна реформа активізувала процес соціального розшарування на селі й викликала вороже ставлення великих імперських землевласників (боялися втратити робітників) та промарксистських сил (думали, що зникне сільський пролетаріат).

Українські багатії-олігархи Харитоненки, Терещенки, Чикаленки, Ханенки, Журавські та ін. – власники незліченних гектарів землі, великих цукрових і рафінадних заводів, гуралень, парових і водяних млинів, поставилися до проведення аграрної реформи досить прихильно. Розвиваючи українську промисловість імперії, вони не забули й про культурний розвиток суспільства. Зокрема, родина козацько-міщанських дворян Терещенків, що походила з Глухова на Сіверщині (тепер Сумська обл.), займала провідне місце у цукровому, гуральному, сільськогосподарському, сукольному виробництві та лісообробці (мали у власності більше 200 тис. десятин землі). Щороку на їх підприємствах виробляли продукції на понад 20 млн крб. Також, вони були знаними фахівцями в галузі мистецтва, колекціонерами і меценатами. Зусиллями Артема Терещенка (1794-1873 рр.); його синів – Миколи (1819-1903 рр.), Федора (1832-1894 рр.) і Семена (1839-1893 рр.); онуків – Варвари Миколаївни Ханенко (1852-1922 рр.), Івана Миколайовича (1854-1903 рр.), Михайла Івановича (1886-1956 рр.), Федора Федоровича (1888-1950 рр.) та ін. зібрані найцінніші мистецькі колекції сучасних українських і київських державних музеїв.

Напередодні Першої світової війни багатомільйонна українська нація не мала своєї держави (у 1914 р. кількість населення в Україні сягала 46 млн чол., з них 32,6 млн – українці, 13,4 млн – представники інших національностей), а національно-визвольний рух опинився знову в складному становищі. Репресії царизму продовжувалися, зокрема, заборонено святкування 100-річчя з дня народження Тараса Шевченка, що викликало хвилю протестів по всій Україні. У Четвертій Державній думі (1912-1917 рр.) розгорнулася гостра дискусія з українського питання, що справило велике враження за її межами. Незважаючи на репресії, українське студентство у березні 1914 р. вийшло на маніфестації під синьо-жовтими прапорами. Поступово український національний рух набрав нових сил. Але цей процес на певний час припинила Перша світова війна (1914-1918 рр.).

Рекомендована література

1. *Багалій Д.* Нарис історії України / Дмитро Багалій. – К. : Час, 1994. – 288 с.

2. *Багалій Д. І.* Історія Слобідської України / Д. І. Багалій; передмова, коментар В. В. Кравченка. – Х. : Основа, 1991. – 256 с.
3. Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: програмні документи перших українських партій / упоряд. В. С. Журавський. – К. : НІП “Пошук”, 1992. – 96 с.
4. *Бойко О. Д.* Історія України. Посіб. для студ. вищих навч. закл. / О. Д. Бойко. – К. : ВЦ “Академія”, 2007. – 568 с.; http://ukrhistoria.at.ua/publ/8_1_0_781
5. *Борисенко В. Й.* Курс української історії: З найдавніших часів до ХХ ст. Навч. посіб. / В. Й. Борисенко. – К. : Либідь, 1996. – 616 с.
6. *Британ В. Т.* Історія України з давнини до початку ХХІ ст. Навч. посіб. / В. Т. Британ, О. Ю. Висоцький. – Дніпропетровськ : НМетАУ, 2007. – 170 с.
7. *Верига В.* Нариси з історії України (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) / Василь Верига; наук. ред. і автор передмови Ігор Сковчилюк. – Львів : Світ, 1996. – 448 с.
8. *Висоцький О. Ю.* Українські соціал-демократи та есери: досвід перемог і поразок / О. Ю. Висоцький. – К. : Основні цінності, 2004. – 272 с.
9. *Голобуцький О.* Український політичний рух на Наддніпрянщині (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): дослідження / О. Голобуцький, В. Кулик. – К. : Смолоскип, 1996. – 124 с.
10. *Головченко В.* Від “Самостійної України” до Союзу визволення України: нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. / В. Головченко. – Х. : Майдан, 1996. – 190 с.
11. *Грабовський С.* Нариси з історії українського державотворення / С. Грабовський, С. Ставряні, Л. Шкляр. – К. : Генеза, 1995. – 608 с.
12. *Грицак Я. Й.* Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ-ХХ ст. Навч. посіб. для уч. гуманітар. гімназій, ліцеїв, студ. іст. ф-тів вузів, вчителів / Ярослав Грицак. – К. : Генеза, 1996. – 360 с. – [2-е вид.]. – К. : Генеза, 2000. – 360 с.
13. *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть / Михайло Грушевський; уклад., авт. передм. і комент. О.Л.Копиленко. – К. : Знання, 1991. – 240 с.
14. *Добржанський О.* Історія України (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.). Практикум / О. Добржанський, В. Карпо, А. Коцур. – Чернівці : Золоті литаври, 2000. – 286 с.

15. *Дорошенко Д. І.* Нарис історії України / Д. І. Дорошенко. – Львів : Вид-во “Світ”, 1991. – 572 с. – (“Пам’ятки історичної думки України”).
16. *Єфименко О. Я.* Історія України та її народу / О. Я. Єфименко. – К. : Мистецтво, 1992. – 254 с.
17. *Жуковський А.* Нарис історії України / Аркадій Жуковський, Орест Субтельний. – Львів : Вид-во НТШ у Львові, 1991. – 230 с.
18. Збірник документів і матеріалів з історії України / Ю. А. Ададуrow, Т. І. Безпала, О. М. Бут та ін.; за заг. ред. Г. Я. Пономаренка. – Донецьк : ДДУ, 1995. – 128 с.
19. *Злупко С. М.* Економічна історія України: навч. посіб. / С. М. Злупко. – К. : Знання, 2006. – 367 с.
20. История Украины с древнейших времен до наших дней. Учеб. пособ. / В. И. Семененко, Л. А. Радченко. – Х. : Торсинг, 1999. – 480 с.
21. История Украины. Учеб. пособ. для студ. неистор. спец. / под общей ред. Р. Д. Ляха. – Донецк : Центр подготовки абитуриентов, 2002. – 416 с.
22. Історія України / В. Баран, Я. Грицак, Я. Ісаєвич; відп. ред. Ю. Сливка; кер. автор. кол. Ю. Зайцев. – Вид. 3-тє, перероб. і доп. – Львів : Світ, 2002. – 520 с.
23. Історія України / під ред. В. А. Смолія. – К. : ВД “Альтернативи”, 1997. – 416 с.
24. Історія України в особах: ХІХ-ХХ ст. / уклад.: І. Войцехівська (кер. автор. колек.), В. Абліцов, О. Божко та ін. – К. : Україна, 1995. – 479 с.
25. Історія України від найдавніших часів до наших днів: Навч. посіб. / Ю. І. Макар, Б. Ф. Білецький, А. П. Коцур, А. І. Павко. – Чернівці : Рута, 1998. – 336 с.
26. Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Зб. документів / за заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. – Київ-Чернівці : Книги-ХХІ, 2008. – 1100 с.
27. Історія України мовою документів / за заг. ред. проф. М. Є. Безпалова. – Донецьк : Юго-Восток, 2006. – 94 с.
28. Історія України та її державності. Навч. посіб. / Л. Є. Дещинський, І. О. Гаврилів, Р. Д. Зінкевич, В. М. Тарабан та ін. – Львів : Бескид Біт, 2005. – 368 с.
29. Історія України. Навч. посіб. / М. Кузьменко, Н. Белікова, О. Беліков. – Севастополь : Вебер, 2003. – 133 с.

30. Історія України. Навч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти / за ред. Б. Д. Лановика, М. В. Лазаровича; наук. ред. П. В. Михайлина. – К. : Знання-Прес, 2001. – 698 с.
31. Історія України. Навч. посіб. для студ. неистор. спец. / Р. Д. Лях, В. І. Ізюмов, Ю. М. Красноносів та ін. – Донецьк : Центр підготовки абітурієнтів, 1998. – 396 с.
32. Історія України. Навч.-метод. посіб. для семінар. занять / за ред. В. М. Литвина. – К. : Знання-Прес, 2006. – 460 с.
33. Історія України. Нове бачення: у 2 т. / О. І. Гуржій, Я. Д. Ісаєвич, М. Ф. Котляр та ін.; під ред. В. А. Смолія. – К. : Україна, 1995. – Т. І. – 350 с.; 1996. – Т. ІІ. – 494 с.
34. Історія України. Опорні схеми, таблиці, коментарі. 2-е вид., виправлене, доповнене і перероблене / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. – Кам’янець-Подільський : Абетка, 2010. – 488 с.
35. Історія України. Посібник / за ред. Г. Д. Темка, Л. С. Тупчієнка. – К. : ВЦ “Академія”, 2002. – 480 с.
36. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля. – К. : ВЦ “Академія”, 2002. – 448 с.
37. Історія України: Курс лекцій у 2 кн. Навч. посіб. / Л. Г. Мельник, О. І. Гуржій, В. Ф. Верстюк, М. В. Демченко та ін. – К. : Либідь, 1991. – Кн. 1: Від найдавніших часів до кінця ХІХ ст. – 576 с.; 1992. – Кн. 2: ХХ ст. – 464 с.
38. Історія України: Навч. посіб. / М. О. Скрипник, Л. Ф. Домбровська, В. М. Красовський та ін.; під ред. М. О. Скрипника. – К. : Центр навч. літератури, 2003. – 367 с.
39. Історія України: Навч. посіб. / С. В. Кульчицький та ін. – К. : ВД “Альтернативи”, 1997. – 424 с.
40. Історія України: погляд із сьогодення. Навч. посіб. для студ. / М. Є. Безпалов, О. М. Бут, П. В. Добров, В. І. Шабельников. – Донецьк : ДонНУ, 2004. – 308 с.
41. Історія українських політичних партій (кінець ХІХ ст. – 1917 р.): Хрестоматія-посіб. / упоряд.: Б. І. Корольов, І. С. Михальський. – К. : Вид-во Європейського ун-ту, 2003. – 562 с.
42. *Касьянов Г. В.* Українська інтелігенція на рубежі ХІХ-ХХ ст.: соціально-політичний портрет / Г. В. Касьянов. – К. : Глобус, 1992. – 176 с.
43. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / АН УРСР. Археографічна комісія. Ін-т історії; редкол.: П. С. Сохань (голов. ред.)

та ін. – К. : Наукова думка, 1990. – Т. 1 / упоряд.: І. І. Глизь (голов. упоряд.), М. І. Бутич, О. О. Франко; наук. ред.: Г. І. Марахов, В. Г. Сарбей. – 544 с.; Т. 2 / упоряд.: М. І. Бутич (голов. упоряд.), І. І. Глизь, О. О. Франко; наук. ред.: І. Л. Бутич, Ф. П. Шевченко. – 696 с.; Т. 3 / упоряд.: О. О. Франко (голов. упоряд.), М. І. Бутич, І. І. Глизь; наук. ред.: Л. З. Гісцова, Г. Я. Сергієнко. – 440 с.

44. *Колесник В. Ф.* Політичні партії та суспільно-політичні рухи в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.: навч. посіб. / В. Ф. Колесник, Л. П. Могильний. – К. : ВПЦ “Київський ун-т”, 2007. – 279 с.

45. *Колесник В. Ф.* Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку XX ст. / В. Ф. Колесник, Л. П. Могильний. – К. : ВПЦ “Київський ун-т”, 2005. – 244 с.

46. *Кормич Л. І.* Історія України від найдавніших часів і до XXI ст. Навч. посіб. / Л. І. Кормич, В. В. Багацький; відп. за вип. С. В. Карплюк. – Х. : Одиссей, 2004. – 480 с.

47. *Король В. Ю.* Історія України: Навч. посіб. / В. Ю. Король. – К. : ВЦ “Академія”, 1999. – 360 с. (2-е вид., 2005. – 496 с.).

48. *Коцур А. П.* Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінці XVIII – початку XX ст. / А. П. Коцур. – Чернівці : Золоті литаври, 2000. – 424 с.

49. *Коцур А. П.* Українська державність: історія та сучасність / А. П. Коцур. – Чернівці : Золоті литаври, 2000. – 352 с.

50. *Крип’якевич І. П.* Історія України / І. П. Крип’якевич; упоряд. тексту, примітки, комент. Б. З. Якимовича; передмова Я. Р. Дашкевича. – Львів : Світ, 1990. – 519 с. – [2-е вид.]. – Львів : Світ, 1992. – 560 с. – (“Пам’ятки історичної думки України”).

51. *Кухта Б. Л.* З історії української політичної думки: текст лекцій. Навч. посіб. / Б. Л. Кухта. – К. : Генеза, 1994. – 368 с.

52. *Лановик Б. Д.* Історія України. Навч. посіб. / Б. Д. Лановик, Р. М. Матейко, З. М. Матисякевич. – К. : Т-во “Знання”-КОО, 1999. – 574 с.

53. *Лисяк-Рудницький І.* Нариси з історії нової України / Іван Лисяк-Рудницький. – Львів : Меморіал, 1991. – 101 с.

54. *Литвин В. М.* Історія України. Навч. посіб. / В. М. Литвин, В. М. Мордвінцев, А. Г. Слюсаренко. – К. : Знання-Прес, 2002. – 669 с.

55. *Маркова С. В.* Історія України. Навч.-метод. посіб. / С. В. Маркова, В. О. Парандій. – К. : МАУП, 2007. – 266 с.

56. *Масальський В. І.* Історія України мовою документів. Навч. посіб. / Масальський В. І. та ін. – Донецьк : Юго-Восток, 2006. – 96 с.

57. *Михальський І. С.* Джерела з історії українських політичних партій кінця XIX – початку XX ст. / І. С. Михальський. – Луганськ : Альма-матер, 2003. – 343 с.

58. *Міхновський М.* Самостійна Україна / Микола Міхновський. – К. : Діокор, 2002. – 80 с.

59. Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (XIX-XX ст.): Навч. посіб. / Я. Й. Малик, Б. Д. Вол, С. Д. Гелей та ін. – Львів : Світ, 2001. – 296 с.

60. Новітня історія України (1900-2000). Підручник / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. П. Дрожжин, В. М. Литвин та ін. – К. : Вища школа, 2002. – 719 с.

61. *Остафійчук В. Ф.* Історія України: сучасне бачення: навч. посіб. / В. Ф. Остафійчук. – К. : Знання-Прес, 2002. – 348 с. – [2-е вид., перероб. і доп.]. – К. : Знання-Прес, 2004. – 390 с.

62. *Павко А. І.* Повчальний досвід вітчизняної історії: політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби / А. І. Павко. – К. : Плеяди, 2002. – 552 с.

63. Підприємництво в Україні. Проблеми становлення і розвитку / М. І. Долішній, М. А. Козоріз, В. П. Мікловда, А. С. Даниленко. – Ужгород : Карпати, 1997. – 363 с.

64. Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. – К. : Генеза, 2002. – Т. 1: На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.) / Ю. А. Левенець (кер.), Л. П. Нагорна, М. С. Кармазіна. – 424 с.

65. Політична історія України. Посіб. для студ. вузів / за ред. В. І. Танцюри. – К. : ВЦ “Академія”, 2002. – 488 с.

66. Політичні партії на Україні (1905-1925 рр.) / відп. за вип. М. Ю. Козицький. – К. : Либідь, 1992. – 118 с.

67. *Полонська-Василенко Н.* Історія України: у 2 т. / Наталія Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1992. – Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року. – 608 с.

68. *Рєєнт О. П.* Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. П. Рєєнт. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2003. – 340 с.

69. *Рєєнт О. П.* Сільське господарство України та світовий продовольчий ринок (1861-1914 рр.) / О. П. Рєєнт, О. В. Сердюк. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2011. – 365 с.

70. Самостійна Україна: збірник програм українських політичних партій початку ХХ ст. / упоряд., автор передмови і приміток О. Федьков. – Тернопіль : Ред.-видавн. відділ управління по пресі, 1991. – 82 с.
71. *Сарбей В. Г.* Національне відродження України / В. Г. Сарбей // Україна крізь віки: в 15 т. – К. : ВД “Альтернативи”, 1999. – Т. 9. – 336 с.
72. *Сарнацький О. П.* Царизм та українські політичні партії (1900-1917 рр.) / О. П. Сарнацький. – Запоріжжя : ЗНТУ, 2006. – 709 с.
73. *Світлична В. В.* Історія України. Навч. посіб. – 5-е вид. / В. В. Світлична. – К. : Каравела, 2008. – 400 с.
74. *Симоненко Р. Г.* Кирило-Мефодіївське товариство / Р. Г. Симоненко // Енциклопедія історії України. – Т. 4: Ка-Ком / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : В-во “Наукова думка”, 2007. – С. 297-298.
75. *Субтельний О.* Україна: історія / Орест Субтельний; пер. з англ. Ю.І.Шевчука; вст. ст. С.В.Кульчицького. – К. : Либідь, 1991. – 512 с.
76. *Терещенко Ю. І.* Історія України: у 2 кн. / Ю. І. Терещенко, В. М. Курило. – К. : Сільгоспосвіта, 1995. – Кн. 1. – 423 с.
77. Україна в ХХ ст.: Зб. документів і матеріалів (1900-1939) / упоряд. А. Г. Слюсаренко, А. О. Буравченков, Н. І. Миронець та ін. – К. : Ін-т змісту і методів навчання, 1997. – 448 с.
78. Україна і світ: історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства. Навч. посіб. для вузів / Б.Д.Лановик, З. М. Матесякевич, Р. М. Матейко та ін. – К. : Генеза, 1994. – 368 с.
79. Українська суспільно-політична думка в 20-му ст.: документи і матеріали / упоряд. Тарас Гунчак, Роман Сольчаник. – Мюнхен : Сучасність, 1983. – Т. 1. – 510 с.
80. “Українське питання” в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): в 3 ч. / ред. В. Г. Сарбей. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 1999. – Ч. 1. – 205 с.; Ч. 2. – 487 с.; Ч. 3. – 277 с.
81. Українські політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ ст.: програмові і довідкові матеріали / упоряд. В. Шевченко та ін. – К. : Консалтинг-Фенікс, 1993. – 336 с.
82. Хрестоматія з історії України для студ. вузів / уклад.: Б. І. Білик, Л. В. Дячук, Я. С. Калакура та ін. – К. : ІСДО, 1993. – 376 с.; <http://www.history.univ.kiev.ua/ukrbooks/dok2.html#1>

83. *Черкащина Н. К.* Історія України: від давніх часів до сьогодення: навч. посіб. для студ. вузів. / Н. К. Черкащина. – К. : Професіонал, 2005. – 382 с.

84. *Шевчук В. П.* Історія української державності: Курс лекцій. Навч. посіб. / В. П. Шевчук, М. Г. Тараненко. – К. : Либідь, 1999. – 480 с.

85. Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова: Зб. наук. праць / відп. ред. Р. С. Міщук. – К. : Наукова думка, 1991. – 246 с.

Документи та матеріали

Уривок з указу царя про відпуск поміщиками своїх селян на волю після укладання спільно узгоджених умов (20 лютого 1803 р.)

1) Якщо хтось із поміщиків побажає відпустити придбаних або родових селян своїх поодиночці або й цілим селищем на волю і разом з тим затвердити їм ділянку землі або цілу дачу, то склавши з ними умови, які за обоюсторонньою згодою визнаються кращими, має представити їх при своєму проханні через губернського дворянського предводителя до міністра внутрішніх справ для розгляду та подання Нам; та якщо послідує від Нас згідне рішення: тоді пред'являються ці умови в Громадянську палату і записуються у кріпосні справи із внеском узаконених мит. ...

4) Селяни і селища, від поміщиків по таким умовам з землею відпущені, якщо не побажають увійти в інші стани, можуть залишатися на власних їхніх землях хліборобами і самі по собі складають особливий стан вільних хліборобів. ...

6) Селяни, відпущені від поміщиків на волю, які володіють землею у власності, несуть подушний казенний податок нарівні з поміщиками, відправляють рекрутську повинність натурою і, здійснюють нарівні з іншими казенними селянами земські повинності, оброчних грошей не платять. ...

8) Як за виконанням таких умов селяни отримають землю у власність, вони будуть мати право продавати її, закладати і залишати в спадщину, не роздроблюючи, проте ділянка має бути менше 8 десятин, також вони мають право знову купувати землі, а тому і переходити з однієї губернії в іншу, але не інакше як з відома Казенної палати для перерахування їх подушного податку і рекрутської повинності. ...

10) У разі, коли б селяни, відпущені поміщиком на волю з землею, були в казенній або приватній заставі, вони можуть з дозволу казенних місць та за згодою приватних кредиторів приймати на себе борг, на маєтку тому лежачий, вносити його в умови, а після сплати цього обов'язку, на себе прийнятого, поступати з ними, як з поміщицькими. ...

Российское законодательство X-XX вв.: В 9 т. – Т. 6: Законодательство первой половины XIX века / отв. ред. О.И.Чистяков. – М. : Юридическая литература, 1988. – С. 32-34.

Уривки із урядового розпорядження про утворення українського козацького війська для боротьби проти наполеонівського нашестя (5 червня 1812 р.)

Військо це передбачається утворити на Україні з людей, до козачої служби здібних і здавна відомих звичкою і охотою до неї. ... Воно повинно складатись з 4 полків: кожний полк з 8 ескадронів, а ескадрон – з 150 козаків. ... Зброя повинна бути для козаків і для всіх нижчих чинів: піка, шабля, один пістоль і по 16 на ескадрон штуцерів, або рушниць, якого б калібру вони не були. Зброя для цього береться із зібраної по Київській губернії на міліцію, а чого неvistачає, – з старої, що зберігається в арсеналі. Патронів призначається для рушниць по 25, а для пістолей – по 10, які відпускаються з артилерії. ...

Як мине в українських полках потреба, всі вони розпускаються по своїх домівках, але вже назавжди залишаться приналежними війську і за першою потребою повинні з'явитися на службу і скласти знову свої полки, для чого вони повинні мати в постійній справності зброю, одяг і коней, утримуючи все це своїм коштом, але звільняючись зате від усяких інших по державі повинностей. Діти їх, які народжені від [часу] вступу у військо, належатимуть також до нього. А тим з них, яких поміщики не знайшли для себе вигідним прийняти в селища свої, відведуться для оселення землі казенні, – про що буде ухвалена тоді окрема постанова.

Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. Зб. документів / упоряд. В.І.Стрельський, Г.Ю.Гербільський. – К. : ЦДІАК України, 1948. – С. 12-14.

Уривки із донесення військового міністра графа Олексія Аракчеєва царю про придушення повстання Чугуївських військових поселенців (24 серпня 1819 р.)

Утримуються вже під арештом (люди) з округів полків: Чугуївського – “1104”, Таганрозького – “899”, з яких над “313” чоловіками, як найголовнішими злочинцями, провадиться запропонований військовий суд. ... Ніякі.. умовляння не діють на заколотників, і що всі вони одноголосно з жінками і дітьми кричать таке: не хочемо військового поселення, яке є не що інше, як служба графу Аракчеєву, а не государю, і ми вжили рішучих заходів, щоб знищити графа, і напевно знаємо, що з його знищенням розпадеться і військово поселення. ...

Після всіх цих попередніх заходів, приведених до виконання, і коли військовий суд був закінчений і поданий мені на конфірмацію (затвердження), по якій засуджено до позбавлення життя 204 злочинці, я дав наказ дивізійному командирові Г.І.Лисаневичу, що стверджую його погляд на покарання їх шпідрутенами кожного через тисячу чоловік по дванадцять раз з тим, щоб кару цю було вчинено в перший день тільки 40 з найголовніших злочинців, в число яких включив я усіх унтер-офіцерів, поселених і резервних ескадронів, і тих відставних унтер-офіцерів, які до заснування військових поселень були в м. Чугуєві головноуправляючими і дії яких серед заколотників мали великий вплив.

Винесену кару виконано в м. Чугуєві 18 серпня і до нього були приведені з м. Волчанська – усі арештанти і з м. Змієва – головніші заколотники. Тут же знаходились і всі арештанти, утримувані в Чугуєві, і депутати, які приходили до мене в Харкові.

Озлоблення злочинців досягло такого ступеня, що з 40 чоловік тільки троє, каючись у своєму злочині, просили про помилування, і вони на місці були прощені, а решта 37 покарані; але це покарання не вплинуло на решту арештантів; які були при цьому, хоч воно було суворим і показним, бо піхотні солдати через невдоволення своє на чугуївців за їх заколот дуже їх покарали. А втім, при цьому покаранні були присутні медичні чиновники, які і припиняли його, зважаючи на силу і тілесну будову кожного злочинця.

Після закінчення цього покарання були запитані усі непокарані арештанти, чи каються вони в своєму злочині і чи припинять своє буйство? Але оскільки вони одноголосно це відкинули, то начальник

штабу поселених військ Клейнміхель, за мою згодою, наказав з них вже взяти перших підбурювачів і покарати на цьому ж місці шпіцрутенами, а юрба злочинців, яка знаходилась під арештом, тільки тоді підкорилась і почала просити про помилування, як з них було покарано 15 чоловік. ...

Хрестоматія з історії Української РСР: В 3 т. – К. : Радянська школа, 1961. – Т. 1: 3 найдавніших часів до 50-х рр. XIX ст. – С. 596.

Уривки із свідчень Сергія Муравйова-Апостола слідчій комісії у справі декабристів про зв'язки Південного товариства з Північним (1826 р.)

Південне товариство мало зносини з Північним у 1823 році через брата Матвія і через В. Давидова та кн. Волконського, у 1824 році – через Швейковського і Пестеля, а в 1825 році – через кн. Трубецького, який переїхав по службі в Київ. Усі взагалі переговори схилялись з боку Південного товариства до цілковитого з'єднання двох товариств, на що Північне не погоджувалось і виставляло як причину цієї незгоди несхвалення в деяких частинах прийнятої Південним Руської правди; а в них була своя конституція, складена М. Муравйовим. Швейковський під час поїздки своєї мав від мене листи до членів: М. Муравйова, кн. Трубецького, М. Тургенєва, в яких я всіх їх упрощував приєднатись до нас і не створювати окремого товариства. ...

Князь Трубецької, призначений черговим штаб-офіцером, приїхав до Києва на початку 1825 року, і через те, що він був одним з директорів Північного товариства, то і приїзд його, полегшивши відносини обох товариств, зблизив їх більше, ніж будь-коли. Члени: я, Бестужев і Пестель просили його дійсно подбати про залучення членів в 4-му корпусі, чого він, однак, не виконав.

Наприкінці 1825 року, коли він від'їздив у Петербург, доручено йому було оголосити членам Північного товариства про рішення наше розпочати діяння, не пропускаючи 1826 року, і разом з тим прохання наше, щоб і вони за цим рішенням вжили своїх заходів. Перед від'їздом Трубецького в Петербург було ухвалено в разі успіху в діях доручити тимчасове правління Північному товариству, а війська зібрати в двох таборах: одному – під Києвом під начальством Пестеля, другому – під Москвою, під начальством

Бестужева, а мені їхати в Петербург. Про цей план знали тільки Пестель, Бестужев, я, брат Матвій, А. Муравйов, кн. Трубецької і ті, кому він сам сповіщав. ...

Избранные социально-политические и философские произведения декабристов: в 3 т. – М. : Госполитиздат, 1951. – Т. 2. – С. 201-203, 205, 207-210, 213.

Легенда про Устима Кармалюка (20-30-ті рр. XIX ст.)

“Я ще пам'ятаю ті часи, – казав мені один чоловік, – як за Кармалюка говорили: отам він то зробив, а там то. ... Раз так було. Їде одного часу Кармалюк по полю та бачить, як запряг мужик пару воликів та примушує їх до роботи. “Чого ти такі малі мучиш?” – питається його. – “А що ж, каже, маю діяти, як нема за що більші купити?”

“На тобі, – каже Кармалюк, – 100 рублів, та купи собі дві пари старих волів”. Той подякував і так зробив. Як же zobачив пан у мужика такі гарні воли, та все допитується, де він їх украв. Мужик каже, що якийсь чоловік йому дав 100 рублів і на ті гроші він купив. Пан не вірить одбирає ті воли. Здибав знов Кармалюк того мужика (а він такий був, що як проходить коло того, то той не бачить його) і питається, де він гроші подів і чому не купив волів, як йому було приказано. Мужик все розказав, як було. “Ну, на тобі знов 100 рублів, а це письмо занеси до пана і скажи йому, що я в нього в гостях буду, а я – Кармалюк”. Як почув це пан, то зараз зібрав дворню, людей і думав, що Кармалюк не доступить до нього. Та не тут то було. Кармалюк добрався-таки та й вийшов на ганок і каже людям, – усі чують його голос, а самого не бачать, – що можуть розходитись, бо панові їх уже не потрібно.

Кармалюк був чоловік справедливий, провчав панів, котрі знущалися над людьми. Бідні його дуже поважали, бо як що візьме в багатих, то все їм віддасть. ...

Питаються одного селянина: а в цих Медоборських горах ховався Кармалюк? “Він не ховався. А нащо ж йому було ховатись, коли він був Кармалюк?!”

Устим Кармалюк. Зб. документів / упоряд. С. Черкаська, І. Єрофеев. – К. : ЦДІАК України, 1948. – С. 278-279.

**Уривки із Уложення (законодавчого акту) царського уряду
про покарання селян за участь в антипоміщицьких виступах
(15 серпня 1845 р.)**

...288. Заколотом проти властей, урядом встановлених, вважається і всяке заворушення селян або дворових людей проти своїх поміщиків, володільців, або управляючих і проти волосних та громадських управлінь. ...

1907. Кріпаки за заворушення проти панів своїх або ж осіб, яким їх поміщики передали на законній підставі свою владу, цілком або з обмеженням, піддаються покаранням, визначеним у статтях 283-290 цього Уложення за заколот проти властей, урядом встановлених.

1908. За всяке вперте непідкорення, хоч і без явного повстання, панам своїм, або особам, яким від них на законній підставі передана їх влада, цілком або з обмеженнями, кріпаки у випадку, коли володілець, не бажаючи сам використати наданих йому законом домашніх виправних засобів, повідомить про це належному начальству, піддаються, зважаючи на обставини, більш або менш збільшуваним або зменшуваним цю провину, покаранню різками від двадцяти до п'ятдесяти ударів. ...

1909. Кріпаки за подачу на поміщиків своїх заборонених законом скарг піддаються покаранню різками до п'ятдесяти ударів. ...

Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В.Ю.Короля. – К. : ВЦ “Академія”, 2002. – С. 200-201.

Уривки із таємної інформації шефа жандармів графа Олексія Орлова губернатора про Кирило-Мефодіївське товариство

Нещодавно виявлено, що молоді вчені люди в Києві, майже всі уродженці Малоросії, утворили Українсько-Слов'янське товариство св. Кирила і Мефодія. Засновниками товариства були: колезький секретар Гулак, ад'юнкт Костомаров і кандидат Белозерський, але з ними зближалася й інша молодь, яка здебільшого вчилася в університеті св. Володимира.

Товариство ставило собі за мету приєднання до Росії іноземних слов'янських племен, а засобами до цього вважало піднесення слов'янських племен до поваги власної їх народності, усунення звичаїв із всього іноземного, знищення ворожнечі і встанов-

лення згоди між ними, схилення їх до сповідання однієї православної віри, відкриття училищ і видання книг для простого народу.

У деякого з учасників Українсько-Слов'янського товариства було знайдено не застосований, проте, до товариства: статут, за правилами якого в слов'янських племенах мало установитись народно-представницьке правління; рукопис найзлочиннішого змісту, який нібито витлумачував цей статут; інший рукопис, що називається “Закон божий” або “Подністранка”, перероблена з Міцкевичевої “Пілігримки”, в якому містилися революційні і комуністичні правила, а в кінці підбурливі відозви до слов'янських племен, та інші злочинні твори. ...

А в Києві і в Малоросії слов'янофільство перетворюється на українофільство. Там молоді люди більше піклуються про відновлення мови, літератури і звичаїв Малоросії, мріючи навіть про повернення часів колишньої вольниці козацтва і гетьманщини.

Причетні до справи про Українсько-Слов'янське товариство, як уродженці Малоросії, були, власне, українофілами. Всі вони у своїх листах, а художник Шевченко, колишній вчитель Куліш і Костомаров навіть у надрукованих ними творах, зображаючи неправильно справжнє становище України, яка ніби перебувала в тяжкому становищі, захоплено говорили про колишню Малоросію, надаючи їй надзвичайно великого значення; історію цього краю подавали мало не визначнішою за всі історії, наїзди гайдамаків описували як рицарства, наводили приклади колишньої вольниці, натякаючи, що дух свободи не простиг і досі таїться серед малоросіян. Вірші Шевченка на малоросійській мові, особливо рукописні: “Сон”, “Послання до мертвих і живих”, “Три душі” та інші, одні пасквільного і величезною мірою зухвалого, інші прямо підбурливого змісту, за височайшою затвердженою ухвалою з справи про Українсько-Слов'янське товариство, винуваті засуджені до суворого покарання; крім того визначено:

1) Надруковані твори: Шевченка – “Кобзар”, 1840 року; Куліша – “Повість про український народ”, 1846 р., “Україна” 1843 і “Михайло Чернишенко” 1843 року; Костомарова, під псевдонімом Ярема Галка – “Українські балади”, 1839 і “Вітка” 1840 року заборонити і вилучити з продажу.

2) Генерал-ад'ютантам Бібікову і Кокоскіну повідомити, щоб вони стежили у ввірених їм губерніях, чи не лишилися в

продажу вірші Шевченка, рукопис “Закон Божий” та інші підбурливі твори; також чи не існують думки про колишню вольницю, гетьманщину і про уявні права на відокремлення; щоб звертали увагу на тих, які переважно займаються малоросійськими древностями, історією і літературою, і намагалися б припинити в цій галузі наук всяке зловживання, але дуже непомітно і обережно, без відкритих переслідувань і по можливості не роздратовуючи уродженців Малоросії. ...

Хрестоматія з історії Української РСР: В 3 т. – К. : Радянська школа, 1961. – Т. 1: 3 найдавніших часів до 50-х рр. XIX ст. – С. 667-669.

Витяг із обвинувального вироку у справі Тараса Шевченка (26 травня 1847 р.)

а) Із обвинувального акта

Шевченко, замість того, щоб довічно відчувати благоговійні почуття до осіб августійшої фамілії, які удостоїли викупити його з кріпосництва, писав вірші малоросійською мовою, найобурливішого змісту. В них він то зображав плач про уявне поневолення і лихо України, то оспівував славу гетьманського правління і колишньої вольниці козацтва, то з неймовірною зухвалістю зводив наклепи і виливав жовч на осіб імператорського дому, забуваючи в них особистих своїх благодійників. Крім того, що все заборонене захоплює людей з слабим характером, Шевченко набув між друзями своїми славу знаменитого малоросійського письменника, а тому вірші його ще більш шкідливі і небезпечні. З улюбленими віршами в Малоросії могли виникати і згодом укорінятися думки про уявне раювання часів гетьманщини, про щастя повернути ці часи і про можливість існування України, як окремої держави. Судячи з тієї виняткової поваги, яку почували і особисто до Шевченка, і до його віршів всі україно-слов'янські, спочатку здавалося, що він міг бути якщо не діючою особою між ними, то зряддям, яким вони хотіли скористуватися в своїх задумах; але, з одного боку, ці задуми були не такі вже важливі, як уявлялося на перший погляд, а з другого, і Шевченко почав писати свої підбурливі твори ще з 1837 р., коли слов'янські ідеї не захоплювали київських учених, як і вся справа доводить, що Шевченко не належав до Україно-слов'янського товариства, а діяв окремо, захоплюючись власною зіпсованістю.

Проте, за підбурливий дух і зухвалість, що виходила за всякі межі, його потрібно було визнати одним з найважливіших злочинців. ...

б) З вироку суду

Художника Шевченка, за писання підбурливих і надзвичайно зухвалих віршів, як наділеного міцною будовою тіла, призначити рядовим в Оренбурзький окремих корпус з правом вислуги, доручивши начальству найсуворіше наглядати, щоб від нього, ні в якому разі, не могло вийти підбурливих і пасквільних творів. ...

Власноручна приписка Миколи І до вироку: “Під найсуворіший нагляд, заборонивши писати і малювати”.

Хрестоматія з історії Української РСР: В 3 т. – К. : Радянська школа, 1961. – Т. 1: 3 найдавніших часів до 50-х рр. XIX ст. – С. 672.

Уривки із записок Оноре де Бальзака про Україну (лист до сестри від 18 січня 1849 р.)

Як Ви приїдете на Україну, в цей рай земний, де я запримітив уже 77 способів приготування хліба, що дає високу ідею про винаходи населення комбінувати самі прості речі. ... Я бачив північний Рим, місто православ'я з 300 церквами, багатствами Лаври, св. Софії, степів. Цікаво раз побачити. Маємо тут цікавий союз розкоші й мізерії. Такий спектакль дає Київ... Протягом 15 або 20 днів контрактів [ярмарку] у Київ приїздять зі всіх кутів Росії. ...

Відчай бере! Уяви собі, що за кордон не можна переслати грошей. Всупереч царській забороні жиди беруть 15% і 20% за свою комісію, таким робом, хоч і бажав би й міг би післати – це дійсна руїна! Не можна уявити собі ненажерливості тутешніх жидів... Що ж до позичок, то іноді беруть 50% і навіть жид у жиди. ...

Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір з опісів подорожей по Україні та інших тисань чужинців про Україну за десять століть / Володимир Січинський. – К. : Довіра, 1992. – С. 217-218.

Уривки із книги Григорія Півторака “Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов” про вклад українців в інтелектуальний розвиток Російської імперії (XVIII-XIX ст.)

З XVIII ст. в Росії не було жодної сфери інтелектуальної й адміністративної діяльності, в якій би не брали активної участі

вихідці з Лівобережної України. Ця діяльність була дуже плідною й результативною в політиці, науці, освіті, літературі, культурі, музиці, журналістиці, образотворчому мистецтві й особливо в церковному житті (... вся вища церковна ієрархія складалася виключно з українців і білорусів). Серед найвідоміших постатей, які з України потрапили до Росії, – син козака Миргородського полку Федора Чайки Петро Федорович Чайка (у Росії він переробив своє прізвище на Чайковського) – дід відомого композитора Петра Ілліча Чайковського, Григорій Полетика (уклав порівняльний словник шістьма мовами – російською, давньогрецькою, латинською, французькою, німецькою, англійською), Федір Емін (зачинатель нового літературного жанру в Росії – російського роману), талановиті художники А.Лосенко, Д.Левицький, В.Боровиковський, І.Мартос, всесвітньо відомі композитори М.Березовський та Д.Бортнянський і сотні інших культурних діячів. З України до Москви прийшли й перші граматики та словники церковнослов'янської мови, історичні твори та різноманітна література інших жанрів.

Міграція українських діячів у Московщину не завжди була добровільною, а досить часто й примусовою із застосуванням драконівських методів (особливо стосовно неповнолітніх хлопців, яких систематично набирали для співацької капели при царському дворі й насильно, часто назавжди, розлучали їх з батьками). Ті ж, хто перебирався до Росії добровільно, керувалися різними мотивами: одні шукали там чинів, нагород, почестей і слави, інші наївно сподівалися окультурити ту “варварську” країну, підняти її до українського рівня. Проте не минуло й півстоліття, як настало гірке розчарування. Розвиток Російської імперії пішов не так, як того хотіли київські книжники, а згідно з політикою і законами панівної російської нації. ...

Батою (репресивними заходами) щодо простого люду і пряником (роздаванням привілеїв, дворянських звань, нагород, престижних і вигідних державних посад, маєтків з кріпаками) стосовно колишньої козацької старшини та її нащадків російській царській владі значною мірою вдалося досягнути своєї мети – знекровити українську еліту, знищити в ній почуття національної свідомості й солідарності і в такий спосіб обезглавити українське суспільство. Для України це мало фатальні наслідки. Адже коли в

XIX ст. у багатьох народів Європи почався історичний етап національного відродження, і в них (зокрема, у західних і південних слов'ян) національно-патріотичні рухи очолили найбільш заможні, освічені і впливові верстви суспільства, в Україні переважна більшість представників панівних класів (дворяни, буржуазія) вже були настільки денационалізовані, що сприймали українську ідею байдуже, а українська мова, яка стала мовою переважно неосвічених селян, культура й національні інтереси українського народу загалом для них уже були далекими, чужими і навіть ворожими. Через це в боротьбі з українським національно-визвольним рухом денационалізована українська суспільна еліта, за незначними винятками, по суті виступила союзником царизму. ...

Півторак Г.П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі “спільної коліски”/ Григорій Півторак. – К. : ВЦ “Академія”, 2001. – С. 90-92.

Уривок із книги етнографа Олександра Афанасьєва-Чужбинського “Поїздка в Південну Росію” про землеробство на Лівобережній Україні в середині XIX ст.

Землеробство в хліборобній Малоросії провадиться, за переказами, способом, заведеним споконвіку. Важкий плуг, запряжений трьома або чотирма парами волів, борознить землю, яка щедро нагороджує працю плугатаря. Якщо з'являться які-небудь несприятливі умови: занадто сухе або дуже мокре літо, сарана, град, хробаки, ховрашки, – то вони знищують іноді жниво, головний предмет доходів простолюдина. Не можна не зауважити, що в Малоросії існує звичай взаємної допомоги в роботі. Три або чотири пари волів, необхідних для плуга, можна зустріти лише в дуже заможного селянина, а в кого не вистачає робочої худоби, той відшукує товариша, і орють вони разом. Така ж сама допомога потрібна іноді для будівництва, рубання і перевезення лісу, але ніколи за це не сплачують гроші. Само собою зрозуміло, господар повинен добре годувати та пригощувати добровільних працівників, які завжди сумлінно виконують свій обов'язок. ...

Хрестоматія з історії Української РСР: В 3 т. – К. : Радянська школа, 1961. – Т. 1: З найдавніших часів до 50-х рр. XIX ст. – С. 562.

**Уривки із спогадів біографа Тараса Шевченка –
Михайла Чалого про відвідання поетом цукрового заводу
Яхненка і Симиренка (літо 1859 р.)**

Повернувшись із заслання, Тарас Григорович навесні 1859 року здійснив свою заповітну мрію – відвідати рідні місця. Наприкінці травня він виїхав з Петербурга і після тривалої подорожі дістався до Переяслава. Відпочивши з дороги у свого давнього приятеля Козачковського, він Дніпром вирушив у Прохорівку, на Михайлову Гору до М.О.Максимовича. Прогостювавши там кілька днів, поет так само по Дніпру поплив до Городища, на цукровий завод Яхненка і Симиренка.

На той час справи фірми Яхненка і Симиренка були саме в розквіті. Завод їхній своїм значним цукровим виробництвом і величезною зразковою механічною майстернею славився мало не на всю Росію. І справді, за кріпацтва тут... панувала вільнонаймана праця, щедро оплачувана. Турбота і піклування хазяїв про добробут робітників і службовців на заводі були безмірні: упорядковані в санітарному відношенні казарми, парові лазні, розкішна лікарня з багатою аптекою, чудова церква, бібліотека, училище на 150 учнів з сімома викладачами, більшість з яких мала університетську освіту. Викладання провадилось за програмою технічних училищ.

У краї з переважно кріпосним населенням це рідкісне явище було світлим і глибоко відрадним. Не дивно, що Тарас Григорович, приїхавши на свою батьківщину, поспішив насамперед побачити городищенський завод братів Яхненків і Симиренка, котрі були, як і сам він, кріпаками. ... Наприкінці червня Шевченко заїхав до одного із службовців заводу, Олексія Івановича Хропаля, і, не заставши його дома, подався до Платона Федоровича Симиренка, головного керівника справами фірми. Повернувшись додому і довідавшись, що в нього був Шевченко, Хропаль слідом за ним пішов до Симиренка. Через кілька хвилин поет був з усіма як свій. Та цього разу відвідини його обмежились лише кількома годинами.

Через кілька днів він знову приїхав, уже з наміром пожити в Городищі довше. Влаштувався він на квартирі Хропаля з великим комфортом. Вечорами туди приходили деякі службовці заводу, люди із солідною освітою. Поет часто запалювався, розповідав веселі анекдоти, читав свої вірші, вписані дуже дрібним почерком в невелику оправлену книжечку, яку він звичайно носив за халявою.

Такого художнього читання нікому з присутніх не доводилося чути ні доти, ні після того. ...

Якось мова зайшла про те, що в продажу давно немає творів Кобзаря, на що поет зауважив, що видавці скупляться, а сам він для цього не має грошей. Тоді йому було запропоновано матеріальну підтримку. ... Коли Платон Федорович одержав від автора з власноручним підписом “Кобзаря” і побачив на обкладинці своє прізвище (коштом Симиренка), то був цим украй незадоволений, не бажаючи, щоб ліва його рука знала про те, що робить права, – риса, рідкісна в наш меркантильний час у колі меценатствующих багатів. ...

Чалий М.К. Відвідання Т.Г.Шевченком цукрового заводу Яхненка і Симиренка / Михайло Чалий // Спогади про Тараса Шевченка. – К. : Дніпро, 1982. – С. 305-308.

**Вибрані статті з місцевого положення про поземельне
влаштування селян, оселених на поміщицьких землях в
Київській, Подільській і Волинській губерніях
(19 лютого 1861 р.)**

...3. Громадська земля, височайше затверджена правилами 26 травня 1847 і 29 грудня 1848 року, яка визнана незмінною і недоторканою, залишається в попередньому її розмірі, в постійному користуванні тимчасово зобов'язаних селян кожної сільської громади за визначені в цьому Положенні повинності.

4. Якщо з часу надання чинності височайше затверджених правил 1847 року громадська земля в будь-якому маєтку була зменшена в загальному її складі, то селянам дозволяється, як при перевірці на місці уставної грамоти... так і потім, на протязі шести років від затвердження цього Положення, клопотатися у мирового посередника про повернення в їх користування громадської землі, що відійшла від них. ...

5. Клопотання про повернення в користування селян громадської землі, що відійшла від них, приймається тільки тоді, коли воно пред'явлено усією сільською громадою... і коли воно засновано на безумовному показанні дійсного зменшення кількості громадської землі після введення в дію височайше затверджених правил 1847 року. ...

8. При розв'язанні такого роду справ губернське присутствіє керується правилом, що тільки різниця між кількістю громадського наділу, показаного в інвентарній виписці, і кількістю наділу, який є в дійсному користуванні селян, сама по собі не є повним доказом на користь поданого селянами клопотання і що останнє підлягає задоволенню тільки в тому разі, коли воно підкріплюється іншими доказами дійсного зменшення того наділу, яким селяни користувались при введенні в дію височайше затверджених правил 1847 року. ...

14. Поміщик ні в якому разі не зобов'язаний збільшувати затверджений за селянами... громадський наділ новими до нього прирізками з панської землі. ...

38. Громадська земля поділяється на корінний і додатковий наділ. ...

39. До складу корінного наділу входять: 1) вся приватна земля, яка є під селянською садибною осілістю; ... 2) ділянки польової... землі, що є в користуванні піших дворів; 3) крім того, з польової землі, що є в користуванні тяглових хазяїв, зараховується до корінного наділу, на кожний з тяглових дворів, по одній ділянці, яка дорівнює тому наділові, що встановлений в маєтку для піших дворів.

40. Уся громадська земля, яка є в користуванні селян, крім корінного наділу, становить наділ додатковий. ...

151. За десятину польової землі (як корінного, так і додаткового наділу)... призначається повинність: при відбуванні іздельної повинності – чоловічими пішими днями, а при відбуванні оброку – грошима в такому розмірі:

- в 1-й місцевості з десятини 20 днів або 3 крб 30 коп.
- в 2-й місцевості з десятини 20 днів або 3 крб 10 коп.
- в 3-й місцевості з десятини 16 днів або 2 крб 70 коп.
- в 4-й місцевості з десятини 15 днів або 2 крб 50 коп.
- в 5-й місцевості з десятини 13 днів або 2 крб.
- в 6-й місцевості з десятини 12 днів або 2 крб.
- в 7-й місцевості з десятини 9,5 дня або 1 крб 60 коп.
- в 8-й місцевості з десятини 9,5 дня або 1 крб 50 коп.
- в 9-й місцевості з десятини 8,5 дня або 1 крб 35 коп. ...

233. Садибні ділянки, викуплені домохазяями і належні їм на правах власності, продаються на покриття недоїмок з торгів, і

виручена сума, що залишилась після покриття недоїмки, видається домохазяям. ...

Хрестоматія з історії Української РСР: В 3 т. – К. : Радянська школа, 1961. – Т. 2: 1861-1917. – С. 26-27.

Із циркуляру міністра внутрішніх справ Петра Валусва про заборону української мови (18 липня 1863 р.)

Давно вже йде суперечка в нашій пресі про можливість існування самостійної малоруської літератури. Приводом для цієї суперечки були твори деяких письменників, які відзначалися більш або менш чудовим талантом або своєю оригінальністю. За останній час питання про малоруську літературу набуло іншого характеру, внаслідок обставин чисто політичних, що не мають ніякого відношення до інтересів власне літературних. Попередні твори малоруською мовою були розраховані лише на освічені класи південної Росії, а тепер прихильники малоруської народності звернули свої погляди на масу неосвічену, і ті з них, які прагнуть здійснити свої політичні задуми, взялися, під приводом поширення грамотності і освіти видавати книги для початкового читання, букварів, граматик, географій і т.д. В числі подібних діячів було багато осіб, про злочинні дії яких проводилась слідча справа в особій комісії.

В С.-Петербурзі навіть збираються пожертви для видання дешевих книг на південноруському наріччі. Багато з цих книг надійшли вже на розгляд в С.-Петербурзький цензурний комітет. Не мало таких же книг буде представлено і в Київський цензурний комітет. Цей останній відчуває деякі утруднення з розглядом згаданих видань через такі обставини: навчання в усіх без винятку училищах проводиться загальноруською мовою і вживання в училищах малоруської мови ніде не допущено; саме питання про користь і можливості вживання в школах цього наріччя не тільки не розв'язане, але навіть порушення цього питання прийнято більшістю малоросіян з обуренням, яке часто висловлюється в пресі. Вони досить ґрунтовно доводять, що ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути, і що наріччя їх, яке вживається простолюдом, є та ж російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі, що загальноруська мова так само зрозуміла для малоросів, як і для великоросів, і навіть значно зрозуміліша, ніж тепер створювана для них деякими малоросами, і особливо поляками, так

звана українська мова. Особам того гуртка, який намагається довести протилежне, більшість самих малоросів докоряє в сепаратистських задумах, ворожих Росії і згубних для Малоросії.

Беручи до уваги, з одного боку, теперішнє тривожне становище суспільства, яке хвилюють політичні події, а з другого боку, маючи на увазі, що питання про навчання грамотності на місцевих нарідчях не дістало ще достатнього розв'язання в законодавчому порядку, міністр внутрішніх справ визнав за необхідне, надалі до погодження з міністром народної освіти, обер-прокурором св. синода і шефом жандармів щодо друкування книг малоруською мовою, дати по цензурному відомству розпорядження, щоб до друку дозволялись тільки такі твори цією мовою, які належать до галузі красного письменства, пропускання ж книг малоруською мовою, як духовного змісту, так навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу, припинити. ... Це розпорядження було передано на височайший государя імператора розгляд і його величності бажано було удостоїти оноє монаршого схвалення.

Єфименко О.Я. Історія України та її народу / О.Я.Єфименко. – К. : Мистецтво, 1992. – С. 252.

Вибрані статті із статуту про військову повинність (1 січня 1874 р.)

1. Захист престолу і батьківщини є священний обов'язок кожного... підданого. Чоловіче населення, без різниці станів, підлягає військовій повинності. ...

4. Грошовий викуп від військовій повинності і заміна охочим не допускається.

5. Збройні сили держави складаються з постійних військ і ополчення. Останнє скликається тільки за надзвичайних обставин воєнного часу. ...

10. Вступ на службу за призовом вирішується жеребом, який витягується раз на все життя. Особи, що за номером витягнутого ними жеребу не підлягають вступу в постійне військо, зараховуються в ополчення.

11. До жеребу закликається щороку один тільки вік населення, а саме: молоді люди, яким з 1 жовтня того року, коли проводиться набір, минув 21 рік.

12. Особам, які мають певну освіту, дозволяється відбутися військову повинність без жеребу як вільноопреділяючим, на основі правил, викладених у главі XII цього статуту. ...

17. Загальний строк служби в сухопутних військах для тих, що вступають по жеребу, визначається в 15 років, з яких 6 років дійсної служби і 9 років у запасі.

18. Загальний строк служби у флоті визначається в 10 років, з яких 7 років дійсної служби і 3 роки в запасі. ...

20. Зазначені в попередніх 17 і 18 статтях строки служби встановлюються, власне, для мирного часу; а під час війни ті, що перебувають у сухопутних військах і в флоті, зобов'язані залишатися на службі доти, поки того вимагатиме державна потреба. ...

36. Державне ополчення складається з усього чоловічого населення, яке не перебуває в постійних військах, але здатне носити зброю від призовного (ст. 11) до 43-річного віку включно. Від призову в ополчення не звільняються до цього віку і особи, звільнені з запасу армії та флоту. ...

Хрестоматія з історії Української РСР: В 3 т. – К. : Радянська школа, 1961. – Т. 2: 1861-1917. – С. 57-58.

Фальшива царська грамота (1875 р.)

Безупинна двадцятирічна боротьба наша за вас із дворянством переконала нас, нарешті, що ми одноособово не в силі допомогти вашому горю і що тільки ви самі можете скинути з себе дворянське іго і визволитись від тяжких утисків та непосильних поборів, якщо одностайно із зброєю в руках повстанете проти ненависних вам ворогів і заволодієте всією землею. Керуючись цим переконанням, усім вам, селянам, а також і міщанам, вірним нам, а не недостойному нас – лідникові нашому Олександровичу з його союзниками, дворянами і великими князями, повеліваємо: об'єднуйтеся в таємні товариства, що називаються "Таємні дружини", з тим, щоб підготуватись до повстання проти дворян, чиновників і всіх вищих станів. Кожний, хто готовий покласти життя своє за велику справу, повинен дати присягу на вірність товариству "Таємній дружині". Ці товариства повинні тримати себе у найсуворішій тайні від дворянського начальства та попів, цих, здебільшого, шпигунів панських, а не гідних пастирів стада божого.

Зрадників не треба шадити, і кожен, хто умертвить зрадника, зробить добре і благородне діло.

Повеліваємо “Тасмним дружинам” виконувати наші затвержені статuti; зберігати твердість і одностайність у своїй справі і не вірити ні попам, ні дворянам, які брехливими обіцянками і всякими іншими способами будуть намагатись внести між вами розбрат і тим ослабити ваші сили. В разі ж смерті нашої або іншого нещастя, що може статися, заповідаємо “Тасмним дружинам” не кидати своєї великої справи і невпинно з мечем у руці боротися з вічним ворогом свободи і благоденства нашого, поки болячка ця з коренем не зникне з землі Російської.

Коли ж священна боротьба наша з дворянами, цим хитрим, але слабким ворогом вашим, з божою допомогою закінчиться для вас перемогою, – тоді вся земля з лісами і сіножатями буде таким самим безплатним добром вашим, як вода, сонячне світло і всякий інший дар божий, створений для людини; не буде ненависного вам дворянського начальства, що не знає жалю до вас, і запанує тоді свобода і благоденство на землі Російській.

Отже, осіни себе хресним знаменням, православний народ, і призови благословення боже на святу справу твою. Пам’ятай, як заповідь, ці слова, сказані тобі царем – прихильником твоїм!

На оригіналі власна його імператорської величності печатка і підпис “Олександр II”.

С.-Петербург, 1875 року, лютого 19 дня.

Хрестоматія з історії СРСР. – К. : Радянська школа, 1953. – Т. 3. – С. 369-370.

Царський указ про заборону друкувати і ввозити з-за кордону книги українською мовою (18 травня 1876 р.)

Государь імператор в 18 день минулого травня височайше наказав: 1) Не допускати ввозу в межі імперії без окремого на те дозволу Головного управління яких би то не було книг і брошур, що видаються за кордоном на малоруському наріччі. 2) Друкування і видання в імперії оригінальних творів і перекладів на тому ж наріччі заборонити, за винятком тільки: а) історичних документів і пам’яток і б) творів красного письменства, але з тим, що при друкуванні історичних пам’яток безумовно додержувати правопису оригіналів; у творах же красного письменства не допускати ніяких відступів від

загальноприйнятого російського правопису і щоб дозвіл на друкування творів красного письменства давати тільки після розгляду рукописів у Головному управлінні. 3) Заборонити також різні сценічні вистави і читання на малоруському наріччі, а також і друкування на ньому текстів до музикальних нот. 4) Припинити видання газети “Киевский Телеграф”. Про цю височайшу волю пропоную Головному управлінню до належного виконання.

Єфименко О.Я. Історія України та її народу / О.Я.Єфименко. – К. : Мистецтво, 1992. – С. 253.

Уривки із “Спогадів” Володимира Дебогорія-Мокрієвича про утопічні уявлення народників щодо революційності селян (друга половина XIX ст.)

Як ми були переконані, на Волзі, Дону і Дніпрі збереглося у народі більше революційних традицій, ніж у середній Росії, оскільки найбільші народні рухи відбувалися на окраїнах; пугачовщина була на Волзі, бунт Степана Разіна – на Дону, гайдамаччина – на Дніпрі. Ми гадали, що там, де вже раз відбувався революційний рух, там він легше може виникнути вдруге, і тому вирішили не розкидатись по всій Росії, а зосередити наші сили саме таких місцевостях, які мали певне історичне минуле. Отже, за нашим планом, одні мали діяти на Дніпрі, інші – на Волзі. Викликаючи страйки і місцеві бунти, під час яких, звичайно, з маси висуваються найсмівливіші, енергійні особи, ми думали таким чином намічати придатних для справи людей і залучати їх до революційної організації. А оскільки вибухнуло б повстання в одній місцевості, ми сподівалися, що воно подібно до полум’я пошириться і охопить усю Росію. Будучи прихильниками бунтівницької програми, ми захищали і доводили її справедливості усіма засобами. Але головним чином на допомогу ми закликали історію, яка наочно повчала, як зростав і розвивався революційний рух. А історія нас вчила, що революція не відбувалась зразу, а майже завжди починалася з окремих незначних бунтів, які лише поступово переходили у величезні повстання. ...

Ми вважали за необхідне спочатку ознайомитися з умовами життя народу, придивитись до місцевих звичаїв, світогляду і потім уже, на підставі реальних даних, виробити практичну програму дій. ... Це було б, звичайно, добре, якби ми мали змогу поставитись до дійсності з необхідною критичною оцінкою. Але цього не було. Уже

на той час у нас існувала упереджена думка з багатьох істотних питань. Так, питання про революційність селянської маси ми виразно розв'язували позитивно, незважаючи на те, що для такого розв'язання ми не мали серйозних даних. Усі свої докази на користь цієї думки ми брали з більш-менш віддаленого історичного минулого, не знаходячи таких в сучасності. Так, між іншим, доказом революційності українських селян я вважав їх поведінку під час польського повстання, переслідування ними польських “панів-повстанців” і ту ненависть, з якою вони ставились тоді взагалі до панів, у розряд яких відносили всіх людей привілейованого звання, що одягали європейські костюми. ...

Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В.Ю.Короля. – К. : ВЦ “Академія”, 2002. – С. 207-208.

Уривок із праці Євгена Наконечного “Украдене ім'я”

Після скасування “Малоросійського генерал-губернаторства” (1854) термін “Малоросія” став потроху занепадати. Для Правобережної України російські бюрократи вигадали нову назву “Юго-Западный край”. Подібно до того, як замість Литви й Білорусії було введено назву “Северо-Западный край”, замість Польщі – “Привіслянський край”. ...

У 1897 р. Микола II велів не згадувати в офіційних документах про Царство Польське. Російські бюрократи віддавали перевагу таким найменуванням, як Привіслянський край, Тифліська і Кутаїська губернії – тобто лише назви географічні, жодних національних. Для Півдня України була вигадана назва “Новоросія”. ... Можна було писати про українську худобу, українську пшеницю, але вживати термін “український народ”, “українська мова” заборонялося. Офіційно дозволялося вживати образливий термін “малорос” у протигагу до бундючного “великороса”. Цензура забороняє українцям називати свій народ своїм іменем, а велить усюди уживати “русский”, – а з великої протекції “южно-русский”, або “малорусский”. ...

Наконечний Є.П. Украдене ім'я: Чому русини стали українцями / Євген Наконечний; передмова Ярослава Дашкевича. – 3-тє, доп. і випр. вид. – Львів : ЛНБ ім. В.Стефаника НАН України, 2001. – С. 5.

Уривки із програмного документу “Братства тарасівців” (ідеологічна платформа Миколи Міхновського – “Credo молодого українця”, 1891 р.)

Наше покоління мусить створити свою українську національну ідеологію для боротьби за визволення нації і для створення своєї держави. ... Будемо жити своїм розумом, хоч би він був і неотесаний, мужичий, бо інакше ми своєї нації ніколи не визволимо. В протилежність московському революційному інтернаціоналізму і соціалізму, наш шлях іде по лінії індивідуалізму і революційного націоналізму. ... Наша мета, боротьба за самостійну суверенну Україну, соборну, цілу і неподільну, від Сяну по Кубань, від Карпат по Кавказ, вільну між вільними, без пана й без хама, без класової боротьби, федеративну всередині. ...

100 видатних українців. – К. : Арії, 2006. – С. 325.

Уривок із “Одвертого листа до міністра Сипягіна” Миколи Міхновського (відповідь Революційної Української партії на заборону російської влади зробити напис українською мовою на пам'ятнику Іванові Котляревському в Полтаві, 1900 р.)

Українська нація мусить скинути панування чужинців, бо вони огиджують саму душу нації. Мусить добути собі свободу, хоч би захиталася ціла Росія! Мусить добути собі визволення з рабства національного та політичного, хоч би пролилися ріки крові! А та кров, що поллється, впаде як народне прокляття на Вашу голову, пане міністер, і на голови всіх гнобителів нашої нації. ...

Міхновський М.І. Самостійна Україна / Микола Міхновський. – К. : Діокор, 2002. – С. 8.

Десять заповідей Української народної партії – маніфест самостійницького руху в Україні (1904 р.)

1. Одна, єдина, неподільна, від Карпат аж до Кавказу самостійна, вільна, демократична Україна – республіка робочих людей – отсе національний всеукраїнський ідеал. Нехай кожна українська дитина тямить, що вона народилася на світ на те, щоб здійснити сей ідеал.

2. Усі люди – твої брати, але москалі, ляхи, угри, румуни та жиди – се вороги нашого народу, аж поки вони панують над нами й визискують нас.

3. Україна для українців! Отже, вигонь звідусіль з України чужинців-гнобителів.

4. Усюди й завсігди уживай української мови. Хай ні дружина твоя, ні діти твої не поганяють твоєї господи мовою чужинців-гнобителів.

5. Шануй діячів рідного краю, ненавидь ворогів його, зневажай перевертнів-відступників, і добре буде цілому твоєму народові й тобі.

6. Не вбивай України своєю байдужістю до всенародних інтересів.

7. Не зробися перевертнем-відступником.

8. Не обкрадай власного народу, працюючи на ворогів України.

9. Допомагай своєму землякові наперед усіх, держись купи.

10. Не бери собі дружини з чужинців, бо твої діти будуть тобі ворогами, не приятелюй з ворогами нашого народу, бо ти додаєш їм сили й відваги; не накладай укупі з гнобителями нашими, бо зрадником будеш.

*Мірчук П. Відродження великої ідеї / Петро Мірчук.
– К. : Українська видавнича спілка, 1999. – С. 97-98.*

Маніфест царя Миколи II про вдосконалення державного порядку (17 жовтня 1905 р.)

Смути і хвилювання в столиці і в багатьох місцевостях Імперії Нашої великою і тяжкою скорботою сповнює серце Наше. Благо Російського Государя нерозривне з благом народним і печаль народна – Його печаль. Від хвилювань, нині виниклих, можуть з'явитися глибокі негаразди народні і загроза цілості та єдності Держави Нашої.

Велика обітниця Царського служіння наказує Нам усіма силами розуму і влади Нашої прагнути до якнайшвидшого припинення такої небезпечної для Держави смути. Звелівши підлеглий владі вжити заходів до усунення прямих проявів безладдя, безчинства і насильства, в охорону людей мирних, що прагнуть до спокійного виконання належних кожному обов'язків, Ми, для успішного виконання спільних намічених Нами до умиротворення державного життя заходів, визнали за необхідне об'єднати діяльність вищого уряду.

На обов'язок уряду покладаємо Ми виконання непохитної Нашої волі:

1. Дарувати населенню непорушні основи громадянської свободи на засадах дійсної недоторканості особи, свободи совісті, слова, зборів і спілок.

2. Не зупиняючи призначених виборів у Державну Думу, залучити тепер же до участі в Думі, в міру можливості, відповідної стислості що залишається до скликання Думи терміну, ті класи населення, які нині зовсім позбавлені виборчих прав, надавши за цим подальший розвиток початку загального виборчого права у знову встановленому законодавчому порядку.

3. Встановити, як непорушне правило, щоб ніякий закон не міг сприйняти силу без схвалення Державної Думи і щоб виборним від народу забезпечена була можливість справжньої участі у нагляді за закономірністю дій поставлених від Нас влади.

Закликаємо всіх вірних синів Росії згадати борг свій перед Батьківщиною, допомогти припинення цієї нечуваної смути і разом з Нами напружити всі сили до відновлення тиші і миру на рідній землі. ...

На оригіналі маніфеста рукою Миколи II підписано: "НИКОЛАЙ" та особисто накреслена віза: "Прінять к руководству".

*Российское законодательство X-XX вв.: в 9 т. – Т. 9:
Законодательство эпохи буржуазно-демократических
революций / отв. ред. О.И.Чистяков. – М. :
Юридическая литература, 1994. – С. 41.*

Уривки із програми Української соціал-демократичної робітничої партії (грудень 1905 р.)

Українська с.-д. партія... перш за все і головним чином вимагає: ...

Автономії України з окремою державною інституцією (сеймом), якому належить право законодавства у внутрішніх справах населення тільки на території України. ...

Народного законодавства.

Виборності і відповідальності чиновників, права для кожного громадянина притягти до суду всякого чиновника за його незаконні вчинки по службі, звичайним судовим порядком, минувши безпосереднє начальство чиновника.

Права кожної нації на культурне і політичне самоопределення.
Широкого самоврядування (автономії) місцевого і крайового для всього населення держави.

Необмеженої свободи слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків (забастовок).

Недоторканності особи, житла і листування.

Права вільного переїзду, знищення паспортів, повної волі промисловості і розпорядження своєю власністю.

Знищення усяких привілеїв класів, верств (сословій), походження, статі, релігії й нації. ...

Виборності і незалежності суддів; суду присяжних, знищення всіх виключних і спеціальних суддів, безплатного судопроїводства та юридичної допомоги; знищення смертної кари, досмертного ув'язнення (замкнення в тюрму) і умовного осуду; матеріального забезпечення усім безвинно обвинуваченим, засудженим і арештованим.

Заміни постійного війська народною міліцією; вирішувати питання про війну і мир має право тільки народне представництво, а міжнародні конфлікти (сутички) – третейський суд.

Безплатного обов'язкового світського, загального і професійного навчання для всіх дітей до 16 років; їжі, одяжі і підручників – безплатно для всіх бідних; передачі всієї народної освіти на Україні Українському сеймові; відповідного числа шкіл для кожної нації. ...

В інтересах знищення, наскільки це можливо в капіталістичному громадянстві, національного нагніту, потрібно передати всі питання, в яких виявляються національні пригноблення, до рук зібрання представників національно-територіальної одиниці. ...

Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: програмні документи перших українських партій / упоряд. В.С.Журавський. – К. : НІП «Пошук», 1992. – С. 9-12.

Уривок із книги Святослава Семенюка “Історія українського народу” про історію українства в Російській імперії та її роль у цивілізаційному розвитку Росії

Від 1765 р. усі церемонії було відкинута і почався справжній визиск українського народу, який не припиняється і досі. Колосальні

прибутки Москві принесло приєднання більш економічно розвиненої Правобережної України, яка раніше перебувала у складі Речі Посполитої. Якщо у 1781 р. доходи імперії становили 28 млн. крб., то вже у 1796 р. вони зросли майже втричі і досягли цифри 68 млн. крб.

У ХІХ ст. Росія вже стала найбільшим у світі експортером зерна, але не свого, російського, а українського. Однак, чи не найбільший поштовх для її розвитку та повної модернізації промислового потенціалу дала нещадна експлуатація українських родовищ кам'яного вугілля та залізної руди, ... (досить нагадати, що до середини ХІХ ст. вугілля для промислових підприємств півночі Росії завозили аж з Англії, тож собівартість російської продукції була тоді надто високою, а її конкурентоздатність – низькою).

Саме Україна зробила Росію... економічним велетнем, розбудувала її військовий потенціал до таких масштабів, коли на порядок денний вже ставалося питання про “світову революцію”. Від 1912 р. Україна давала 48% загальноімперської промислової продукції і в основних показниках цей рівень зберігався до 1941 р. (частка України у виробництві чавуну, наприклад, становила 68%, сталі – 58%, прокату – 57%, вугілля – 63%, зерна – 38%, цукру – 84%). Можна уявити, який величезний економічний потенціал мала б нині Україна, якби він працював виключно на неї, а не на манакальне прагнення постчингізханівської імперії до світового панування. ...

Семенюк С. Історія українського народу / Святослав Семенюк. – Львів : Апріорі, 2010. – С. 567.

Уривок із книги Омеляна Нестайка “Великі міфи імперії” про специфіку общинного землеволодіння в Російській імперії

У давнину в Московщині селяни не володіли землею. Повсюдно земля була або “государева”, або церковна, або служилих людей. “Мір” (сільська громада) брав землю в користування. Слово “община” виникло значно пізніше. Земля ділилася між дворами залежно від кількості дорослих осіб, і тому наділи не були постійними за площею. Община несла колективну відповідальність за виконання зобов'язань матеріального та іншого характеру. У Росії общинне землекористування наприкінці ХІХ століття стосовно землеволодіння усіх селян становило понад 90 відсотків.

Свій земельний пай члени общини не мали права передавати кому-небудь іншому навіть у тимчасове користування. Вони не мали права вільного виходу з общини. Без дозволу общини не можна було отримати паспорт, а без нього – податися на заробітки. Община мала також обов'язок поліцейного нагляду за своїми членами, а навіть своїм рішенням висилати в Сибір за більш значні провини. Через надання їй поліцейно-судових прав, община набрала характеру державної структури.

В умовах колективної відповідальності перед власником землі члени общини не були зацікавлені у збільшенні продуктивності свого господарства. Коли доводилося сплачувати належний податок, кращі двори змушені були розплачуватися за менш господарних. Община ставала гальмом у розвитку сільськогосподарського виробництва. Це дозволило відомому політичному діячеві, главі російського уряду П.А.Столипіну спрямувати свої зусилля на ліквідацію общинного землекористування для виокремлення з селянської маси найбільш здібних і працьовитих в умовах одноосібних господарств. Він планував створити прошарок “сильних господарів”, котрі стали б у майбутньому опорою влади на селі. Здійснити задум Столипіну не вдалося. Він загинув від кулі терориста 1 вересня 1911 року в Києві. Так Росія увійшла в ХХ століття з майже не порушеною порочною общинною системою.

Община складалася з окремих дворів, де під одним дахом проживало від 25 до 30 осіб. ... Селянська родина часто складалася з трьох поколінь, у якій деспотично панував батько або дід, тобто старійшина і його помічник, так званий “большак”. Така родина називалася по-різному: “нерозділеною сім'єю”, “сімейною общиною”, “домашньою общиною” – її члени не володіли індивідуальною власністю і повністю залежали від глави сім'ї чи большака. ...

Нестайко О.В. Великі міфи імперії: (Втеча від власної ідентичності) / Омелян Нестайко. – Львів : Афіша, 2003. – С. 76-77.

Уривок із книги Тодора Дичева “Зловісна змова” про політичні мотиви вбивства Петра Столипіна

В особі П.А.Столипіна, людини виняткової волі, адміністративного таланту і безстрашності, масони мали свого

смертельного ворога. Вони чудово розуміли, що поки Столипін стоїть при владі, ніякі “великі потрясіння” неможливі. За ним полювали, як за диким звіром. І він був убитий в Києві 1 вересня 1911 року.

Присяжний повірений Мордко Богров, син заможних київських іудеїв, незрозумілим і таємничим чином поступив секретним агентом до лав київської поліції. Він був призначений в число тих агентів, які повинні були охороняти Імператора і бути присутнім на виставі, що стала трагічною. Богров підійшов до Столипіна, який сидів у партері. Він поранив його смертельним пострілом з казенного браунінга. Затискаючи правою рукою свою рану, Столипін повернувся до ложі Імператора. Лівою рукою осінив його хресним знаменням. Може в ці передсмертні хвилини він послав своє останнє благословення й попередження Імператору про небезпечні темні сили масонства і сіонізму.

Богров нікого не видав на допиті і був незабаром повішений. Розлючене населення Києва готувалося перебити всіх іудеїв. Тільки енергійні заходи уряду, що викликав у Київ три козачих полки, зупинили цю спробу. Як потім з'ясувалося, вранці в день убивства Богров мав побачення з Бронштейном-Троцьким в одному з київських кафе. Очевидно, для отримання останніх інструкцій. Слід зазначити, що на початку своєї політичної кар'єри Троцький був масоном дев'ятого ступеня. Він багато років був у США. Троцький і його сподвижники готувалися для терору, насильства і революції. На похмурі роздуми наводить факт призначення такої свідомо підозрілої особи, як Богров, до складу охорони Імператора. Це призначення було, звичайно, кимось навмисне підстроєно. Лопухін, начальник департаменту поліції, був масон. Багато інших теж.

Вбивство Столипіна було першим ударом дзвону, що сповістив світові про швидкий кінець імператорської Росії. Цілком можливо, що Столипін, який розумів краще за інших усю небезпеку війни для Росії, зміг би уникнути її, якби був живий влітку 1914 року. Адже тоді темні сили організували вбивство спадкоємця австрійського престолу в Сараєво. Терористи “Темної руки”, до яких належав хлопчисько Гаврило Принцип, який вбив Франца-Фердинанда, мали на верхах зв'язки з масонськими ложами Європи. А вони були під керівництвом і контролем світового сіонізму. ...

Дичев Т. Зловецький заговор: [О сионизме : Перевод] / Тодор Дичев, Никола Николов. – М. : Витязь, 1994. – С. 36-37.

Хронологічна таблиця

Датування	Події
1	2
1792-1793 рр.	Створення Чорноморської лінії (переселення на Кубань колишніх запорозьких козаків та селян із Лівобережжя і Півдня України).
Травень 1793 р.	Другий поділ Польщі – включення Правобережної України (Подільське, Волинське, Брацлавське, Київське воєводства) до складу Російської імперії.
1795 р.	Заснування на місці поселення Хаджибей м. Одеси.
Січень 1795 р.	Третій поділ Польщі – включення Східної Волині до складу Російської імперії.
Грудень 1796 р.	Утворення Подільської, Малоросійської, Новоросійської, Слобідсько-Української, Київської та Волинської губерній.
1798 р.	Видання у Петербурзі “Енеїди” Івана Котляревського.
1803 р.	Царський указ про “вільних хліборобів”.
1805 р.	Заснування Харківського університету.
1806-1812 рр.	Російсько-турецька війна (приєднання до Російської імперії Бессарабії).
Червень 1812 р.	Початок вторгнення французької армії Наполеона в Росію.
1812 р.	Відкриття перших в Російській імперії гімназій у Харкові, Полтаві, Чернігові, Катеринославі та Києві.
1813-1835 рр.	Селянський рух на Поділлі під проводом Устима Кармалюка.
1814-1861 рр.	Роки життя Тараса Григоровича Шевченка.
1818 р.	Заснування масонських лож – “З’єднані слов’яни” (Київ) і “Любов до істини” (Полтава).
1818-1821 рр.	Діяльність у Тульчині та Полтаві таємної організації “Союз благоденства”.
1819 р.	Антикріпосницький виступ військових поселенців у м. Чугуєві на Харківщині.
1820 р.	Заснування в Ніжині Гімназії вищих наук, де у 1827-1830 рр. діяв таємний український гурток.
1821 р.	Утворення в Тульчині таємного “Південного товариства”, яке планувало шляхом військового перевороту повалити самодержавний лад і ліквідувати кріпосне право.
1823-1825 рр.	Діяльність у Новоград-Волинському таємної революційної організації “Товариство об’єднаних слов’ян”.

1	2
29 грудня 1825 - 3 січня 1826 рр.	Повстання Чернігівського полку “Південного товариства” декабристів в Україні.
20-ті рр. XIX ст.	Будівництво перших цукрозаводів в Україні.
15 липня 1834 р.	Відкриття Університету Св. Володимира у Києві.
26 квітня 1840 р.	У Петербурзі за сприяння українського письменника Євгена Гребінки вийшло перше видання творів Тараса Шевченка “Кобзар”.
Січень 1846 р. - березень 1847 р.	Діяльність Кирило-Мефодіївського товариства (братства).
Лютий-квітень 1855 р.	Масові антифеодальні селянські виступи – “Київська козаччина”.
Квітень 1856 р.	“Похід у Таврію по волю” – масове самовільне переселення селян Катеринославської та Херсонської губерній.
1859 р.	Утворення першої української “Тромади” у Петербурзі, що здійснювала культурно-просвітницьку діяльність.
1860 р.	Створення української “Тромади” в Києві.
Кінець 50-х - початок 60-х рр. XIX ст.	Організація перших недільних українських шкіл і читалень у Наддніпрянщині.
19 лютого 1861 р.	Маніфест Олександра II про скасування кріпосного права в Російській імперії.
1861-1862 рр.	Видання у Петербурзі журналу “Основа”.
Осінь 1862 р.	Павло Чубинський написав вірш “Ще не вмерла Україна”.
18 липня 1863 р.	Валуєвський циркуляр про заборону видання українською мовою наукових, релігійних і освітніх праць та діяльності україномовних недільних шкіл.
1863-1864 рр.	Польське повстання в Правобережній Україні проти гноблення російським царом.
1 травня 1865 р.	Заснування в Одесі Новоросійського університету.
5 грудня 1865 р.	Відкриття першої в Наддніпрянській Україні залізниці Одеса-Балта.
14 вересня 1871 р.	Створення у м. Харкові першого в Російській імперії акціонерного земельного банку.
1874 р.	Початок масового “ходіння в народ” народників.
Грудень 1874 р.	Заснування в м. Одесі революційного народницького гуртка “Південні бунтарі”.
18 травня 1876 р.	Емський указ царя із заборонаю видавати та ввозити з-за кордону літературу українською мовою.

1	2
Жовтень 1877 р.	Селянське повстання під керівництвом Якова Стефановича, організатора гуртка революціонерів-народників “Таємна дружина” в 40 селах Чигиринського повіту Київської губернії.
70-80-ті рр. XIX ст.	Початок промислової індустріалізації Донбасу.
1881 р.	Початок промислової експлуатації Криворізького залізорудного басейну Подніпров’я.
1882 р.	Заснування Марком Кропивницьким в м. Єлисаветграді (тепер Кіровоград) першої української професійної театральної трупи.
1886 р.	Початок промислового видобутку марганцевих руд у Нікопольському басейні Подніпров’я.
Друга половина 80-х рр. XIX ст.	Початок промислової експлуатації у м. Катеринославі великих індустріальних підприємств.
1890 р.	Утворення у Катеринославі першого марксистського гуртка в Україні; відкриття у Києві першої електростанції загального користування в Російській імперії.
Літо 1891 р.	Виникнення таємного студентського товариства “Братство Тарасівців”.
Осінь 1891 р.	В м. Одесі на Єкатеринській площі з’явився перший в Російській імперії автомобіль.
8 травня 1892 р.	Пуск у Києві першого в Російській імперії електричного трамвая.
1897-1898 рр.	Діяльність київської та катеринославської соціал-демократичної марксистської групи “Союз боротьби за визволення робітничого класу”.
1897 р.	Перший загальний перепис населення Російської імперії.
11 лютого 1900 р.	Утворення у м. Харкові першої політичної партії в Наддніпрянщині – Революційної української партії.
Літо 1900 р.	Видання у м. Львові брошури харківського адвоката Миколи Міхновського “Самостійна Україна”.
11 січня 1901 р.	Розпорядження царського уряду про примусовий призив у солдати 183 студентів Київського університету Св. Володимира за участь у революційному русі.
Весна 1902 р.	Масові селянські виступи в Полтавській та Харківській губерніях.
1902 р.	Створення у м. Харкові Української народної партії.
Осінь 1904 р.	Створення у м. Києві Української демократичної партії.

1	2
Грудень 1904 р.	Створення у м. Києві Української радикальної партії.
9 січня 1905 р.	Розстріл царизмом робітничої демонстрації в Петербурзі (“Кривава неділя”), початок першої російської антимонархічної революції 1905-1907 рр.
12 січня 1905 р.	Перший з початку антимонархічної революції великий страйк робітників в Україні.
14-25 червня 1905 р.	Повстання моряків на панцернику “Князь Потьомкін Таврійській” у Чорному морі.
Жовтень 1905 р.	Всеросійський загальний політичний страйк; утворення Рад робітничих депутатів.
17 жовтня 1905 р.	Підписання Миколою II маніфесту “Про удосконалення державного порядку”, у якому обіцяно громадянські свободи та скликання законодавчого парламенту – Державної думи.
30 жовтня 1905 р.	Заснування в Одесі першого у Наддніпрянщині осередку культурно-освітнього товариства “Просвіта”.
Листопад 1905 р.	Повстання на крейсері “Очаків” у Чорному морі; виступ саперів в м. Києві; у Лубнах виходить перша в Наддніпрянщині україномовна газета “Хлібороб”.
Грудень 1905 р.	Збройні повстання в Харкові, Катеринославі, Олександрівську, Горлівці, Миколаєві; утворення в Києві Української демократично-радикальної партії.
Травень 1906 - червень 1907 рр.	Діяльність української парламентської громади в Першій і Другій Державних думах Російської імперії.
9 листопада 1906 р.	Царський указ про вільний вихід селян з общини, початок Столипінської аграрної реформи.
1906 р.	Заснування Миколою Садовським в Полтаві першого українського стаціонарного професійного театру; перше видання Біблії українською мовою у Наддніпрянщині.
3 червня 1907 р.	Указ царя Миколи II про розпуск Другої Державної думи, державний переворот, що фіксував поразку революції 1905-1907 рр.
Січень 1908 р.	Утворення в Києві “Товариства українських поступовців”.
1909-1910 рр.	Антиукраїнські дії російського уряду: заборона видання української літератури, діяльності політичних та громадсько-культурних організацій і товариств; заборона реєструвати будь-які товариства і видавництва, створені “інородцями”.

1	2
27 серпня 1913 р.	Льотчик Петро Нестеров на літаку “Ньюпор”-IV піднявся над Сирецьким військовим летовищем в Києві і на висоті 600 м уперше в світі здійснив знамениту “мертву петлю” (“петля Нестерова”).
Лютий-березень 1914 р.	Масовий рух протесту українців проти заборони російською владою святкування 100-річчя з дня народження Тараса Шевченка.

Запитання та завдання: 1. Охарактеризуйте політику Російської імперії щодо України наприкінці XVIII ст. 2. Які адміністративно-територіальні одиниці існували в українських землях у складі Російської імперії? 3. Назвіть найбільші масонські організації на території України першої половини XIX ст.? 4. Охарактеризуйте процес національного відродження в Україні у першій половині XIX ст. 5. Коли діяло Кирило-Мефодіївське товариство? 6. Назвіть прізвища найбільш активних учасників Кирило-Мефодіївського товариства? 7. Як називався програмний документ Кирило-Мефодіївського товариства? 8. Висвітліть хід та значення реформ 60-70-х рр. XIX ст. в Російській імперії для розвитку українських земель. 9. Як вплинули Валуєвський циркуляр та Емський указ на розвиток української культури? 10. Охарактеризуйте діяльність земств на Наддніпрянщині. 11. Що таке “Громади”? 12. Охарактеризуйте процес національного відродження українців Наддніпрянщини в другій половині XIX – на початку XX ст. 13. Який вплив справила політична діяльність Михайла Драгоманова на становлення українського національного руху другої половини XIX ст.? 14. Коли утворено громадсько-політичну організацію “Братство Тарасівців”? 15. Дайте порівняльну характеристику українським суспільно-політичним рухам, політичним партіям та громадським організаціям другої половини XIX – початку XX ст. на території Російської імперії. 16. Коли була утворена перша українська політична партія в Наддніпрянській Україні?

Тема 2

Західноукраїнські землі в складі імперії Габсбургів (кінець XVIII – початок XX ст.)

План

1. Етнотериторіальна та соціально-політична характеристика західноукраїнських земель наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.
2. Громадсько-політична діяльність “Руської трійці”.
3. Революція 1848 р. в західноукраїнських землях.
4. Суспільно-політичний розвиток в західноукраїнських землях у другій половині XIX ст.
5. Соціально-економічне та політичне становище західноукраїнських земель наприкінці XIX – на початку XX ст. Створення перших українських політичних партій в Східній Галичині.

Рекомендовані теми рефератів

1. Занепад кріпосницьких та зародження ринкових відносин: аतिकріпосницька боротьба в Східній Галичині, Буковині та Закарпатті у першій половині XIX ст.
2. Маркіян Шашкевич та його роль у національному відродженні галицьких українців.
3. Москвофіли та народовці: витоки та еволюція.
4. Політичні погляди Миколи Міхновського та Юліана Бачинського.
5. Іван Франко і галицькі радикали.
6. Діяльність громадських організацій в Східній Галичині у другій половині XIX – на початку XX ст.
7. Соціально-економічний розвиток західноукраїнських земель у другій половині XIX – на початку XX ст.
8. Українська греко-католицька церква та національно-культурне відродження в Галичині.

Тези відповіді

1. Етнотериторіальна та соціально-політична характеристика західноукраїнських земель наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. В другій половині XVIII ст. скориставшись нестабільною ситуацією в Польщі Росія, Австрія і Прусія підписали угоду про поділ польських земель. За першим поділом Польщі (червень 1772 р.) до Австрійської імперії були приєднані Галичина та західні частини Волинського і Подільського воєводств. В результаті Кючук-Кайнарджійського мирного договору, що закріпив перемогу Росії й Австрії у війні проти Туреччини, влітку 1774 р. Буковина стала австрійською. Закарпаття ще з XIII ст. перебувало у складі Угорської держави, становлячи її прикордонну область на півночі.

Західноукраїнські землі з населенням понад 2,5 млн осіб (у тому числі майже 2 млн українців) з економічної точки зору були найвідсталішими провінціями Габсбурзької монархії. Українці потрапили в досить жорсткі умови економічного й національного гніту. Ці землі були переважно аграрними, а у містах переважало неукраїнське населення. У Галичині та на Волині тривав започаткований ще значно раніше процес колонізації, на Буковині – румунізації, Закарпатті – мадяризації.

Галичина поділялася на Східну (переважно українську за складом населення) і Західну (переважно польську). Східна Галичина (тепер Івано-Франківська, Львівська і Тернопільська обл.) разом із частиною польських земель входила до складу коронного краю під назвою Королівство Галіції і Льодомерії (Володимирії) з центром у м. Львові. Східна Галичина охоплювала понад дві третини території та населення коронного краю. В адміністративному відношенні вона поділялася на 12 округів: Золочівський, Тернопільський, Чортківський, Жовківський, Львівський, Бережанський, Коломийський, Станіславівський, Стрийський, Самбірський, Сяноцький та Перемишлянський. Керівником провінції був губернатор, який призначався імператором.

Польсько-шляхетську сваволу було частково обмежено австрійськими законами, а греко-католицька церква одержала рівні права з римо-католицькою. Австрійська влада виходила з чіткого політичного розрахунку – послабити в Східній Галичині польський вплив, намагаючись тримати кожний з підвладних народів у покорі з

допомогою інших народів. Незважаючи на суперечливість політики австрійського уряду, він все ж таки створив українцям певні умови для національного розвитку.

Провідною силою національного відродження в Галичині була Українська греко-католицька церква. Саме духовенство стало національним ідейним лідером української спільноти (особливо яскраво це проявилось під час т. зв. “Весни народів” – революції 1848 р., коли галицькі українці (русини за термінологією того часу), очолювані своїм духовенством зробили справжній політичний переворот у Європі). Великою проблемою для українців була повна узурпація політичної влади поляками, економічна відсталість та убогість багатьох галицьких селян. І тому найбільш гостро національний рух виявлявся у селянських виступах і заворушеннях. Особливо активними вони були у першій половині XIX ст. на Комарнівщині (1819-1822 рр.), Сколівщині (1824-1826 рр.), Чортківщині (1838 р.). Стихійною формою протесту був рух опришків. Сотні селян Прикарпаття озброювалися і втікали у важкодоступні райони Карпат, стаючи на шлях збройної боротьби проти влади. Опришки нападали на панські й державні маєтки, відбирали або нищили майно, руйнували панські двори, розправлялися з адміністрацією. Поширеною формою селянських протестів була відмова від виконання феодалських повинностей та ін.

У першій половині XIX ст. в західноукраїнських землях відбувся розклад панщинно-кріпосницької системи господарювання. Серед галузей промисловості у Східній Галичині, Буковині й Закарпатті розвивалися лише харчова (винокуріння, пивоваріння, виробництво цукру і солі), металообробна, фарфоро-фаянсова, лісова та добувна галузі (перші парові машини в Галичині з’явилися у 1843 р.). Проте, саме галицьке робітництво стало найбільш активним в імперії. Зокрема, в листопаді 1817 р. у Львові була утворена перша профспілкова організація. В цей час у місті працювало понад 2 тис. робітників та ремісників. Для захисту своїх професійних прав 45 друкарів поліграфного підприємства Йозефа Піллера (тепер початок вул. Личаківської) утворили “Стоваришування взаємної допомоги членів друкарської справи”. Таким чином, кріпосництво заважало розвиткові як промисловості, так і сільського господарства, яке відіграло основну економічну роль в західноукраїнських землях, адже велике феодалське

землеволодіння було домінуючим в Галичині і Закарпатті.

Початки українського національного відродження в Австрійській імперії сягають останніх десятиліть XVIII ст. Проте, перша велика хвиля національно-культурного руху прокотилася Східною Галичиною у першій чверті XIX ст., за активної участі греко-католицького духовенства. У 1816 р. каноник із Перемишля Іван Могильницький (1777-1831 рр.) заснував перший український освітній гурток священиків – “Клерикальне товариство” (поширювали релігійну літературу українською мовою). У 20-30-х роках група священиків (Михайло Левицький, Йосип Лозинський, Антін Добрянський, Онуфрій Шумлянський та ін.) об’єдналася навколо єпископа Івана Снігурського (1784-1847 рр.) і в Перемишлі розпочали процес національно-культурного відродження (збирали й пропагували український фольклор, історичні матеріали, відстоювали значення української мови, кириличної абетки, поширення освіти та ін.).

2. Громадсько-політична діяльність “Руської трійці”. Нової якості український національний рух набуває в 30-х роках XIX ст., коли у Львові з ініціативи вихованців духовної семінарії й одночасно студентів університету Маркіяна Шашкевича (1811-1843 рр.), Івана Вагилевича (1811-1866 рр.) та Якова Головацького (1814-1888 рр.) виникає просвітницько-літературний гурток “Руська трійця” (1833-1837 рр.; “русська” за термінологією того часу означало – “українська”). Група молодих студентів-священиків проголосила своїм завданням переведення місцевих народних говірок на літературну мову, поширювала українські історичні традиції, фольклор, ідею об’єднання українських земель. Галицьку молодь підтримали відомі вчені з Наддніпрянщини: Ізмаїл Срезневський, Михайло Максимович, Осип Бодянський та ін. У 1834 р. гуртківці підготували до друку альманах “Зоря”, однак, його видання заборонила цензура. Перероблений варіант альманаху (додано збірку українських народних пісень і власні поетичні твори) під назвою “Русалка Дністровая” у 1837 р. опубліковано в Будапешті. Альманахи “Русалка Дністровая” і “Вінок русинам на обжинки” (Відень, 1846 р.), пропагували єдність українських земель та підкреслювали важливе громадське значення вивчення свого історичного минулого. Вони стали важливим етапом у духовному розвитку галицьких українців.

Проте, у першій половині XIX ст. західноукраїнська політична думка не була однорідною в своїх поглядах. Частина тих, хто любив “Русь” (Іван Орлай, Петро Лодій, Василь Кукольник, Михайло Балудянський, Юрій Венелін та ін.), але не бачили виходу з важкого соціально-економічного становища власними силами, почали шукати допомоги у “могутньої Росії”, яка допоможе вийти із важкого становища. Це був початок русофільства, що ґрунтувалося на зневірі у власних силах й захопленні ідеями “великої Росії”, яка мала би визволити всі слов’янські народи.

Разом з тим, в Австрійській імперії продовжувала наростати реакція. Під тягарем важких обставин передчасно помер Маркіян Шашкевич, за ним пішов Іван Вагилевич, який морально зламався ще задовго до смерті, перейшовши на сторону поляків, а Яків Головацький поступово став русофілом. Однак, діяльність “Руської трійці” спричинила справжнє українське відродження національно-свідомих мас Галичини. Наступна революційна хвиля “Весни народів” 1848 р. ще більше збудила Габсбурзьку монархію та розвинула український національний рух.

3. Революція 1848 р. в західноукраїнських землях. В 1848-1849 рр. у Франції, Німеччині, Італії, Австрії та низці інших країн Європи відбулися демократичні революції. Їх завданням була ліквідація феодального ладу, повалення абсолютистських монархій та створення нових національних держав. Березневе повстання 1848 р. у Відні дало поштовх до революційного національно-визвольного руху в усіх провінціях Габсбурзької монархії (у тому числі слов’янських земель – Чехії, Словенії, Хорватії, Воєводини, Словаччини, Польщі). Зокрема, у березні-квітні 1848 р. в Західній Галичині відбулися масові демонстрації поляків, внаслідок яких були створені польські – Національна гвардія, Національний комітет (Краків) та Народова Рада (Львів). Поляки домагалися перетворення всієї Галичини в польську автономну провінцію імперії або відновлення незалежності Польщі.

Велика активність галицького селянства змусила австрійський уряд скасувати в Галичині панщину майже на п’ять місяців раніше, ніж загалом в імперії. Імператор (1835-1848 рр.) Фердинанд I (1793-1875 рр.) у квітні 1848 р. видав патент (указ) “Про скасування у Галичині повинностей селян за винагороду дідичам у майбутньому за рахунок держави”. Цей указ у липні поширено на Буковину.

Також, важливе значення мав цісарський патент від 15 травня того ж року про запровадження виборного законодавчого органу – Рейхстагу (засідав у Відні та Кромержижі (Чехія) з липня 1848 р. до березня 1849 р., складався із 383 депутатів).

Польські аристократи намагаючись забезпечити собі панівне становище у *Східній Галичині*, зайняли ворожу позицію щодо українського національного руху, мотивуючи, що в Галичині немає українців, а є лише польський народ. Австрійський уряд пішов назустріч полякам – відмовився поділити Галичину на дві провінції (польську і українську) та перевів викладання в школах на польську мову. Не додали оптимізму й перші вибори до австрійського парламенту – Рейхстагу, які відбулися влітку 1848 р. Із 96 депутатських місць від Галичини, українці вибороли лише 35 мандатів (23 – селяни, 8 – священики і 4 – інтелігенція). Зокрема, першими українськими депутатами Рейхстагу були: єпископ Григорій Яхимович (Перемишль); священики – Михайло Ганкевич (Радеків), Григорій Левицький (Золочів), Іван Ломницький (Турка), Григорій Шашкевич (Монастириська); учитель гімназії Євстахій Прокопчиць (Станіслав); ад'юнкт Кирило Вінковський (Яворів); селяни – Іван Ставарський (Винники), Панько Козар (Жовква), Йосиф Динець (Сокаль), Андрій Дзіваковський (Жидачів), Стефан Гой (Заліщики), Матій Мазуркевич (Збараж), Григорій Ничипорук (Снятин), Стефан Лесюк (Коломия), Гринь Петришин (Тисмениця), Іван Ришко (Кути); орендодавець Іван Федорович (Тернопіль) та ін. У липні 1848 р. губернатором Галичини вперше призначено поляка-шляхтича (Вацлав Залеський). Антиурядові виступи були придушені (збройне повстання у Львові, листопад 1848 р.; виступи селян Краківського округу, весна 1849 р. та ін.). Селяни були невдоволені аграрною реформою, бойкотували панські фільварки, силою повертали захоплені ділчами землі, ліси, пасовища та ін. Найактивніші виступи (літо 1848 р., весна 1849 р.) придушувалися за допомогою війська. На захист українських селян виступив у парламенті депутат Іван Капушак (з Гуцульщини), який вимагав ліквідувати оплату викупу за скасовані повинності селян.

Активізувався український національний рух. Місцева інтелігенція і греко-католицьке духовенство вимагали від губернатора провінції (квітень 1848 р.) запровадити в школах і діловодстві Східної Галичини українську мову, гарантувати доступ

українцям до адміністративних посад та надати однакові права духовенству всіх віросповідань. Керівним органом національного руху стала утворена 2 травня 1848 р. у Львові Головна Руська рада – перша українська політична організація, яка взяла на себе урядові функції і складалася з 30 представників греко-католицького духовенства та інтелігенції. Головою ради було обрано єпископа Григорія Яхимовича (1792-1863 рр.), через рік крилошанина Михайла Куземського (1809-1879 рр.). У маніфесті ради лунав заклик до боротьби за свободу і незалежність України, висувався план створення в межах імперії слов'янської федерації та ін.

Українці взяли участь у Слов'янському конгресі (Прага, червень 1848 р.), де відстоювали право Східної Галичини на національну автономію. Влітку 1848 р. у зверненні до імператора, Райсхрату та уряду Головна Руська рада вимагала надати Східній Галичині статус окремої провінції з власним крайовим управлінням у Львові, сподіваючись, таким чином, подолати засилля польської шляхти. Однак, поляки боячись втратити свою економічну і політичну перевагу в Галичині, виступили проти поділу, залякуючи австрійський уряд можливим приєднанням Східної Галичини до Російської імперії. Під їх тиском імперський уряд, який спочатку мав намір відокремити Східну Галичину від Західної, відмовився від цього проекту та зігнував більшістю вимог українців. Однак, у 1849 р. уряд погодився запровадити україномовне навчання у школах і гімназіях та відкрив кафедру української мови і літератури у Львівському університеті (очолив проф. Яків Головацький).

Велике значення для національного руху мало створення влітку 1848 р. культурно-освітнього товариства “Галицько-Руська матиця”, видання першої україномовної преси (“Зоря Галицька”, “Галичо-Руський Вестник”, “Новини”, “Пчола”), проведення у Львові (жовтень 1848 р.) з'їзду діячів української науки, освіти і культури – “Собор руських вчених”. На з'їзді розроблена програма розвитку українського шкільництва та запропонована ідея друкування книг кирилицею замість латинської абетки. Під впливом його рішень в Коломиї і Перемишлі відкриті перші українські читальні, а у Львові засновано Народний Дім (1849 р.) – важливий осередок національного життя.

Зростання українського руху неприхильно зустріли поляки, які розгорнули проти українців шалену контркампанію в пресі.

Аргументовану дискусію з ними проводили у своїх публіцистичних виступах послідовники “Руської трійці” – Микола Устиянович, Антін Могильницький, Іван Бірецький, громадські діячі – Антін Петрушевич, Євстахій Прокопчиць, Василь Подолінський та ін. На початку 1849 р. в Галичині запроваджено військовий стан і український національний рух втратив масовий характер. Найактивніші місцеві осередки Руських рад ліквідовано, а у 1851 р. проголосила про свій саморозпуск Головна Руська рада. В Австрійській імперії перемогла реакція. Уряд знову віддав перевагу в Східній Галичині польській аристократії. Магнат Агенор Голуховський був призначений намісником Галичини із широкими повноваженнями, що ілюструвало бажання Відня скоріше домовитися з поляками, ніж з українцями.

Такі кроки австрійської влади викликали цілковите розчарування в українців. Наступ польського шовінізму ще більше посилювався. У середині XIX ст. значна частина західноукраїнської інтелігенції була усунута від громадської діяльності, а інші взяли курс “на Москву”. Так виник москвофільський рух. Першими прихильниками цієї ідеї у Галичині були: Яків Головацький, Денис Зубрицький, Антін Петрушевич, Богдан Дідицький, Северин Шехович та ін.; на Закарпатті: Адольф Добрянський, Олександр Духнович, Іван Раковський та ін.; на Буковині: Василь Продан, Микола Глібовицький, Григорій Купчанко та ін. У подальшому москвофільство розвивалося завдяки захопленню частини української інтелігенції російською силою та розчаруванням від лицемірства урядових кіл.

Революційні події в *Північній Буковині* почалися влітку 1848 р. масовими селянськими заворушеннями. Буковинське повстання (1848-1849 рр.) очолював депутат Рейхстагу Лук’ян Кобилиця (1812-1851 рр.), який закликав селян не коритися поміщикам, обирати на свій розсуд сільських старост, захоплювати ліси, пасовища та ін. В листопаді 1848 р. він зібрав у Вижниці понад 2600 селян, організував кінний загін і закликав до боротьби за політичну автономію Буковини. Народний повстанський рух проти австрійського панування охопив гірські села Вижницького і Сторожинецького округів. До літа 1849 р. загони повстанців вели відчайдушну боротьбу з урядовими військами. Лук’ян Кобилиця

першим перейшов від гасел про автономію українських земель до спроби їх практичної реалізації.

1 листопада 1848 р. українські представники Північної Буковини на зборах у Чернівцях виступили проти намірів уряду відокремити Буковину від Галичини, чого добивалися румуни всупереч волі українського населення, яке становило більшість в регіоні. Однак, румунські дідачі та православне духовенство домоглися того, що у березні 1849 р. Буковина була проголошена окремим коронним краєм Австрійської імперії із власним сеймом та адміністрацією.

Вихор революції охопив *Закарпаття*. Обмежена аграрна реформа та ігнорування угорцями національних прав українців виявили невдоволення й активізацію селянського руху влітку-восени 1848 р. У багатьох гірських районах селяни фактично вийшли з-під контролю поміщиків і місцевої влади. Вони не виконували панщини, відмовлялися платити податки, захоплювали панське майно та ін. Великого розмаху набув опришківський рух, тому австрійський уряд був змушений запровадити в Закарпатті надзвичайний стан. Попри це, в березні 1853 р. імператор видав указ про скасування кріпацтва в Угорщині та Закарпатті.

На Слов’янському конгресі у Празі (червень 1848 р.) вперше обговорюється питання про надання національних прав українцям Закарпаття. У 1849 р. Адольф Добрянський, Олександр Духнович, Василь Попович, Йосиф Гаганець та інші представники інтелігенції і греко-католицького духовенства звернулися до імператора з вимогою об’єднати Закарпаття із Східною Галичиною (ідею підтримала Головна Руська рада). Однак, австрійський уряд не бажав об’єднання західноукраїнських земель, вбачаючи у цьому небезпечний крок до їх возз’єднання з Наддніпрянською Україною. Уряд лише погодився на виділення українських районів Угорщини в окремий Ужгородський адміністративний округ та відкриття кількох шкіл і гімназій з українською мовою навчання. Пізніше всі ці поступки були скасовані.

Таким чином, революція 1848-1849 рр. ліквідувала панщину та інші форми середньовічної залежності селян; проголосила демократичні права і свободи (населення почало брати участь у політичному житті держави); сформувала національно-державницький рух народів Австрійської імперії (об’єднання

етнічних земель в єдиній Італійській державі, відродження національної державності в Угорщині і частково Чехії, здобуття автономії – поляками, словаками, сербами, хорватами, словенцями і, частково, – українцями). Вагомим результатом для українців було першочергове скасування кріпацтва в Галичині та Буковині. Загалом у середині XIX ст. національний рух активно набував загальноукраїнського масштабу.

4. Суспільно-політичний розвиток в західно-українських землях у другій половині XIX ст. Друга половина XIX ст. стала якісно новим, вищим політичним етапом національного відродження в західноукраїнських землях. Провідну роль, як і раніше, відігравали представники інтелігенції та греко-католицьке духовенство. Політичне становище в Австрійській імперії характеризувалося в цей час певними передумови. Зокрема, буржуазно-демократична революція (1848 р.) і подальші військові поразки австрійців у двох війнах з Прусією та Італією змусили Габсбургів приступити до проведення політичних реформ.

Ще у 1861 р. відбулася парламентська реорганізація: створена імперська рада – Райхсрат (343 депутати, з яких 85 – від Угорщини, 38 – Галичини, 7 – Буковини. Згодом створено провінційні сейми (у тому числі – Галицький сейм у Львові та Буковинський сейм у Чернівцях, які із своїх представників обирали депутатів до Райхсрату). У 1867 р. імператор (1848-1916 рр.) Франц Йосиф I (1830-1916 рр.) надав Угорщині самоврядування. Конституційним шляхом Австрійська монархія перетворилася у дуалістичну Австро-Угорську імперію. Проте, українці не отримали з цього жодних переваг. Західноукраїнські землі знову були поділені на дві частини: Галичина і Буковина увійшли до складу Австрії, а Закарпаття – до складу Угорщини. Українці й надалі залишалися пригнобленим етносом, де на їх історичних землях панували поляки, румуни, мадьяри та ін.

Нова Конституція Австро-Угорщини (грудень 1867 р.) надала Галичині право користуватися автономією у питаннях внутрішнього життя. Фактичну владу в регіоні мав намісник (переважно представник польських магнатів). Крайовий сейм – головний представницько-законодавчий орган обирали за непрямою, куріяльною (становою) системою (150 депутатів, з яких третина місць відводилась українцям). Всього було чотири курії (з 1897 р. –

п'ять). Найбільш обмеженою у виборчих правах була селянська курія (двоступеневі вибори, громада чисельністю 250-750 осіб обирала одного т.зв. правиборця). В середньому 11,5 тис. правиборців обирали одного депутата. Існував майновий ценз (4 золотих ринських), що дозволяло брати участь у виборах лише 2/3 населення регіону. Уся територія розділялася на виборчі округи де обирався один депутат. Великі міста обирали безпосередньо по одному депутату. Багато місць у сеймі належало курії великих землевласників (переважно поляки). У сільській курії (переважно українці) депутатів було більше, однак, вони мали менше прав. Отже, виборча система надала можливість мати більшість полякам в Галицькому сеймі (як і румунам в Буковинському сеймі), а українці були незначною опозиційною меншістю. До 1873 р. депутати крайових сеймів із свого середовища обирали представників до Райхсрату.

Формально проголошена рівноправність народів імперії не відповідала дійсності. Зокрема, реальна влада у Галичині і надалі повністю належала польській шляхті. Австро-угорський уряд наблизив до себе поляків, щоб ті допомогли йому утискати права українців. За цих обставин серед українців наростало велике розчарування політикою Габсбургів та зневірена у власних силах. У 60-х роках XIX ст. значна частина старшої за віком консервативної інтелігенції, православного духовенства і селян продовжила схилитися до ідеї національно-культурної єдності Галичини з Росією, сподіваючись на її підтримку. Спроби знову нав'язати Галичині москвофільство викликали активний протест з боку нової молоді генерации студентів й духовенства – народовців. У Східній Галичині сформувалися два політичних табори, які вперто і систематично між собою ворогували, розділившись за віковою ознакою: молоді українські народовці проти старших русино-москвофілів.

Москвофіли обороняли від поляків “церкву і руську національність”, ідентифікували українців з росіянами й доводили, що український, білоруський і російський народи – це єдиний “панрусський народ”, який заселяє територію від Карпат до Далекого Сходу. Вони писали на т.зв. “язичії” (змішана російська, українська і церковнослов'янська мови) та контролювали діяльність декількох культурно-освітніх установ в Східній Галичині (Ставропігійський

інститут (1788 р.), “Галицько-Руська матиця” (1848 р.), Народний Дім у Львові (1849 р., бібліотека з книжковим фондом у 100 тис. томів), Товариство імені Михайла Качковського (1874 р.) та ін. У Львові москвофіли утворили громадсько-політичну організацію Руська Рада (1870-1885 рр.), яка претендувала стати послідовником Головної Руської ради, видавали періодичну пресу: газету “Слово”, журнали “Галичанин”, “Дом и школа”, “Семейная библиотека” та ін. Австрійська влада, щоб запобігти масовому поширенню москвофільства, організувала проти них у Львові політичний процес (червень 1882 р.), притягнувши до відповідальності Адольфа Добрянського і його доньку Ольгу Грабар, Осипа Маркова, Івана Наумовича, Венедикта Площанського та ін. Цей процес дещо підірвав політичні позиції москвофілів.

Народовці формувалися під впливом ідей й творів Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, журналу “Основа” та ін. Вони залучали молоду західноукраїнську інтелігенцію до всеукраїнського національно-визвольного руху. Народовці були засновниками у Львові низки громадських організацій: “Руська бесіда” (1861 р., Юліан Лаврівський; займалися культурним відродженням); Товариство “Просвіта” (1868 р., Анатоль Вахнянин, Юліан Романчук, поширювали освіту, друкували популярні книжки та підручники, створювали бібліотеки і читальні для населення, організували вистави та концерти); Товариство українських студентів “Січ” (1868 р., Анатоль Вахнянин, Остап Терлецький); видавали періодичну пресу: газети “Вечорниці” (1862 р.), “Мета” (1863 р.), “Нива” і “Русалка” (1865 р.), “Діло” (1880 р.) та ін. У жовтні 1885 р. за ініціативи Юліана Романчука, Омеляна Огоновського, Василя Нагірного, Івана Белея, Костя Левицького та ін. організували представницький політичний орган – Народну Раду. Однак, політика угодовства і підтримки австрійського уряду та загалом слабкі політичні позиції в Східній Галичині, через недостатній зв'язок з населенням, згодом призвели до кризи народовського руху.

У середині 60-х років XIX ст. виникла ідея перевести центр літературної роботи із Наддніпрянщини в Східну Галичину, де австрійський конституційний лад був набагато вільнішим. З 1867 р. наддніпрянські українці видали у Львові часопис “Правда”, де друкувалися твори Івана Нечуя-Левицького, Михайла Драгоманова,

Пантелеймона Куліша, Панаса Мирного та інших діячів. У 70-80-х роках зріс ідейний вплив Михайла Драгоманова (1841-1895 рр.) на політичний розвиток галичан. Іван Франко, Михайло Павлик, Остап Терлецький та ін. розгорнули широку громадську діяльність у дусі поглядів Михайла Драгоманова. Вони проголошували національні ідеали, проте, не поділяли погляди народовців.

У 1873 р. у Львові з ініціативи історика Володимира Антоновича і письменника Олександра Кониського та фінансової підтримки меценатів із Наддніпрянщини (Василь Симиренко, Євген Чикаленко, Михайло Жученко, Теофіл Дембіцький, Єлизавета Милорадович-Скоропадська та ін.) виникло Літературне товариство імені Шевченка (перший голова Корнило Сушкевич). У 1892 р. Юліан Целевич і Олександр Барвінський реорганізували його в Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ). Величезний внесок у розвиток НТШ зробили: Омелян Огоновський, о. Степан Качала, Юліан Романчук, Сидір Громницький, Іван Франко, Михайло Грушевський (голова НТШ у 1897-1913 рр.) та ін.

До Першої світової війни НТШ видало понад 1000 томів наукових і літературних праць з української мови, літератури, історії, археології, етнографії, демографії (“Записки НТШ”, “Руська історична бібліотека”, журнали – “Літературно-науковий вісник”, “Зоря” та ін.). Школу НТШ пройшла велика плеяда вчених, основоположників сучасної української академічної науки. Зокрема, в історично-філософській секції працювали: Михайло Грушевський, Степан Томашівський, Іван Джиджора, Іван Крип'якевич, Мирон Кордуба та ін.; в секції правників: Кость Левицький, Володимир Охримович, Володимир Старосольський, Станіслав Дністрянський, Михайло Лозинський, Василь Панейко та ін.; у філологічній секції: Іван Франко, Омелян Огоновський, Степан Смаль-Стоцький, Микола Сумцов, Кирило Студинський, Сергій Єфремов, Василь Щурат, Михайло Возняк та ін.; в етнологічній секції: Володимир Гнатюк, Федір Вовк, Олександр і Філарет Колесси, Володимир Шухевич, Іларіон Свенціцький та ін.; в секції точних і природничих наук: математик Володимир Левицький, природодослідники Іван Верхратський, Іван Раковський, Микола Мельник, електротехнік Іван Пуллоу, біохімік Іван Горбачевський, лікар Євген Озаркевич та ін. Дійсними членами НТШ були вчені-іноземці світового рівня: Альберт Ейнштейн, Олександр Брікнер, Альфред Єнсен, Раймунд

Кайндль, Фелікс Кляйн, Андре Мазон, Макс Планк, Олексій Шахматов, Томаш Масарик та ін.

Таким чином, у другій половині XIX ст. західні українці продемонстрували великі можливості суспільно-політичного розвитку та довели, що вони здатні сформувати повнокровне національне життя. Важливу роль у процесах ідеологічного та організаційного формування галицьких українців відіграли народовці (пропагували рідну мову та культуру, військово-політичні традиції козацтва, романтичну історичну та художню літературу). У 70-х роках XIX ст. розпочався період невпинного поступу національного відродження.

5. Соціально-економічне та політичне становище західно-українських земель наприкінці XIX – на початку XX ст. Створення перших українських політичних партій у Східній Галичині. На початку XX ст. в західноукраїнських землях проживало майже 6,4 млн осіб, з них 4,8 млн (65 %) – українці. Близько 3 млн австрійських українців мешкало в Галичині. Понад 75 % українців були селянами, а у містах переважали поляки, євреї, угорці, румуни та ін. У Східній Галичині домінувала польська шляхта. Північна Буковина була переважно українською (разом із Південною Буковиною входила до складу Герцогства Буковина, де більшість становили румуни). Місцеву владу репрезентували президент та представницький орган – Буковинський крайовий сейм. Закарпаття входило безпосередньо до складу Угорщини (поділялося на 4 адміністративні одиниці – комітати (жупи), які не мали самоуправління). В соціально-економічному відношенні Східна Галичина, Північна Буковина і Закарпаття суттєво відрізнялися від Наддніпрянської України, адже вони були переважно аграрно-сировинним придатком та ринком збуту товарів для метрополії.

Промисловість залишалася і надалі кустарно-ремісничою. Найбільш розвинутими були нафтодобувна, харчова, хімічна й деревообробна галузі. Переважно промислові підприємства належали австрійському, німецькому, французькому, польському, угорському та американському капіталу. Зокрема, підприємець німецького походження Роберт Домс (1816-1893 рр.) був піонером промислового використання озокериту та власником однієї з перших концесій на видобуток нафти в Австро-Угорщині. Він вивчав хімічні

властивості бориславської нафти та супутніх продуктів (озокерит, бітум, асфальт, газ). Організував промислове виробництво парафіну та освітлювальних свічок на його основі. В 1853 р. відкрив у Бориславі перше нафтоперегонне підприємство. Одним з перших у світі почав використовувати бурові вишки для видобутку нафти (перша нафтова свердловина з'явилася у Бориславі в 1861 р.). Паралельно з нафтовим бізнесом він вкладав кошти у харчову промисловість.

Важливе промислове значення в західноукраїнських землях мала залізниця. У 1861 р. проклали першу в Україні залізничну колію з Перемишля до Львова (протяжність майже 98 км). У жовтні 1861 р. почав працювати Львівський вокзал (залізничний двірць), який служив відправним пунктом для чотирьох напрямків: до Кракова, Чернівців, Бродів і Підволочиська (перший пасажирський потяг прибув з Перемишля до Львова 4 листопада 1861 р.).

Великою популярністю у Європі наприкінці XIX – на початку XX ст. користувалася продукція легендарних львівських підприємств харчової промисловості. Зокрема, Львівська пивоварня (перша броварня в Україні, заснована в місцевості Клепарів у 1715 р. монахами-езуїтами) у середині XIX ст. входила до трійки найкращих пивоварень імперії і була найбільшим підприємством харчової галузі в Галичині. Власником броварні на той час був Роберт Домс. У 1848 р. він відкрив у Львові промислове виробництво кави з цикорію і зерен (тепер кавова фабрика “Галка Лтд”), а у 50-х роках XIX ст. організував виробництво борошна, хліба і пива – збудував два парових млини і пекарні (сучасні вул. Клепарівська і Б.Хмельницького) та броварню (тепер ВАТ “Львівська пивоварня”). Роберт Домс був головою Торгово-промислової палати, Львівської акціонерної спілки броварів, відомим меценатом та визначною постаттю міського життя Львова. У 1885 р. заснував добродійний фонд, під патронатом якого був відкритий притулок для митців та літераторів. До притулку приймалися збанкрутілі підприємці і купці, старі та хворі митці і науковці (архітектори, актори, письменники, живописці, скульптори, інженери та ін.).

Горілчана фабрика Бачевського розміщувалася біля підніжжя Високого Замку, в районі Жовківської рогачки на Знесінні (тепер завод “Алмазінструмент”). Засновником горілчаної імперії був Лейба Бачелес із с. Вибранівка (тепер Жидачівський р-н, Львівської

обл.), який у 1782 р. приїхав до Львова. Лейба спеціалізувався на виробництві високоякісної горілки, гірких настоянок та лікерів, які були очищені від самогонного запаху і приправлені настоями з трав та рослин. У 1848 р. син Лейби – Леопольд Максиміліан (р. нар. невід. – 1857 р.) прийняв християнство і змінив прізвище на Бачевський. Правнук Лейби – Йосиф Адам (1829-1911 рр., випускник Львівської технічної академії, фахівець з технології спиртів) у 1866 р. модернізував гуральню, після чого вона досягла найбільшого розквіту. У 1875 р. Галицьке намісництво дозволило йому вживати назву “Цісарсько-королівська привілейована крайова фабрика”. Йосиф Адам був одним з перших підприємців в Центральній Європі, який рекламував свою продукцію у великих масштабах. Щоб відрізнити його продукцію від інших марок, весь експортний товар розливали у фігурні кришталеві пляшки та обклеювали привабливими етикетками. Такий маркетинговий хід сприяв тріумфальному прориву на європейський ринок. Продукція Бачевського отримує визнання у гурманів та світове ім'я – “J.A.Waczewski”. Бачевські перетворили виготовлення спиртних напоїв в справжнє мистецтво, використовуючи всі доступні на той час новітні технічні досягнення.

Одну з перших промислових мануфактур (цукерню), що виготовляла солодоші у Львові відкрив швейцарець Домінік Андреоллі (1803 р., тепер пл. Ринок, 29). Попри часті зміни власників, кондитерська працювала до кінця 80-х років XIX ст. і була досить популярною, поряд із фабрикою “Ян Хьофлінгер” (тепер вул. Театральна) та кондитерською Людовика Залєвського на Академічній (тепер пр. Шевченка). Однак, найвідомішою була кондитерська фабрика “Бранка” (1882 р.), знаменитого у Європі виробника шоколаду і какао Маурісія Брандштадтера (тепер вул. Шептицьких). В 1904 р. у Львові засновано “Товариство цукерників для Галичини і Буковини”. А у 1910 р., в районі Замарстинова, братами Гамером і Цимером була побудована одна з найбільших у Європі кондитерських фабрик – “GZ” (“Газет”, за першими літерами імен братів – Га та Зет). Саме “Бранка” і “Газет”, які щороку випускали понад п'ять тисяч тонн продукції, стали підрозділами сучасного “Світоча”, де і досі виробляють шоколадні цукерки (тепер ПАТ “Львівська кондитерська фабрика “Світоч” (Nestle), вул. Ткацька).

У *сільському господарстві* існувало велике землеволодіння. Однак, переважна більшість західно-українських земель належала неукраїнським поміщикам. Зокрема, на початку XX ст. селянських господарств, що мали від 1 до 5 га, було 80 %, половина з них мали менше 2 га землі. Польські магнати володіли абсолютною більшістю земель Східної Галичини (графи Потоцькі мали 60 тис. га, граф Дзедушицький – 20 тис. га, князь Сапіга – 15 тис. га). Безземелля спонукало українських селян жити за рахунок заробітків у панських дворах, які були мізерними й не могли забезпечити прожиткового мінімуму. Починаючи з 90-х років XIX ст. злидні і голод змусили багатьох селян виїхати на заробітки за кордон (трудова еміграція в Канаду, США, Бразилію, Аргентину). Лише до Першої світової війни понад 500 тис. галичан, буковинців та закарпатців (майже третина всього приросту населення регіону) виїхали до Америки.

Наприкінці XIX ст. у Східній Галичині почала успішно розвиватися українська споживча кооперація. У 1883 р. громадські діячі Василь Нагірний, Михайло Лазорко, Микола Заячківський, Фелікс Сельський, греко-католицький священник Євген Дуткевич та ін. організують у Львові кооператив “Народна Торгівля”, який став центром західноукраїнської сільськогосподарської споживчої кооперації. У 1892 р. засновано “Товариство взаємного забезпечення “Дністер”, при якому в 1895 р. створено український банк “Дністер” (тепер вул. Руська). В жовтні 1904 р. у с. Завадові на Стрийщині за ініціативи греко-католицького священника Остапа Нижанківського запрацював перший кооператив-молочарня – “Союз руських молочарських спілок”. У 1907 р. за сприяння громадських і кооперативних діячів Євгена Олесницького, Юліана Бачинського, Миколи Рибачка, греко-католицького священника Лева Горалевича та ін. він був перетворений у “Крайовий молочарський союз “Маслосоюз”. Українські молочарні були невеликими підприємствами, куди селяни здавали молоко, яке переробляли на масло (перші молочарні виготовляли до 4 кг масла на день). До 1911 р. в галицьких селах було майже 80 молочарень, які виробляли понад 3 тис. кг масла на рік (10 кг щоденно). Напередодні Першої світової війни працювало понад 100 підприємств, де селяни регулярно здавали молоко, з якого вироблялося вже близько 30 тис. кг масла на рік.

“Маслосоюз” також виробляв пастеризоване молоко, тверді і м'які сири, бринзу, мав мережу власних магазинів у Станіславі,

Львові, Стрию, Дрогобичі, Перемишлі та інших містах, експортував масло до Німеччини, Англії, Франції, Італії, Голландії, Данії, Австралії та Палестини. Сільськогосподарська кооперація стала великим економічним проривом для українців. Вона розвивалася найбільш динамічно з усіх галузей імперської економіки завдяки систематичному плануванню діяльності, організаційній розбудові, наполегливій праці селян, і водночас викликала заздрість та утиски з боку конкурентів.

Великою проблемою в західноукраїнських землях було лихварство. Українці брали в борг у багатих євреїв (шинкари у селах, крамарі у містах), оскільки банків на той час в регіоні було обмаль. Річні відсотки становили від 40 до 100 %, а іноді 150 і навіть 500 %. Щоб ще більше прив'язати селянина і заохотити його до позик, наймитам виплачували заробіток в талонах, які можна було отоварити лише в єврейському шинку. Це призвело до того, що на початку ХХ ст. в Східній Галичині один шинок припадав на кожних 230 осіб, а початкова школа – на кожних 1500 осіб.

Наприкінці ХІХ ст. закладаються *політичні* основи українського національно-визвольного руху. Ідея самостійної соборної держави стає спільним об'єднавчим чинником серед українців Російської й Австро-Угорської імперій. Габсбурзька монархія, незважаючи на всю обмеженість конституційних прав, все-таки надала можливість для легальної діяльності політичних партій і громадських організацій. Поляки у *Галичині* були краще зорганізованими і домоглися того, що влада фактично опинилася в їхніх руках. Українці ж не проявили належної рішучості й настирливості, і опинилися у нерівноправному становищі. Проте, вони зуміли нагромадити певний досвід в громадсько-політичній діяльності. Зокрема, передові сили галицького українства наприкінці ХІХ ст. групувалися навколо Івана Франка (1856-1916 рр.) – поета, прозаїка, драматурга, політика, другої найвидатнішої постаті після Т. Шевченка. У своїх творах (“Вічний революціонер”, “Каменярі”, “Борислав сміється” та ін.) він вперше у світовій літературі зобразив українського робітника – борця за свободу й загальнолюдські проблеми. Під його літературним і громадсько-політичним впливом сформувалася ціла когорта відомих діячів: Василь Стефаник, Денис Лукіянович, Василь Щурат, Михайло Павлик, Антін Крушельницький, Осип Маковей, Уляна Кравченко та ін. Іван

Франко був основоположником західноукраїнської журналістики (редагував журнали “Громадський друг”, “Дзвін”, “Молот” (1878 р.); “Світ” (1881-1882 рр.); “Зоря” (1886 р.); “Житте і слово” (1894-1897 рр.) та ін.

У жовтні 1890 р. з ініціативи Івана Франка, Михайла Павлика, В'ячеслава Будзиновського, Євгена Левицького, Северина Даниловича, Кирила Трильовського, Остапа Терлецького та ін. у Львові була заснована *Русько-українська радикальна партія*, яка стала першою українською політичною партією європейського зразка (програма, масова організація, реєстроване членство). Партія відстоювала засади демократії, єдності українських земель, декларувала гасла політичної боротьби власними силами (організація роботи серед селян і робітників, проведення віч у селах, утворення народних спілок, досягнення матеріального добробуту трудящих, усунення будь-якої експлуатації та ін.), дотримувалася опозиційної антиурядової позиції. Русько-українська радикальна партія була однією з найчисельніших у Східній Галичині та мала парламентське представництво (5 депутатів у Райхсраті (Лев Бачинський, Василь Стефаник, Кирило Трильовський, Микола Лагодинський, Павло Лаврук) та 6 послів у Галицькому сеймі). Зокрема, тричі від партії балотувався до Райхсрату Іван Франко (1895 р. виборчий округ Перемишль-Мостиська-Доброміль; 1897 р. Дрогобич-Перемишль-Самбір-Рудки-Комарно-Підбуж; 1898 р. Збараж-Тернопіль-Скалат). Ці вибори продемонстрували чітко налагоджений державою механізм формування імперського парламенту, який був далеким від демократичних ідеалів. Проурядові сили підтримували багатих місцевих шляхтичів й ставили різноманітні перешкоди Іванові Франку, не давши можливості жодного разу стати депутатом. Виборчі кампанії ґрунтувалися на підкупі, свідомих фальшуваннях, відкритому насиллі (погрози, шантаж, арешти, заборони зібрань) та чорному піарі. Через постійні утиски влади йому доводилося проводити виборчі кампанії напівлегально, критикуючи існуючі порядки австрійської виборчої системи.

Великий вплив на український політикум справила книжка радикала Юліана Бачинського (1870-1940 рр.) “Україна ingredenta” (“Україна уярмлена”, 1895 р.), де вперше у новітній українській історії була обґрунтована концепція політичної самостійності та

створення єдиної соборної держави під гаслом: “Вільна, велика, політично самостійна Україна, одна, нероздільна від Сяну по Кавказ!”. Отже, саме Юліана Бачинського можна вважати засновником новітнього українського самостійництва.

Наприкінці 90-х років XIX ст. у політичному русі Східної Галичини відбувся розкол. У вересні 1899 р. радикальну партію залишили прихильники соціалізму (Юліан Бачинський, Микола Ганкевич, Семен Вітик, Роман Яросевич та ін.), які утворили *Українську соціал-демократичну партію* (складова частина австрійської соціал-демократії). Спочатку партія виступала за територіальну й культурно-національну автономію у складі Австро-Угорської імперії, а у 1907 р. висунула вимогу поділу Галичини на українську та польську автономії. У грудні 1899 р. радикалів залишили Іван Франко, Євген Левицький, Володимир Охримович, Теофіл Окуневський, В'ячеслав Будзиновський та ін., які разом із народовцями та професором Львівського університету Михайлом Грушевським (1866-1934 рр.) утворили *Українську національно-демократичну партію*. Головою партії став Юліан Романчук (1842-1932 рр.; у 1883-1895 рр. – депутат Галицького сейму, голова Українського сеймового клубу; у 1891-1918 рр. – депутат австрійського парламенту, голова Української парламентарної репрезентації, з 1910 р. – віце-президент Райхсрату). Стратегічною метою націонал-демократів було примирення народовців і москвофілів та боротьба за незалежність України. Партія стала найбільшою українською політичною силою в Східній Галичині.

Таким чином, незважаючи на різнопланові політичні погляди, перші українські політичні партії – радикальна, національно-демократична і соціал-демократична відстоювали принципи соборності та незалежності України.

На початку XX ст. українські політичні партії спрямували свою діяльність в напрямку розв'язання соціальних проблем, запровадження загального виборчого права, відкриття українського університету у Львові, поділу Галичини на українську і польську автономії та ін. Масового характеру набрали віча, демонстрації, робітничо-селянські страйки. Зокрема, у 1902 р. страйкувало близько 200 тис. галицьких селян, а у Львові відбулися перші міські барикадні сутички робітників з урядовими військами. 2 лютого 1906 р. у львівському вічі взяло участь близько 50 тис. чол., а влітку

відбувся великий страйк сільськогосподарських робітників понад 380 галицьких сіл. Загалом, у 1906-1907 рр. в Східній Галичині відбулося більше 200 організованих соціально-політичних акцій, які великою мірою становили загрозу нового революційного вибуху. Тому австрійська влада змушена була піти на певні поступки. У 1907 р. імператор Франц Йосип I провів виборчу реформу (ліквідовано куріальну систему і запроваджено загальне виборче право). Внаслідок цього збільшилась кількість українських депутатів у Райхсраті (з 7 до 30). Однак, поляки не пішли на поступки українцям щодо виборів у Галицький сейм. Під час виборчої кампанії весною 1908 р. намісник Галичини (1903-1908 рр.) Анджей Потоцький заявив, що “влаштує українцям нове Берестечко”. Місцева влада грубо фальсифікувала результати голосування, а жандармерія вчинила жорстоку розправу над українцями, які були незадоволені підрахунком голосів. Польсько-українські взаємовідносини різко загострилися і могли перерости у відкритий конфлікт. Австрійський уряд вимагав негайно нормалізувати ситуацію. Проте, зробити цього Анджей Потоцький не встиг. 12 квітня 1908 р. його застрелив український студент Мирослав Січинський. Суд оголосив вбивцеві смертний вирок, пізніше це покарання було замінене двадцятирічним ув'язненням. У 1911 р. за допомогою двох наглядців-українців він утік із в'язниці у Станіславі та нелегально переїхав до Скандинавії (у 1914 р. перебрався до США, де проживав до смерті в 1979 р.).

Ще однією резонансною проблемою в українсько-польських відносинах на початку XX ст. була боротьба за український університет у Львові. Уряд наголошував, що у ньому мають навчатися як поляки, так і українці. Проте, насправді науково-викладацька діяльність проводилась переважно польською мовою. Українці протестували, проводили щорічні демонстрації, страйки, у 1901 р. припинили навчання. Однак, такі дії не сподобалися польським шовіністам. Відбувалися постійні сутички з українцями. Зокрема, 1 липня 1910 р. під час чергового конфлікту був убитий український студент Адам Коцко. Його похорон на Личаківському цвинтарі у Львові став масовою маніфестацією протесту студентів, робітників, селян, інтелігенції, українських депутатів проти антиукраїнської політики в Східній Галичині. Після цього уряд погодився на створення українського університету в Галичині. В

листопаді 1912 р. австрійський прем'єр-міністр Карл Штірк оголосив українським парламентарям у Відні про рішення відкрити український університет у Львові восени 1915 р. Однак, цьому завадила Перша світова війна.

Щоб припинити постійні польсько-українські сутички, уряд доручив наміснику Галичини (1908-1913 рр.) Міхалу Бобжинському примирити обидві сторони. Однак, це йому не вдалося. Останній галицький намісник-поляк (1913-1915 рр.) Вітольд Коритовський також вороже поставився до вимог українців. Тоді українські депутати вдалися до блокування роботи Райхсрату та Галицького сейму. Це врешті змусило польську адміністрацію у лютому 1914 р. провести виборчу реформу (із 221 депутатського мандата Галицького сейму українці отримували 62 місця, попереднє співвідношення було: 161 і 15-20). Крім цього, будь-які зміни до крайового Статуту, що визначають порядок виборів і компетенцію сейму, приймалися тільки за наявності не менше 80 % голосів депутатів, тобто за згодою й українців. Виборча реформа стала першим великим успіхом українського політикуму і засвідчила можливість певного компромісу з поляками.

Вагоме місце в житті галицьких українців займала *греко-католицька церква*. У січні 1901 р. главою УГКЦ став митрополит Андрей Шептицький (1865-1944 рр.). Під його керівництвом церква перетворилася у могутній національний духовний бастион. Без її участі практично не обходилася жодна важлива політична акція, яку готували українці в Східній Галичині. Так, у 1906 р. митрополит Андрей очолив українську делегацію до імператора Франца Йосифа I (вимагали рівних прав з іншими народами імперії). А. Шептицький також відіграв важливу роль в політичному житті, як депутат австрійського парламенту і Галицького сейму (галицький митрополит – пожиттєвий член Палати панів). Важливе значення мала його активна й різностороння діяльність в культурно-освітньому та господарському житті. Зокрема, митрополит виділив значні кошти для підтримки діяльності товариств “Просвіта”, “Рідна школа”, “Сільський господар”; епархіальної бібліотеки в Станіславі (передав 4 тис. книг із особистої бібліотеки); Академічного дому і Народної лікарни у Львові (перетворив у сучасну лікарню); художньої школи Олекси Новаківського, майстерень Модеста Сосенка і Осипа Куриласа; багатьох інших шкіл і гімназій; надав

стипендії молодим українським митцям для здобуття художньої освіти у Європі; врятував від банкрутства українську Господарську академію в Подєбрадах та ін. Андрей Шептицький був засновником у Львові Національного музею (у 1905 р. купив приміщення за 34 тис. доларів, де завдяки його піклуванню зібрано одну з найбільших у Європі збірок іконопису) та Земельного банку (1910 р.), що справило важливу роль для активізації національного руху.

Напередодні Першої світової війни, в умовах різкого загострення міжнародних конфліктів, українські політичні сили Східної Галичини виробили власну стратегічну лінію. Зокрема, у грудні 1912 р. в австрійському парламенті була оголошена заява, у якій зазначалося, що на випадок війни між Австрією і Росією “всі українці по обох боках кордону на добро і майбутнє української нації повинні одноставно і рішуче стати на бік Австрії проти Російської імперії як найбільшого ворога України”. З цією метою одразу ж почали організаційне зміцнення своїх *молодіжних воєнізованих формувань* (спортивні організації “Сокіл” і “Січ”, гуртки інтелектуально-фізичного виховання “Пласт”).

Фізкультурне товариство “Сокіл” було створено у Львові з ініціативи інженера Василя Нагірного і Володимира Лаврівського (лютий 1894 р.). Спортивно-протипожежно-фізкультурну організацію “Січ” заснував у с. Завалля на Снятинщині громадсько-політичний діяч і адвокат Кирило Трильовський (травень 1900 р.). Їх головним завданням була фізична та військова підготовка української молоді. З цією метою проводилися відповідні змагання – злети, здвиги та ін. Молодіжні воєнізовані формування стали масовими в усіх західноукраїнських землях. Зокрема, у 1913 р. лише в Східній Галичині діяло понад 900 січових осередків (близько 80 тис. чол.). Координацію діяльності здійснювали “Сокіл-Батько” та “Український січовий союз”. Перші гуртки інтелектуального, морального і фізичного виховання молоді скаутського типу “Пласт” були створені у Львові. Зокрема, студент Львівської Політехніки Іван Чмола організував гурток з учнів середніх шкіл (осінь 1911 р.), а син Івана Франка – Петро створив таємний гурток, до якого увійшло 120 старшокласників Академічної гімназії (грудень 1911 р.). В тій же гімназії, легальний осередок заснував вчитель Олександр Тисовський. Він досліджував британський скаутський рух, що набув світового поширення. На основі зібраного матеріалу О. Тисовський

виробив основні принципи своєї діяльності, активно їх популяризував та поєднав з українськими традиціями. 12 квітня 1912 р. перші сорок учасників гуртка склали Присягу пластуна (день створення українського “Пласту”; пластунами – називали запорозьких козаків, які виконували розвідувальну службу). Пізніше такі гуртки поширилися по всьому регіону, і мають вплив до сьогодні не втративши свого національного характеру.

Таким чином, сокільсько-січовий та пластовий рух мали яскраво виражений національно-патріотичний і мілітарний характер, тобто, здійснювали теоретичну й практичну військову підготовку української молоді.

Український молодіжний рух викликав стурбованість місцевої влади, яка підтримувала лише польську військову організацію “Стшелец”. Однак, Кирило Трильовський (1864-1941 рр.) добився в австрійського уряду дозволу на створення українських військових організацій. 18 березня 1913 р. у Львові відбулися перші збори українського військового товариства “Січові стрільці” (головний отаман – громадсько-політичний діяч і юрист Володимир Старосольський (1878-1942 рр.)). В січні 1914 р. у Львові було засновано друге військове товариство “Січові стрільці” (головний отаман – правник Роман Дашкевич (1892-1975 рр.)), куди крім молодих осіб чоловічої статі (студенти, міщани, ремісники і селяни), увійшов жіночий курінь Олени Степанів (1892-1963 рр.). “Січові стрільці” проводили заняття з польової та бойової служби, стрільби, технічних основ зброї, організували військові маневри в околицях Львова та ін. Загальне керівництво товариствами здійснював “Український січовий союз” (голова – Кирило Трильовський). Влітку 1914 р. у Східній Галичині було понад 90 осередків українських молодіжних військових організацій. Їх загальний парадний огляд відбувся у Львові 28 червня 1914 р. під час святкування Великого Кобзаря). У ньому взяли участь понад 12 тис. осіб – представників “Соколів”, “Січей”, “Пласту”, стрілецьких товариств (виступали із зброєю у військовій формі під час масових військово-спортивних вправ).

На початку ХХ ст. австрійська адміністрація *Північної Буковини* проводила досить збалансовану національну політику і не допускала до напруженості українсько-румунських відносин.

Зокрема, у 1903 р. Буковинський сейм запровадив національно-культурну автономію регіону (кожна національна група мала право на самоврядування). Така ситуація сприяла позитивному розвитку українського національного життя. У Північній Буковині легально діяли місцеві політичні відділення галицьких націонал-демократів, радикалів та соціал-демократів (у 1911 р. в Буковинському сеймі українці були представлені 17 із 63 депутатів, і 5 у Райхсраті), культурологічне “Руське товариство” (з 1869 р.), громадська організація “Руська Рада” (з 1870 р.), сокільсько-січовий рух (у 1914 р. діяло понад 110 молодіжних організацій). Практично у кожному селі була україномовна школа (до Першої світової війни Північна Буковина мала більше українських шкіл, ніж Східна Галичина). Не мали обмежень українці й при вступі у Чернівецький університет. Там функціонувало 5 україномовних кафедр, однак, навчання проводилося німецькою мовою. Одним із найвизначніших українських громадсько-політичних діячів Буковини був мовознавець, виходець із Львівщини Степан Смаль-Стоцький (1859-1938 рр.; у 1892-1911 роках – депутат Буковинського сейму, віце-маршалок сейму (1904-1910 рр.); у 1911-1918 роках – депутат австрійського парламенту).

Схожість громадсько-політичного життя українців Північної Буковини і Східної Галичини пояснювалася давніми тісними історичними зв'язками та розумінням спільних завдань у національно-визвольному русі. Політичні діячі обох західноукраїнських регіонів, спираючись на положення про національні інтереси в австро-угорській Конституції, пропагували ідею національного об'єднання (до Східної Галичини мала приєднатися Північна Буковина). Однак, Перша світова війна (1914-1918 рр.) перервала ці перспективи й поставила перед українцями інші завдання.

У найтяжчому становищі на початку ХХ ст. опинилося *Закарпаття*. Угорська адміністрація з наростаючою силою здійснювала антиукраїнську асиміляторську політику. У Закарпатті не було жодної української школи, газети, культурно-просвітницької організації, політичної партії та ін. Державною мовою стала угорська. У церквах богослужіння відбувалося також угорською мовою. Нечисельною була українська інтелігенція (греко-католицьке духовенство, що перейшло на мадярські або москвофільські

позиції). Сама ж мадяризація сприяла зростанню москвофільства, яке використовували російські шовіністичні кола для насадження православ'я в регіоні. Закарпатські українці не змогли вчасно зорієнтуватися у підступності цих намірів і тому багато греко-католиків перейшли на православну віру. Угорська влада відразу ж оголосила їх державними зрадниками, а у 1913 р. в Мармароші провела показовий судовий процес над новонаверненими православними. Російська імперія, у свою чергу, використовувала подібні процеси, як доказ впливу великодержавних ідей в Австро-Угорщині. Таким чином, на початку ХХ ст. українці Закарпаття були перед реальною загрозою знищення своєї національної ідентичності.

На початку ХХ ст. національний рух розвивався із наростаючою силою у Східній Галичині і Північній Буковині та занепадав у Закарпатті. Західноукраїнському політикуму вдалося використати конституційні можливості монархії Габсбургів для здобуття національних прав, політичного і військового досвіду. Особливе місце, в цьому відношенні, займала Східна Галичина, яка стала своєрідним українським П'ємонтom – оплотом національно-політичного відродження. Довготривала боротьба за незалежність отримала свіжий імпульс, з'явилися нові діячі й політичні організації, які продовжили втілення ідеї самостійної української держави.

Наприкінці ХVІІІ ст. в західноукраїнських землях був встановлений австрійський політичний режим, який тривав, майже у незмінному вигляді, до початку Першої світової війни. Конституційний лад Австро-Угорщини сприяв національно-політичному розвитку українців. Вони брали участь у виборах, створювали свої політичні партії, засоби масової інформації, господарські й громадські організації. Західноукраїнський політикум вважав, що ідея незалежності є досить віддаленою перспективою і всі зусилля спрямовував для наближення цієї події. Напередодні Першої світової війни західноукраїнське суспільство стало більш згуртованим і одностайним у своїх політичних цілях.

Рекомендована література

1. *Андрухів І.О.* Українські молодіжні товариства Галичини: 1861-1939 рр.: короткий історичний нарис / Ігор Андрухів. – Івано-Франківськ : Плай, 1995. – 72 с.

2. *Бегей І.* Юліан Бачинський: соціал-демократ і державник / Ігор Бегей. – К. : Основні цінності, 2001. – 256 с.
3. *Бойко О.Д.* Історія України. Посіб. для студ. вищих навч. закл. / О.Д.Бойко. – К. : ВЦ “Академія”, 2007. – 568 с.; http://ukrhist.at.ua/publ/8_1_0_781
4. *Борисенко В.Й.* Курс української історії: З найдавніших часів до ХХ ст. Навч. посіб. / В.Й.Борисенко. – К. : Либідь, 1996. – 616 с.
5. *Британ В.Т.* Історія України з давнини до початку ХХІ ст. Навч. посіб. / В.Т.Британ, О.Ю.Висоцький. – Дніпропетровськ : НМетАУ, 2007. – 170 с.
6. Буковина: історичний нарис / відп. ред. В.М.Ботушанський. – Чернівці : Зелена Буковина, 1998. – 416 с.
7. *Буркут І.Г.* Русинство: минуле і сучасність / Ігор Буркут. – Чернівці : Прут, 2009. – 384 с.
8. *Верига В.* Нариси з історії України (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) / Василь Верига; наук. ред. і автор передмови Ігор Сковчиляс. – Львів : Світ, 1996. – 448 с.
9. *Грабовецький В.* Нариси історії Прикарпаття / Володимир Грабовецький. – Івано-Франківськ, 1995. – Т. 8: Гуцульщина в другій половині ХІХ – поч. ХХ ст. – 220 с.
10. *Грабовський С.* Нариси з історії українського державотворення / С.Грабовський, С.Ставроян, Л.Шкляр. – К. : Генеза, 1995. – 608 с.
11. *Грицак Я.Й.* Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ-ХХ ст. Навч. посіб. для уч. гуманітар. гімназій, ліцеїв, студ. іст. ф-тів вузів, вчителів / Ярослав Грицак. – К. : Генеза, 1996. – 360 с. – [2-е вид.]. – К. : Генеза, 2000. – 360 с.
12. *Данилюк Д.Д.* Історія Закарпаття в біографіях і портретах (з давніх часів до початку ХХ ст.) / Д.Д.Данилюк. – Ужгород : Патент, 1997. – 289 с.
13. *Добржанський О.* Історія України (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.). Практикум / О.Добржанський, В.Карпо, А.Коцур. – Чернівці : Золоті литаври, 2000. – 286 с.
14. *Добржанський О.В.* Національний рух українців Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / О.В.Добржанський. – Чернівці : Золоті литаври, 1999. – 574 с.
15. *Дорошенко Д.І.* Нарис історії України / Д.І.Дорошенко. – Львів : Вид-во “Світ”, 1991. – 572 с. – (“Пам'ятки історичної думки України”).

16. *Єфименко О.Я.* Історія України та її народу / О.Я.Єфименко. – К. : Мистецтво, 1992. – 254 с.
17. *Жерноклеєв О.С.* Лідери західноукраїнської соціал-демократії. Політичні біографії / Олег Жерноклеєв, Ігор Райківський. – К. : Основні цінності, 2004. – 283 с.
18. *Жуковський А.* Історія Буковини: В 2 ч. / Аркадій Жуковський. – Чернівці : Час, 1993. – Ч. 2: Після 1774 р. – 224 с.
19. *Жуковський А.* Нарис історії України / Аркадій Жуковський, Орест Субтельний. – Львів : Вид-во НТШ у Львові, 1991. – 230 с.
20. Збірник документів і матеріалів з історії України / Ю.А.Ададуров, Т.І.Безпала, О.М.Бут та ін.; за заг. ред. Г.Я.Пономаренка. – Донецьк : ДДУ, 1995. – 128 с.
21. *Злупко С.М.* Економічна історія України: навч. посіб. / С.М.Злупко. – К. : Знання, 2006. – 367 с.
22. История Украины с древнейших времен до наших дней. Учеб. пособ. / В.И.Семенов, Л.А.Радченко. – Х. : Торсинг, 1999. – 480 с.
23. История Украины. Учеб. пособ. для студ. неистор. спец. / под общей ред. Р.Д.Ляха. – Донецк : Центр подготовки абитуриентов, 2002. – 416 с.
24. Історія Львова. У 3 т. / Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України; редкол. Я.Ісаєвич, М.Литвин, Ф.Стеблій. – Львів : Вид-во “Центр Європи”, 2007. – Т. 2: 1772-1918. – 560 с.
25. Історія України / В.Баран, Я.Грицак, Я.Ісаєвич; відп. ред. Ю.Сливка; кер. автор. кол. Ю.Зайцев. – Вид. 3-тє, перероб. і доп. – Львів : Світ, 2002. – 520 с.
26. Історія України / під ред. В.А.Смолія. – К. : ВД “Альтернативи”, 1997. – 416 с.
27. Історія України від найдавніших часів до наших днів: Навч. посіб. / Ю.І.Макар, Б.Ф.Білецький, А.П.Коцур, А.І.Павко. – Чернівці : Рута, 1998. – 336 с.
28. Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Зб. документів / за заг. ред. А.П.Коцура, Н.В.Терес. – Київ-Чернівці : Книги-XXI, 2008. – 1100 с.
29. Історія України та її державності. Навч. посіб. / Л.Є.Дещинський, І.О.Гаврилів, Р.Д.Зінкевич, В.М.Тарабан та ін. – Львів : Бескид Біт, 2005. – 368 с.
30. Історія України. Навч. посіб. / М.Кузьменко, Н.Белікова, О.Беліков. – Севастополь : Вебер, 2003. – 133 с.

31. Історія України. Навч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти / за ред. Б.Д.Лановика, М.В.Лазаровича; наук. ред. П.В.Михайлина. – К. : Знання-Прес, 2001. – 698 с.
32. Історія України. Навч. посіб. для студ. неістор. спец. / Р.Д.Лях, В.І.Ізюмов, Ю.М.Красноносів та ін. – Донецьк : Центр підготовки абітурієнтів, 1998. – 396 с.
33. Історія України. Навч.-метод. посіб. для семінар. занять / за ред. В.М.Литвина. – К. : Знання-Прес, 2006. – 460 с.
34. Історія України. Нове бачення: у 2 т. / О.І.Гуржій, Я.Д.Ісаєвич, М.Ф.Котляр та ін.; під ред. В.А.Смолія. – К. : Україна, 1995. – Т. I. – 350 с.; 1996. – Т. II. – 494 с.
35. Історія України. Опорні схеми, таблиці, коментарі. 2-е вид., виправлене, доповнене і перероблене / О.В.Гісем, О.О.Мартинюк. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2010. – 488 с.
36. Історія України. Посібник / за ред. Г.Д.Темка, Л.С.Тупчієнка. – К. : ВЦ “Академія”, 2002. – 480 с.
37. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В.Ю.Короля. – К. : ВЦ “Академія”, 2002. – 448 с.
38. Історія України: Курс лекцій у 2 кн. Навч. посіб. / Л.Г.Мельник, О.І.Гуржій, В.Ф.Верстюк, М.В.Демченко та ін. – К. : Либідь, 1991. – Кн. 1: Від найдавніших часів до кінця XIX ст. – 576 с.
39. Історія України: Навч. посіб. / М.О.Скрипник, Л.Ф.Домбровська, В.М.Красовський та ін.; під ред. М.О.Скрипника. – К. : Центр навч. літератури, 2003. – 367 с.
40. Історія України: Навч. посіб. / С.В.Кульчицький та ін. – К. : ВД “Альтернативи”, 1997. – 424 с.
41. Історія України: погляд із сьогодення. Навч. посіб. для студ. / М.С.Безпалов, О.М.Бут, П.В.Добров, В.І.Шабельніков. – Донецьк : ДонНУ, 2004. – 308 с.
42. Історія українських політичних партій (кінець XIX ст. – 1917 р.): Хрестоматія-посіб. / упоряд.: Б.І.Корольов, І.С.Михальський. – К. : Вид-во Європейського ун-ту, 2003. – 562 с.
43. Історія української еміграції: Навч. посіб. – К. : Вища школа, 1997. – 520 с.
44. *Кирчів Р.Ф.* Етнографічно-фольклористична діяльність “Руської трійці” / Р.Ф.Кирчів. – К. : Наукова думка, 1990. – 338 с.

45. Ковалюк Р. Український студентський рух на західних землях XIX-XX ст. / Роман Ковалюк. – Львів : Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2001. – 420 с.

46. Кормич Л.І. Історія України від найдавніших часів і до XXI ст. Навч. посіб. / Л.І.Кормич, В.В.Багацький; відп. за вип. С.В.Карплюк. – Х. : Одиссей, 2004. – 480 с.

47. Король В.Ю. Історія України: Навч. посіб. / В.Ю.Король. – К. : ВЦ “Академія”, 1999. – 360 с. (2-е вид., 2005. – 496 с.).

48. Коцур А.П. Українська державність: історія та сучасність / А.П.Коцур. – Чернівці : Золоті литаври, 2000. – 352 с.

49. Крип'якевич І.П. Історія України / І.П.Крип'якевич; упоряд. тексту, примітки, комент. Б.З.Якимовича; передмова Я.Р.Дашкевича. – Львів : Світ, 1990. – 519 с. – [2-е вид.]. – Львів : Світ, 1992. – 560 с. – (“Пам'ятки історичної думки України”).

50. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії: нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) / Микола Кугутяк. – Івано-Франківськ : [б. в.], 1993. – 204 с.

51. Лановик Б.Д. Історія України. Навч. посіб. / Б.Д.Лановик, Р.М.Матейко, З.М.Матисякевич. – К. : Т-во “Знання”-КОО, 1999. – 574 с.

52. Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України / Іван Лисяк-Рудницький. – Львів : Меморіал, 1991. – 101 с.

53. Литвин В.М. Історія України. Навч. посіб. / В.М.Литвин, В.М.Мордвінцев, А.Г.Слюсаренко. – К. : Знання-Прес, 2002. – 669 с.

54. Львів: Історичні нариси / упоряд.: Я.Ісаєвич, Ф.Стеблій, М.Литвин. – Львів : Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1996. – 648 с.

55. Мазурок О.С. Города западноукраинских земель эпохи империализма (соц.-экон. аспект) / О.С.Мазурок. – Львов : Світ, 1990. – 153 с.

56. Маркова С.В. Історія України. Навч.-метод. посіб. / С.В.Маркова, В.О.Парандій. – К. : МАУП, 2007. – 266 с.

57. Москвофільство: документи і матеріали / вступ. стат. і комент. О.Сухого. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – 236 с.

58. Нарис історії “Просвіти” / Р.Іваничук, Т.Комаринець, І.Мельник, А.Середяк. – Львів-Краків-Париж : Просвіта, 1993. – 232 с.

59. Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (XIX-XX ст.): Навч. посіб. / Я.Й.Малик, Б.Д.Вол, С.Д.Гелей та ін. – Львів : Світ, 2001. – 296 с.

60. Нариси історії Закарпаття: В 2 т. / відп. ред. і кер. авт. кол. І.М.Гранчак. – Ужгород : Вид-во “Закарпаття”, 1993. – Т. 1: 3 найдавніших часів до 1918 р. – 436 с.

61. Новітня історія України (1900-2000). Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.П.Дрожжин, В.М.Литвин та ін. – К. : Вища школа, 2002. – 719 с.

62. Остафійчук В.Ф. Історія України: сучасне бачення: навч. посіб. / В.Ф.Остафійчук. – К. : Знання-Прес, 2002. – 348 с. – [2-е вид., перероб. і доп.]. – К. : Знання-Прес, 2004. – 390 с.

63. Павко А.І. Повчальний досвід вітчизняної історії: політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби / А.І.Павко. – К. : Плеяди, 2002. – 552 с.

64. Панас К. Історія Української Церкви / Кость Панас. – Львів : НВП “Трансінтех”, 1992. – 158 с.

65. Підприємництво в Україні. Проблеми становлення і розвитку / М.І.Долішній, М.А.Козоріз, В.П.Мікловда, А.С.Даниленко. – Ужгород : Карпати, 1997. – 363 с.

66. Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / редкол.: І.Ф.Курас (голова) та ін. – К. : Генеза, 2002. – Т. 1: На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.) / Ю.А.Левенець (кер.), Л.П.Нагорна, М.С.Кармазіна. – 424 с.

67. Політична історія України. Посіб. для студ. вузів / за ред. В.І.Танцюри. – К. : ВЦ “Академія”, 2002. – 488 с.

68. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. / Наталія Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1992. – Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року. – 608 с.

69. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О.П.Реєнт. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2003. – 340 с.

70. “Русалка Дністрова”: Документи і матеріали / упоряд., передмова та приміт. Ф.І.Стеблій, О.А.Купчинський та ін. – К. : Наукова думка, 1989. – 544 с.

71. “Руська трійця” в історії суспільно-політичного руху і культури України / за ред. Ф.І.Стеблія. – К. : Наукова думка, 1987. – 339 с.

72. *Сарбей В.Г.* Національне відродження України / В.Г.Сарбей // Україна крізь віки: в 15 т. – К. : ВД “Альтернативи”, 1999. – Т. 9. – 336 с.
73. *Світлична В.В.* Історія України. Навч. посіб. – 5-е вид. / В.В.Світлична. – К. : Каравела, 2008. – 400 с.
74. *Субтельний О.* Україна: історія / Орест Субтельний; пер. з англ. Ю.І.Шевчука; вст. ст. С.В.Кульчицького. – К. : Либідь, 1991. – 512 с.
75. *Сухий О.* Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у ХІХ ст.) / Олексій Сухий. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 498 с.
76. *Терещенко Ю.І.* Історія України: у 2 кн. / Ю.І.Терещенко, В.М.Курило. – К. : Сільгоспосвіта, 1995. – Кн. 1. – 423 с.
77. *Трощинський В.П.* Українці в світі / В.П.Трощинський, А.А.Шевченко // Україна крізь віки: в 15 т. – К. : ВД “Альтернативи”, 1999. – Т. 15. – 352 с.
78. Україна в ХХ ст.: Зб. документів і матеріалів (1900-1939) / упоряд. А.Г.Слюсаренко, А.О.Буравченков, Н.І.Миронець та ін. – К. : Ін-т змісту і методів навчання, 1997. – 448 с.
79. Українські політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ ст.: програмові і довідкові матеріали / упоряд. В.Шевченко та ін. – К. : Консалтинг-Фенікс, 1993. – 336 с.
80. Хрестоматія з історії України для студ. вузів / уклад.: Б.І.Білик, Л.В.Дячук, Я.С.Калакура та ін. – К. : ІСДО, 1993. – 376 с.; <http://www.history.univ.kiev.ua/ukrbooks/dok2.html#1>
81. *Цьольнер Е.* Історія Австрії / Еріх Цьольнер; пер. з нім. Анатолій Онишко, Роман Дубасевич, Христина Назаркевич, Наталя Іванчук. – Львів : Літопис, 2001. – 712 с.
82. *Чепіль М.М.* Формування національної свідомості учнівської молоді Галичини (1848-1939 рр.): навч. посіб. / Марія Чепіль. – Дрогобич : Коло, 2005. – 540 с.
83. *Черкащина Н.К.* Історія України: від давніх часів до сьогодення: навч. посіб. для студ. вузів / Н.К.Черкащина. – К. : Професіонал, 2005. – 382 с.
84. *Чорновол І.* 199 депутатів Галицького сейму / Ігор Чорновол. – Львів : Тріада плюс, 2010. – 228 с.
85. *Шевчук В.П.* Історія української державності: Курс лекцій. Навч. посіб. / В.П.Шевчук, М.Г.Тараненко. – К. : Либідь, 1999. – 480 с.

Документи та матеріали

Реформи австрійського “освіченого абсолютизму” в західноукраїнських землях (70-80-ті рр. ХVІІІ ст.)

Австрійські правителі... бачили у західноукраїнських землях насамперед джерело для поповнення державної казни та армії. Але водночас вони змушені були подбати про забезпечення там хоча б елементарної соціальної справедливості та порядку. Тим більше, що австрійська імператриця Марія-Тереза (1740-1780) та її син Йосиф ІІ (1780-1790) проводили “модну” тоді серед європейських монархів політику просвітництва, що була сумішшю гуманістичних побуджень з суто прагматичними розрахунками. Вона мала на меті покращити матеріальне становище мешканців імперії, дати їм освіту, урівняти їх (наскільки це можливо) у правах, щоб зробити свідомими громадянами та надійними платниками податків. Суспільство таких громадян, згідно з засадами Просвітництва, мало служити гарантією могутності імперії.

Одним із головних об’єктів реформаторської політики стала Галичина, де правляча польська шляхта довела місцеве населення до крайнього зuboжіння та морального занепаду і яка була потенційним джерелом державних смут і заворушень. Перетворення заторкнули насамперед аграрні відносини, церкву й освіту.

Найжаданішою була аграрна реформа. Тому в 1781-1782 рр. Йосиф ІІ проголосив своїми патентами низку змін у цій сфері, які передбачали:

- 1) звільнення селян з особистої залежності від поміщиків;
- 2) передання права здійснення суду над селянами від пана до спеціально призначеного державного чиновника;
- 3) заборону збільшувати поміщицькі землеволодіння за рахунок “прирізки” селянських земель;
- 4) чітке визначення розміру панщини – до 30 днів на рік;
- 5) заборону проживати у селі лихварям (як правило, жида), які відмовлялися займатися сільським господарством тощо.

Важливою була церковна реформа, яка здійснювалася у 70-х – на початку 80-х років. На момент входження Галичини до складу Австрійської монархії греко-католицька церква перебувала в глибокому занепаді. Місцева католицька ієрархія трактувала її як другосортну, спонукаючи греко-католиків, всупереч заборонам

Ватикану, переходити зі свого обряду на латинський. До 1777 р. греко-католицькі священники навіть змушені були відробляти панщину. Із запровадженням реформ ситуація корінним чином змінюється на краще. Вони передбачали:

1) зрівняння прав католицької, протестанських і греко-католицьких церков, забезпечення віруючим однакових можливостей вступу до університетів та на державну службу, купівлі-продажу землі тощо;

2) підпорядкування церкви державі та надання священникам статусу державних службовців з відповідною платнею;

3) заборону місцевій верхівці римо-католицької церкви перетягувати греко-католиків на латинський обряд та вживати термін “уніат”, що мав образливий підтекст.

Тісно була пов'язана з церковною освітньою реформа, яка серед іншого передбачала:

1) ліквідацію ордену єзуїтів (1773) і його багатолітнього домінування у навчальних закладах та відкриття у Львові на місці єзуїтської колегії університету (1784) (у 1787-1809 рр. при ньому діяв Руський інститут “Studium rutenum”, де на філософському і богословському ф-ті навчалися українці);

2) відкриття греко-католицьких семінарій для навчання українського духовенства (у Відні, Львові, Ужгороді);

3) запровадження системи початкових і середніх шкіл (1777), на рівні початкової школи навчання для дітей мало проводитися рідною мовою.

Реформаторська діяльність Марії-Терези та Йосифа II була на той час прогресивним явищем... і викликала в західноукраїнському суспільстві почуття глибокої вдячності та відданості Габсбурзькій династії. Однак, вже незабаром прогресивні нововведення було зведено майже нанівець наступними австрійськими правителями – Леопольдом II (1790-1792) та Францом (1792-1835). Єдиною інституцією, яка зберегла всі свої надбання і навіть зміцніла їх після відкриття у 1808 р. Галицької митрополії, була греко-католицька церква.

Австро-Угорщина. Історія дуалістичної імперії [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.aus-ugr.narod.ru/34.html>

Циркуляр губернського управління до населення Галичини про скасування панщини, данин та інших феодалних повинностей селян (22 квітня 1848 р.)

Згідно з високим міністерським розпорядженням №867/МВС від 17 ц. м. у королівствах Галичині і Володимирії з 15 травня 1848 р. скасовуються усі панщинні роботи і підданські данини за відшкодування, яке свого часу має бути визначене, за рахунок держави.

Існуючі сервітути залишаються в силі, а в майбутньому за них буде визначена винагорода.

Губернатор краю
Губернський віцепрезидент
Надвірний радник
Губернський радник

Львів, 22 квітня 1848 р.

Класова боротьба селянства Східної Галичини (1772-1849): Документи і матеріали. – К. : Наукова думка, 1974. – С. 391.

Уривки із відозви до українців Головної Руської ради (10 травня 1848 р.)

Браття! Відомо вам, що Найясніший Цісар Австрійський і Король наш надали ласкаво всім народам своєї держави і нам Русинам землі Галицької, патентом з дня 25 березня 1848 Конституцію... таку фундаментальну уставу, котра цілому народови нашому через вибраних і завіренне маючих мужів уділ в праводавстві своїм дозволяє, і тим способом свободи і добрий бит нам забезпечує. ...

В такім наміренню завязало ся ту в столичнім місті Львові товариство Русинів під назвою “Рада народна руска”, котра порозуміваючи ся з народом, його заступати, над його потребами промишляти і над його свободами чувати буде. ...

Ми Русини Галицькі належимо до великого руського народу, котрий одним говорить язиком і 15 мільонів виносить, з котрого пілтреття мільона землю Галицьку замешкує. Той нарід бил колись самодільний, рівнал ся в славі найможнійшим народам Європи, мал свій письменний язик, свої власні устами, своїх власних князів. ... Через неприязні судьби і різні політичні нещастя роспал ся поволи

той великий нарід, стратил свою самодільність, своїх князів і прийшов під чуже панованне.

Такі нещастя склонили з часом много можних панів відступити від руського обрядку отець своїх, а з ним виречися мови руської і опустити свій нарід, хоть тая зміна обрядку народности перемінити не могла, і кров руська в жилах їх плинути не перестала. ...

Вставайте ж Браття, вставайте з долгого сну вашого, бо уже час! Встаньте! але не до звади і незгоди! но двигнімся разом, щоби піднести народність нашу і забезпечити дані нам свободи. Пожиткуймо з тої спосібности, абисьмо не покрили ся ганьбою перед світом і не стягнули на себе нарікання поколінь наступних. ... Будьмо тим, чим бити можемо і повиннісь ми. Будьмо народом!

Тим то чувством Народности напоєні і в тім наміренню зобралисьмо ся ми Русини, котрим добро і щасте народу на сердци, і будем ділати в спосіб наступуючий:

а) Первим заданнем нашим буде заховати віру і поставити на рівні обрядок наш і права церкви і священників наших з правами других обрядків.

б) Розвивати і взносити народність нашу во всіх її частях: видосконаленнем языка нашого, запровадженнем его в школах низших і висших, видаваннем письм часових, утримованнем кореспонденцій з письменними нашими, ... розширеннем добрих і ужиточних книжок в язиці руськім і усильним стараннем впровадити і на рівні поставити язык наш з иншими в урядах публічних і т. д.

в) Будем чувати над нашими правами конституційними, розпізнавати потреби народу нашого, і поправлення бити нашого на дорозі конституційній шукати, а права наші від всякої напасти і оскорблення стало і силно хоронити. ...

А тепер Браття завірте нам Русинам! і будьте переконані, що тільки на такій дорозі станемося тим, - чим бити повиннісьмо, - станемося честним, просвіщеним свободним народом!!!

Львів, дня 10 мая 1848.

Григорій Яхимович, єпископ, председатель.

Заступники председателя: Михаїл Куземський, схолястик. Іоан Борисикевич, письменник.

Секретарі: Михаїл Малиновський, проповідник катедральний. Теодор Леонтович, архівіст Товариства Кред.

Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців. 1848-1914. Спомини / Кость Левицький. – Львів : Накладом власним з друкарні оо. Василян у Жовкві, 1926. – С. 21-24. Украинские страницы. История национального движения Украины 1800-1920-ые годы [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://ukrstor.com/ukrstor/levizkij-politdumki01-04.html>

Із повідомлення Буковинської обласної президії коломийському старості про антипоміщицьку агітацію Лук'яна Кобилиці (грудень 1848 р.)

За відомостями, які до нас надійшли, депутат рейхстагу Лук'ян Кобилиця своїм місцевим однодумцям прищепив ідею, що домінії припинили діяльність та що він одержав від його величності цесаря уповноваження вибирати нових вїттів і десятників, які будуть урядувати окремо без всякого втручання домінії. Всі піддані повинні звертатися до дідичів з проханням видати дрова в разі потреби з панських лісів, а якщо дворазове прохання не буде задоволене дідичами, то в таких випадках належить повідомити його, Кобилицю, а він вже дасть відповідні вказівки. ...

Кобилиця в деяких громадах провів нові громадські вибори, а в горах ніби він роз'яснив місцевому населенню, що ліси і полонини належать їм, що тут тільки він і цесар повинен давати розпорядження та, що наступного року будуть усі звільнені від податків. ...

Селянський рух на Буковині в 40-х рр. XIX ст. Зб. документів / уряд., передм. та ком. Ф.Шевченка. – К. : ЦДІАК України, 1949. – С. 186-187.

Історична довідка про функціонування Галицького намісництва (1849-1918 рр.)

Галицьке намісництво запроваджено у 1849 р., разом з дев'яти подібними намісництвами у 9 австрійських коронних краях. ... Очоловав намісництво призначений імператором намісник. Більшість галицьких намісників були польськими магнатами (9 із 16), вихідцями

з аристократичних родин, ... що вороже ставилися до українців. ... Перед призначенням намісника австрійський прем'єр і цісар консультувалися з "Польським колом" австрійського парламенту. ...

Посаду галицького намісника обіймали: Агенор Голуховський (1849-1859, 1866-1868, 1871-1875 рр.), Карл Мош (1859-1861 рр.), Александр Менсдорф (1862-1864 рр.), Франц Паумгартен (1864-1866 рр.), Людвіг Поссінгер фон Хоборський (1868-1871 рр.), Альфред Потоцький (1875-1883 рр.), Філіп Залеський (1883-1888 рр.), Казімеж Бадені (1888-1895 рр.), Євстахій Сангушко (1895-1898 рр.), Леон Пінінський (1898-1903 рр.), Анджей Потоцький (1903-1908 рр.), Міхал Бобжинський (1908-1913 рр.), Вітольд Коритовський (1913-1915 рр.), Герман фон Колярд (1915-1916 рр.), Еріх фон Діллер (1916-1917 рр.), Карл фон Гуйн (1917-1918 рр.). ...

Першим намісником цісаря в Галичині слов'янського походження був тернополянин, доктор права Агенор Голуховський. ... Першим не шляхтичем... став історик, професор Ягеллонського університету Міхал Бобжинський. ... Пересічно галицький намісник-поляк перебував на посаді 5-8 років. Після цього його відправляли у відставку за рішенням цісаря. Окрім убитого Анджея Потоцького, жоден намісник не помер на своїй посаді. Щоразу відставка намісника була наслідком певних політичних перегруповань і, своєю чергою, ставала імпульсом для політичного пожвавлення. ... Усі галицькі намісники були непересічними і невинуватими особистостями, за якими стояли серйозні політичні сили та майнові інтереси. Щоправда, не всіх їх можна назвати сильними й ініціативними політиками. ...

Галицьке намісництво поділялося на департаменти, кількість яких протягом другої половини XIX ст. коливалась від 8 до 17. На початку XX ст. їх кількість зросла, і у 1908 р. ... налічувала – 24, а у 1912 р. – 37 департаментів. При намісництві існувало чимало різних установ, безпосередньо йому підлеглих, через які воно здійснювало виконання актів центральних органів влади та управління, і власних директив. ... Намісництво припинило свою діяльність в жовтні 1918 р. у зв'язку з перемогою національно-демократичної революції і створенням Західно-Української Народної Республіки. ...

Аркуша О. Анджей Потоцький: біографія полі-тика на тлі українсько-польських відносин. Ч. II: Галицький намісник / Олена Аркуша // Вісник Львівського ун-ту. Серія істор. – 2010. – Вип. 45. – С. 169-178.

Історична довідка про функціонування Галицького крайового сейму (1861-1918 рр.)

Сейм налічував 150 послів (у 1900 р. їх кількість збільшили до 161, ... а у 1914 р. до 221 депутата). 9 послів отримували мандати автоматично. Серед них т.зв. "вірилісти": єпископат римокатолицького, греко-католицького та вірменсько-католицького обрядів, обидва єпископи перемишльські, єпископ тарнівський, єпископ станіславський; ректори Львівського та Краківського університетів. Депутатів обирали за куріальною системою терміном на 6 років, ... виборці не мали права відкликати депутата. Курій було чотири (з 1897 р. – п'ять). Обирали 141 посла: 44 – з курії великої земельної власності; 3 – від торгово-промислових палат (у Бродях, Львові, Кракові); 20 – з міської і 74 – з курії малої земельної власності (сільської).

Після підтвердження повноважень більшістю сейму посол був зобов'язаний присягнути на вірність цісареві, а також обіцяв дотримуватися законності та сумлінно виконувати свої обов'язки. Текст присяги: "Я, як крайовий посол для Королівства Галичини й Володимирії разом з Великим князівством Краківським присягаю його цісарсько-королівській Апостольській Милості Цісареві на вірність, послух, дотримуватися законності і сумлінно виконувати свої обов'язки. Так мені, Боже, допоможи!". Після присяги посол подавав маршалкові (спікеру сейму) руку. Спочатку текст читали виключно польською, з 1895 р. українці домоглися права присягати українською мовою.

Щорічні сесії відбувалися у Львові, ... упродовж місяця. Керували роботою сейму: маршалок (спікер, зазвичай із польських аристократів) і віце-маршалок – як правило, українець. Їх призначав імператор. Часто віце-маршалком був галицький греко-католицький митрополит. У перервах між сесіями постійно діяв Крайовий виділ (комітет). Для підготовки законопроектів створювалися галузеві комісії.

Більшість у сеймі мали польські консерватори. Першими українськими депутатами... сейму стали 49 осіб. Українці, згідно з виборчим законом, могли здобути до третини місць (щонайбільше 50). Але, в середньому, обирали від 15 до 30 українських послів. ... Політичне значення сейму перевищувало його компетенцію: він обговорював усі актуальні питання державного та крайового життя,

був головною ареною формування українсько-польських взаємин, сприяв утвердженню парламентаризму.

Головна фракція, що об'єднувала українських послів сейму, називалася “Руський клуб”... (варіації назви були різними: у 1895-1901 рр. – “Клуб руських послів соймових”, у 1901-1907 рр. – “Руський соймовий клуб”, у 1908-1913 рр. – “Українсько-руський соймовий клуб”, у 1913-1914 рр. – “Український соймовий клуб”). ... Фракція регулярно проводила збори та ухвалювала позицію для голосування щодо тих чи інших питань. Упродовж перших двох каденцій “Руський клуб” формально не мав голови. ... Складалася традиція, ... відповідно до якої найавторитетнішим представником галицьких українців був митрополит, тобто він мав би очолювати фракцію. Проте, наприклад, Григорій Яхимович не приходив на засідання фракції. ... Депутати вибирали щоразу нового голову та секретаря фракції. ... Уперше “Руський клуб” обрав свій постійний керівний орган у 1870 р. Головою став крилошанин Йосип Кульчицький, заступником – Василь Ковальський, секретарями – Федір Білоус і Гаврило Крижанівський. ...

До складу фракції належала більшість українських депутатів. ... У 1861-1873 рр. декілька селян належало до “Польського кола”. ... На знак протесту проти угоди народовців із “станьчиками” (1890 р.), восени 1892 р. з “Руського клубу” вийшли москвофіли. ... У 1897 р. троє представників Русько-української радикальної партії, ... відмовилися ввійти до складу фракції. Загалом, мандати до... сейму здобували 185 українців (267 мандатів). Крім того, 14 українців отримали мандати автоматично як “вірилісти”.

Загальний політичний поділ українських депутатів усіх скликань:

	1870-1876	1877-1882	1883-1889	1889-1895	1895-1901	1901-1908	1908-1913	1913-1914
Москвофіли	35	17	5	8	-	6	9	1
Народовці	3	1	5	11	1	6	16	27
Радикали	-	-	-	1	3	1	3	6
Християнсько-суспільний рух – “Руська громада”	-	-	-	-	13	1	-	-
Безпартійні	3	1	5	3	5	6	-	-
Соціал-демократи	-	-	-	-	-	1	-	-

У таблиці не подано складу “Руського клубу” у першому скликанні (1861-1869 рр.), оскільки політичний поділ тоді практично не існував або був дуже умовний і переважна більшість послів належала до москвофілів, ... які підтримували ідеї консерватизму (серед депутатів перших скликань було особливо багато священиків), панславизму, антилібералізму та зближення з Росією. На початку ХХ ст. москвофілів витіснили народовці, які боролися за визнання національної ідентичності українського народу.

Соціальна структура українських депутатів усіх скликань:

	1861-1866	1867-1869	1870-1876	1877-1882	1883-1889	1889-1895	1895-1901	1901-1908	1908-1913	1913-1914
Духовенство	22	10	20	7	4	5	3	4	3	4
Селяни	22	22	11	2	-	2	3	5	8	6
Судді та інші урядовці	4	3	5	4	4	5	5	4	6	5
Адвокати та нотаріуси	1	-	-	1	1	4	2	3	7	15
Педагоги	2	2	3	3	3	3	2	1	-	1
Поміщики (дідичі)	1	1	-	-	-	1	-	-	-	-
Лікарі	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1

Галицький сейм / Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : http://uk.wikipedia.org/wiki/Галицький_сейм

Уривок із повісті Івана Франка “Воа constrictor” про Роберта Домса (1878 р.)

Домс, знаменитий пруський капіталіст, котрому наша Галичина майже в кожній галузі промислу винна перший товчок, проїжджаючи раз через Дрогобич, звернув увагу на дивну мазь, котру жиди в коновках розносили на продаж селянам по ринку. Переконавшись, що се нафта, занечислена земляними і другими мінеральними примішками, він забажав побачити те місце, де

добувають ту мазь. Йому сейчас вказали бориславські мочари. Селяни розповіли йому, як вона підходить наверх води, як випалює траву і всяку рости́нність, – а деякі заговорили навіть про підземних заклятих бойовників, котрих перегнула кров впливає наверх. ...

Домс, практичний чоловік, розуміється, небагато там зважав на такі казки, але швидко помітив, що нафтові жили мусять бути неглибоко, коли нафта сама підходить догори, і що мусять вони бути неабиякі багаті. Він поїхав до Борислава, звидів місцевість і рішив сейчас зачати першу пробу. У кількох бідніших він позакупляв за безцінок частки поля і, нанявши бориславських-таки парубків, почав копати вузькі “дучки”. По трьох-чотирьох сажнях показала нафта. Домс тріумфував. Він швидко кинувся будувати дистилярні, почав радитися з ученими інженерами та гутниками. ...

Франко І. “Воа constrictor” / Іван Франко // І. Франко. Зібрання творів: У 50 т. – К. : Наукова думка, 1978. – Т. 14. – С. 370-441.

Уривок із програми Русько-української радикальної партії (1890 р.)

Зваживши, що теперішні економічні, політичні і культурні потреби нашого простого народу і інтелігенції такі, що обі наші старші партії – народовська і москальофільська, – при своїх основах і цілях, не в стані заспокоїти тих потреб, – ми, русько-українські радикали, порозумівшись приватно в днях 4 і 5 н. ст. жовтня 1890 р., виступаємо отсе яко нова партія під назвою Русько-українська радикальна партія з ось якою програмою:

А. Програма максимальна:

1) В справах суспільно-економічних змагаємо до переміни способу продукції згідно зі здобутками наукового соціалізму, т. є. хочемо колективного устрою праці і колективної власности средств продукційних.

2) В справах політичних хочемо повної волі особи, слова, сходин і товариств, печаті і сумління, забезпечення кожній одиниці, без ріжниць пола, як найповнішого впливу на рішане всіх питань політичного життя; автономії громад, повітів, крайів, у справах, котрі тільки їх дотикають; уділення кожному народови можности як найповнішого розвою культурного.

3) В справах культурних стоїмо на ґрунті позитивної науки, за раціоналізмом в справах віри і реалізмом в штуці, і домагаємося, щоби всі здобутки культури і науки сталися власністю всего народа. ...

Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. Документи і матеріали. – Мюнхен : Сучасність, 1983. – Т. 1. – С. 9.

Уривки із спогадів Івана Франка про специфіку проведення виборів до австрійського парламенту в Добромилі та Перемишлі (1895 р.)

Ось уже виборці почали по одному виходити з виборчого локалю. Пелехович (*місцевий добромільський пияк, який намагався підзаробити на виборах*) станув поміж жандармами і обсипав лайкою та наругами тих виборців, що голосували за мене. Михайла Сташкова з Кропивника він перед очима сторожі безпеки побив до крові. Побито також Миколу Заяця з Телесниці та Михайла Мильковича з Соколі. Вони прийшли перелякані від голосування на ринок і почали оповідати свої пригоди.

- Ні, - скрикнув голосно Заяць, - Доки живу, не хочу бути більше виборцем. Мій отець був виборцем і дістав биття, та й мені трафілося таке саме.

- Е, то ще не біда, - відповів йому якийсь селянин, - А то би ти навіть не знав, що маємо конституцію. ...

В день виборів уже о 7 годині рано на всіх вулицях, що вели до міста, порозставлявано сторожу, зложену з жандармів, поліціантів та агентів Тишковського (*великий землевласник, провладний суперник І. Франка на виборах*). ... Вибір д-ра Франка був би, казали вони, нещастям для селян, стягнув би на них багато тяжких кар, переслідувань та підвищення податків. ... Не було можливості заговорити до якогось виборця; органи влади зараз грозили арештом. І це не була пуста погроза. Під час голосування справді на вулиці арештовано двох слухачів університету, одного торговця жида і чотирьох селян без ніякої причини. Глинський (*війт одного із сіл поблизу Перемишля*) бігав скрізь і видавав поліціантам формальні розкази, кого мають арештувати. ... Двох таких виборців із Гороховець, Гната Слабого та Михайла Двуліта, арештували жандарми в сінях виборчого локалю перед очима інших виборців, окували їх у ланцюжки перед самим голосуванням і як звичайних

злочинців під час найгіршої сльоти попровадили пішки до Германовець і відставили до тамошнього суду. ...

Коли в той час взагалі агітували за мою кандидатуру, то була це робота радикального селянського комітету в Торках і кількох молодих людей у Перемишлі та в Добромилі. Я дивуюся самовідреченню та правдивому героїстству цих людей. З кількома крейцарями в кишені, незважаючи на сильний дощ, вони ходили від села до села, наражаючись на всякі невігоди та небезпеки. ... Друковані відозви, в яких рекомендували мою кандидатуру, відбирали жандарми у селах, хоч відозви перейшли через урядову цензуру. Натомість агітатори пана Тишковського тішилися повною свободою діяльності і могли зовсім ясно провадити найкращий торг голосами. Коли в їх присутності заговорював хтось про мою кандидатуру, вони з насміхом запитували, “а скільки дає той пан за голос?”...

Франко І. Найновіший галицький вибір / Іван Франко // І. Франко. Зібрання творів: У 50 т. – К. : Наукова думка, 1986. – Т. 46. – Кн. 2. – С. 283-290.

Уривки із опису сучасними істориками виборчих кампаній української опозиції до Галицького крайового сейму (90-ті рр. XIX ст.)

Українські політичні сили створили комітет, який у своїй відозві зазначав: “Послідні сеймові вибори, а саме спосіб їх переведення, показали нам небезпеку, котра грозить уже не лише нашим інтересам, а прямо нашому існуванню”. Було обрано делегацію до цісаря, котра вирішила: “Представимо ще раз образ вопіющих кривд наших, ... запротестуємо торжественно проти топтання законів” і отримаємо справедливість. 12 грудня 1895 р. делегація, складена з 221 особи, виїхала до Відня. На вокзалі її проводжали під звуки спеціально складеного гімну “Подивися, цісарюку, який нарід бідний!”. Наступного дня делегати передали йому петицію, “перейняту духом любові до монарха і надією на його допомогу”. У ній просили: розслідувати всі зловживання, розпустити сейм та провести нові справедливі вибори. Цісар прийняв делегацію після консультації з прем’єр-міністром Бадені. Аудієнція “тривала з чотири міноти”. Цісар пообіцяв розслідувати найбільші зловживання, вибори визнав дійсними і насварив, чому стільки люду так надовго відірвали від роботи, – і все. “Після його

оповіді настала прикра тиша, многим хлопам стояли слези в очах”, – згадує учасник делегації Теофіл Окуневський. ...

Проведення виборів покладалося на структуру державної влади, яка в Галичині була майже повністю представлена поляками. Відповідно, вони мали у своїх руках усі важелі впливу та весь адмінресурс. Низовою ланкою організації процесу був війт, котрий проводив вибори у своїй громаді. ... Війт фактично був неконтрольований з боку громади і його діяльність часто залежала від особистої порядності, що траплялося нечасто. Війти, маючи вільний доступ до каси та можливість приймати рішення від імені громади, у більшості випадків творили з пропольською владною ієрархією єдину систему. Особливо чітко вона спрацьовувала в період виборів, коли на війта з боку староства чинився максимальний тиск. Що більше він був скомпрометований, то легше було його змусити зробити як треба. ... Нерідко наймали “вуличне шумовиння” для провокацій, бійок та жидівських погромів – все для створення тривожної атмосфери, породження страху. ...

Були зловживання і на стадії складання списку виборців. Туди включали найбільш лояльних, часом уже покійних чи відсутніх у цей момент людей. Натомість не записували найбільш свідомих та обізнаних представників громад. Ключових осіб усіяко намагалися відлучити від впливу на результати. Їх могли під вигаданим приводом викликати до старости чи у суд, могли заарештувати у визначений день. ... Нерідко про правибори громаду “забували” повідомити, натомість виборчий комісар поспіхом проводив їх із кількома певними виборцями. Були випадки, що проводили їх в іншому місці замість будинку громадської канцелярії, часто у панському дворі чи шинку. ... Поширеним видом зловживань було псування бюлетенів. Коли селяни, переважно неграмотні, неправильно називали неугodne прізвище, це використовували як помилку і голосу не враховували. ...

Коли ж усе-таки вибори відбулися не на користь влади, то їх могли анулювати під вигаданим приводом. Натомість аргументовані повідомлення про порушення на дільниці з потрібним результатом ігнорували. ... Коли не давали собі ради, то провокували бійки, в яких арештовували, звичайно ж, кого треба. Нерідко виривали з рук чи нищили мандати. Траплялися випадки, що війт самотужки від своїх делегатів на вибори, споював чи залякував їх по дорозі.

Пробували також підкупляти виборців, пропонуючи суму від 1-го до 100 злотих. І це все відбувалося на очах у жандармерії, яка реагувала на порушення лише у напрямі, корисному для влади. ... Відбувалися зловживання і при формуванні виборчих комісій. Їх складала ще до прибуття українських делегатів, мотивуючи це тим, що у них “зіпсуті дзигарки”. Уже в процесі підрахунку нерідко псували бюлетені. Траплялися випадки, що польський кандидат набирив потрібну кількість голосів і дільниця закривалася, навіть коли ще всі не проголосували. ...

Далі йшли чисельні протести на порушення. Політичне керівництво українських партій спонукало своїх людей до їх написання. ... Розслідування влада проводила таким чином, щоби відхилити протести. На кожного свідка знаходилося десятки, котрі стверджували протилежне. Зрештою, їх можна було просто залякати або використати лише свідомство в'їта. ... “Зараз по скінчених виборах чесні наші селяни плакали мов діти, а роз'ярення на хрунів було таке страшне, що огидили їх і хотіли кидатися на них. ... Це піднімало мою злість і розпуку, викликувало в мене докори проти нас самих, що в такій хвилині вміємо лише плакати”, – писав Т.Окуневський. ... “Хрунями” на той час називали тих виборців, котрі продавали свій голос, а також депутатів, що зраджували інтереси народу. Вперше це слово вжито у поемі львівського гумориста Осипа Шпитка “Хруніада” – у ній описано ганебну долю селянина Микити Хруня, який підтримував провладних польських кандидатів. Є також версія, що Микита Хрунь справді існував, був не простим селянином, а депутатом Галицького сейму у 60-80-х роках ХІХ ст., й прославився тим, що підтримував польські інтереси, зрадивши виборців-українців. ...

Білан Б. Брудні вибори / Богдан Білан // газета ЗІК. – № 40. – 11 жовтня 2012 р. – С. 19.

Уривок із спогадів Володимира Гнатюка про святкування 25-літнього ювілею літературної діяльності Івана Франка (1898 р.)

Автор цих рядків, що був знайомий особисто з Франком і приміщував дещо в “Житі і слові”, знаючи, що у Франка є нова збірка віршів, запропонував “Академічній громаді” видати сю збірку і виплатити поетові відповідний гонорар. “Академічна громада” прийняла пропозицію, розпоряджаючи тоді якраз потрібною квотою

у своїм запомоговім фондї, і уповноважила мене полагодити справу з поетом, виплачуючи йому 100 зол. (200 кор.) титулом гонорару (на тодішній час доволі значна квота). Ось таким чином вийшла в кінці 1897 р. збірка поезій Ів. Франка п. н. “Мій Ізмарагд”.

Та на тім не скінчилася поміч молоді. Вона ухвалила тоді заснувати фонд для підмоги українським письменникам, із якого вони могли б користати в такім прикрім положенні, як знайшовся Ів. Франко, та уладити восени в 1898 році ювілей 25-літньої літературної праці його як демонстрацію проти поглядів старших інтелігентів, що хотіли елімінувати Франка, як колись, з-поміж української суспільності. Для проведення проекту в діло вибрано окремих комітет, головою якого став автор цих стрічок.

Комітет зібрався до праці дуже поважно. Він вніс просьбу до міністерства в справі дозволу збирати добровільні склади на фонд підмоги літераторам і дістав його з початком 1898 року на три роки. Повидруковував зараз бланки і порозсилав по знайомих збирати на них дрібні датки на фонд. Бажав уладити також фантову лотерею, але за дозволом не було кому походити в міністерство, і проект не здійснився. Поза тим постановив: 1. Уладити ювілейний концерт, який випав опісля, у переддень свята Ів. Котляревського. 2. Зібрати якусь квоту на почесний дар для поета. 3. Випустити перед святом ювілейні видання. 4. Зладити портрет поета на свято. ...

На ювілейний дар поета збрала молодь близько 700 зол. (1.400 кор.). Наукове товариство ім. Шевченка доложило решту від себе (коло 600 кор.) і на концерті передало ювілярові в окремій шкатулці 2000 кор. – до того часу небувалий подвиг для Галичини.

Портрет поета змалював І. Труш. У часі концерту висів портрет на сцені, опісля передав я його від імені комітету як дар для музею Наукового товариства ім. Шевченка.

З задуманих видань випущено: 1. “Привіт Івану Франку” – з працями письменників, присвяченими ювілярові. 2. Список його творів, що зладив М. Павлик; список обіймав понад сім аркушів друку. Його мала попереджувати біографія ювіляра, що писав А. Кримський. Її зложено вже було 36 сторінок, та дальшого рукопису автор не прислав ні тоді, ні пізніше, тому по кількох літах зложений склад розібрано. 3. Комітет хотів видати також трилогію Ів. Франка п. н. “Сзуїт” і надрукував два оповідання з неї. Та третього оповідання автор не написав, тому комітет передав надруковані, але не випущені

оповідання пізніше “Укр. видав. спілці”, а вона випустила їх із додатком інших оповідань поета окремою книжкою. 4. Комітет випустив також збірку композицій до поезій Ів. Франка п. н. “Зів’ялі листки”. Так комітет досягнув, що хотів, і Ів. Франко, замість пониження в публічній opinіi українців, став значно підвищений.

Сей факт не тільки визволив Франка від безробіття, але мав велике значення для дальшого розвитку Наукового товариства ім. Шевченка. Десять найкращих літ життя (1898-1907) віддав він цілковито праці для української літератури й науки, і найліпші його праці й твори постали, власне, в тім часі. Та не тільки він сам працював у товаристві, але й притягав інших, подавав ініціативу до праць, керував ними...

Гнатюк В. Про ювілей І.Франка в 1898 році / Володимир Гнатюк // Спогади про Івана Франка. – К. : Дніпро, 1981. – С. 252-255.

Уривки із книги Ореста Субтельного “Україна: історія” про соціальні аспекти життя українців Східної Галичини (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)

Нехтування Відня Галичиною не повинне створювати враження, ніби ця провінція не мала для імперії великого значення. У 1910 р. тут проживало 15% підданих монархії. Для земель, де жили західні українці, населення фактично було одним із небагатьох вимірів, що характеризувалися ростом. Його чисельність у Галичині підстрибнула з 5,2 млн у 1849 р. до майже 8 млн у 1910 р. Але це досягнення крило в собі сумнівні переваги, оскільки зростання густоти населення на селі – з 32 чоловік на кв. км у 1780 р. до 102 у 1910 р. – лише поглиблювало соціально-економічні проблеми.

В етнічному складі Галичини також відбулися великі зміни. ... Якщо в 1849 р. українці складали половину жителів провінції, на 1910 р. було зареєстровано понад 58% населення польської національності й лише 40% українців. Навіть у Східній Галичині частка українців скоротилася до 62%. Певною мірою ці зміни пояснювалися переселенням поляків із західної у східну частину провінції, а також полонізацією непольського населення, особливо німців. Проте основною причиною була зростаюча схильність євреїв, відсоток яких у провінції зріс із 6 у 1831 р. до майже 12 у 1910 р., ототожнюватися, принаймні у мові, з поляками. ...

Українці лишалися народом переважно аграрним. У 1900 р. близько 95% із них займалися сільським господарством. Лише близько 1% працювали в промисловості... і якихось 0,2% – в торгівлі. Українська інтелігенція, включаючи священників, являла собою невелику групу, що налічувала десь від 12 до 15 тис. осіб (...у поляків же – 38 тис., не рахуючи священників). Для порівняння: 80% населення Польщі займалося сільським господарством, 6,5% працювали в промисловості й 2% вели торгівлю. У 1914 р. в провінції було 300 високопоставлених урядових чиновників-поляків, у той час як українців – лише 25. ...

Невесела перспектива відкривалася перед селянами, що прагнули знайти якісь додаткові джерела прибутку. ... Селян і не треба було особливо підштовхувати до пиятики – саме їхнє безпросвітне економічне становище сприяло алкоголізмові, що набував загрозливих масштабів. До цього також спонукали землевласники, які володіли монополією на виробництво алкоголю, й шинкарі, котрі алкоголем торгували. ... Тому не дивно, що серед усіх підданих імперії стан здоров’я українців був найбільше занедбаним. Якщо в 1900 р. одна лікарня припадала на 295 жителів Австрії, то в Галичині це співвідношення було 1 до 1200. Більше половини дітей не доживали й до п’яти років, – як правило, внаслідок епідемій та недоїдання. Але чи не найжахливішим було те, що кожного року від голоду вмирало 50 тис. чоловік. ...

Продуктивність праці галичанина становила лише чверть продуктивності праці середнього європейця, а споживання їжі – половину. Тому зрозуміло, що на зламі століть тривалість життя західноукраїнських чоловіків була на шість років меншою, ніж у чехів, і на 13, ніж в англійців. ...

У великих і малих містах проживало близько 10% населення Галичини. ... Відсоток українців... був зовсім невеликим: у 1900 р. понад 75% міських жителів провінції розмовляли польською мовою, 14% – українською, а решта – німецькою. Навіть у Східній Галичині українці складали лише 25-30% міського населення – майже стільки ж, як і поляки. Проте в східних частинах провінції 40-45% міських жителів складали євреї, а в деяких містах, як, наприклад, Броди, понад 70% мешканців були євреями. Зростання населення міст відбувалося нерівномірно. Якщо у Львові... воно зросло з 70 тис. у 1857 р. до

понад 200 тис. у 1910 р., то в більшості інших міст цей процес перебігав повільніше. ...

Повільно, але невпинно зростали ряди пролетарів: у 1902 р. налічувалося 230 тис. повністю й частково зайнятих робітників, серед них 18% українців, 24% євреїв і решта – поляки... Проте ці зміни перебігали поступово і мали відносно незначні масштаби. ...

Субтельний О. Україна: історія / Орест Субтельний; пер. з англ. Ю.І.Шевчука; вст. ст. С.В.Кульчицького. – К. : Либідь, 1991. – С. 273-276.

Уривки із дослідження німецьких публіцистів видання “Dialog” про історію львівського футболу

Львів вважається колискою польського футболу. Адже це тут у 1894 р. відбувся перший матч копаного м'яча між двома польськими містами. ... 1867 р. у Львові засновано перше польське Товариство “Сокул”, яке від 1880 р. динамічно розвивалось. Метою товариства було підвищення фізичної справності серед поляків. ... 1894 р. утворено українське спортивне товариство “Сокіл-Батько”. ...

Піонером львівського футболу став професор Едмунд Ценар (1856-1913), викладач Львівської вчительської семінарії. Цей ентузіаст... 1891 р. опублікував книгу про “Гімнастичні ігри шкільної молоді”, в котрій вперше переклав з англійської на польську мову основні правила футболу. Роком пізніше, з подорожі по Англії, привіз до Львова перший шкіряний м'яч. ... У 1892 р. на I Злеті польського “Сокула” декілька викладачів місцевих гімназій мали намір публічно показати населенню гру в футбол. Проте з невідомих причин цього не сталося.

Приблизно у цей час Генрик Йордан (1842-1907), краківський лікар і професор Ягеллонського університету, привіз м'яч зі своєї подорожі по Німеччині та Великобританії до західної Галичини і ангажувався в Кракові у справи фізичного та національно-патріотичного виховання поляків.

Громадська прем'єра футбольного матчу відбулась у Львові 1894 р. під час II Злету польського “Сокула”: теплого суботнього дня 14 липня о 17:00 команди “Сокула” зі Львова і Кракова, за присутності майже десяти тисячної глядацької аудиторії, розпочали футбольний поєдинок на майданчику, що знаходився на території львівського Стрийського парку. Як інформували учасники, матч був хаотичним. Ні глядачі, ні гравці не розуміли правил гри. Футболісти знали тільки

одне: м'яч необхідно переправити між двома стійками з прапорцями, що знаходились на стороні суперника. Боротьба за м'яч була завзятою. Після шести хвилин біготні Влодзімеж Хомицький – не виключено, що перебуваючи в офсайді, забив гол. 1-0 на користь господарів. Після цього першу показову гру в футбол завершено. Футболісти уступили змагальний майданчик гімнастам, які демонстрували громадськості свої колективні вправи. Суддя Зигмунт Виробек, який походив з Кракова і його колеги даремно протестували. ...

Від цього першого, відносно короткого показу футболу, минуло майже десять років, коли в Галичині засновано перші футбольні клуби. Спортивні групи I реальної школи та VI гімназії перетворилися у два перші польські клуби “Чарні” і “Лехія” (Львів). При IV-й гімназії вчитель спорту Еугеніуш Пясецькі створив 1904 р. “Гімнастично-спортивний клуб”, який через кілька років отримав легендарну назву “Погонь” і аж до Другої світової війни був найбільш успішним клубом Польщі. ...

Невдовзі після створення перших польських клубів появилися у Львові українські та єврейські футбольні команди. У 1908 р. засновано ЖКС (жидівський клуб спортивний) “Гасмоней”. ... На зламі віків, в існуючих у місті українських гімназіях, також з запалом... грали у футбол. Духовним батьком українського спорту вважали професора Івана Боберського, співзасновника українського “Сокола-Батька” та вчителя української академічної гімназії, який наполягав, аби навчати молодь гри у футбол. У 1906 р. створено український спортивний клуб (УСК) і запрошено з Чехії тренера. У 1911 р. студенти університету, щоб мати змогу й надалі грати в копаний м'яч, заснували Спортове Товариство “Україна” (Львів). ...

Спортивні та футбольні клуби Львова були яскраво забарвлені у патріотичні кольори і вважалися осередками громадської національної свідомості. Хоча про атмосферу зустрічей між польськими, єврейськими та українськими клубами не відомо майже нічого. ... Однак, вважається, що до війни ця публіка була імпульсивною, але мирною. ...

Минуле львівського футболу очима німецьких журналістів / Мартін Бранд, Роберт Калімуллін; пер. з нім. Олександр Паук // Галичина спортивна. – 21-22 червня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://galsports.com/News.aspx?id=13538>

Уривок із книги Омеляна Нестайка “Великі міфи імперії” про специфіку мадяризації Закарпаття (кінець XIX ст.)

У кінці XIX століття на Закарпатті мадяри в селах організували дитячі садки, де навчали русинських дітей своєї мови. Вони навіть відступили від католицизму, оскільки підтримали на Закарпатті греко-католицьку церкву, попередньо вилучивши з неї церковно-слов'янську літургічну мову. ... Мовно-культурний канібалізм є традиційним ставленням розвинених націй до слабших. ...

Нестайко О.В. Великі міфи імперії: (Втеча від власної ідентичності) / Омелян Нестайко. – Львів : Афіша, 2003. – С. 56.

Уривки з дослідження про українських викладачів, що працювали у Львівському університеті (кінець XIX – початок XX ст.)

Львівський університет... був одним із двох вищих навчальних закладів у Галичині, де викладало найбільше українських професорів і доцентів. Особливість полягала в тому, що переважна більшість українців, які працювали тут, викладали рідною мовою... (у Львівській політехнічній школі українці викладали винятково польською мовою). ...

Незважаючи на те, що найбільше викладачів-українців працювало в університеті, відсоток їх щодо загальної кількості професорсько-викладацького складу був вкрай низьким. ...

Кількість викладачів-українців у Львівському університеті в 1880-1914 рр.:

Навчальний рік	Загальна кількість викладачів	Викладачі-українці	Відсоток викладачів-українців
1880/1881 н. р.	56	9	16,07 %
1890/1891 н. р.	66	12	18,18 %
1900/1901 н. р.	147	13	8,84 %
1910/1911 н. р.	219	11	5,02 %
1913/1914 н. р.	222	14	6,31 %

... В університеті упродовж 34 років простежувалася чітка тенденція до зменшення кількісного співвідношення українців щодо

загальної чисельності викладачів. ... Українці були представлені на трьох факультетах – теологічному, юридичному та філософському. На медичному факультеті до Першої світової війни не було жодного викладача-українця.

На теологічному факультеті навчалося більше половини всіх українців у Львівському університеті. Попри це, вони постійно відчували дискримінацію у здобутті освіти рідною мовою. Як правило, українською мовою на факультеті упродовж 80-х рр. XIX ст. читалися лише два курси, протягом наступного десятиліття – 3-4 курси, і тільки для студентів четвертого року навчання. Всі інші заняття проводилися польською мовою або латиною. ... Серед українців, що викладали на теологічному факультеті були: звичайний професор пасторальної теології Франц-Серафим Костек (60-ті рр. XIX ст. – 1884 р.);... ад'юнкт, суплент біблійних наук Старого Заповіту, звичайний професор цього ж предмету, а також семітських мов Климент Сарницький (з 1861 р.);... звичайний професор церковної історії і педагогіки Йосиф Делькевич (70-ті рр. XIX ст. – 1890 р.);... ад'юнкт, звичайний професор пасторальної теології і педагогіки Іван Бартошевський (з 1879 р.);... ад'юнкт катехитики й методики, звичайний професор біблійних наук Старого Заповіту Йосип Комарницький (з 1885 р.);... префект Греко-католицької духовної семінарії, ад'юнкт, приват-доцент біблійних наук Нового Заповіту, звичайний професор старозавітних біблійних наук і семітських діалектів Тит Мишковський (з 1889 р.);... префект Греко-католицької духовної семінарії, заступник професора фундаментальної теології і християнської філософії Степан Юрик (з 1897 р.). ... Вчителями катехитики і методики працювали в різні роки представники греко-католицького духовенства: Іван Величко (до 1891 р.);... Северин Торонський (з 1892 р.);... Іван Редкевич (з 1893 р.);... Михайло Демчук... (з 1897 р.); Євген Гузар (з 1905 р.);... Іван Гробельський (1884-1886 рр.);... Йосип Жук (з 1903 р.);... Леонтій Куницький (з 1905 р.);... Діонісій Дорожинський (з 1906 р.). ...

Викладання українською мовою на юридичному факультеті розпочалося з 1862 р. ... Серед українців, що викладали на факультеті були: суплент цивільного права Омелян Лопушанський (з 1863 р.);... суплент, приват-доцент, звичайний професор австрійського цивільного права, основоположник львівської школи права в українській юридичній науці Олександр Огоновський (1872-

1891 рр.);... приват-доцент австрійського кримінального права і процедури Іван Добрянський (1868-1914 рр.);... приват-доцент, звичайний професор австрійського кримінального права і процедури Петро Стебельський (з 1884 р.);... суплент, приват-доцент, надзвичайний професор австрійського цивільного та економічного права Станіслав Дністрянський (з 1898 р.);... приват-доцент австрійської цивільної процедури Володимир Вергановський (1908-1914 рр.). ...

Філософський факультет університету був тим осередком, в якому сформувалася і працювала ціла плеяда українських науковців. Серед них слід відзначити: суплента, звичайного професора кафедри української мови і літератури Омеляна Огоновського (1867-1894 рр.);... приват-доцента, звичайного професора української мови і літератури Олександра Колессу (з 1895 р.);... приват-доцента, надзвичайного, звичайного професора української мови і літератури з загальним оглядом старослов'янської мови та літератури Кирила Студинського (з 1899 р.);... приват-доцента слов'янської філології Іларіона Свенціцького (1913-1914 рр.);... лектора, професора Академічної гімназії Іллю Кокорудза (з 1900 р.). ...

З-поміж визначних українських істориків, що працювали на філософському факультеті, потрібно назвати: приват-доцента крайової історії Галичини і Волині, звичайного професора австрійської історії Ісидора Шараневича (1871-1899 рр.);... звичайного професора, завідувача кафедри всесвітньої історії з особливим оглядом на Східну Європу Михайла Грушевського (1894-1914 рр.);... приват-доцента австрійської історії Степана Томашівського (1911-1914 рр.). ...

На початку ХХ ст. розпочалося викладання українською мовою географії. Кафедру з цього предмету в 1908 р. очолив приват-доцент Степан Рудницький. ...

Мінералогію та геологію в університеті викладав приват-доцент Юліан Медведський (з 1881 р.). ...

Математична наука була представлена українцем Лаврентієм Жмурком (1871-1889 рр. звичайний професор, завідувач кафедри математики). ...

Кількість українських викладачів, що працювали в університеті, була незначною. З 1880 по 1914 рр. викладали лише 30 українців, з них 15 на богословському факультеті, 5 – на юридичному і 10 – на філософському. ... Багато українців змушені були викладати

польською або латинською мовами, а ті, що проводили заняття рідною мовою, по суті, були першовідкривачами у своїх наукових дисциплінах. Вони стикалися не лише з відсутністю українських підручників, а й української термінології. ...

Мисак Н. Викладачі українці у Львівському університеті наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / Наталія Мисак // Шляхами історії. Наук. зб. істор. ф-ту ЛНУ ім. І.Франка на пошану проф. К.Кондратюка; упор. О.Сухий. – Львів : Вид-во "Піраміда", 2004. – С. 207-224.

Уривки із відозви українського студентства Львівського університету (20 листопада 1901 р.)

Товариші Поляки!

Події в університеті з 19-го с. м., що їх наслідком було застановлене університетських викладів, спонукують нас звернути ся до Вас, Товариші, з отсим відкликом:

Коли відкликаємо ся до Вас, то задля бажання, аби дехто з Вас ні на хвилю зле не порозумів нас. Тож вислухайте нас!

Вже не австрійською конституцією, але загально людським природним правом належить ся всьому народови, отже й нам Русинам таке саме право на жите і розвиток власної культури, як і другим народам. І коли ми домагаємо ся самостійного українсько-руського університету у Львові, то домагаємо ся тільки сего, що нам по всім божим і людським правам належить ся.

Товариші!

Чужого не бажаємо, але й свого права готові ми добивати ся до краю! Респектуємо всі Ваші культурні здобутки і права, але против національної загибелі бороти ся будемо до загину!

Коли ми рішили ся на рішучу, хочби й жертвами застелену дорогу безглядної борби, – коли ми, провоковані сенатом, як і поодинокими професорами, постановили боронити ся від насили, – то тим цілком не думаємо виступати проти польської нації, як такої, отже й не против Вас, Товаришів, як Поляків. ...

Ми уважаємо Вас за союзників борби.

Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. Документи і матеріали. – Мюнхен : Сучас-ність, 1983. – Т. 1. – С. 104-105.

Іван Лисяк-Рудницький про національний рух у Галичині (початок ХХ ст.)

Поява сильної та динамічної спільноти у Галичині наклала відбиток, особливо після 1905 р., на українські землі в Росії. Так сформувалася концепція Галичини, як “українського П’ємонту”: маленького краю з великою місією, покликаного стати географічною базою і плацдармом визвольної боротьби всього українського народу.

Для українського національного руху у Галичині двадцять п’ять років перед вибухом Першої світової війни були періодом неухильного просування на всіх фронтах. Один із тогочасних польських публіцистів влучно охарактеризував такий розвиток подій, як “українське завоювання”. Завоювання було, перш за все, внутрішнім і полягало у проникненні в широкі маси українців модерної національної свідомості. Це досягалося через постійно розширювану мережу народних товариств: освітніх, професійних, господарських, напіввійськових та ін. Участь у таких товариствах, місцеві філії яких сягали кожного містечка й села, давала селянам нове почуття людської гідності. ...

У політичній сфері тепер стало можливим розпочати систематичний, наполегливий наступ на польську гегемонію в Галичині. ...

Лисяк-Рудницький І. Историчні есе. В 2 т. / Іван Лисяк-Рудницький. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – С. 477-479.

Відомості про участь українців у територіальних і національних формуваннях Австро-Угорської армії (початок ХХ ст.)

Українські етнічні землі були розділені між такими корпусними округами: X – Австрія (Центральна Галичина, штаб корпусу в Перемишлі), XI – Австрія (Східна Галичина і Буковина, штаб у Львові), VI – Угорщина (Південно-Східна Словаччина і Закарпаття, штаб у Кошице). Крім того, контингентом з українців, у зв’язку з постійною передислокацією полків, поповнювався особовий склад австрійських військових частин у таких корпусних округах: I – Австрія (Моравія, Силезія і Західна Галичина, штаб знаходився у Кракові), II – Австрія (Нижня і Верхня Австрія,

Зальцбург, штаб знаходився у Відні), XIV – Австрія (Тіроль, штаб знаходився в Інсбруку).

Перед війною українці відбували службу в 19 піхотних полках спільної австро-угорської армії: 9-й графа Карла Йосифа Клерфо де Круа (73% особового складу), 10-й короля Швеції Густава V (47%), 15-й генерала від інфантерії барона Фрідріха фон Джордже (62%), 20-й принца пруського Генріха (10%), 24-й генерала кавалерії Генріха Кюммера фон Фалькенфельда (10%), 30-й генерала від інфантерії Франца Шьодлера (59%), 41-й генерала кавалерії ерцгерцога Євгенія (27%), 45-й фельдмаршал-лейтенанта ерцгерцога Йосифа Фердинанда (47%), 55-й короля Чорногорії Николи I Петровича Негоша (59%), 58-й полковника ерцгерцога Людвіга Сальватора (72%), 65-й генерала від інфантерії ерцгерцога Людвіга Віктора (25%), 66-й генерал-майора ерцгерцога Петра Фердинанда (22%), 67-й генерал-фельдцейхмейстера барона Пауля Край де Крайова і Тополя (точних статистичних відомостей не виявлено), 77-й герцога Вюртемберзького Філіпа (69%), 80-й великого герцога Саксен-Веймар-Айзенах, герцога саксонського Вільгельма (68%), 85-й генерала кавалерії Йосифа Гаудернака фон Кіс-Деметр (33%), 89-й генерала від інфантерії Євгенія фон Альборі (60%), 90-й генерала від інфантерії Адольфа Горзетскі фон Горнталь (60%), 95-й генерала від інфантерії Германа Кьовес фон Кьовесгаза (70%). ...

Ці піхотні полки входили до складу стрілецьких дивізій: 2-ї (штаб в Ярославі), 4-ї (Брно), 10-ї (Йозефштадт), 11-ї (Львів), 15-ї (Мішкольц), 24-ї (Перемишль), 27-ї (Кошице), 30-ї (Львів), а згодом брали участь в бойових діях трьох піхотних дивізій, а саме 50-ї, 53-ї і 59-ї.

Нумерація батальйонів співпадала з номерами дивізій. Українці проходили службу в 14 штурмових батальйонах при 2-ій (25% особового складу), 4-ій (18%), 9-ій (32%), 10-ій (30%), 11-ій (53%), 15-ій (точні відомості відсутні), 24-ій (57%), 27-ій (точні відомості відсутні), 30-ій (14%), 43-ій (25%), 45-ій (33%), 54-ій (33%), 56-ій (18%) і 59-ій (27%) піхотних дивізіях. Українці були в егерських батальйонах, які входили до складу 3-ї, 8-ї і 30-ї піхотних дивізій: 13-му (36% особового складу), 14-му (47%), 18-му (59%), 27-му (27%), 30-му (70%) і 32-му (точні відомості відсутні).

Українці були представлені в 11 піхотних полках територіальної оборони, які входили до складу австрійських 43-ї

(штаб у Львові) і 45-ї (Перемишль) ландверних та угорських 20-ї (Наді-Варад) і 39-ї (Колошвар) гонведних дивізій. Зокрема: 18-й перемишльський (47% особового складу), 19-й львівський (59%), 20-й станіславівський (72%), 22-й чернівецький (27%), 32-й новосончський (9%), 33-й стрийський (73%), 34-й ярославський (20%), 35-й золочівський (68%), 36-й коломийський полки ландвера (70%), 11-й мукачівський (10%) і 12-й сатмарський полки гонведу (точніші відомості відсутні).

Кавалерія була представлена різними видами, які розрізнялися обмундируванням і комплектуванням. В гусари брали тільки мешканців Угорщини, в драгуни – Австрії і Угорщини, а в улани – Галичини, Чехії і Хорватії. Українці відбували службу, а згодом і воювали в одному драгунському (9-й фельдмаршала ерцгерцога Альбрехта (29% особового складу) і шести уланських полках (3-й фельдмаршала ерцгерцога Карла (26%), 4-й імператора Франца Йосифа (65%), 6-й імператора Йосифа II (40%), 7-й наступника австрійського престолу генерала кавалерії ерцгерцога Франца Фердинанда (72%), 8-й генерала кавалерії графа Карла Ауерсперга (80%), 13-й генерала кавалерії Едуарда фон Бьом-Ермоли (55%)). Ці полки входили до складу 3-ї (штаб у Відні), 4-ї (Львів), 6-ї (Ярослав), 7-ї (Краків) і 8-ї (Станіславів) кавалерійських дивізій.

Кавалерія австрійської територіальної оборони була представлена трьома кавалерійськими бригадами з уланських полків ландвера. Українці відбували службу в двох уланських полках ландвера – 1-му (65% особового складу) і 3-му (26%). Обидва вони входили до складу 3-ї бригади, штаб якої розміщувався у Львові. У кавалерійські частини угорської територіальної оборони (гонведу) українців для проходження військової служби не закликали.

Щодо артилерії, то українці служили в шести полках польової артилерії, двох гаубичної і в трьох дивізіонах важких гаубиць, які входили до складу 2-ї, 11-ї, 12-ї, 24-ї і 30-ї піхотних дивізій. Дивізіон кінної артилерії прирівнювався до артилерійського полку і додавався для потреб кавалерійській дивізії. Українці були у двох дивізіонах, dodаних четвертій і шостій кавалерійським дивізіям. Вояки з українців склали також більшість у двох артилерійських полках гірської артилерії, які входили до складу Першої стрілецької дивізії (штаб у Брессаноні).

В армійських корпусах, які мали на своїй території великі фортифікаційні укріплення, була передбачена наявність полків фортечної артилерії. Вона складалася з шести полків і восьми батальонів, об'єднаних у 5 бригад. Українці проходили службу в одному полку з 3-ї бригади, штаб якої знаходився в Перемишлі. Вони були представлені в двох дивізіонах польової і двох гаубичної артилерії. ...

Австро-угорська армія широко використовувала різні інженерні підрозділи. Вояки з українців були представлені в двох саперних – 10-му (30% особового складу) і 11-му (48%) та в одному піонерному – 10-му (30%) батальонах, які входили до складу 11-ї та 24-ї піхотних дивізій.

Тилове забезпечення австро-угорської армії в 1914 р. складалося з 16 обозних дивізіонів, які були зведені в три обозні полки. Українці входили до складу двох обозних дивізіонів – 10-го (30% особового складу) і 11-го (48%), та обслуговували потреби двох корпусів, які розташовувалися на території Галичини – X і XI. ...

Лозинський А. Участь галицьких українців у територіальних і національних формуваннях Австро-Угорської армії / Андрій Лозинський // Історичні пам'ятки Галичини: матеріали IV-ої наукової краєзнавчої конференції. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. – С. 417-420.

Хронологічна таблиця

Датування	Події
1	2
Червень 1772 р.	Перший поділ Польщі – приєднання Галичини, західної частини Волинського і Подільського воєводств до Австрійської імперії.
Липень-серпень 1774 р.	В результаті Кючук-Кайнарджійського мирного договору, що закріпив перемогу Росії і Австрії у війні проти Туреччини (1768-1774 рр.), Буковина увійшла до складу Австрійської імперії.
1783 р.	Відкриття у м. Львові української греко-католицької духовної семінарії.
1808 р.	Відновлення Галицької митрополії.

1	2
1810-1815 рр., 1831 р.	“Холерні бунти” в Закарпатті.
1816 р.	Заснування греко-католицьким священиком Іваном Могильницьким у Перемишлі “Клерикального товариства” – першої української освітньої організації, що домагалася поширення релігійної літератури рідною мовою.
1833-1837 рр.	Діяльність у м. Львові напівлегального українського просвітницького та літературного гуртка “Руська трійця”.
1837 р.	Видання у Будапешті літературного альманаху “Русалка Дністровая”.
1843-1844 рр.	Селянське повстання в Буковині під проводом Лук’яна Кобилиці.
Березень 1848 р.	Буржуазно-демократична революція в Австрійській імперії.
Квітень, липень 1848 р.	Скасування панщини в Східній Галичині та Буковині.
2 травня 1848 р.	Утворення у м. Львові першої української політичної організації – Головна Руська рада (діяла до 1851 р.).
15 травня 1848 р.	У м. Львові вперше вийшов україномовний тижневик “Зоря Галицька”.
Червень 1848 р.	Сликання у Празі Слов’янського конгресу – з’їзду представників слов’янських народів Австрійської імперії.
16 липня 1848 р.	Заснування у м. Львові культурно-освітнього товариства “Галицько-руська матиця”.
1-2 листопада 1848 р.	Збройне революційне антиурядове повстання у м. Львові придушене австрійським військом.
1848-1849 рр.	Народне повстання під проводом депутата австрійського парламенту Лук’яна Кобилиці на Путильщині (Буковина).
1849 р.	Буковина отримує статус окремого коронного краю Австрійської імперії; відкриття Народного Дому у м. Львові.
Березень 1853 р.	Скасування панщини в Закарпатті.
1856-1916 рр.	Роки життя Івана Яковича Франка.
1859-1861 рр.	Будівництво першої в Україні залізниці Перемишль-Львів.
Січень 1861 р.	Заснування у м. Львові культурно-освітнього товариства “Руська бесіда”.

1	2
1861 р.	Виникнення у м. Львові першої студентської “Троади” в Східній Галичині.
1861-1914 рр.	Діяльність у м. Львові Галицького крайового сейму, у м. Чернівцях – Буковинського крайового сейму.
15 березня 1867 р.	Імператор Франц Йосиф I затверджує угоду, згідно з якою унітарна Австрійська імперія перетворюється на двоєдину (дуалістичну) державу – Австро-Угорську імперію.
8 грудня 1868 р.	Створення у м. Львові першого осередку культурно-освітнього товариства “Просвіта”.
Грудень 1873 р.	Створення у м. Львові Літературного товариства ім. Шевченка (з 1892 р. – Наукове товариство імені Тараса Шевченка).
4 жовтня 1875 р.	Заснування Чернівецького університету.
1883 р.	Відкриття у м. Львові першого українського кооперативного підприємства “Народна торгівля”.
1885 р.	Створення у м. Львові політичного Товариства “Народна Рада”.
1 травня 1890 р.	Першотравневий мітинг і демонстрація робітників Львова – перша “майовка” в Україні.
4 жовтня 1890 р.	Утворення у м. Львові Іваном Франком, Михайлом Павликом, Кирилом Трильовським та ін. Русько-української радикальної партії – першої української політичної партії європейського зразка.
11 лютого 1894 р.	Створення у м. Львові фізкультурної організації галицької української молоді “Сокіл”.
31 травня 1894 р.	Пущено в експлуатацію другу на території України, і першу в Австро-Угорській імперії – львівську електричну трамвайну систему.
17 вересня 1899 р.	Утворення у м. Львові Миколою Ганкевичем, Семеном Вітиком, Юліаном Бачинським та ін. Української соціал-демократичної партії в Галичині, як складової частини Австрійської соціал-демократії.
20 грудня 1899 р.	Утворення у м. Львові Юліаном Романчуком, Володимиром Охримовичем, В’ячеславом Будзиновським та ін. Української національно-демократичної партії в Галичині.
90-ті рр. XIX ст. – початок XX ст.	Масова еміграція українських селян із Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття до Північної та Південної Америк.

1	2
5 травня 1900 р.	Заснування в Східній Галичині спортивно-протипожежно-фізкультурної організації української молоді “Січ”.
Весна-літо 1902 р.	Масовий селянський рух в Східній Галичині; перші міські барикадні бої робітників Львова.
12 квітня 1908 р.	Замах українського студента Мирослава Січинського на австрійського намісника Галичини графа Анджея Потоцького.
1 липня 1910 р.	Студентська демонстрація у м. Львові з вимогою відкриття українського університету під час якої, від кулі польського шовініста, загинув студентський діяч Адам Коцко.
Осінь 1911 р.	Створення у м. Львові першої організації інтелектуального, морального та фізичного виховання молоді скаутського типу “Пласт”.
18 березня 1913 р.	Утворення у м. Львові військово-патріотичного товариства “Січові стрільці”.
28 червня 1914 р.	Шевченківський здвиг “Січей” і “Соколів” у м. Львові – перший парад українських парамілітарних формувань.

діяльність Івана Франка на становлення українського національного руху? **13.** Коли була утворена перша українська політична партія в Східній Галичині? **14.** Дайте характеристику соціально-економічним процесам в західноукраїнських землях під владою Австро-Угорської імперії наприкінці XIX ст. **15.** Назвіть прізвища найвідоміших галицьких науковців XIX – початку XX ст. **16.** Охарактеризуйте розвиток української культури в західноукраїнських землях у другій половині XIX – на початку XX ст.

Запитання та завдання: 1. Які адміністративно-територіальні одиниці утворено на західноукраїнських землях в складі імперії Габсбургів? **2.** Охарактеризуйте соціально-економічний розвиток західноукраїнських земель під владою Австрійської держави в першій половині XIX ст. **3.** Визначте період коли діяло громадсько-культурне угруповання української студентської молоді Львівського університету і вихованців греко-католицької духовної семінарії “Руська трійця”? **4.** Хто входив до складу “Руської трійці”? **5.** Як називався найвідоміший український альманах виданий “Руською трійцею”? **6.** Охарактеризуйте процес національного відродження на західноукраїнських землях у першій половині XIX ст. **7.** Проаналізуйте причини, хід та наслідки революції 1848 р. на західноукраїнських землях. **8.** Хто такі ”москвофіли” і ”народовці”? **9.** Охарактеризуйте громадсько-політичне життя в західноукраїнських землях у другій половині XIX ст. **10.** Коли було утворено Наукове товариство ім. Шевченка? **11.** Охарактеризуйте процес національного відродження галицьких українців наприкінці XIX – на початку XX ст. **12.** Який вплив справила політична

Тема 3

Надніпрянська Україна: від гетьманату Павла Скоропадського до остаточного утвердження радянської влади

План

1. Українська держава в період гетьманату П. Скоропадського.
 - 1.1. Державний переворот 29 квітня 1918 р., його причини та наслідки.
 - 1.2. Діяльність уряду П. Скоропадського.
 - 1.3. Загострення політичної кризи в державі. Падіння гетьманського режиму.
2. Українська Народна Республіка в період Директорії.
 - 2.1. Встановлення влади Директорії. Внутрішнє та міжнародне становище УНР на початку 1919 р.
 - 2.2. УНР в кільці фронтів та її боротьба за незалежність.
 - 2.3. Українські землі під владою уряду УСРР.
3. Українсько-польсько-радянська війна 1920 р. та її наслідки.

Рекомендовані теми рефератів

1. Павло Скоропадський: штрихи до політичного портрету.
2. Симон Петлюра – політик і державний діяч.
3. Зовнішньополітична діяльність Директорії УНР.
4. Зимові походи Армії УНР (1919-1921 рр.).
5. Причини поразки української революції 1917-1920 рр. та їх уроки.

Тези відповідей

1. Українська держава в період гетьманату П. Скоропадського.

1.1. Державний переворот 29 квітня 1918 р., його причини та наслідки. На підставі Брестського мирного договору УНР з країнами Четверного союзу від 9 лютого 1918 р. український уряд запросив військову допомогу в Німеччині та Австро-Угорщини. При підтримці союзних німецько-австрійських військ територія УНР до кінця квітня 1918 р. була цілком очищена від російських більшовицьких військ. Проте внутріполітичне становище УНР

ускладнилося. Тепер на її території перебувала 450-ти тисячна “союзна” німецько-австрійська армія, яку потрібно було утримувати.

Німецькі військові власті почали відверто втручатися у внутрішні справи УНР: самовільно проводити ревізії продовольства у селянства, привласнювати військово майно, яке належало Україні, запроваджувати військово-польові суди. Гостру критику у німецького командування і заможних верств суспільства викликала аграрна політика Центральної Ради, яка передбачала соціалізацію землі, ліквідацію великої земельної приватної власності. Поміщики, за згодою німецько-австрійського командування, стали створювати власні збройні загони, які примушували селян віддати землю, котру вони отримали в результаті аграрної реформи.

Скориставшись іноземною військовою присутністю, проти уряду УНР відкрито виступали неукраїнські групи населення, які не сприймали закони про українське громадянство і державну мову. Давалися взнаки і конфлікти між різними політичними партіями у самій Центральній Раді, які не спромоглися виробити прийнятної для всіх верств українського суспільства загальнодержавної програми політики уряду.

В країні стали помітними ознаки хаосу – на периферії виникали місцеві органи влади, які не підпорядковувалися уряду у Києві. Провівши демобілізацію армії, Центральна Рада, не маючи достатньої кількості військ, була не в стані контролювати територію України. Її безсилля налагодити дієздатну державну адміністрацію посилювало до неї недовіру не лише німецько-австрійських військових властей, але й заможних верств українського суспільства. Проти неї склалася потужна опозиція до якої належали фінансово-промислові кола, великі землевласники, почасти заможне і навіть середнє селянство. Вона оформилася в Українську народну громаду на чолі з генералом П. Скоропадським. 18 квітня 1918 р. між ним та представниками німецького командування було досягнуто домовленості про усунення від влади Центральної Ради, що означало про початок підготовки до державного перевороту.

29 квітня 1918 р. П. Скоропадський здійснив державний переворот, усунувши Центральну Раду від влади. У цьому йому допомогли німці, роззброївши перед тим найбоєздатніші українські частини, які могли виступити на захист уряду УНР. У день

перевороту Центральна Рада встигла прийняти Конституцію УНР і обрати президентом республіки М. Грушевського.

У той самий час у Києві зібрався Хліборобський конгрес, на який прибуло майже 8 тис. учасників, які представляли переважно заможне селянство. Конгрес рішуче висловився проти Центральної Ради, її політичного курсу, зажадав відновлення приватної власності та запровадження в країні міцної влади у формі історичного гетьманату. Гетьманом України було обрано П. Скоропадського. Того ж дня, 29 квітня 1918 р. П. Скоропадський видав “Грамоту до всього українського народу” про заснування Української Держави на відміну від УНР часів Центральної Ради. Більшість прийнятих нею законів були скасовані.

Нова держава за формою правління являла собою поєднання монархічних, республіканських і диктаторських форм правління. Її громадянам гарантувалися загальні права, де особлива увага надавалася недоторканості приватної власності. Широкими були повноваження гетьмана: він один мав право видавати закони, призначати уряд, керувати військами і зовнішньою політикою. Запроваджувався новий адміністративний устрій України, що в принципі відновлював систему, яка існувала за царизму: її територію поділено на губернії, повіти та волості, міське та земське самоврядування скасовувалося, натомість відновлювалася діяльність міських дум і земських управ.

Встановлення гетьманського режиму викликало неоднозначну реакцію в українському суспільстві. Несоціалістичний табір зустрів його із задоволенням. Позитивно до нього віднеслися заможні верстви міста і села, які були роздратовані соціалістичними експериментами Центральної Ради і хотіли стабільності у суспільстві. Соціалістичні партії та їх прихильники засудили встановлення гетьманату. Отже, ставлення українського суспільства до гетьманського режиму П. Скоропадського було суперечним, що своєю чергою ускладнювало його діяльність.

1.2. Діяльність уряду П. Скоропадського. Переважна більшість української політичної еліти, що належала до соціалістичних партій поваленої Центральної Ради відкинула пропозицію П. Скоропадського взяти участь у створенні уряду. Гетьман змушений був запропонувати формування уряду представникам із несоціалістичного табору, котрі хоча й були

досвідченими фахівцями у галузі державного управління, проте розглядали Українську Державу як тимчасове явище, котра у перспективі мала б знову увійти до складу Росії. 30 квітня 1918 р. на посаду голови уряду П. Скоропадський призначив М. Василенка, званого наукового та громадського діяча, професора історії України та права, члена кадетської партії. В травні його змінив Ф. Лизогуб – відомий земський діяч, також кадет за політичними переконаннями. На цій посаді він пробув до середини листопада 1918 р.

15-18 травня 1918 р. відбувся з'їзд представників промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства – так званий “Протофіс”, на який прибула тисяча делегатів. Його учасники схвалили діяльність гетьманського уряду, що засвідчило підтримку режиму не лише серед хліборобів-власників, середнього прошарку інтелігенції, але й у середовищі великих промисловців.

Діяльність гетьманського уряду можна розглядати у позитивній і негативній площинах. До позитивних здобутків слід віднести наступне: нормалізація економічної ситуації, запровадження стабільної валюти, відбудова транспорту, проведення судової реформи. Незважаючи на перешкоди з боку німецького командування, гетьман розпочав ґрунтовну підготовку до створення боєздатної регулярної армії, після тривалих переговорів з німцями добився повернення Україні захоплених ними у квітні 1918 р. кораблів Чорноморського флоту. Значних досягнень гетьманський уряд здобув у галузі освіти та культури. Особливі успіхи спостерігалися в напрямку українізації школи. Якщо за Центральної Ради в Києві було лише три українські приватні гімназії, то за гетьманату з'явилося 150 не лише у містах, але й деяких селах. У російських гімназіях запроваджено обов'язкове вивчення української мови, історії, географії України, історії української літератури. В Києві та Кам'янці-Подільському відкрито державні університети, засновано Українську Академію Наук на чолі з В. Вернадським, Державний Український Архів, Національну Галерею Мистецтв, Українську Національну Бібліотеку та інші культурні та освітні установи. Уряд гетьмана П. Скоропадського вживав заходів для створення Української автокефальної православної церкви. Лише його падіння перешкодило реалізації цього задуму.

Особливих успіхів досяг уряд у галузі зовнішньої політики. Він мав дипломатичні стосунки з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією, Туреччиною, Швейцарією, Іспанією, скандинавськими країнами, а також з державами, що виникли на уламках колишньої Російської імперії. За час правління П. Скоропадського Україну визнало майже 30 держав. У Києві перебували представництва 10 держав, а Україна свої дипломатичні посольства вислала у 23 країни. В той же час Німеччина та Австро-Угорщина негативно віднеслися до спроб гетьмана налагодити відносини з країнами Антанти. 12 червня 1918 р. в Києві підписано перемир'я між Українською Державою та радянською Росією. Гетьман П. Скоропадський не хотів відокремлення Криму від України і шляхом митної війни та економічних санкцій змусив кримський уряд погодитися на правах автономії увійти до її складу.

Поруч із переконливими позитивними здобутками у діяльності гетьманського уряду були й негативні сторони. Йому не вдалося вчасно вирішити аграрне питання, стабільність у державі він намагався досягти шляхом реставрації старих дореволюційних порядків, прихильно ставився до різного роду російських шовіністичних організацій в Україні, що прагнули відновлення "великої і неподільної" Російської держави, надмірно залежав від німецько-австрійського військового командування. З відновленням приватної власності на землю в села у супроводі каральних загонів стали повертатися поміщики, які жорстоко розправлялись із селянами, накладали на них великі контрибуції. Останнє підірвало авторитет гетьманської влади в очах широких верств селянства, спонукало до відкритого збройного опору.

1.3. Загострення політичної кризи в державі. Падіння гетьманського режиму. Незважаючи на відносну стабілізацію, що спостерігалася в Україні під час правління П. Скоропадського, гетьманський режим перебував у складному становищі. Проти нього склалася потужна опозиція. За своїми політичними орієнтаціями вона була неоднорідною і складалася з більшовиків, українських партій та різного роду російських шовіністичних білогвардійських організацій.

5-12 липня 1918 р. у Москві відбувся I з'їзд Комуністичної партії більшовиків України (КП(б)У), на якому було прийнято рішення боротися за революційне об'єднання України з Росією на

підставі пролетарського централізму в межах Російської Соціалістичної Республіки". Таким чином, українські більшовики стали на шлях зради національних інтересів України, готуючи ґрунт для відновлення російського панування над нею. Керовані з Москви більшовицькі організації, розпочали створювати в Україні підпілля, яке мало підготувати збройне повстання проти гетьмана. За сприяння Росії йшло активне формування більшовицьких загонів у так званій "нейтральній зоні" – території завширшки 10 км між кордонами радянської Росії та України, які мали стати базою для вторгнення на її територію.

Відверто вороже виступали проти Української Держави російські білогвардійські організації. Коли умови життя в Україні більш-менш нормалізувалися, сюди хлинув потік росіян-втікачів з більшовицької Росії. Ці люди не сприймали ідею самостійності України, створили тут низку антиукраїнських організацій. У Києві практично легально існували організації по вербуванню російських офіцерів у Добровольчу армію, яку формував генерал А. Денікін. Російські терористичні організації вчинили ряд диверсій, що також дестабілізуюче вплинуло на ситуацію у державі: організували вибух на порохових складах у передмісті Києва, вбили командувача німецькими військами фельдмаршала Айхгорна.

Становище погіршувалося взаємним недовір'ям між урядом та населенням. Нові порядки запроваджені ним і місцевою адміністрацією, керованою здебільшого поміщиками та колишніми царськими службовцями, каральні експедиції призвели до того, що в ряді місцевостей почали формуватися селянські повстанські загони. Наприклад, лише у Звенигородському й Таращанському повітах Київщини діяла майже 40-тисячна селянська армія, частини якої розгромили німецьку бригаду під м. Шполою. На півдні України з осередком у Гуляй-Полі на Катеринославщині найбільшим було повстання під керівництвом анархіста Н. Махна.

Українські соціалістичні партії (УСДРП, УПСР, УПСФ, Трудова партія соціалісти-самостійники), відмовившись від співпраці з гетьманським урядом одразу ж зайняли щодо нього відверто ворожу позицію, яка зводилася до гасла "не потрібна несоціалістична Україна!" 15 травня вони створили опозиційний блок Український Національно-Державний Союз (УНДС), який спочатку очолив А. Ніковський. У серпні 1918 р. УНДС

перейменовано на Український Національний Союз (УНС) на чолі з В. Винниченком, який розпочав енергійні заходи з підготовки антигетьманського повстання.

Восени 1918 р. міжнародне становище Української Держави різко погіршилося. Її союзники по Четвертому блоку один за одним капітулювали перед Антантою: 29 вересня Болгарія, за нею Туреччина, 3 листопада Австро-Угорщина, 11 листопада Німеччина. Німецькі та австро-угорські війська в Україні розкладалися й стихійно стали повертатися додому. Вже 11 листопада уряд радянської Росії видав директиву про початок воєнних дій проти України, анулювавши її визнання самостійною державою (зафіксоване Брестським мирним договором).

Не маючи достатніх військових сил, гетьман П. Скоропадський спробував заручитися підтримкою країн Антанти. З цією метою було направлено спеціальну дипломатичну місію на переговори з представниками Антанти в Ясси у Румунії. Антанта погодилася визнати режим П. Скоропадського лише за умови, що він погодиться на федерацію з небільшовицькою Росією. 14 листопада 1918 р. П. Скоропадський відправив у відставку пронимецький уряд Ф. Лизогуба, призначивши новий на чолі з С. Гербелем, що майже повністю складався з російських монархістів. Того ж дня він оприлюднив “Федеративну грамоту”, якою проголошував приєднання у майбутньому України до небільшовицької Росії.

Скасування самостійності України і проголошення федерації з Росією не зміцнило позицій гетьмана не тільки серед українців, а й росіян, які прагнули не федерації, а реставрації “єдиної і неподільної” Росії. 13 листопада 1918 р. на таємній нараді УНС було створено керівний орган повстання – Директорію. До її складу увійшли В. Винниченко (голова), С. Петлюра (головний отаман військ), Ф. Швець, О. Андрієвський, А. Макаренко. 14 листопада Директорія звернулася до населення з відозвою із закликом до повстання.

Домовившись про нейтралітет із німецькими військами, 17 листопада Директорія розпочала антигетьманське повстання. Основу повсталих військ становили Січові Стрільці під командуванням Є. Коновальця, що перебували у Білій Церкві. 18 листопада вони розбили гетьманські частини під с. Моговилівкою, що під Києвом. Після цього урядові війська стали переходити на бік Директорії.

П. Скоропадський пробував обороняти Київ, мобілізувавши наявних у столиці російських офіцерів, що, однак, не зарадило справі. Зважаючи на безперспективність подальшої боротьби, 14 грудня 1918 р. гетьман зрікся влади.

Отже, гетьманський режим проіснував сім з половиною місяців. У його діяльності були позитивні і негативні сторони. Найважливішими причинами поразки гетьманського уряду була несконсолідованість українського суспільства у національно-державному будівництві, спроба уряду досягти стабільності в країні шляхом відновленням дореволюційних порядків, які не сприймалися широкими верствами населення, несприятлива міжнародна ситуація викликана поразкою у Першій світовій війні союзників України – держав Четвертого союзу.

2. Українська Народна Республіка в період Директорії.

2.1. Встановлення влади Директорії. Внутрішнє та міжнародне становище УНР на початку 1919 р.

З приходом до влади Директорії було відновлено УНР. Директорія вважалася тимчасовим органом влади до скликання парламенту. 26 грудня 1918 р. вона призначила уряд, що складався із представників соціалістичних партій – Раду Народних Міністрів на чолі з соціал-демократом В. Чехівським. Цього ж дня вона ухвалила декларацію, у якій визначалися основні засади внутрішньої та зовнішньої політики держави.

З приходом до влади Директорії внутрішнє і міжнародне становище України було складним. Державний апарат під час антигетьманського повстання було зруйновано. Повстанська армія, що нараховувала понад 100 тис., була слабо дисциплінована, її окремі загони не завжди контролювалися урядом і вдавалися до самочинних реквізицій серед населення. У вищого державного керівництва не було чітко розробленої концепції щодо державного будівництва. Так, В. Винниченко обстоював ідею запровадження в УНР радянської форми правління у вигляді так званих “трудова рад”, що на його думку мало б нейтралізувати більшовицьку агітацію серед українського населення й заручитися підтримкою селянства і робітництва. У той же час це відштовхувало від Директорії суспільну еліту, котра мала досвід і необхідну освіту у державному будівництві. С. Петлюра та наближені до нього

військові кола вимагали запровадження демократичної парламентської республіки.

На початок 1919 р. фактично по всьому периметру кордонів УНР нависла загроза іноземного вторгнення. З півночі та сходу без оголошення війни вглиб української території стали просуватися російські більшовицькі війська, з південного сходу концентрувалися білогвардійська Добровольча армія генерала А. Денікіна, на заході УНР – на територію Східної Галичини і Волині розгорнули агресію польські війська, південні регіони України зайняв 60-тисячний десант Антанти. У Директорії не було єдиного погляду щодо шляхів виходу із становища, яке склалося. В. Винниченко пропонував піти на переговори з радянською Росією і укласти оборонний союз проти Антанти (за умови визнання нею самостійності УНР), а С. Петлюра й керівництво армії наполягали на необхідності досягти порозуміння з Антантою та зосередитися на боротьбі проти російської більшовицької агресії. Остаточне рішення так і не було прийняте. Країна опинилася у міжнародній блокаді і змушена була одночасно вести війну на всіх фронтах.

2.2. УНР в кльці фронтів та її боротьба за незалежність. Наприкінці грудня 1918 р. – на початку січня 1919 р. радянська Росія без оголошення війни напала на УНР. Розпочалася друга українсько-більшовицька війна. Свою агресію Москва прикривала гаслом допомоги українському радянському урядові, який ще в травні 1918 р. втік на територію Росії. З цією метою у так званій “нейтральній зоні”, що проходила на північно-східному кордоні України та радянської Росії при допомозі більшовиків було створено дві українські радянські дивізії: Першу під командуванням М. Щорса і Другу під командуванням В. Боженка. Ці дивізії почасти склалися з українських селян, які після невдалої спроби повстання проти гетьмана П. Скоропадського у серпні 1918 р. втекли на територію радянської Росії. Більшовицький уряд посилив їх регулярними частинами Червоної армії і кинув проти УНР. Формально вони підпорядковувалися українському радянському урядові, що давало підстави Москві стверджувати, що вона не втручається у внутрішні справи УНР, і що це боротьба між самими українцями. Всю першу половину січня 1919 р. уряд УНР намагався дипломатичними заходами нормалізувати відносини з Москвою, проте це не мало наслідків. Російські більшовицькі війська все глибше вторгалися в

Україну. Армія УНР була дезорієнтована позицією українського уряду, адже офіційно Росія не перебувала у стані війни з Україною. Коли стало очевидним, що Москва затягує переговори з УНР, захопила частину Лівобережжя разом з Харковом, 16 січня 1919 р. український уряд оголосив стан війни з радянською Росією.

За таких умов у житті Української держави відбулася важлива подія – 22 січня 1919 р. в Києві проголошено соборність УНР та ЗУНР в єдину державу. Проте це суттєво не вплинуло на перебіг воєнних дій.

Після запеклих боїв за Харків, Полтаву, Катеринослав, Чернігів ворожі війська наблизилися до Києва. Він був зданий майже без бою. 5 лютого 1919 р. Директорія та уряд УНР переїхали до Вінниці, а маріонетковий український радянський уряд 7 лютого прибув до Києва.

11 лютого 1919 р. у найкритичніший для республіки час пост голови Директорії УНР покидає В. Винниченко і виїжджає за кордон. Цю посаду обійняв С. Петлюра, будучи водночас Головним отаманом армії УНР. В березні 1919 р. українська армія перейшла у контрнаступ і наблизилася на 30 км. до Києва, проте взяти його не вистачило сил. Антанта відмовилася визнати УНР і надавала допомогу генералу А. Денікіну. В травні 1919 р. уряд УНР контролював лише частину Правобережжя – Волинь і Поділля. Під натиском червоних військ армія УНР відступала в напрямку Галичини. На той час поляки теж відтіснили Українську Галицьку армію (УГА) до Збруча. Ситуація на фронті наближалася до катастрофи. Уряд УНР і Штаб армії опинився на відстані гарматного пострілу з боку поляків і більшовиків. Польські війська, захопивши Рівне, Здолбунів, Броди загарбали майже весь запас амуніції. 24 травня С. Петлюра уклав перемир'я з поляками, швидко реорганізував армію і завдав контрудару на південь в район Кам'янець-Подільського. Захопивши плацдарм навколо міста, він тим самим врятував Галицьку армію від польського розгрому. 16-17 липня 1919 р. остання перейшла на східний берег Збруча і об'єдналася з армією С. Петлюри. Обидві армії налічували 85 тис. осіб. До армії приєдналося 15 тис. повстанців. Українське командування розпочало розробку плану очищення України від червоних військ. Було два погляди щодо стратегічного удару – на південь в район Одеси, щоб таким чином здобути вихід до моря й

розірвати ізоляцію країни від зовнішнього світу і на Київ. Врешті було вирішено основні сили кинути на столицю. 31 серпня українські війська звільнили Київ від більшовиків. Український радянський уряд знову втік під захист більшовицької Росії. Проте того ж дня з лівого берега Дніпра вступили денікінські частини, що вели наступ з півдня України. Оскільки першими до столиці увійшли частини УГА, командування якої вважало, що А. Денікін не є ворогом, то розпочало з ним переговори й погодилося вивести свої відділи з Києва. Столиця була втрачена. Галицькі і наддніпрянські політики звинувачували одне одного у зраді. Проте відвоювати місто вже не вдалося. Армія УНР знову контролювала лише частину Правобережжя. Осідком уряду і Директорії був Кам'янець-Подільський.

А. Денікін, вигнавши з України більшовиків, повів шовіністичну політику. Проти денікінського режиму піднялася хвиля селянських повстань. Вони за своєю програмою не були однорідними. Деякі загони підтримували більшовиків, інші УНР. Особливо широкого розмаху набрав анархістський рух. Його очолював Н. Махно. Створивши майже 30-ти тисячну “Українську народно-революційну армію” він вів боротьбу проти всіх. За таких умов центральна влада в Україні була паралізована. Уряд УНР був безсилим подолати хаос, найстрашнішим проявом якого стали єврейські погроми. Все ж він вживав всіх можливих заходів, щоб не допустити до них, а жертвам видавав грошові компенсації. В той же час російська Добровольча армія А. Денікіна відкрито закликала і брала участь в єврейських погромах, звинувативши потім у них армію УНР, що є неправдою.

24 вересня уряд УНР оголосив війну Денікіну. Проте розгортанню успішних воєнних дій перешкодили брак військового спорядження, а найбільше епідемія тифу, що охопила війська, особливо УГА. Українські війська в жовтні 1919 р. контролювали невеличкий плацдарм навколо Кам'янця-Подільського – так званий “чотирикутник смерті”. Через брак медикаментів люди вмирили тисячам. Країни Антанти оголосили суцільну блокаду України. В таких умовах командував УГА генерал М. Тарнавський 6 листопада підписав перемир'я з командуванням Добровольчої армії А. Денікіна. Галицька армія переходила під його командування, зберігаючи свою організаційну структуру. С. Петлюра відвів свою

армію в район Любара (на Житомирщині), щоб продовжувати боротьбу. Проте 3 грудня один із командирів – О. Волох підняв заколот проти уряду УНР. Це деморалізує вплинуло на військо. У ситуації, що склалася було вирішено ліквідувати регулярний фронт і перейти до партизанських методів боротьби. Частина армії під командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка вирушила у партизанський рейд по тилах денікінських і червоних військ, подолавши 2,5 тис. км. Цей похід увійшов в історію як Перший зимовий похід армії УНР і тривав до початку травня 1920 р. Інша частина армії була інтернована поляками. 5 грудня 1919 р. С. Петлюра виїхав до Варшави, де дипломатична місія УНР вела переговори про укладення договору з Польщею про спільні дії проти більшовиків.

Таким чином, наприкінці 1919 р. уряд УНР фактично втратив територію, але боротьба проти червоних і білих російських військ не припинилась.

2.3. Українські землі під владою уряду УСРР. Боротьба, яку вела проти російських білогвардійських військ армія УНР, допомогла більшовикам розгромити денікінців. 7 листопада 1919 р. розпочався третій з 1917 р. наступ більшовиків на Україну. 16 грудня 1919 р. вони зайняли Київ, а до середини лютого 1920 р. оволоділи більшою частиною України. Частини УГА перейшли на бік більшовиків і були переформовані у Червону Галицьку армію (ЧУГА). 21 грудня 1919 р. більшовики створили третій радянський уряд і проголосили відновлення Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР). Вона не була суверенною державою оскільки цілком контролювалася російськими більшовиками, а її уряд спирався на їхню збройну допомогу.

На окупованій більшовиками території України був запроваджений жорстокий режим відомий під назвою “політики воєнного комунізму”. Її суть полягала в націоналізації усієї приватної промисловості, забороні вільної торгівлі, вилученні з обігу грошей і встановленні, так званого, товарообміну між містом і селом, який не міг бути реалізований через припинення промислового виробництва. Запроваджено обов'язкову трудову повинність.

Особливо потерпало від “воєнного комунізму” селянство, на яке було накладено “продрозкладку”, тобто примусове вилучення

залишків продовольства на користь держави. Щоб примусити селян здавати сільськогосподарську продукцію, більшовицькі власті запровадили жорстокі репресії. Створювалися, так звані, “продзагони” з робітників міст, комуністів, радянських функціонерів, які спираючись на допомогу регулярних військ фактично грабували селян. З метою залучення на свій бік найбільшого селянства більшовики створили “комітети незаможних селян” (комнезами), які за винагороду мали доносити на своїх односельців, котрі приховували продовольство. “Воєнний комунізм” передбачав також знищення політичної опозиції в державі. Усі не комуністичні організації вважалися контрреволюційними і жорстко переслідувалися. Політичні репресії проводила Надзвичайна комісія. Вона розгорнула так званий “червоний терор” – масове знищення опозиційних діячів, духовенства, колишніх офіцерів і державних службовців, які не емігрували за кордон. Терор мав не лише знищити ворогів радянського режиму, а й залякати населення. Незважаючи на репресивні заходи, більшовицький режим в Україні почувався невпевнено. В Україні існували цілі райони, в яких більшовики не могли завести своєї адміністрації. Так в Катеринославських степах орудував із своїми загонами Н. Махно, на Чигиринщині існувала ціла партизанська республіка “Холодний Яр”, полум’ям народної війни палала Полтавщина, Київщина і Поділля. Більшовики змушені були зважати на настрої українського селянства та інтелігенції і бодай формально задекларувати про існування української державності під виглядом УСРР.

3. Українсько-польсько-радянська війна 1920 р. та її наслідки. У той час як армія УНР перебувала у Зимовому поході, українська дипломатична місія у Варшаві на чолі з міністром закордонних справ А. Лівичим вела переговори з поляками про укладення угоди щодо спільних дій проти більшовицької Росії. Після прибуття сюди С. Петлюри переговори прискорились і завершилися підписанням 21 квітня 1920 р. Варшавського договору, суть якого полягала у визнанні Польщею самостійності УНР і наданні їй військової допомоги у боротьбі проти радянської Росії. Із свого боку українська сторона відмовлялася від претензій на територію Східної Галичини і Західної Волині, які відходили до Польщі. Більшість західноукраїнських і навіть частина наддніпрянських політиків негативно віднеслися до Варшавського

договору, звинувачуючи С. Петлюру у зраді державних інтересів. Проте у тогочасних реаліях альтернативи в нього не було. Польща була єдиною державою, яка за отримані від керівництва УНР поступки готова була підтримати його у боротьбі з російськими більшовиками. 24 квітня 1920 р. була укладена українсько-польська військова конвенція. 25 квітня розпочався наступ союзних українсько-польських військ. Частини армії УНР, що наступали разом з поляками, були реорганізовані у дві дивізії – 3-тю Залізну (командир О. Удовиченко) і 6-ту Січову (командир М. Безручко). Загальна кількість їх особового складу – 12 тис. піхотинців, 900 кавалеристів, на озброєнні – 12 гармат. Після об’єднання з частинами, що повернулися із Зимового походу армія УНР зросла до 20 тис. чол. В оперативному відношенні вона підлягала польському командуванню і зосереджувалася на південному крилі польсько-радянського фронту в районі ріки Дністер – міста Нова Ушиця. Польсько-українським силам чисельністю 72 тис. чоловік протистояв Південно-Західний фронт більшовицьких військ під командуванням О. Єгорова у складі 55 тис. бійців при 1200 кулеметах і 236 гарматах. 26 квітня польські війська зайняли Хмельник, Коростень і Житомир, 1-го травня – Фастів, 3-го – Білу Церкву. Українські частини разом з польськими 27 квітня захопили Могилів-Подільський, а 7 травня вступили до Києва.

На початку червня 1920 р. Червона армія перейшла у контрнаступ на київському напрямку. 5 травня 1-ша кінна армія С. Будьонного прорвала фронт 6-ї польської армії і швидко просуvalася на захід. Щоб уникнути оточення, армія УНР 13-14 липня відступила на правий берег ріки Збруч, а потім ріки Дністер і розташувалася у деяких повітах Східної Галичини. Після розгрому більшовиків під Варшавою 15 серпня і Замостям 31 серпня, розпочався новий українсько-польський наступ. 14 вересня українські війська вийшли на рубіж ріки Збруч, а 21 вересня вступили на Поділля. Подальші військові операції були припинені у зв’язку із підписанням 18 жовтня 1920 р. польською стороною сепаратного перемир’я з РСФРР у Ризі. УНР самотужки продовжувала боротьбу. Загальна кількість її армії зросла до 40 тис. чол., вона мала на озброєнні 675 кулеметів, 74 гармати, 8 броневих автомобілів, 2 бронепотяги, 3 літаки. Проте наявне озброєння лише на 50% забезпечувало потреби. На середину листопада 1920 р.

українська армія займала фронт завдовжки 120 км. від Могилева-Подільського у північному напрямку. На 11-12 листопада українське командування призначило загальний наступ військ, який однак, випередили своїм контрнаступом червоні війська. Значна перевага ворожих сил змусила армію УНР до відступу. 20 листопада за наказом командувача генерала М. Омеляновича-Павленка армія УНР зосередилася в районі Волочиськ. Сюди ж прибув уряд, який ухвалив евакуювати державні установи на територію Польщі. 21 листопада 1920 р. за Збруч відступили частини армії УНР (26 тис. чол.), де були інтерновані.

Українсько-більшовицька війна закінчилася поразкою для УНР, хоча спроби її продовження у формі партизанських дій мали місце у 1921 р. (так званий Другий зимовий похід армії УНР).

18 березня 1921 р., всупереч зобов'язанням взятим у Варшавському договорі Польща підписала з радянською Росією та радянською Україною Ризький мирний договір. Делегацію УНР не було допущено на переговори. УНР зазнала остаточної поразки.

Рекомендовані джерела та література

Джерела:

1. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918-1920. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах. / [упоряд. В. Верстюк (керівник) та ін.]. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – Т. 2. – 744 с.
2. *Дорошенко Д.* Мої спогади про недавнє минуле (1914-1920 роки) / Дмитро Дорошенко. – К. : Темпора, 2007. – 632 с.
3. Конституційні акти України 1917-1920. Невідомі конституції України. – К. : Філософська і соціологічна думка, 1992. – 272 с.
4. Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань. Збірник документів і матеріалів / [упоряд. О.І.Лупандін, І.В.Ралле, Л.В.Яковлева] – Київ, Нью-Йорк, Філадельфія, 1999. – 369 с.
5. *Сергійчук В.* Погроми в Україні: 1914-1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, приховуваної в радянських архівах / Володимир Сергійчук. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. – 544 с.
6. *Симон Петлюра.* Статті, листи, документи. – Т. 3 / [упоряд. В. Сергійчук]. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. – 616 с.

7. *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / Павло Скоропадський. – Київ, Філадельфія, 1995. – 495 с.

8. *Тютюнник Ю.* Революційна стихія. Зимовий похід 1919-1920 рр. Спомини / Юрко Тютюнник. – Львів : Універсум, 2004. – 192 с.

9. *Чикаленко Є.* Щоденник 1919-1920 / Євген Чикаленко. – Київ, Нью-Йорк, 2005. – 640 с.

Література:

1. *Верига В.* Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр. У 2-х т. / Василь Верига. – Львів, 1998. – Т. 2. – 504 с.
2. *Верига В.* Листопадовий рейд / Василь Верига. – Київ, 1995. – 192 с.
3. *Гудь Б., Голубко В.* Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917-1921 рр. / Б. Гудь, В. Голубко. – Львів : Українські технології, 1997. – 67 с.
4. Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі. Статті і матеріали / [Гол. ред. Л. Винар]. – Філадельфія, Київ, Вашингтон, 1993. – 496 с.
5. *Доценко О.* Зимовий похід (6.XII 1919 – 6.V.1920) / Олександр Доценко. – Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. – 376 с.
6. *Дорошенко-Товмацький Б.* Симон Петлюра: Життя і діяльність / Борис Дорошенко-Товмацький. – Київ : Видавничий центр «Просвіта», 2005. – 608 с.
7. Енциклопедія Українознавства. Загальна частина – Київ, 1995. – Т. 2.-. – 801 с.
8. *Коваль Р.* Повернення отаманів Гайдамацького краю / Роман Коваль. – Київ, 2001. – 288 с.
9. *Ковальчук М.* Невідома війна 1919 року. Українсько-білогвардійське збройне протистояння / Михайло Ковальчук. – Київ : Темпора, 2006. – 576 с.
10. *Кучабський В., Безручко М., Коновалець Є.* Золоті ворота. Історія Січових Стрільців 1917-1919 / Василь Кучабський, Марко Безручко, Євген Коновалець – Львів, Рочестер, 2004. – 395 с.
11. *Литвин С.* Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана / Сергій Литвин. – Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. – 640 с.
12. *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції / Ісаак Мазепа. – Київ : Темпора, 2003. – 608 с.

13. *Нагаєвський І.* Історія української держави двадцятого століття / Ісидор Нагаєвський. – Київ : Український письменник, 1993. – 414 с.
14. *Полонська-Василенко Н.* Історія України. Від середини ХУІІ століття до 1923 року / Наталія Полонська-Василенко. – Т.2. – Київ : Либідь, 1992. – 608 с.
15. *Реєнт О.* Павло Скоропадський / Олександр Реєнт. – Київ : Альтернативи, 2003. – 304 с.
16. *Савченко В. А.* Симон Петлюра / В. А.Савченко. – Харьков : Фолио, 2006. – 415 с.
17. *Удовиченко О. І.* Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921 / О.І. Удовиченко. – Київ : Вид-во «Україна», 1995. – 206 с.

Документи і матеріали

Грамота до всього українського народу

Бувше Українське Правительство не здійснило державного будівництва України, позаяк було зовсім не здатне до цього.

Бешкети й анархія продовжуються на Україні, економічна розруха безробіття збільшуються і розповсюджуються з кожним днем і врешті для багатющої колись-то України встає грізна мара голоду.

При такому становищі, яке загрожує новою катастрофою Україні, глибоко сколихнуло всі трудові маси населення, які виступили з категоричним домаганням негайно збудувати таку Державну Владу, яка здібна була-б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці.

Як вірний син України, я рішив відкликнутись на цей поклик і взяти на себе тимчасово всю повноту влади.

Цією грамотою я оголошую себе Гетьманом всієї України.

Управління Україною буде провадитися через посередництво призначеного мною Кабінету Міністрів і на остаточнім обґрунтованні нижче долучених до цього законів про тимчасовий державний устрій України.

Центральна і Мала Рада, а також всі земельні комітети з нинішнього дня розпускаються. Всі Міністри і товариші звільняються.

Всі інші урядовці, працюючі в державних інституціях, зістаються на своїх посадах і повинні продовжувати виконання своїх обов'язків.

В найближчий час буде виданий закон, установлюючий новий порядок виборів до Українського Союму.

До цього я буду твердо стояти на сторожі порядку й законності в Українській Державі, буду домагатись негайного виконання всіх державі розпоряджень і буду підтримувати авторитет влади, не спиняючись ні перед якими самими крайніми мірами.

Права приватної власності – як фундаменту культури і цивілізації, відбудовуються в повній мірі, і всі розпорядження бувшого Українського Уряду, а рівно тимчасового уряду російського, відмінюються і касуються. Відбувається повна свобода по зробленню купчих по куплі-продажі землі.

Поруч з цим будуть прийняті міри по відчуженню земель по дійсній їх вартості від великих власників, для наділення земельними участками малоземельних хліборобів.

Рівночасно будуть твердо забезпечені права робітничого класу. Особлива увага буде звернена на поліпшення правового становища і умов праці залізничників, котрі при виключно тяжких умовах ні на один час не кидали своєї відповідальної праці.

В області економічній і фінансовій відбувається повна свобода торгу й відчиняється широкий простір приватного підприємства й ініціативи.

Передбачаю всю трудність стоючої переді мною праці і молю Бога дати мені силу, аби гідно виконати те, що я вважаю своїм обов'язком перед рідною Україною в сучасний виключний і критичний для неї час. Мені далекі і чужі які-б-то не було власні побудження, і головною своєю метою я ставлю користь і благо народу і всім дорогої нам України.

В цій свідомості кличу всіх Вас, громадян і козаків України - без різниці національності й віросповідання - допомогти мені і моїм працівникам і співробітникам в нашому загальному велико відповідальному ділі.

Гетьман Всієї України
Отаман Ради Міністрів
29 квітня 1918 р. м. Київ.

Павло Скоропадський
М. Устимович

Конституційні акти України 1917-1920. Невідомі конституції України. – С.82-83.

Договір між Українською Державою та Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою

12 червня 1918 р.

Договір, утворений між Українською Державою та Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою 12 червня 1918 р. в м. Києві.<...>

Уповноважені представники урядів: Української Держави<...> з одного боку, і Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки <...> з другого боку, зібравшись в м. Києві для утворення між названими двома незалежними державами договору про мир, 12 червня 1918 р. установили на час ведення мирових переговорів і прийняли нижче подані попереджаючі, але ж не обов'язкові для договору про мир, такі умови:

1. По згоді обох сторін боєві операції припиняються на всьому фронті на весь час ведення мирових переговорів між Українською Державою та Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою. Там, де боєві операції ще не припинено, негайне припинення їх установляється місцевим командуванням шляхом відповідного порозуміння.

2. Уряди Української Держави та Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки беруть на себе обов'язок, на підставах взаємності, не робити перепон і дати волю і можливість громадянам тієї і другої держави, по можливості без пересадок, переїхати в свою вітчизну, - росіянам в Росію, а українським громадянам на Україну з їх майном <...>

Для переїзду призначаються шляхи: через Оршу - Гомель, Брянськ - Конотоп, Брянськ - Ворожба, Курськ - Ворожба, Курськ - Харків, Єлець - Валуйки, Ворожба - Валуйки, Вороніж - Камінська, Царицин - Лиха, Тихоріцька - Ростов, Єйськ - Ростов.

В першу чергу повинно перевозити військовополонених обох держав, що евакуюються з центральних держав, та жінок і дітей, у яких не стало батьків.

3. а) Обидві сторони, які договориюються, вживають всіх заходів для відновлення обопільного користування і обміну залізничним руховим составом на підставах, зазначених в російських залізничних погодженнях та правилах, які існували до 7

листопада 1917 р. з тими в них змінами, які будуть вироблені між відомствами шляхів обох сторін.

б) З огляду на те, що під час війни руховий состав було перегнано з залізниць Української Держави за лінію фронту на залізницю Радянської Республіки, остання бере на себе обов'язок передати негайно Українській Державі залізничний руховий состав в кількості, в терміни і на умовах, які будуть вироблені згодою між відомствами шляхів. <...>

4. Уряди обох держав на підставах взаємності заводять в Українській Державі і Російській Радянській Республіці своїх представників - консулів та комісарів для оборони інтересів своїх громадян.

5. Українська і російська спілки Червоного Хреста негайно вживають заходів для полегшення проїзду військовополоненим з громадян обох держав і для організації допомоги їм в дорозі.

6. Обидві держави зобов'язуються одночасно з припиненням боєвих дій, на час ведення мирових переговорів вжити потрібних заходів до найскорішого установлення можливого тимчасового товарообміну для задоволення необхідних біжучих потреб кожної з сторін в певних продуктах <...>

7. Обидві держави негайно приступають до переговорів про утворення мирового договору.

Сей договір складено й підписано на двох мовах – українській і російській.

Голова української мирової делегації, генеральний суддя:
Сергій Павлович Шелухин
Іг. Кістяковський
О. Ейхельман,
Х. А. Барановський,
О. Сливинський

Председатель русской мирной делегации:
Х. Раковский
Д. Мануильский
П. Линниченко
А. Свѣцин

Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань. Збірник документів і матеріалів. – Київ, Нью-Йорк, Філадельфія, 1999. – С. 299 - 301.

Декларація Директорії Української Народної Республіки

26.12. 1918 р.

Героїчним поривом українського озброєного трудового народу зметено з лиця землі української руйнуюче поміщицько-монархічне панування – гетьманщину.

Україну вичищено від карних експедицій, старост, жандармів та інших злочинних інституцій пануючих класів. Відновлено національне-персональну автономію, що забезпечує право кожної нації на вільне життя.

Цензові думи та земства, наставлені гетьманським урядом, скасовано і відновлено демократичні, вибрані всенародним голосуванням органи місцевого самоврядування.

До повного вирішення земельної реформи Директорія Української Народної Республіки оголосила, що всі дрібні селянські господарства і всі трудові господарства залишаються в користуванні попередніх їх власників непорушними, а решта земель переходить у користування безземельних і малоземельних селян, а в першу чергу тих, хто пішов у військо Республіки для боротьби з гетьманом. Верховне порядкування цією землею належить Директорії Української Народної Республіки. Ця постанова стосується також до монастирських, церковних і казенних земель. Для переведення реформи організовано народні земельні управи<...>

Так само ведуться слідства по всій Україні з приводу тих зловживань і злочинств, які було учинено над селянством поміщиками та гетьманським урядом. Постановою 9 грудня Директорія одмінила всі закони й постанови гетьманського уряду в сфері робітничої політики. Відновлено восьмигодинний робочий день. Знов установлено колективні договори, право коаліцій і страйків, а також всю повноту прав робітничих фабричних комітетів <...>

Директорія є тимчасова верховна влада революційного часу. Одержавши на час боротьби силу й право управління державою від першого джерела революційного права - трудящого народу, Директорія передасть свої повноваження тому ж самому народові.

Але Директорія вважає, що право управління й порядкування краєм повинно належати тільки тим класам, які суть основою громадського життя, які творять матеріальні та духовні цінності, які

кров'ю й життям своїх членів вступили до боротьби з руйнуючими силами сучасного ладу.

Влада в Українській Народній Республіці повинна належати лише класам працюючим – робітництву й селянству. Тим класам, що здобули цю владу своєю кров'ю <...>

Директорія заявляє:

Класи нетрудові, експлуаторські, які живляться й розкошують з праці клас трудових, класи, які нищили край, руйнували господарства й одзначили своє правління жорстокостями й реакцією, не мають права голосу в порядкуванні державою. Директорія передасть свої права й уповноваження лише трудовому народові самостійної Української Народної Республіки.

Директорія пропонує:

1. Трудовому селянству, що перше одгукнулось на поклик Директорії та встало зі зброєю в руках до бою з панством, по всій Україні з'їхатись у губернії і вибрати своїх делегатів на Конгрес Трудового Народу України. Ті делегати будуть представляти там волю як того озброєного селянства, що тепер тимчасово є у війську, так і тих, що мирною працею дома допомагають творити державний лад та порядок.

2. Міському робітництву вибрати від фабрик, майстерень, заводів, контор та інших установ людської праці своїх делегатів на Конгрес Трудового Народу України. Частина робітництва неукраїнської національності під час боротьби українського народу з бувшим гетьманом ставилась до цієї боротьби не з повною активністю, а частина нейтрально. Директорія гадає, що в боротьбі за визволення всіх працюючих неукраїнське робітництво забуде свою національну нетерпимість і щиро та дружно прилучиться до всього трудового народу України.

3. Трудовій інтелігенції, що безпосередньо працює для трудового народу, себто: робітникам на полі народної освіти, лікарським поміщикам, народним кооперативам, служачим у конторах та інших установах так само вибрати своїх представників на Конгрес Трудового Народу України.

Місце й час одкриття праці Конгресу, а також норми виборів до нього Директорія оповіщає окремою інструкцією.

Конгрес Трудового Народу України матиме всі верховні права і повновласть рішати всі питання соціального, економічного та

політичного життя Республіки. Конгрес Трудового Народу України, яко революційне представництво організованих працюючих мас, скликається не по удосконаленій формулі виборів, якої додержати зараз неможливо. Надалі, коли настане мирне життя, він має бути замінений представництвом працюючих мас, обраним по удосконаленій системі виборів, себто Установчими Зборами. Конгрес Трудового Народу України має вирішити форми влади як на місцях, так і в центрі. До цього вирішення Директорія вважатиме всякі спроби захвату влади, якими-будь групами насильством над волею трудового українського народу і тому буде рішучо припиняти всякі такі самовільні виступи.

До Конгресу Директорія верховною властю своєю насамперед поверне селянству ті контрибуції, які було зібрано з нього поміщиками.

Рятуючи державу від дальшого господарського та промислового занепаду, розграбування та безоглядної експлуатації робітництва і всього населення, Директорія поставить на фабриках, заводах та інших промислових установах державний робітничий контроль і пильно дбатиме, щоб промисловість набрала здорового, корисного для народу життя <...> Директорія вважає своїм обов'язком взяти під керування Української Народної Республіки головні галузі української промисловості й направити господарство в них в інтересах працюючих клас і всього громадянства, а не малої групи класи великовласників. Всі форми спекуляції Директорія нищитиме безпощадно, не зупиняючись перед карами військового часу: Для цього по всій Україні будуть організовані “Комісії боротьби з спекуляцією”. Так само Директорія пильно дбатиме, щоб негайно трудові маси були задоволені предметами першої необхідності (шкури, мануфактури, залізних виробів та іншого краму, а також продуктів споживи) <...>

В сфері міжнародних відносин Директорія стоїть на ґрунті цілковитого нейтралітету і бажання мирного співжиття з народами всіх держав. Ставлячи перед собою великі та складні завдання, Директорія хотіла би всі здорові трудові сили свого народу вжити не на криваву боротьбу з сусідами, а на утворення нового життя в краю та заведення порядку й ладу, так бажаного всім працюючим.

Так само у внутрішніх відносинах Республіки Директорія ставить собі метою національну злагоду і дружнє поєднання трудової демократії всіх націй, що заселяють українську землю.

Директорія щиро вірить, що спільними силами всіх працюючих трудовий народ України без жорстоких, кривавих і непотрібних форм боротьби досягне своєї мети. Отже, класам нетрудовим треба розумно і чесно признати всю шкідливість і несправедливість їхнього бувшого панування і раз на все примиритись з тим, що право рішати долю більшості народу повинно належати тій самій більшості, себто класам трудовим. Трудову інтелігенцію

Директорія закликає рішучо стати на бік працюючих клас і в інтересах творення нового справедливого життя для всього народу прикласти своїх сил, знання і науки для найкращого направлення будівничого соціального процесу. Соціалістичні партії та групи всіх соціалістичних напрямів і всіх національностей Директорія кличе поставитися з повним розумінням важності моменту і всі свої сили направити на правильну та достойну трудового народу організацію волі його, на організацію порядку й ладу по всій землі Трудової Республіки.

Доручаючи негайне переведення в життя цих великих задач правительству Української Народної Республіки – Раді Народних Міністрів, Директорія вірить, що весь трудовий народ України щиро допоможе своєму правительству в цій важній, відповідальній роботі.

Голова Директорії УНР
Члени Директорії:

В.Винниченко
[С.]Петлюра
[Ф.]Швець
[О.]Андрієвський
[А.]Макаренко

*Директорія, Рада Народних Міністрів
Української Народної Республіки 1918-
1920. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.:
Док. і матеріали. У 2-х томах. / [упоряд. В.
Верстюк (керівник) та ін.] – К. : Вид-во ім.
Олени Теліги, 2006. – Т. 2. – С. 391-394.*

**Доповідь начальника Оперативного відділу полковника
М. Капустянського про становище на фронтах**

Начальник
Оперативного Відділу
Штабу Дієвої Армії
Полк. Капустянський
Ч.:
30 грудня 1918 р. м. Київ

ГЕНКВАРТ I
Генерал-Квдртермайстер
(Для доповіді Гол. Отам. Петлюрі)

ДОПОВІДЬ.

Становище на фронтах і засоби, необхідні для успішного захисту України.

1. Супротивник.

а) Зі сходу та з півночі, примірно з фронту Куп'янськ – Новозибків – Лунинець большевики розпочали натиск на Україну. Їх завданням є захопити Київ установити свою владу на Україні, використати наші сили й засоби для боротьби з державами Згоди, добровольцями та Доном.

б) З північного заходу веде операції організоване польське військо з метою заволодіти всією Східною Галичиною; є так само підстави гадати, що поляки мають заміри на Волинь і Поділля.

в) З півдня ми тримаємо фронт проти добровольчих частин і держав Згоди.

г) Нарешті, ми межуюмо з Доном і Кримом.

Отже, справитися зі всіма супротивниками Україна не може ні з огляду на кількість війська, що є до її розпорядимости, ні з огляду на характер настроїв його і на недостачу забезпечення, обмундировання, артилерії та вогнепального припасу.

Тому необхідно визначити наші сили, їхній настрій в залежності від супротивника і, обравши важливішого ворога (одного чи двох), з рештою увійти у згоду, забезпечивши собі їхнє співділання чи в кінцевому випадку - нейтральність. <...>.

Капустянський М. Похід Українських армій на Київ – Одесу в 1919 році. (Короткий воєнно-історичний огляд) / Микола Капустянський. – Кн. 1. – Мюнхен, 1946. – С. 21-22.

Закон про присягу військових на вірність Українській Народній Республіці

13.10.1919 р.

Клянусь честю громадянина Української Народної Республіки і торжественно присягаю Всемогущому Богу вірно Українській Народній Республіці служити, слухняно повинуватися її верховній владі Директорії, правительству і народній армії.

Присягаю поважати і захищати накази і всякі припоручення їх по службі, точно їх виконувати супроти всякого ворога Української Народної Республіки та трудящого люду, хто б цей ворог не був і де тільки воля верховної Республіканської влади буде вимагати: на воді, на суші, у воздуху, вдень і вночі, в боях, наступах, сутичках і всякого роду підприємствах, словом на кожному місці, у всяку пору і кожнім випадку хоробро, мужньо, до останньої краплі крові боротися. Своїх військових прапорів і зброї ні в яким разі не кидати, з ворогом ні в які найменші порозуміння не входити, завжди поводитись так, як цього військові закони та честь воїна-лицаря вимагають, в цей спосіб і честю жити і честю умерти.

В цьому мені, Святий Боже, моя любов до країни рідної та її народу, допоможи.

Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918-1920. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах. / [упоряд. В. Верстюк (керівник) та ін.] – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – Т. 2. – С. 595-596.

Заповіді С. Петлюри українському козакові

Без дати

ЗАПОВІДІ УКРАЇНСЬКОМУ КОЗАКОВІ

Український козаچه! Пам'ятай, що ти є син Українського Народу і оборонець Самостійної Української Народної Республіки.

Пишайся і за честь май, козаچه, що ти служиш українській Армії: добра слава та чисте ім'я Рідної Армії повинні для тебе бути найвищі над усе.

Отож, мій козаچه, пам'ятай, вивчи напам'ять, навчи неграмотного і переказуй усім слідувачі заповіді, по яким ти повинен жити і служити в Армії: отож, мій козаچه –

1. Заповідь: Люби свій Рідний Край – Самостійну Українську Народню Республіку.

2. Заповідь: Борони її од лихих ворогів усіма силами до останньої хвилини твого життя.

3. Заповідь: Чесно і совістно виконуй накази твоїх начальників та старших, - цим ти зробиш Українську Армію могутньою та непереможньою.

4. Заповідь: Коли якогось наказу не зрозумів, то розпитай старшого, щоб тобі пояснив.

5. Заповідь : Шануй свою Старшину, бо вона тебе до ума-розуму доводить.

6. Заповідь: Пам'ятай, що козак козакові мусить бути рідним братом ; виручай товариша в бою; не ховайся за спину другого; не отставай один од другого і ділись останнім шматком хліба.

7. Заповідь : Бережи скарбове майно, бо воно є народне і придбане тяжкою працею народу.

8. Заповідь; Не терпи серед себе насильників, грабіжників і злодіїв, бо паршива вівця всю отару псує.

9. Заповідь: Стався добре до населення, серед якого ти перебуваєш; не грабуй, не гвалтуй і самочинно не реквізуй.

10. Заповідь : Будь охайним, не заводь бруду, пильнуй, щоб на тобі і біля тебе все було чисто <...>

11. Заповідь: Не п'яч, не волочись, а як маєш вільний час, - прочитай книжку або газету : ума-розуму наберешся.

12. Заповідь : Бережись шпionів і тримай язик за зубами, бо ворог не спить і всюди тебе підслухує.

13. Заповідь : Пильно дивись за провокаторами та дезертирами, а піймаєш, зараз же веди до старшого: там розсудять і раду з ними дадуть.

14. Заповідь : Виконуй і живи по цим заповідям.

Тоді наша Армія буде сильна, тоді лад і порядок буде на нашій землі, тоді ми будемо мати Самостійну Українську Народню Республіку, яка дасть тобі і твоїм батькам і землю і волю.

Головний Отаман Петлюра

*Симон Петлюра. Статті, листи, документи /
[упоряд. В.Сергійчук. – К., 1999. – Т. 3. – С. 586.*

Наказ командування армії УНР про боротьбу з протисврейською погромною агітацією

07.07.1920 р.

НАКАЗ

Головної команди Війська Української Народної Республіки.

Ч.18.

До відома уряду дійшло, що в деяких місцевостях та військових частинах були спроби проводити протисврейську погромну агітацію. Це є робота ворогів українського народу і української державності, це є один із засобів звести нанівець всі наші зусилля, всі наші жертви, всю пролиту кров кращих синів України.

Ця провокаційна робота має перш за все розбити єдність наших внутрішніх сил в боротьбі за державну суверенність українського народу, бо ми можемо збудувати свою державу лише спільними силами всього населення, в тому числі і єврейського і ніхто нас не подолає, коли буде повна згода між всіма верствами люду, що населяє нашу землю. Вороги наші, підбурюючи до єврейських погромів, підбурюють одну частину населення проти другої, сіють між ними розбрат і колотнечу, провокують нас в очах єврейського населення, штовхають його в число ворогів української державності.

Правда, й між свреями є комуністи, так само, як воно є і між нашими, але це не значить, що всі євреї комуністи, це не значить, що за дійсних злочинців проти нашого народу мусять відповідати безневинні.

Всякий, що руйнує нашу справу, чи то єврей, чи москаль, чи свій брат українець, є ворогом нашого народу, але й таких громити не можна, а слід виловлювати і віддавати під суд, який знайде для них достойну кару.

Друга мета протисврейської погромної агітації – скомпрометувати нас та ідею української державності в очах інших держав.

Через єврейські погроми наші вороги хотять викликати за кордоном обурення проти нас, збільшити число наших ворогів, зменшити число наших прихильників і тим самим зменшити число джерел, звідки ми можемо дістати все необхідне нам для боротьби.

По-третє, всякі погроми та насильства не личать лицареві української армії, оборонцю свого народу. Всякі насильства над беззбройним населенням плямують нас, плямують наше святе діло.

На вістрях наших багнетів ми несемо волю, щастя та добробут всьому населенню України, а не насильство.

Отже, наша власна користь, наша честь, гідність нашої державності вимагають від нас всіма силами протистояти протиєврейській погромній агітації.

Я, Ваш Головний отаман, що вже третій рік веду вас до волі і завжди говорив Вам тільки правду, іменем Української Народної Республіки, пам'яттю Ваших товаришів, що загинули в кривавій боротьбі за волю всього українського народу, майбутньою долею Батьківщини наказую:

1. Всіх, хто буде підбивати, чи провокувати до єврейських, чи яких інших погромів, заарештовувати на місці, хто б ці злочинці не були, і віддавати їх до суду.

2. Грабіжників, погромщиків, пійманих на гарячому вчинку, негайно карати по всій суворості законів військового часу.

3. Начальників всіх ступенів притягати до суворої відповідальності за погромні вчинки своїх підлеглих, нарівні з дійсними винуватцями.

Головний отаман
Військовий міністр
Генерального штабу
полковник

[С.]Петлюра

[В.]Сальський
*Директорія, Рада Народних Міністрів
Української Народної Республіки 1918-1920.
Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і
матеріали. У 2-х томах. / [упоряд. В.
Верстюк (керівник) та ін.] – К. : Вид-во ім.
Олени Теліги, 2006. – Т. 2. – С. 653 - 654.*

З промови народного комісара військових справ РСФФР Л. Троцького перед агітаторами-комуністами, яких відряджали в Україну у 1919 р.

<...> Ни для кого не секрет, что не Деникин принудил нас оставить пределы Украины, а грандиозное восстание, которое подняло против нас украинское сытое крестьянство. Коммуну, чрезвычайку, продовольственные отряды, комиссаро-евреев

возненавидел украинский крестьянин до глубины души. В нем проснулся спавший сотни лет вольный дух запорожского казачества и гайдамаков. Это страшный дух, который кипит и бурлит, как самый грозный Днепр на своих порогах и заставляет украинцев творить чудеса храбрости. Это тот самый дух вольности, который давал украинцам нечеловеческую силу в течение сотни лет воевать против своих угнетателей: поляков, русских, татар и турок и одерживать над ними блестящие победы. Только безграничная доверчивость и уступчивость, а также отсутствие сознания необходимости постоянной крепкой спайки всех членов государства не только во время войны - каждый раз губили все завоевания украинцев. Потому они рано утратили свою "самостоятельность" и живут то под Литвой, то под Польшей, то под Австрией, то под Россией, составляя собой очень ценную часть этих держав. Эти бытовые особенности характера украинцев необходимо помнить каждому агитатору и его успех будет обеспечен. Помните также, что так или иначе, а нам необходимо возвратит Украину России. Без Украины нет России. Без украинского угля, железа, руды, хлеба, соли, Черного моря Россия существовать не может, она задохнется, а с ней и советская власть, и мы с вами. Идите же на работу, трудную, ответственную работу <...>.

*Праці Українського Наукового Інституту. –
Варшава, 1932. – С. 149-151.*

Лист С. Петлюри до французького публіциста Жана Пелісьє про становище армії УНР восени 1919 р.

Кам'янець на Поділлі

<...> Ми маємо багато ворогів, але через те, власне, скристалізувалась єдність волі нашого народу, через те й запалало могутнім вогнем бажання нашої країни до власної суверенності. Під теперішню пору нашим найтяжчим ворогом є Денікін, який, замість воювати з большевиками, обернув проти нас гармати й кріси, які отримав від Антанти; його старшини заявляють цілком одверто, що коли буде повалено Україну, вони вестимуть війну з Польщею і Румунією.

Ми не отримали досі жадної помочі; ні амуніції, ні технічних апаратів, ні санітарного матеріалу. Нічого! Ах, коли б Ви знали, Друже, скільки трагічних моментів прийшлося нам пережити через це цілковите опущення нас! Траплялось часто, що нашим козакам бракувало патронів! І тоді приходилось їм класти свою голову в багнетній боротьбі з большевиками! Приміри їхнього героїзму й ті великі криваві жертви, які вони несли, це щось одиноке, нечуване в історії війни.

Три четвертини наших козаків без чобіт і одежі; однак їх дух не погас! Ми не маємо ліків; тиф десяткує ряди нашої армії, багато з ранених вмирає, бо не маємо ні медикаментів, ні білля. А антантські держави, які проголошують високі принципи, *забороняють Червоному Хрестові* прийти до нас! Ми вмираємо, а Антанта, мов Пилат, вмиває руки, й нам не остається більш нічого, як кликнути їм: «morituri te salutant!» <...>

28 жовтня 1919 року.

Петлюра С. В. Статті / С. В. Петлюра. – К., 1993 – С. 188 - 189.

Політична конвенція між Польщею і Україною

21. 04. 1920 р.

Таємно!

Уряд Української Народної Республіки з одного боку і Уряд Річі Посполитої Польської з боку другого – в глибокому переконанні, що кожний нарід посідає природжене право на самоопреділення та окреслення своїх стосунків з сусідами і однаково виходячи з бажання уgruntувати підстави для згодного і приязного співжиття на добро і розвиток обох народів, погодились на наступуючі постанови:

1. Визнаючи право України на незалежне державне існування на території в межах на північ, схід і південь, як ці межі будуть определені договорами Української Народної Республіки з її пограничними з тих сторін сусідами, Річ Посполита Польська визнає Директорію незалежної Української Народної Республіки на чолі з Головним отаманом п. Си-моном Петлюрою за верховну владу Української Народної Республіки.

2. Кордон між Українською Народною Республікою і Річчю Посполитою Польською встановлюється наступуючий: на північ від ріки Дністра вздовж річки Збруча, а далі вздовж бувшого кордону між Австро-Венгрією та Росією до Вишеградка, а від Вишеградка на північ через Узгір'я Крем'янецькі, а далі по лінії на схід від Здолбунова, потім вздовж східного адміністративного кордону Рівенського повіту, далі на північ вздовж кордону адміністративного бувшої губернії Мінської до скрещення його з р. Прип'яттю, а потім Прип'яттю до її устя.

Щодо повітів Дубенського, Рівенського і частини Кременецького, які зараз відходять до Річі Посполитої Польської, то пізніше має наступити стисліше порозуміння.

Докладне окреслення кордонної лінії повинно бути переведене спільною українсько-польською комісією, складеною з відповідних фахівців.

3. Уряд польський признає Україні територію на схід від кордону, зазначеного в арт. 2 цієї умови, до кордонів Польщі з 1772 р. (передрозборових), які Польща вже посідає або набуде від Росії шляхом збройним чи дипломатичним.

4. Польський уряд зобов'язується не заключати жадних міжнародних умов проти України; до того ж самого зобов'язується уряд Української Народної Республіки.

5. Права національно-культурні, які уряд Української Народної Республіки забезпечить громадянам польської національності на території Української Народної Республіки, будуть в не меншій мірі забезпечені громадянам національності української в межах Річі Посполитої Польської і навідворот.

6. Заключаються спеціальні економічно-торговельні умови між Українською Народною Республікою і Річчю Посполитою Польською. Аграрна справа на Україні буде розв'язана конституантою. До часу скликання конституанти юридичне становище землевласників польської національності на Україні определяється згодою між Річчю Посполитою Польською і Українською Народною Республікою.

7. Заклучається військова конвенція, що становить інтегральну частину цієї умови.

8. Умова ця зостається таємною. Вона не може бути передана третій стороні чи бути опублікованою нею в цілості чи по часті

інакше, як тільки за взаємною згодою обох контракуючих сторін за винятком арт. 1, який буде оголошено по підписанні цієї умови.

9. Умова ця вступає в силу негайно по підписанні її контракуючими сторонами.

Підписано в Варшаві, квітня 21-го 1920 року <...>

Оригінал підписали:

Керівник міністерства закордонних справ

Української Народної Республіки

Андрій Лівіцький

Керівник міністерства закордонних справ

Річі Посполитої Польської

Ян Домбський

Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918-1920. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах. / [упоряд. В. Верстюк (керівник) та ін.] – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – Т. 2. – С. 618 – 620.

Хронологічна таблиця

Датування	Події
1	2
29 квітня 1918 р.	Центральна Рада ухвалила конституцію УНР. Гетьманський переворот, проголошення П. Скоропадського гетьманом України.
13 листопада 1918 р.	Анулювання РСФРР Брестського мирного договору, підготовка до вторгнення на територію України.
14 листопада 1918 р.	Грамота гетьмана П. Скоропадського про створення Всеросійської федерації. Утворення Директорії УНР, проголошення антигетьманського повстання.
14 грудня 1918 р.	Гетьман П. Скоропадський зрікся влади. Вступ військ Директорії до Києва.
Початок січня 1919 р.	Наступ Червоної армії на Україну. Початок другої українсько-більшовицької війни.
16 січня 1919 р.	Ультиматум Директорії російському радянському урядові припинити воєнні дії проти УНР. Проголошення стану війни між УНР та РСФРР.
22 січня 1919 р.	Акт злуки УНР та ЗУНР.
7 лютого 1919 р.	Друге захоплення більшовиками Києва.
15 квітня 1919 р.	Наступ денікінських військ на півдні України.

1	2
31 серпня 1919 р.	Здобуття українськими військами Києва та його втрата. Захоплення міста російською Добровольчою армією генерала А. Денікіна.
26 вересня 1919 р.	Проголошення урядом УНР війни Денікіну.
7 листопада 1919 р.	Початок третього наступу більшовиків на Україну.
6 грудня 1919 р. – 5 травня 1920 р.	Перший зимовий похід армії УНР.
16 грудня 1919 р.	Третє захоплення більшовиками Києва.
Лютий 1920 р.	Остаточний розгром більшовиками військ А. Денікіна, їх евакуація в Крим. Створення армії П. Врангеля.
21 квітня 1920 р.	Варшавський договір між УНР та Польщею.
25 квітня 1920 р.	Початок радянсько-польської війни.
7 травня 1920 р.	Українські та польські війська зайняли Київ.
14 травня 1920 р.	Початок контрнаступу більшовицьких військ.
12 червня 1920 р.	Більшовики зайняли Київ.
21 листопада 1920 р.	Армія УНР відступила за Збруч й була інтернована у польських таборях.
16 грудня 1920 р.	Розгром радянськими військами головних сил Н. Махна.
18 березня 1921 р.	Ризький мирний договір між Польщею і РСФРР та УСРР.
4-20 листопада 1920 р.	Другий зимовий похід армії УНР під проводом Ю. Тютюнника.
21 листопада 1920 р.	Розстріл більшовиками 359 учасників Другого зимового походу під м. Базар.

Запитання та завдання. 1. У чому полягали найсуттєвіші відмінності між внутрішньою політикою Центральної Ради і гетьмана П. Скоропадського? **2.** Охарактеризуйте особливості політичного режиму гетьманату П. Скоропадського. **3.** Проаналізуйте зовнішню політику гетьманату. **4.** Назвіть здобутки і прорахунки у діяльності уряду П. Скоропадського. **5.** Охарактеризуйте діяльність та програмні цілі антигетьманської опозиції. **7.** У чому полягали концептуальні відмінності між В. Винниченком та С. Пеглюрою щодо проблем внутрішньої та зовнішньої політики УНР? **8.** Проаналізуйте міжнародне становище УНР у 1919 р. **8.** Охарактеризуйте основні програмні засади внутрішньої і зовнішньої політики Директорії УНР. **9.** Розкрийте

зміст терміну “трудої ради”. **10.** Виділіть основні події другої українсько-більшовицької війни. **11.** Що таке політика “воєнного комунізму”. **12.** Чи був на Ваш погляд Варшавський договір 1920 р. зрадою національних інтересів України?

Тема 4

Національно-визвольний рух на західноукраїнських землях у 1918-1920 роках

План

1. Передумови виникнення української держави на західноукраїнських землях. Підготовка і проведення Листопадового перевороту 1918 р. у Львові.
2. Державотворча діяльність уряду ЗУНР.
 - 2.1. Формування органів влади.
 - 2.2. Створення Галицької Армії.
 - 2.3. Внутрішня та зовнішня політика уряду ЗУНР.
 - 2.4. Злука УНР та ЗУНР.
3. Боротьба ЗУНР проти польської агресії 1918-1919 рр.
 - 3.1. Бої за Львів.
 - 3.2. Українсько-польська війна: її характер, хід та наслідки.

Рекомендовані теми рефератів

1. Євген Петрушевич – президент ЗУНР.
2. Генерал Мирон Тарнавський – командувач УГА.
3. Українське питання на Паризькій мирній конференції.
4. Трагічна доля Галицької Армії.
5. Діяльність уряду ЗУНР в еміграції.

Тези відповідей

1. Передумови виникнення української держави на західноукраїнських землях. Підготовка і проведення Листопадового перевороту 1918 р. у Львові.

Значний вплив на розгортання національно-визвольного руху на західноукраїнських землях мали події на Наддніпрянській Україні: розпад Російської імперії, створення Української Центральної Ради, проголошення УНР, а також Брестський мирний договір, підписаний нею з країнами Четверного союзу 9 лютого 1918 р. У таємному протоколі договору передбачалося, що Галичина і Буковина будуть об'єднані в одну адміністративну одиницю – “коронний край”, який користуватиметься автономними правами у складі Австро-Угорщини. 10 лютого у Львові відбулася велика

маніфестація українців, що висловила підтримку Центральній Раді і вітала підписання миру. Аналогічні багатотисячні маніфестації прокотилися Східною Галичиною на початку березня 1918 р.

25 березня у Львові відбувся з'їзд представників українських партій, який висловився за те, щоб "з усіх земель Галичини і Буковини утворити окремих державний організм". У той же час представництво українських партій у віденському парламенті – Українська парламентська репрезентація поставила перед австрійським урядом вимоги: не чинити перешкод щодо правового оформлення автономного статусу Східної Галичини, зменшити кількість австрійських військ в краї, замінити військову адміністрацію цивільною та інші.

Восени 1918 р. Австро-Угорська монархія, зазнавши нищівних поразок на фронтах Першої світової війни, опинилася на межі військової катастрофи. 16 жовтня імператор Карл I видав маніфест "До моїх вірних австрійських народів", в якому погоджувався на перетворення габсбурзької монархії у федеративну державу. Однак це не стримало розгортання національно-визвольних рухів поневолених імперією народів. Західноукраїнські міста охопила "вічева кампанія" – багатотисячні зібрання на яких лунали не лише вимоги автономії для західноукраїнських земель, але й бажання об'єднати усі українські етнічні землі у єдину незалежну державу. 19 жовтня у Народному домі у Львові відбулася нарада українських послів Австрійського парламенту і Галицького крайового сейму, на якій було прийнято рішення про створення Української держави із земель, що входили до Австро-Угорської імперії. Вона повинна була охоплювати територію Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпатської України й спочатку мислилась як федеративна одиниця Австро-Угорщини. На цій же нараді було сформовано її вищий державний орган – Українську Національну Раду (УНРада) на чолі з Є. Петрушевичем – праобраз майбутнього парламенту. Для практичного втілення своєї політики УНРада створила Крайову організаційну комісію на чолі з відомим політиком, адвокатом К. Левицьким. Остання розпочала переговори з австрійськими властями про передачу влади до рук українців. Австрійський уряд зволікав із вирішенням цього питання і схилився до того, щоб передати її польській Ліквідаційній комісії, яка мала прибути до Львова із Кракова 1 листопада 1918 р. Враховуючи цю небезпеку,

Крайова організаційна комісія вжила контрзаходів: нав'язала контакти із українськими частинами австрійської армії дислокованими на території Галичини, з УСС, які на той час перебували у Чернівцях; було створено Український військовий комітет на чолі із сотником Д. Вітовським. 31 жовтня на спільній нараді УНРади та Військового комітету вирішено негайно захопити владу на території західноукраїнських земель. Відповідно до розробленого Д. Вітовським і начальником штабу С. Горуком плану в ніч на 1 листопада у Львові та інших містах Східної Галичини владу захопили українці. Організація перевороту була підготовлена і проведена блискуче. Так, у Львові він був здійснений при допомозі лише 1400 стрільців. Австрійський намісник генерал Гуйн передав владу УНРаді й виїхав до Відня. Отже, день 1 листопада 1918 р., що увійшов в історію під назвою листопадового чину ознаменував собою відродження на території західноукраїнських земель Української держави, яка із 13 листопада отримала офіційну назву Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР).

2. Державотворча діяльність уряду ЗУНР.

2.1. Формування органів влади. 5 листопада 1918 р. УНРада опублікувала декларацію про устрій держави. Відповідно до її положень Українська держава була демократичною республікою, в якій гарантувалися рівні права усім її громадянам незалежно від національності та віросповідання. Вищим законодавчим органом влади ставала УНРада. 9 листопада вона сформувала уряд – Державний секретаріат, який складався із чотирнадцяти Державних секретарів. 13 листопада Українська Національна Рада затвердила Тимчасовий основний закон – конституцію новоствореної держави, відповідно до якої вона отримала назву Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР). Територія ЗУНР охоплювала землі Східної Галичини й українську частину Буковини. На жаль, остання не довго належала ЗУНР, бо 11 листопада сюди прибули румунські війська, зайняли Чернівці, а незабаром, скориставшись відсутністю тут українських військ і всю Північну Буковину. Столицею ЗУНР стало місто Львів. Населення країни налічувало коло 5 млн. осіб, з них 71 % становили українці, 14% - поляки, 13 % - євреї, 2 % інші етноси. Уряд затвердив символіку держави: герб – золотий лев на синьому полі і синьо-жовтий прапор. 4 січня 1919 р. ухвалено закон, згідно якого Національна Рада обирала президію у складі президента і

чотирьох його заступників. Президентом став Є. Петрушевич. Було створено також виділ (комітет) з 10 членів, який мав дорадчі функції при президентові.

Поряд із створенням центральних державних органів влади, формувалася місцева адміністрація. На місцях - у кожному повіті призначалися державні повітові комісари. Вони керували усіма цивільними організаціями і справами повіту за винятком війська, суду, залізниць, пошти й телеграфу. Ці функції покладалися на спеціальних повітових і окружних комендантів. Спочатку комісарів обирали громади на повітових національних радах, пізніше їх призначав уряд – Державний Секретаріат.

Для забезпечення внутрішнього порядку 6 листопада 1918 р. було створено державну жандармерію, а 21 листопада визначено судову структуру ЗУНР: повітові, окружні суди та вищий суд.

Отже, за короткий проміжок часу на західноукраїнських землях була створена національна державна адміністрація. В основу адміністрації ЗУНР була покладена австрійська модель державного апарату пристосована до нових умов, що забезпечило стабільність в державі й ефективну діяльність її уряду.

2.2. Створення Галицької Армії. Одразу ж після Листопадового повстання уряд ЗУНР розпочав створення збройних сил – Галицької Армії. До цього його спонукала польська агресія, що розпочалася проти ЗУНР уже в перші тижні листопада 1918 р. УНРада і Генеральна Команда 5 листопада 1918 р. звернулися до українського народу з відозвою "Під зброю!", у якій обґрунтовувалася потреба у створенні власного війська. Запроваджувався загальний військовий обов'язок, проведено військово-територіальний поділ держави. Мобілізації до Галицької Армії підлягало українське чоловіче населення ЗУНР віком від 18 до 35 років. Територію держави поділено на три військові області (Львів, Тернопіль, Станіслав), на чолі якої стояли військові коменданти, затверджено текст військової присяги.

Основою Галицької Армії стали військові частини, які брали участь у Листопадному перевороті і два курені Українських Січових Стрільців (УСС). Станом на 21 листопада, тобто коли українці втратили Львів, чисельність армії становила 161 офіцер і 4517 стрільців.

У процесі формування Галицької Армії доводилося долати значні труднощі. Передусім не вистачало вищих офіцерів із досвідом штабної роботи. Це пояснювалося тим, що у середовищі галицьких українців військова служба була непопулярною, непрестижною, а тому мало хто з батьків віддавав своїх синів до вищих військових навчальних закладів. Негативно впливала на військово будівництво загальна втома від війни, що тривала з 1914 р., вичерпання мобілізаційних можливостей краю, бракувало і військового спорядження, адже на території ЗУНР не було жодного військового заводу, на якому можна було б виробляти озброєння.

Перші частини Галицької Армії створювалися стихійно в ході боїв з польськими військами. У грудні 1918 р. існувало 15 бойових груп різної величини. До їх складу входили самостійні полки, курені, сотні. В оперативному плані вони підлягали головному командуванню армії – Начальній Команді, адміністративно були майже самостійними одиницями – самі дбали про забезпечення і навіть мобілізацію. Очолював Начальну Команду головнокомандувач Начальний Вождь. Його помічником був начальник булави (тобто начальник штабу).

Впродовж січня-лютого 1919 р. проведено реорганізацію Галицької Армії. Розрізнені бойові групи зведено у три корпуси по чотири бригади у кожному (у бригаді – 3-5 куренів, полк артилерії, кінна сотня, сотня зв'язку, технічна сотня і допоміжні формації). Бойовий стан реорганізованої армії налічував 25 тис. багнетів, 600 чоловік кінноти і 150 гармат. Разом з допоміжними відділами і службами Галицька Армія станом на лютий 1919 р. налічувала понад 50 тис. чоловік, а після проведеної у березні мобілізації зросла до 126 тис. чоловік, з них на фронті перебувало 52 тис. стрільців і 1412 офіцерів. Оскільки армія відчувала гострий брак вищих штабних офіцерів, то на відповідні посади їх доводилося запрошувати з колишньої австро-угорської армії або армії УНР.

Галицька Армія відзначалася відмінною дисципліною і високою національною свідомістю. Основною бойовою формацією армії була піхота, але найкращим родом військ була артилерія, яка нерідко вирішувала хід бою. Натомість, слабо були розвинені кіннота, залізничні й автомобільні частини. У зародковому стані перебувала авіація. Перша авіаційна частина була створена за допомогою УНР у грудні 1918 р. Її організатором виступив поручник Петро

Франко – син І. Франка. Авіапарк налічував майже 80 літаків австрійського, німецького і французького виробництва.

Галицька армія вже з перших днів свого існування вела безперервні бої з переважаючими польськими військами. Однак лише після того, як у травні 1919 р. в Галичину було перекинуто з Франції 80-тисячну армію генерала Ю. Галлера, вона втратила ініціативу у веденні бойових дій і змушена була в середині липня перейти на Наддніпрянську Україну і разом з армією УНР продовжувала боротьбу проти червоних і білих російських військ.

Доля Галицької Армії виявилася трагічною: восени 1919 р. її охопила епідемія тифу. Щоб рятувати людей командування уклало договір про перехід Галицької армії на бік російської Добровольчої армії генерала А. Денікіна, а після її поразки у лютому 1920 р. на сторону Червоної армії. Більшовики її реорганізували в Червону Галицьку Армію (ЧУГА). Під час українсько-польсько-радянської війни, у квітні 1920 р. деякі частини армії підняли повстання проти більшовиків. Чимало стрільців та офіцерів було розстріляно більшовиками, вислано в Сибір і на Соловки, деякі потрапили до польського полону й опинилися у концтаборах. Лише невелика частина армії під командуванням генерала А.Кравца прорвалася через Карпати у Чехословаччину й уникнула полону.

2.3. Внутрішня та зовнішня політика уряду ЗУНР. Діяльність уряду ЗУНР проходила у важких умовах. Особливо взнаки давалася розруха викликана наслідками Першої світової війни та збройною агресією, яку розв'язала проти ЗУНР Польща. Матеріальне становище населення різко погіршилося. Лише у Львові впродовж 1914-1917 рр. продукти подорожчали втричі, дрова – більше ніж учетверо. Тривалість робочого дня збільшилася до 14-16 годин. Мобілізації сільського населення і воєнні дії на території Галичини згубно вплинули на сільськогосподарське виробництво: половина земель взагалі не оброблялася, удвічі впала врожайність зернових і технічних культур. Якщо в 1913 р. на душу населення в краї вироблялося 400 кг. зерна і 620 кг. картоплі, то у 1918 р. лише 150 і 300 кг.

В ситуації, що склалася уряд змушений був монополізувати продаж зерна, хлібопекарських виробів, картоплі, великої та малої рогатої худоби, свиней, шкіри, цукру, сірників, цигарок, поташевої соди. Навесні 1919 р. регламентовано розподіл м'яса, заборонено

випічку хліба без установленого мінімуму сурогату (25 відсотків домішки картоплі чи відходів зерна), обмежено його продаж у їдальнях.

Уряд ЗУНР, усвідомлюючи важливість аграрної реформи, в січні 1919 р. створив комісію для проведення земельної реформи. Відповідний закон був прийнятий 14 квітня і опублікований 5 травня 1919 р. Він передбачав ліквідацію великої земельної власності – поміщицької, державної, церковної. Після закінчення війни землю мали розділити між безземельними та малоземельними селянами, у першу чергу бійцями Галицької Армії. При цьому заборонялося самовільне захоплення і розподіл землі. Ліси переходили у державну власність. У законі не вказувалося на механізм передачі землі селянам. Остаточо це питання мав розв'язати сейм, який повинен був визначити ціну на землю. Але ще до цього планувалося створити мережу державних кредитних установ, через які б відбувалося кредитування селянських господарств на придбання земельних наділів.

4 квітня 1919 р. до обігу впроваджено свою грошову одиницю – гривню, прирівняну до однієї австрійської корони і карбованці – вартістю дві корони. Однак нова валюта не змогла стримати галопуючої інфляції. В ході грошової реформи уряд намагався підвищити заробітну плату, особливо кваліфікованим працівникам, вів наполегливу боротьбу із спекуляцією.

Керівництво держави пішло на зустріч робітничим вимогам. Було дозволено 8-годинний робочий день, а для вшанування трудівників день першого травня оголошено державним святом. На жаль, соціальні реформи, які проголосив уряд не були реалізованими через війну з Польщею. Їх втілення в життя затягувалося, що викликало незадоволення населення. Так, уряд змушений був вжити жандармерію і військо, щоб припинити стихійні розподіли селянами землі, а також виступ робітників Дрогобича у квітні 1919 р. Вимушені силові методи наведення порядку в країні були продиктовані необхідністю не допустити хаосу в тилу, що загрожував стабільності фронту Галицької Армії, яка стримувала наступ поляків.

Уряд розпочав ґрунтовну перебудову системи народної освіти. У Законі про основи шкільництва від 13 лютого 1919 р. публічні

школи оголошувалися державними, а вчителі державними службовцями, дозволялося й створення приватних шкіл.

Законом Української Народної Ради від 15 лютого 1919 р. затверджено державність української мови, її обов'язкове вживання у державних установах і організаціях, громадських інституціях. Водночас національним меншинам ЗУНР гарантувалося право усного чи письмового звертання до державних і громадських структур їхньою рідною мовою.

Важливе місце в діяльності уряду ЗУНР посідали проблеми зовнішньої політики. Найголовніше завдання, яке він прагнув добитися на міжнародній арені – отримати міжнародне визнання, домогтися у країн Антанти, щоб ті вплинули на припинення Польщею військової експансії проти ЗУНР, нарешті здобути собі союзників. Пріоритетними у зовнішньополітичній діяльності для уряду ЗУНР стало встановлення дипломатичних контактів з країнами, які виникли на руїнах колишньої Австро-Угорщини. У листопаді 1918 р. було зроблено спроби встановити дипломатичні зв'язки з Англією і США. Особливий наголос при цьому робився на необхідності припинення польської агресії проти ЗУНР, яка мала право на незалежне існування згідно з 14 пунктами декларації американського президента В. Вільсона. Долю Східної Галичини мали вирішувати країни-переможці. Незважаючи на зусилля, яких докладали західноукраїнські дипломати, Антанта не тільки не визнала ЗУНР на офіційному рівні але й взяла курс на підтримку Польщі. 25 червня 1919 р. Паризька мирна конференція прийняла ухвалу, яка зобов'язувала Польщу під приводом охорони населення Східної Галичини від "більшовицьких банд" окупувати цю територію, забезпечивши місцевому населенню національні, релігійні та культурні права. Остаточне вирішення приналежності Галичини відкладалося на пізніше.

Таким чином, зусилля дипломатії ЗУНР створити якісь міжнародні гарантії безпеки для країни не мали успіху. Країна фактично не розірвала міжнародної ізоляції. Де факто її визнали Чехо-Словацька Республіка та Угорщина, але реальної допомоги від цього ЗУНР не мала.

2.4. Злука УНР та ЗУНР. Одним з найголовніших напрямків діяльності уряду ЗУНР у 1918 р. стали заходи спрямовані на возз'єднання з Наддніпрянською Україною. Остання розглядалася

західноукраїнськими політиками як єдина можливість отримати військову і матеріальну допомогу для відсічі польській агресії. Вже у листопаді до Києва була відряджена делегація на чолі з О. Назаруком, яка мала вести переговори з гетьманом П. Скоропадським про надання допомоги у боротьбі з Польщею. Однак антигетьманське повстання перешкодило цьому. У другій половині листопада до Києва було направлено нову делегацію на чолі з державним секретарем внутрішніх справ Л. Цегельським, яка розпочала переговори з Директорією. 1 грудня 1918 р. делегація ЗУНР підписала у Фастові з Директорією передвступний договір про об'єднання (злуку) УНР та ЗУНР в одну державу. 3 січня 1919 р. УНРада у Станіславі ратифікувала цей договір. У першій половині січня галицьке керівництво отримало повідомлення від Директорії УНР, що у Києві збирається тимчасовий парламент – Трудовий конгрес, на який ЗУНР мала надіслати 65 делегатів. Тоді ж мало відбутися офіційне оформлення об'єднання обох республік у єдину УНР. Західноукраїнську делегацію очолив віце-президент Лев Бачинський. Вона везла до столиці лист до Директорії від УНРади і ухвалу про ратифікацію передвступного договору.

Урочисте проголошення об'єднання двох держав відбулося 22 січня 1919 р. на Софіївському майдані у Києві. Директорія з цього приводу прийняла спеціальний універсал, що проголошувало створення соборної УНР. Того ж дня Трудовий конгрес майже одностайно затвердив Акт злуки УНР та ЗУНР. З цього часу ЗУНР стала називатися Західною Областю Української Народної Республіки (ЗОУНР), а її президент Є. Петрушевич увійшов до складу Директорії. ЗОУНР фактично зберігала за собою широкі автономні права. Координувалися лише зовнішня політика і військові справи. Проте завдяки договору про злуку ЗУНР почала отримувати від УНР військову допомогу, а також продовольство. Тільки у грудні 1918 р. вона отримала від Директорії 20 тис. гвинтівок, 10 млн. патронів, 300 кулеметів, 80 гармат, 20 літаків, кілька ешелонів продовольства.

3. Боротьба ЗУНР проти польської агресії у 1918-1919 роках.

3.1. Бої за Львів. Українсько-польське збройне протистояння виникло одразу ж після Листопадового повстання у Львові. Реакція на нього у мешканців міста була різною. Відомо, що в цей час

переважну більшість львів'ян становили поляки, другою за чисельністю громадою були євреї і лише третьою – українці. Внаслідок багатовікової колоніальної політики Львів залишався польським островом в “українському морі”. Українці зустріли перемогу повстання з величезним ентузіазмом, євреї нейтрально, поляки у своїй масі вороже. Вже у другій половині дня 1 листопада польські військові організації підняли антиукраїнське повстання у Львові. Його очолив капітан Ч. Мончинський. У розпорядженні Д. Вітовського, який організував переворот, було обмаль сил, щоб контролювати велике місто. Із 1400 стрільців та офіцерів, які були у його розпорядженні у перший день повстання за два дні залишилося 648. Після захоплення влади у Львові багато з них, вважаючи, що перемога остаточна, розійшлися по домах. Внаслідок цього уже 2 листопада поляки оволоділи головним залізничним вокзалом і розташованими поруч складами із зброєю. 3-4 листопада до Львова прибули з Чернівців УСС, які упродовж дводенних боїв відбили наступ поляків на центр міста, проте так і не повернули залізничного вокзалу. Останнє дало змогу супротивнику отримувати допомогу з Польщі. 5 листопада командувачем українських військ у Львові замість Д. Вітовського було призначено отамана (майора) Г. Коссака, якого 9 листопада замінив полковник Г. Стефанів. Першим його наказом було негайно сформувати у Золочеві, Тернополі, Коломиї та інших містах військові групи і скерувати їх до столиці. Проте цей наказ не був виконаний належним чином, що послабило українську оборону Львова. У середині листопада на допомогу галичанам прибув загін із Наддніпрянщини під командуванням отамана А. Долуда. Це викликало паніку у польському таборі. 18 листопада поляки запросили в українців перемир'я. За цей час вони отримали допомогу з Кракова і вже 21 листопада розпочали контрнаступ на позиції українського війська, погрожуючи частковим оточенням. У ситуації, що склалася Г. Стефанів прийняв рішення вивести українські війська з міста. В ніч з 21 на 22 листопада українські частини відступили на схід від Львова. Відтак столиця була втрачена.

3.2. Українсько-польська війна: її характер, хід та наслідки. День 21 листопада можна вважати початком власне польсько-української війни оскільки все, що діялося до того часу було внутрішнім конфліктом між українською владою і польським

населенням краю. З приходом до Львова регулярних частин із корінних польських земель розпочалася війна між Польщею, яку підтримувала Антанта і ЗУНР. З боку останньої це була війна оборонна, справедлива, національно-визвольна за своїм характером. Хронологічно війну можна поділити на два періоди. Перший – листопад 1918 р. – травень 1919 р. Під час цього етапу велася боротьба за захоплені поляками українські території, передусім, Львів; другий етап – травень – липень 1919 р., коли проти Галицької Армії була кинута армія генерала Ю. Галлера, сформована у Франції, і та змушена була відступити за Збруч на територію Наддніпрянської України.

На початковому етапі війни командування Галицької Армії допустило стратегічну помилку, не зумівши оборонити від поляків Перемишля. Захопивши цей стратегічний пункт, польські війська опанували важливі залізничні шляхи на схід Перемишль – Львів, Перемишль – Ярослав – Рава-Руська.

Наприкінці грудня 1918 р. Галицька Армія розпочала перший наступ на Львів, який через погану підготовку не завершився успіхом. 11 січня 1919 р. розпочався другий наступ на Львів. Українські війська опанували околиці Львова, проте здобути його не могли. Ця наступальна операція була проведена за наполяганням Є. Петрушевича, який вважав, що в разі її успіху українській делегації на Паризькій мирній конференції буде полегшено ведення переговорів.

Після реорганізації Галицької Армії її командування провело чергову наступальну операцію – “вовчухівську офензиву”. Операція розпочалася 16 лютого по лінії Судова Вишня – Городок. Проте успішному її розгортанню перешкодило втручання делегації Антанти, яку очолив генерал Бартелемі. Він запропонував польсько-українську лінію розмежування (так звана “лінія Бартелемі”), яка передбачала перехід до Польщі Дрогобицько-Бориславського нафтового басейну. Українська сторона відкинула цю пропозицію, однак за час перемир'я на фронті поляки встигли перегрупувати свої сили і організувати оборону Львова. 2 березня Галицька Армія перейшла у наступ, але Начальна Команда не проявила належної наполегливості, щоб завдати вирішального удару по польських позиціях під Львовом. Ув'язавшись у бої під Городком, вона не вжила заходів, щоб перешкодити підходу польського підкріплення з

Перемишля. Відтак Вовчухівська наступальна операція не вдалася. Наприкінці квітня 1919 р. ситуація на українсько-польському фронті стала ще важчою для Галицької Армії. Згідно рішення Антанти з Франції в Галичину було перекинуто 80-тисячну армію генерала Ю. Галлера. Вона мала бути спрямована проти більшовиків, однак польське командування кинуло її проти українців. 14 травня польські війська розгорнули наступ на галицькі частини. Під натиском переважаючих сил українська армія розпочала організований відступ на схід. Ситуацією, що склалася скористалися румуни. Впродовж 24-27 травня вони окупували південно-східні повіти Галичини і стали погрожувати Станіславу. 25 травня польські боївки, підняли заколот у Станіславі і захопили його. Уряд і Галицька Армія зосередилися на невеликому клаптику території – у трикутнику між річками Збруч і Дністер та залізничною колією Гусятин-Чортків. Після швидкого перегрупування Галицька Армія розпочала останню наступальну операцію – “Чортківську офензиву”, що тривала з 7 по 27 червня 1919 р. За кілька днів українці знову здобули Чортків, Золочів, Тернопіль, підійшли до Галича, але розвинути подальший успіх було не можливо через брак боєздатних резервів та озброєння. Антанта відверто підтримала поляків. 25 червня вона прийняла остаточне рішення, яким зобов’язувала Польщу окупувати територію ЗУНР. Галицька Армія наприкінці червня – на початку липня знову опинилася на висхідних позиціях. За таких умов Є. Петрушевич за погодженням з Директорією віддав наказ про евакуацію армії на лівий берег Збруча, контрольований армією УНР під командуванням С. Петлюри. 16-17 липня 1919 р. Галицька Армія перейшла на територію Наддніпрянської України, зосередившись в районі Кам’янець-Подільського. Сюди ж прибуло і керівництво ЗОУНР з Є. Петрушевичем. Відтепер їхня доля була тісно пов’язана із Директорією УНР.

Українсько-польська війна 1918-1919 рр. закінчилася поразкою для українців і окупацією ЗУНР Польщею. На окупованій території польські війська чинили жорстокі репресії: розстрілювали та ув’язнювали українських державних та політичних діячів, інтернували українську інтелігенцію, яка не відступила з українськими військами. Тисячі цивільних і військових галицьких українців було кинуто у концтабори, в яких панували жахливі умови, що своєю чергою спричинилися до масового вимирання в’язнів.

Серед найважливіших причин поразки ЗУНР стала не її внутрішня слабкість, викликана недостатнім розвитком національно-визвольного руху й національною свідомістю населення, а в першу чергу величезна перевага поляків, агресію яких проти молодого Української держави підтримала Антанта.

Рекомендовані джерела та література

Джерела:

1. Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – Нью-Йорк : “Червона Калина”, 1974. – 325 с.
2. Західно-Українська Народна Республіка 1918-1923. Документи і матеріали : У 5 т. / Кер. роботи і відп. ред. О. Карпенко. – Івано-Франківськ : Лілія-НВ, 2001. – Т.1. – 584 с.; Т. 2. – 712 с.; 2005. – Т. 3. – Кн. 1. – 644 с.; Т. 3. – Кн. 2. 680 с. ; 2008. – Т.4. – 886 с.
3. Конституційні акти України 1917-1920. Невідомі конституції України. – Київ : Філософська і соціологічна думка, 1992. – 272 с.
4. Цегельський Л. Від легенд до правди. Спомини про події в Україні зв’язані з Першим Листопадом 1918 р. / Лонгин Цегельський. – Львів : Свічадо, 2003. – 336 с.

Література:

1. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр. У 2-х т. / Василь Верига. – Львів, 1998. – Т. 2. – 504 с.
2. Історія Львова .У трьох томах / Редколегія Я. Ісасвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. – Львів : Центр Європи ,2007. – Т.3. – 575 с.
3. Лазарович М. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба / Микола Лазарович. – Тернопіль : Джура, 2005. – 592 с.
4. Литвин М. Р., Науменко К. Є. Історія ЗУНР / М. Р. Литвин, К. Є. Науменко. – Львів : Інститут українознавства НАНУ, 1995. – 368 с.
5. Литвин М. Р., Науменко К. Є. Історія галицького стрілецтва / М. Р. Литвин, К. Є. Науменко. – Львів, 1991. – 200 с.
6. Литвин М. Р., Науменко К. Є. Військова еліта Галичини // М. Р. Литвин, К. Є. Науменко. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2004. – 376 с.
7. Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. / Микола Литвин. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАНУ, 1998. – 488 с.

8. *Нагаєвський І.* Історія української держави двадцятого століття / Ісидор Нагаєвський. – Київ : Український письменник, 1993. – 414 с.
9. *Ортинський В. Л.* Силкові структури Західно-Української Народної Республіки / В. Л. Ортинський. – Львів : Львівський юридичний інститут МВС України, 2004. – 368 с.
10. *Ріпецький С.* Українське Січове Стрілецтво / Степан Ріпецький. – Львів, 1995. – 358 с.
11. Українські Січові Стрільці 1914-1920. – Львів : Слово, 1991. – 160 с.
12. *Шанковський Л.* Українська Галицька Армія. Воєнно-історична студія / Лев Шанковський. – Львів, 1999. – 397 с.
13. *Шишка О.* Слідами листопадових боїв / Олександр Шишка. – Львів, 1993. – 235 с.

Документи і матеріали

Прокламація Української Національної Ради від 19 жовтня 1918 р.

Стоячи на становіщі самовизначення народів, Українська Національна Рада, як конституанта, постановляє:

1. Ціла етнографічна українська область в Австро-Угорщині, зокрема Східна Галичина з граничною лінією Сяну з влученням Лемківщини, північно-західна Буковина з містами Чернівці, Стrojинець і Серет та українська полоса північно-східної Угорщини - творять одноцілу українську територію.

2. Ця українська національна територія уконституується оцим як українська держава. Постановляється поробити приготовані заходи, щоби рішення це перевести в життя.

3. Взивається всі національні меншини на цій українській області, - причім Жидів признається за окрему національність, щоби уконституувалися і негайно вислали своїх представників до Української Національної Ради в кількості, відповідаючій їх числу населення.

4. Українська Національна Рада виготовить конституцію для утвореної тим способом держави, на основах : загального, рівного, тайного і безпосереднього права голосування з пропорціональним заступництвом, з правом національно-культурної автономії та з правом заступництва в правительстві для національних меншин.

5. Українська Національна Рада жадає, щоби зорганізована оцим в державу українська територія мала безумовно своїх заступників на мировій конференції.

6. Теперішньому австро-угорському міністрові заграничних справ гр. Буріянові відмовляється права пресправляти іменем тієї української території.

Конституційні акти України 1917-1920. Невідомі Конституції України. – К., 1992. – С. 93.

Відозва Української Національної Ради від 1 листопада 1918 р

Український Народе!

Голосимо тобі вість про твоє визволення з віковичної неволі. Від нині Ти господар своєї землі, вільний горожанин Української Держави....

З нинішнім днем Українська Національна Рада обняла владу в столичнім місті Львові і на цілій території Української Держави.

Український Народе !

Доля Української Держави в Твоїх руках. Ти станеш як непобідний мур при Українській Національній Раді і відіпреш усі ворожі замахы на Українську Державу ...

Всі жовніри української народності підлягають від нині виключно Українській Національній Раді і приказам установлених нею військових властей Української Держави. Всі вони мають стати на її оборону. Українських жовнірів з фронтів відкликається отсим до рідного краю на оборону Української Держави ...

Всім горожанам української держави без різниці народности і віросповідання запоручається горожанську, національну і віросповідну рівноправність.

Національні меншості Української Держави. – Поляки, Жиди, Німці – мають вислати своїх відпоручників до Української Національної Ради.

Аж до видання законів Української Держави обов'язують дотеперішні закони, на скільки вони не стоять у противенстві до основ Української Держави

Конституційні акти України 1917-1920. Невідомі конституції України. – К. : Філософська і соціологічна думка, 1992. – С. 94.

Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії, ухвалений Українською Національною Радою на засіданні 13 листопада 1918

Артикул I. Назва

Держава, проголошена на підставі права самоозначення народів Українською Національною Радою у Львові дня 19 жовтня 1918 року, обнімаюча весь простір бувшої австро-угорської монархії, заселений переважно Українцями, має назву Західно-Українська Народня Республіка.

Артикул II. Границі

Простір Західно-Української Народньої Республіки покривається з українською суцільною етнографічною областю в межах бувшої австро-угорської монархії – то є з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимирією і Буковини та з українськими частими бувших угорських столиць (комітатів) : Спиш, Шариш, Земплин, Уг, Берег, Угоча і Мармори ...

Артикул III. Держання суверенність

Отся державна територія творить самостійну Західно-Українську Народню Республіку,

Артикул IV. Державне заступництво

Права влади іменем Західно-Української Народньої Республіки виконує весь її народ через своє заступництво, вибране на основі загального, рівного, безпосереднього тайного і пропорціонального права голосування без різниці пола. На сій основі мають бути вибрані установчі збори Західно-Української Народньої Республіки. До часу зібрання установчих зборів виконує всю власть Українська Національна Рада і Державний Секретаріат.

Артикул V. Герб і прапор

Гербом Західно-Української Народньої Республіки є Золотий Лев на синім полі, обернений у свою праву сторону. Державна печать має довкола гербу напис: “Західно-Українська Народня Республіка”.

Конституційні акти України 1917-1920. Невідомі конституції України. – Київ : Філософська і соціологічна думка, 1992. – С. 96.

Присяга вояків Галицької Армії

Присягаємо торжественно Всемогучому Богу повинуватися вірно і слухняно Західно-Українській Народній Республіці, Її Верховній Владі, Її Правительству, Її Армії, як також всім Її отаманам та всьому Її Начальству, Їх поважати і захищати, Їх прикази і припоручення у всякій службі виконувати, проти всякого ворога, хто-небудь ним був би і де тільки воля її Верховної Влади вимагатиме, на водах, на сушах, у воздуху, в день і в ночі, у боях, наступах, сутичках і всякого рода підприємнях, словом на кождому місці, в кожду пору, в кождім случаю хоробро і мужньо боротися, наших військ, прапорів і оружя в ніякому случаю не покидати, з ворогом ніколи в найменші порозуміння не входити, завсігди так вестися, як сього воєнні закони вимагають та як чесним воїнам ліцуює і в сей спосіб в чести жити і умирати.

Так нам, Боже, допоможи. – Амінь.

Затверджено постановою Української Національної Ради.

Львів, дня 13 падолиста 1918.

Литвин М. Р., Науменко К. Є. Історія ЗУНР / М. Р. Литвин, К. Є. Науменко. – Львів, 1995. – С. 145.

Із спогадів учасника Листопадового 1918 р. повстання у Львові Д. Палієва

Біля 11-ої години ночі розійшлися старшини до своїх частин. Виступ був назначений на 4-ту годину рано. О 4-ій год мали відділи вирушити з касарень з метою обсадження поодиноких об'єктів в місті.

В Народнім Домі запанувала тиша. У великій шкільній салі на другому поверсі осталося шість старшин, штаб – Вітовський, Бубела, Горук, Гнатевкч, Цьокан і я.

Таку ніч переживається тільки раз в життю. П'ять годин ожидания. Але не тих звичайних годин. Кожна мінута здавалася тоді роком, година - століттям. Шість старшин і чотири чи п'ять молоденьких гімназистів - розвідників. І чотири револьвери - вся зброя, що находилася в нас для евентуальної нашої оборони. Панувала апатична тиша. Тільки час від часу входили до салі молоденькі гімназисти і приносили вісти з міста. Звіти їх не були веселі: в польськім "Академічнім Домі" незвичайний рух, в польськім "Соколі" збираються Поляки, на вулиці Шептицьких замічено підводу

з оружжям, ескортовану Поляками. І все що якийсь час приходили ті неструджені хлопчики й приносили такі грізні вістки. А від них кожному з нас хмарилося обличчя. Поляки довідалися про наш виступ і приготівляються, щоб йому перешкодити. Ця думка переходила в певність і збільшувала наш неспокій.

1400 жовнів на цілий Львів. Біля третьої години пішов пор. Цьокан до малярських курнів з відозвами на малярській мові, які видруковано попереднього дня. Пішов переконувати Малярів, щоби заховали нейтральність. Чи згодяться вони на цю пропозицію?...

Вернув Цьокан. Говорив з командантами курнів і ті запевнили, що остануть нейтральними. Наче частина тягару усунулась з плечей ...

Година 4.15: вбїг у салю пор. Белей з Команди двірця Підзамче. З сльозами в очах говорив, що його люде кільканадцять старушків з 50-го вартового курнія не хочуть його слухати; він їх вговорював, просив, та вони бояться "бунтуватись". Прийшов просити помочі: накричали на нього, приказали вертатися і за всяку ціну обсадити двірць. Пішов ... Невже ж це початок невдачі ? ...

Година 4.40. З надвору чути гамір. Рівночасно входить старшина й голосить: два скоростріли й 50 людей -з 19 п[олку] стр[ільців] стоять на подвір'ї. Не сон це? Ні! Стоять, на подвір'ю поважні з святочними обличчями з завітчаними зеленою шапками українські революційні жовніри.

Входить післанець 15-го п[олку] п[іхоти]. Голосить, що все відбулось як слід, касарні обсажені, відділи вислано згідно з наказом. Ще якийсь час вбїгають все нові гінці й приносять самі гарні вісті. Обсажені касарні курнія 41-го п[олку] п[іхоти], магістрат, Намісництво, Корпусна Команда, почта, Цитаделя – все без ніякої перешкоди! Вбїгає підстаршина з поліції і просить прислати поміч для розоруження неукраїнської частини поліції. Висилають відділ 15-го п.п.

Шишка О. Слідами листопадних боїв / О. Шишка – Львів, 1993. – С. 69-70.

Універсал Директорії УНР про злуку УНР та ЗУНР

22.01.1919 р.

Іменем Української Народної Республіки Директорія оповіщає Народ Український про велику подію в історії землі нашої Української.

3 січня 1919 р. в м. Станіславові Українська Національна Рада Західної Української Народної Республіки, як виразник волі всіх українців б. Австрійської Угорської Імперії і як найвищий їхній законодавчий чинник, торжественно проголосила злуку Західної Української Народної Республіки з Наддніпрянською Українською Народною Республікою в одноцільну Суверенну Народну Республіку.

Вітаючи з великою радістю цей історичний крок західних братів наших, Директорія Української Народної Республіки ухвалила тую злуку прийняти і здійснити на умовах, які зазначені в постанові Західної Української Народної Республіки від 3 січня 1919 р.

Однині воєдино зливаються століттям одірвані одна від одної частини єдиної України – Західно – Українська Народна Республіка (Галичина, Буковина і Угорська Україна) і Наддніпрянська велика Україна.

Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України.

Однині є єдина незалежна Українська Народна Республіка. Однині народ український, визволений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднаними дружними зусиллями всіх-своїх синів будувати нероздільну Самостійну Державу Українську на благо і щастя всього її трудового люду.

22 січня 1919 року у м. Києві.

Голова Директорії
Члени Директорії:

В. Винниченко
[С.]Петлюра,
[О.]Андрієвський,
[А.]Макаренко,
Ф. Швець
І. Красковський

Член-секретар
Керуючий справами Директорії
З оригіналом згідно:
Начальник канцелярії Директорії
Діловод

Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918-1920. Документи і матеріали. У 2-х т. – К., 2006. – Т. 2. – С. 441.

Із статті Д. Катрича “З листопадових боїв” про причини поразки українців у боротьбі за Львів у 1918 р.

Причини цих невдач були зовсім ясні. Перш усього склалася на це велика диспропорція між українськими бойовими засобами і технічними труднощами наміченого завдання.

Дальшою причиною невдач була менша організаційно-військова справність української сторони. Польські бойові сили не були численніші від українських, а проте в найкритичнішому положенні вони вміли дати собі раду. Як українці проломили де-небудь польський фронт, вони не тратили голови, не розбігалися безраді, але держалися остатками сил, а тимчасом ловили в місті кожного боездатного поляка, військового чи цивільного, виганяли робітників із верстатів, саджали на авто і кидали в загрожені місця свого фронту. До двох, трьох годин у них мусіли знайтися потрібні резерви, щоб зліквідувати небезпеку. Для цього завдання, для підмоги своєму фронтові поляки мали окремий Організаційний апарат, що захоплював своєю сіткою ціле польське громадянство, без різниці звання, віку і пола, мали потрібні технічні і комунікаційні оруддя¹. Все було у них свідоме своєї цілі, розагітоване, об'єднане ненавистю до українців, а що найважливіше перейнято спільною волею, одним горячим бажанням – поконати за всяку ціну свого противника.

Не так було воно серед українців. Оборона Львова по українському боці була здана виключно на військо. Так хотів від самого початку полк. Стефанів, що не приймав ніякої співпраці цивільного громадянства. І це був великий промах, бо війна не велася чейже в полі, між двома полевіми арміями, але в місті, серед густого населення і то в двох третирах ворожого, а по ворожій стороні виступало не тільки військо, але ціле польське населення. Була це війна двох народів у буквальному значенні. І коли в такій війні українська команда обмежилася тільки до військових сил, так як в полі, то добровільно ставила себе в гірше положення, обмежувала свої бойові ресурси і при байдужності та військовій незорганізованості краю засуджувала себе згори на невдачу...

Словом, українці не мали зорганізованого у Львові свого запілля. Не було ні скоординованої співпраці, ні взагалі

організаційного зв'язку між цивільним населенням і військом. Через те українська сила у Львові не була як слід використана. Багато різнородного українського елемента стояло поза скобками оборонної акції. Великий відсоток боездатних сил серед цивільного населення не зголосився в розпорядження військової влади і ждав осторонь, що з того вийде.

Не використані були особливо інтелігентські сили. Багато австрійських державних службовців сиділо дома, хоча без заняття, бо ніде не урядувалось. Бігали тільки до Народного Дому довідувались, як стоїмо. Бігали світські люди, замість взятися до якоїсь праці задля оборони міста, бігали й духовні, замість піти на фронт і огненним словом закріпити до витривалості в бою....

Марнувалася також сила українського жіноцтва. Правда, були горячі молоді патріотки, що ходили від одної влади до другої, від уряду до уряду, жертвували свої сили і знання, однак всюди стрічалися з відмовою. В цей мент, коли кожна свідомо українська людина у Львові повинна була числитися на вагу золота, а вже прямо неоцінену вартість мала людина інтелігентна, українського жіноцтва ніхто не закликав до праці, ніхто його не захопив. Навпаки, українські інтелігентки мусіли добувати собі право на працю, хоча на основі українських законів вони були вже горожанками, рівноправними з мужчинами. Правда, частину з них ужито, до військових харчівень. В кухнях біля Народного Дому, в ратуші, в соймі² працювали гімназистки і студентки університету, учительки й уряднички, працювали з повним пожертвуванням, бо прохарчування армії це дуже важна річ. Але ж до шкрабання бараболі, краяння цибулі чи мішання тіста можна було вжити рівно добре або навіть краще українські служниці, що служили досі по польських домах і яких багато зараз у перших днях листопада опинилося без заняття, а жіноцтво зі середньою і вищою освітою вжити до канцелярської чи подібної служби, щоби, звільнити численних старшин, для яких місце було на фронті.

У поляків було інакше. Там вміли використати не тільки увесь мужеський матеріал, але й не погордили жінками та дітьми. На кожному кроці по польській стороні бачилось легіоністки, що взяли на себе мундур і кріс, стаючи в один ряд з мужчинами.

¹ Засоби.

² Тепер це головний корпус Національного університету ім.І.Франка.

Велику прислугу робили польські жінки в розвідчій службі. Переходили крізь боєву лінію і приносили вістки в одного боку міста на другий, інформували польську команду про всі подробиці української ситуації ...

Не маючи зорганізованого заплілля, українська команда не мала й такої допомоги від українського цивільного населення. Розпорошене серед польського і жидівського елементу, воно по польському боці було жертвою воєнного режиму, а по українському боці збентежене воєнними невдачами, відчужене від українського цивільного і воєнного проводу, засуджене на бездіяльність, сиділо заюкане в "мишачих дірах" і дожидало непевного завтра.

В результаті з українського боку не роблено у Львові того, що для вдержання міста зробити було треба. Це було й причиною безсильності українського фронту.

Шишка О. Слідами листопадових боїв / О. Шишка. – Львів, 1993. – С. 212-215.

Меморандум дипломатичних представників ЗУНР у Римі о. Ксаверія Бонне і Петра Карманського Папі Бенедиктові XV про свавілля польських військ на окупованій території від 30 березня 1920 р.

... Зараз же по занятті Східної Галичини, польська армія насамперед інтернувала всю українську інтелігенцію, що залишалася в краю. Між нею були також і найвизначніші міщани та селяни. Дійсне число вивезених подати дуже трудно, бо багато цих нещасних погинуло в дорозі від побоїв польської солдатні, ніж прибуло до концтаборів у Польщі.

Число інтернованих на десятки тисяч! Число самої інтелігенції доходить до десяти тисяч, а між ними найліпше тисяча священників.

А які страшні життєві умови! Про них пише й польська преса. От, наприклад, що пише польський часопис у Варшаві "Робітник" під датою 16 вересня 1919 р. : "Життя в таборах в Молдині і в Берестю Литовським застрашливе. Табор у Бересті – це ганьба Польщі. Від двох місяців з цього табору, в яким знаходилося коло шести тисяч інтернованих, викидувано від 50 до 100 трупів щоденно. В однім місці при пошеснім шпиталі трупи були покидувані без похорону протягом трьох тижнів, і тут їх пороз'їдали щури".

Міжнародна комісія Червоного Хреста оглянула табори полонених і інтернованих цивільного населення і малює страшне пекло в Бересті Литовським в ще чорніших барвах: "Від 10 серпня до 11 вересня (1919 р.), – каже звіт, – згнуло 1124 особи! Від перших днів серпня щонайменше 180 осіб гинуло щоденно. Цей табір був справжнім "містом смерті"..."

Польська армія не знала і не знає меж у своєму поході на знищення українського народу. Вона палила цілі села, винищувала маси невинного й безборонного українського населення, не щадячи ні жінок, ні маленьких дітей. Вона вживала найстрашнішого роду тортур у своїй пімсті супроти селян за те, що ті залишалися вірними своїй національній справі. Вона стероризувала і знищила все, що мало сліди української культури, – школи, архіви і бібліотеки було знищено або позамикано.

В одній в'язниці у Львові було около 2000 інтернованих, між ними 612 священників. По кількох місяцях, завдяки інтервенції митрополита Шептицького і британської Місії, около 400 цих нещасних священників звільнено. Та з цих звільнених поляки зараз же около 200 конфінували. Між інтернованими знаходилися також жінки з маленькими дітьми! Наприклад, у Вадовицях Анастасія Відей з шестимісячною дитиною. Учителька Кічера з Вишеньки з двомісячною дитиною, Анастасія Зелена з Камінки Струмилової з шістьма дітьми і т.д.

За причину переслідувань найчастіше служила приналежність релігійна. У в'язницях Холма, Любліна, Білої, Берестя Литовського і т.д. знаходяться тисячі селян Підляшшя, інтернованих за те, що не хотіли переходити від обряду греко-католицького до латинського, що означало б зректися своєї української національності, бо в тих краях національність позначається обрядом. У Львові наш поважаний Митрополит³ був цілком ізольований в своїй палаті, і ще досі він не має змоги вільно зноситися з своїм духовенством : виходить із цього, що він не має спромоги вільно урядувати в своїй юрисдикції

Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія ЗУНР / М. Р. Литвин, К. Є. Науменко. – С. 111-113.

³ Митрополит Андрей Шептицький.

Хронологічна таблиця

Датування	Події
18 жовтня 1918 р.	Створення Української Національної Ради у Львові.
1 листопада 1918 р.	Листопадове повстання у Львові. Проголошення Української держави.
13 листопада 1918 р.	Затверджено тимчасову Конституцію Української держави і її офіційну назву Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР).
1-22 листопада 1918 р.	Українсько-польська боротьба за Львів.
22 листопада 1918 р.	Захоплення польськими військами Львова.
1 грудня 1918 р.	Представники ЗУНР і Директорії УНР підписали у Фастові передвступний договір про злуку ЗУНР та УНР в єдину державу.
3 січня 1919 р.	УНРада у Станіславі ратифікувала передвступний договір.
22 січня 1919 р.	Акт Злуки УНР та ЗУНР.
16 лютого – 11 березня 1919 р.	Вовчухівська наступальна операція УГА.
15 травня 1919 р.	Проти УГА кинута 80-тисячну армію Ю. Галлера.
7-28 червня 1919 р.	Чортківська наступальна операція УГА.
25 червня 1919 р.	Найвища Рада послів Антанти уповноважила Польщу окупувати територію ЗУНР.
16-17 липня 1919.	Перехід УГА за Збруч, об'єднання її з армією УНР.

керівництвом ЗУНР Львова у 1918 р. **3.** Виділіть найважливіші етапи українсько-польської війни 1918-1919 рр. і їх особливості. **4.** Що таке “лінія Бартелемі”? **5.** З якою метою Антанта перекинула у Галичину армію генерала Галлера і проти кого вона була використана? **6.** Яке практичне значення для ЗУНР мала її злука з УНР? **7.** Назвіть вищі законодавчі і виконавчі органи влади ЗУНР. **9.** Охарактеризуйте зовнішньополітичну діяльність ЗУНР. **10.** Проаналізуйте найважливіші причини поразки ЗУНР.

Запитання та завдання. 1. Порівняйте основні риси державотворчої діяльності УНР та ЗУНР у 1918-1919 роках. Де були досягнуті більші успіхи у державотворенні і чому?
2. Охарактеризуйте найважливіші причини, що призвели до втрати

Тема 5

Радянська Україна наприкінці 20-х – у 30-х роках XX ст: політика великого терору

План

1. Формування сталінського тоталітарного режиму.
2. Індустріалізація кінця 20-х – 30-х років на Україні.
3. Створення колгоспної системи на селі та знищення прошарку селян-власників.
4. Голод 1932-1933 рр. в Україні.
5. Сталінські репресії.

Рекомендовані теми рефератів

1. Сталінські репресії проти господарників та спеціалістів в роки індустріалізації.
2. Стаханівський рух.
3. Голод 1932-1933 рр. – геноцид української нації.
4. “Культурна революція”.
5. Освіта та наука в 30-ті роки XX ст.
6. “Розстріляне відродження”.

Тези відповіді

1. Формування сталінського тоталітарного режиму.

20-30-ті роки XX ст. в історії України не дарма вважаються одним з найважчих періодів національної історії, адже наш народ був поставлений комуністичною владою на межу виживання. Саме в цей період відбулось становлення сталінського тоталітарного режиму, головні постулати якого – терор та кривава перебудова економічного та суспільного життя – були реалізовані на практиці через політичний диктат, насильство, штучний голодомор та репресії. Наприкінці 20-х років Й. Сталін та очолювана ним комуністична партія вирішили відмовитись від політики НЕПу і вдруге (із врахуванням попередніх помилок) приступити до побудови в СРСР комуністичного суспільства.

Важливою складовою тоталітарного режиму було встановлення єдиної марксистсько-ленінської ідеології. Саме ідеологія виправдовувала політику партії, звеличувала вождя, пояснювала цілі

та завдання держави та окремого громадянина, блокувала вільну політичну діяльність, формувала у громадян еталонну поведінку, контролювала засоби масової інформації та всю друковану продукцію. Тоталітарна ідеологія стала об'єктом фанатичної віри, неприпустимим для будь-якої критики.

Для збереження монолітності радянського суспільства необхідним атрибутом стали насилля та терор. Суспільство поступово мілітаризовано, створено атмосферу нагнітання страху, пошуку внутрішніх і зовнішніх ворогів держави. Від пересічного громадянина режим вимагав лояльного ставлення до себе, постійного вираження відданості й ентузіазму. Гнітюча атмосфера в суспільстві породжувала підозри, недовіру, масові доноси та підлабунство до керівництва.

Ядром тоталітарного режиму на Україні в кінці 20-30-х рр. XX ст. була Всеросійська комуністична партія більшовиків – ВКП(б) та її українська філія – КП(б)У. Їх політична та ідеологічна монополії на всю повноту влади в державі сформувались ще в середині 20-х рр. На практиці це виявилось у ліквідації інших партій (навіть колишніх союзників у боротьбі зі старим режимом), репресіях проти їх колишніх членів, політичній диктатурі комуністичної партії, її втручанні в усі сфери суспільного життя, повному контролю над ідеологією та боротьбі проти інакомислення в партійних рядах.

Партія стала керуючою ланкою командно-адміністративної системи. Система не потребувала творчих і критично мислячих функціонерів. Натомість, головним критерієм підбору кадрів на відповідальні посади стали відданість вождю – Й. Сталіну, сліпе підкорення вказівкам та наказам ”зверху”, вміння за будь-яку ціну виконати завдання вищих інстанцій. З огляду на це, спостерігався низький загальноосвітній рівень партійного керівництва. Наприклад, більше 70 % секретарів райкомів та міськомів партії в кінці 30-х рр. мали лише початкову освіту. Вони потребували детальних інструкцій зверху, адже були неспроможні на самостійні нестандартні рішення.

На чолі партійної та державної піраміди в СРСР стояв Йосиф Вісаріонович Сталін (Джугашвілі). Після 1929 р. необмежену владу в партії та країні мав лише Й. Сталін та кілька членів політбюро ЦК ВКП(б): Л. Каганович, В. Молотов і П. Постишев. Й. Сталін вимагав від партійних і державних керівників Радянської України неухильного виконання його вказівок. КП(б)У в 1928-1938 роках очолював

соратник Й. Сталіна С. Косіор. Саме йому належала одна з керівних ролей у формуванні тоталітаризму в Україні. Крім того, у становленні сталінського тоталітарного режиму в Україні значна роль належала партійним ієрархам: П. Постишеву, В. Чубарю, Г. Петровському, В. Балицькому, Д. Мануїльському, М. Скрипнику та ін. У період, коли КП(б)У очолювали С. Косіор та П. Постишев, відбулось найбільше політичних “процесів” та “справ”, створено атмосферу підозрілості та пошуку “ворогів народу”. Коли ж руками вищих українських партійців було виконано чистку в партійних та державних рядах, Й. Сталін дав наказ звільнити з посади П. Постишева (1937 р.) та С. Косіора (1938 р.) і розстріляти їх (1939 р.).

У 30-х роках відбулось зростання партійних органів держави з господарськими та державними. Партійний апарат безпосередньо управляв всіма сферами суспільного та господарського життя. Монополію на владу в суспільстві мала лише комуністична партія. Це перетворювало партію на ієрархічну, централізовану організацію, основна функція якої зводилась до виконання вказівок Й. Сталіна та інших партійних вождів.

Паралельно зі зростанням чисельності партійних рядів у КП(б)У (1927 р. – 203, 6 тис. членів та кандидатів, 1941 р. – 564, 5 тис.) відбувались регулярні партійні “чистки”. Їх метою було подолання інакомислення в партії, очищення рядів від тих, хто ставив під сумнів сталінські накази. Найбільша з чисток проведена в 1933-1934 роках. За два з половиною роки до відповідальності притягнуто 104, 5 тис. осіб, 39 тис. виключено з партії. Загалом з 1933 до 1940 р. з КП(б)У виключено близько 120 тис. членів. Більшість з них було репресовано.

Отже, упродовж кінця 20-х – 30-х рр. ХХ ст. в Україні утвердився сталінський тоталітарний режим. Його організатором та ідейним натхненником був Й. Сталін. Проте активну участь у формуванні тоталітаризму в УСРР відіграло оточення вождя з ЦК ВКП(б) та верхівка КП(б)У. Шляхом нагнітання страху та репресій, з допомогою розгалуженого партійно-державного та карально-репресивного апарату комуністичній партії вдалось повністю монополізувати владу в суспільстві.

2. Індустріалізація кінця 20-х – 30-х років на Україні. Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. після того, як Й. Сталін встановив в СРСР одноосібну владу та придушив внутріпартійну опозицію, відбувся

кардинальний поворот у внутрішній політиці держави. В грудні 1927 р. на XV з’їзді ВКП(б) вирішено відмовитись від започаткованих у часи НЕПу ринкових відносин і перейти до планової економіки.

Перший п’ятирічний план розвитку економіки СРСР (1928-1932 рр.) передбачав форсовану індустріалізацію, перетворення СРСР з аграрної країни, яка імпортує машини та устаткування, на промислову, яка виробляє машини. В умовах, коли СРСР оточували “ворожі” для радянського режиму держави, Й. Сталін і його оточення бажали створити потужну оборонну промисловість, яка б дала змогу вести агресивну зовнішню політику. Фактично компартійно-радянська верхівка здійснювала індустріалізацію в інтересах військово-промислового комплексу. Нереальні планові показники економічного зростання за п’ятирічку (250% – загальне зростання промисловості, 330% – зростання у важкій промисловості) повинні були виконати головне завдання – “наздогнати і перегнати капіталістичний світ” в економічному відношенні. У травні 1929 р. перший п’ятирічний план для УСРР затвердив XI Всеукраїнський з’їзд Рад. Українська промисловість продовжувала бути невід’ємною частиною загальносоюзної.

5 грудня 1929 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову “Про реорганізацію управління промисловістю”, яка визначила підприємства основною ланкою управління (на відміну від трестів у період НЕПу), на підприємствах вводилось госпрозрахункове господарювання. Проте ринкові відносини у промисловості були вторинними, фактично в регулюванні виробництва панував план та директиви. Й. Сталін особисто вимагав форсувати темпи індустріалізації, збільшував планові темпи зростання промислового виробництва. В одній з промов у 1931 р. він зазначив: “Сповільнити темпи індустріалізації значило б відставати, а відстаючі зазнають поразки... Ми відстали від передових країн на 50-100 років. Ми повинні пробігти цю відстань у десять років. Або ми зробимо це, або нас знімуть”.

Під час планування, фінансування та постачання промисловість СРСР поділялась на дві групи: група “А” – галузі важкої промисловості та група “Б” – галузі легкої і харчової промисловості. Група “А” фінансувалась за пріоритетним принципом, група “Б” – за залишковим. Капіталовкладення в економіку Радянської України

становили 13 млрд. крб. (майже 20% всіх загальносоюзних капіталовкладень). На початку 30-х рр. СРСР перетворився на найбільшого в світі імпортера машин й обладнання.

Для фінансування форсованої індустріалізації держава розпочала перекачування коштів з сільського господарства в промисловість, інфляційний випуск не забезпечених золотом паперових грошей, облігацій державних позик, заборонила вільну торгівлю, запровадила карткову систему постачання жителів міст, різко збільшила виробництво горілки, експорт зерна, нафти, лісу та хутра, ввела режим економії державних коштів, посилила експлуатацію селян, робітників та в'язнів ГУЛАГу. Як наслідок, життєвий рівень населення став падати. Економічні труднощі партійні та державні органи називали неминучими та тимчасовими, а тих хто їм противився чи протестував – оголошували “опортуністами”, “шкідниками” та “ворогами”.

Реалізація планів індустріалізації здійснювалась терористичними методами. Залякуванню та фізичному терору піддано технічну інтелігенцію. Державні каральні органи інспірували, так звану, “Шахтинську справу” над “шкідниками” – господарниками та інженерами кам'яновугільної та металургійної галузей Донбасу, які протестували проти надвисоких темпів виробництва, що призводили до аварій і людських жертв. Після показового процесу над “шкідниками” з Донбасу, було організоване цькування спеціалістів з дореволюційними дипломами та непролетарським походженням, в суспільстві організовано пошук “шкідників”. Як наслідок, більшість кваліфікованих фахівців з вищою освітою репресовано, їх місце зайняли малоосвічені робітники або спеціалісти підготовлені на прискорених курсах, у технікумах та інститутах. Крім того, підготовка відбувалась безпосередньо на виробництві в ході експлуатації нової (переважно закордонної) техніки. При цьому, частими були аварії та поломки, значна частина випущеної продукції була з браком.

Для прискореної підготовки некваліфікованих робітників з допомогою наставників з числа досвідчених працівників партією ініційовано ізотовський рух. У травні 1932 р. шахтар М. Ізотов розповів на шпальтах газети “Правда” про свій досвід високопродуктивної праці. Згодом майже у всіх галузях промисловості запроваджено інститут наставництва і, таким чином,

частково вирішено кадрову проблему. Паралельно з 1932 р. введено обов'язкове технічне навчання робітників, які обслуговували складні машини, установки та механізми, в 1934 р. запроваджено громадсько-технічний іспит (з 1935 р. – обов'язковий у промисловості).

Перший п'ятирічний план виконати не вдалось, хоча Й. Сталін оголосив про його дострокове виконання за 4 роки та 3 місяці. Невиконання планів стало звичним явищем. Даний підхід – ставити нереальні для виконання плани та силовими методами добиватись їх виконання (хоча б часткового) “вождь пролетаріату” називав “підхльостуванням” країни.

Другий п'ятирічний план (1933-1937 рр.) містив значно скромніші темпи щорічного зростання – 13-14% (у першій п'ятирічці – 37%). Це дозволило більшу увагу приділити підготовці кваліфікованих кадрів та освоєнню високотехнологічної техніки. 90 % всіх капіталовкладень знову наспрямовано у важку промисловість. Пріоритет надано машинобудуванню, в якому значну частину становили підприємства військово-промислового комплексу. У період другої п'ятирічки частково подолано інфляцію і стабілізовано ціни в країні, відмінено карткову систему продажу товарів та систему обмеження максимального рівня зарплати робітників.

Порівняно з першою, в другій та третій (1938-1942 рр.) п'ятирічках суттєво зменшились капіталовкладення в економіку України. Це було пов'язано з направленням коштів на розвиток промислової зони на Уралі (безпечнішої у воєнний час з огляду на віддаленість від кордонів СРСР) та зменшенням експортних можливостей СРСР. Економічна депресія на Заході призвела до падіння цін на сільськогосподарську продукцію. СРСР розраховувався за промислове устаткування виручкою з продажу зерна. Тому, щоб продовжувати закупівлі, необхідно було збільшити експорт пшениці. Це можна було зробити лише шляхом посилення експлуатації селянства.

У період перших двох п'ятирічок на Україні найбільші капіталовкладення (понад 100 млн. крб.) направлено на 12 об'єктів – 7 новобудов і 5 реконструйованих підприємств. Серед новобудов було три металургійні заводи (Запоріжсталь, Криворіжсталь, Азовсталь), найбільша в Європі гідроелектростанція – Дніпрогес, Дніпроалюмінійбуд, Краммашбуд і Харківський тракторний завод. Докорінно реконструйовано Луганський паровозобудівний й чотири

металургійні заводи (у Макіївці, Дніпродзержинську, Комунарську та Дніпропетровську). Серед інших великих новобудов та перебудованих підприємств виділялись Криворізька, Київська та Харківська електростанції, Новокраматорський машинобудівний, Харківський турбогенераторний, Харківський верстатобудівний заводи, Запорізький завод "Комунар", Лисичанський содовий завод. Сотні мільйонів крб. використано на реконструкцію та створення нових шахт, підприємств хімічної, легкої та харчової промисловості.

У перші дві п'ятирічки виплавка чавуну в радянській Україні збільшилась у 3,9 рази, сталі – у 3,6 рази. СРСР став другим у світі виробником продукції чорної металургії, а Україна посіла друге місце у Європі (після Німеччини). Різко збільшився обсяг виробленої електроенергії. За виробництвом металу та машин УРСР випереджала Францію та Італію, наздогнала Велику Британію.

Важливим елементом індустріального штурму стала організація масових соціалістичних змагань у промисловості. Необхідність запровадження цього комуністичного прийому була пов'язана з тим, що карткова система не дозволяла працюючим витратити зароблені кошти поза картками. Гроші перетворювались на безвартісний папір. Необхідно було віднайти інші, зокрема моральні, способи стимулювання зростання продуктивності праці. 31 січня 1929 р. розпочалось перше соціалістичне змагання між шахтами "Центральна" та "Північна" тресту "Артемвугілля" на Донеччині. 9 травня 1929 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову "Про соціалістичне змагання фабрик і заводів". Соціалістичне змагання визначалось постійним методом роботи. Керівництво змаганнями покладалось на партійні органи, а їх безпосередню організацію – на профспілки. Робітництво переважно з ентузіазмом зустріло ідею соціалістичного змагання, із самопожертвою відмовлялось від найнеобхіднішого задля дострокового виконання планових завдань та побудови соціалізму в СРСР.

З середини 30-х років з метою підвищення продуктивності праці та збільшення трудових норм уряд ініціював стахановський рух. У ніч на 31 серпня 1935 р. шахтар кадіївської шахти "Центральна-Ірміно" О. Стаханов, застосувавши прогресивний метод роботи, поставив рекорд – вирубав за зміну 102 т вугілля, що було в 14,5 рази більше норми. Стахановський рух швидко поширився по всій країні. Наприклад, вже в серпні 1936 р. в залізорудній

промисловості радянської України серед робітників було 24% стахановців, в чорній металургії – 25%, машинобудуванні – 32%. Рекорди та трудова самовідданість тисяч робітників призвели до підвищення в 1936 р. норм виробітку та планових завдань. Заробітна платня працівників при цьому не збільшувалась. А коли в 1937 р. уряд відновив максимальну межу в зарплатах, ефективність стахановського руху пішла на спад, на підприємствах розпочались приписки, з'явилися липові рекордсмени.

Таким чином, в кінці 20-х – 30-х роках ХХ ст. тоталітарними методами здійснено значний стрибок у промисловому розвитку УРСР, зокрема у важкій промисловості. Натомість, легка та харчова промисловість через недостатнє фінансування значно відставали, що позначилось на кількості та якості товарів народного споживання. Результати форсованої індустріалізації практично не вплинули на зростання життєвого рівня та добробуту трудящих.

3. Створення колгоспної системи на селі та знищення прошарку селян-власників. Колективізація сільського господарства розглядалась Й. Сталіним і його оточенням як невід'ємна частина побудови соціалізму в СРСР. При цьому домінуючою ланкою перебудови економіки була форсована індустріалізація. Сільському господарству, натомість, відводилась допоміжна роль. Воно мало постачати необхідну кількість зерна для експорту, забезпечувати промислові центри продовольством, сировиною та робочими руками.

В умовах форсованої індустріалізації селянин-власник був для партійно-державного механізму небажаною фігурою. Адже при збільшенні податків чи зменшенні закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію він ухилявся чи відкрито саботував державну політику. Селянин-одноосібник мало залежав від державних структур. Натомість, держава була залежна від села, яке годувало місто та армію.

У 1928 р. вперше після багатьох років в країні виникла хлібозаготівельна криза. Для перекачування коштів з сільського господарства в промисловість держава штучно занижила державні закупівельні ціни на зерно та підвищила ціни на промислову продукцію. За рахунок таких "ножиць цін" партійно-державне керівництво намагалось "викачати" з села додаткові кошти для проведення індустріалізації. Проте селяни вважали державні хлібозаготівельні ціни надто низькими (у 8 разів нижчими від

ринкових) і тому ухилялись від хлібозаготівель, приховували зерно до кращих часів. Сталін розцінив поведінку селян як саботаж політики партії, а тому дав наказ силовими методами вилучати зерно як у часи “воєнного комунізму”. Паралельно органи Державного політичного управління (далі – ДПУ) та міліція здійснювали обшуки, вилучали у селян приховану з часів громадянської війни зброю, придушували поодинокі селянські виступи. Партія знову вголос заговорила про необхідність боротьби проти куркульства, тобто селян-власників. Розпочалось нацькування бідних селян на заможних.

Надзвичайними методами хлібозаготівельну кризу в 1928 р. було подолано. Для вирішення проблеми непокірного села Й. Сталін вирішив застосувати нову тактику. Щоб приборкати селян вирішено провести суцільну колективізацію селянських господарств. Державі було набагато легше забирати зерно в колгоспів, ніж у приватних власників. За задумом партійного керівництва селянин мав залежати від держави, а не навпаки. Крім того, створенням колгоспів партія намагалась викоринити “приватно-власницькі інстинкти” селянства, відчужити його від власності та зробити повністю залежним від безпосереднього керівництва – бригадирів та голів колгоспів.

Упровадження колективних форм господарювання на селі (кооперативів, комун, артільей та тсозів) відбувалось упродовж 1920-х років. Різними методами держава сприяла створенню таких господарств. Проте в середовищі селянства, особливо українського, вони були не надто популярні. Традиційно український селянин хотів бути незалежним ні від кого власником землі, господарем. Тому інтереси селянства та держави були прямо протилежними. В цьому була трагедія села, адже держава вирішила силою приборкати непокірне селянство, економічно та фізично знищити заможних селян – “куркулів”.

У листопаді 1929 р. черговий пленум ЦК ВКП(б) прийняв рішення про створення Наркомату землеробства СРСР та перехід до суцільної колективізації. Союзний Наркомзем очолив вірний слуга Й. Сталіна Я. Яковлев (Епштейн). За його вказівкою розроблено зразковий “Статут товариства спільного обробітку землі”, в якому пропонувалось проводити колективізацію шляхом усупільнення не тільки обробітку землі, але й домашньої худоби та птиці. Перший секретар ЦК КП(б)У С. Косіор гальмував запровадження цієї норми,

вважаючи нераціональним усупільнювати селянську худобу, крім робочої. Примусове усупільнення всього чим володіли селяни, на його думку, могло надто загострити політичну ситуацію на селі та призвести до значних економічних втрат (в колгоспах не було умов для догляду за худобою).

5 січня 1929 р. у постанові ЦК ВКП(б) “Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву” суцільну колективізацію на Україні планувалось завершити восени 1931 р. – навесні 1932 р., тобто навіть раніше ніж в інших регіонах СРСР. С. Косіор підтримав дане рішення Й. Сталіна, В. Молотова та Л. Кагановича. Весною 1929 р. на Україні застосовано так званий “уральсько-сибірський” метод хлібозаготівель. Його активно впроваджував Й. Сталін під час відрядження до Сибіру в 1928 р. Суть методу зводилась до того, що село, після отримання завдання з продажу державі зерна, на сільських зборах вирішувало як розділити його між селянами. Природно сільська біднота, користуючись підтримкою держави, намагалась перекласти весь тягар задачі зерна на заможних селян. Заможні селяни ухилялись від несправедливих рішень, тому їх спочатку штрафували у п’ятикратному розмірі вартості зерна, а згодом оголошували “куркулями”. Майно “куркулів” продавали з торгів, а частину отриманого штрафу (25%) діставали ті, хто займався розкуркуленням. Таким чином, держава розколювала селянство за майновою ознакою та матеріально стимулювала “розкуркулення”.

Примусова колективізація на селі розпочалась узимку 1930 р. Людей силою заганяли в колгоспи, забирали реманент, коней, велику рогату худобу, домашню птицю. Заможні селяни та “середняки” опирались вступу в колгоспи. В багатьох місцевостях виникали стихійні антиколгоспні й антирадянські бунти. Сумарна кількість повсталих у 1930 р. становила майже 40 тис. чол. Проте, опір селянства владі був приречений на провал. Для придушення селянських виступів активно використовувалися регулярні війська та численні каральні органи.

Особливо дошкульними для влади були відносно ненасильницькі форми протесту, зокрема, “баб’ячі бунти”. Селянки, які не мали чим годувати дітей, юрбами виступали проти колгоспної адміністрації, намагались забрати з колгоспу зерно, корів, дрібну худобу та птицю. Формою протесту селян проти вступу в колгоспи

став масовий продаж чи забиття худоби, псування майна, що підлягало колективізації. За період насильницької колективізації (1928-1932 рр.) знищено майже половину поголів'я худоби.

Селянські протести викликали занепокоєння вищого партійного та державного керівництва. Після багатьох нарад, 2 березня 1930 р. в газеті "Правда" опубліковано нову редакцію "Зразкового статуту сільськогосподарської артілі" та статтю Й. Сталіна "Запаморочення від успіхів". Статут надавав колгоспникам право тримати корову, дрібну худобу, користуватись присадибною ділянкою. Збереження за селянами елементів приватної власності знімало соціальну напругу, пом'якшувало відносини між містом і селом, дозволяло колгоспнику вижити.

Проте в названому Статуті були відсутні положення про права та обов'язки колгоспників і права колгоспу. Фактично в руках правління та голови колгоспу зосереджувалася майже безконтрольна влада над господарством та селянами. В той же час, колгосп та його керівництво були позбавлені самостійності у відносинах з партійними та державними структурами.

В названій статті Й. Сталіна робився наголос на необхідності створення колгоспів, проте говорилось про неприпустимість насильницької колективізації. Всю провину за її проведення силовими методами списано на "перегини на місцях", тобто надмірну поквалітивість місцевих партійних і державних службовців, які намагались перевиконати план суцільної колективізації села. Вступ у колгосп оголошено справою добровільною.

Щоб пояснити причини провалу практики суцільної колективізації, 2 квітня 1930 р. ЦК ВКП(б) надіслав низовим партійним організаціям закритий лист "Про завдання колгоспного руху у зв'язку з боротьбою з викривленнями партійної лінії". У ньому в досить відвертій та красномовній формі названо причини відходу від плану суцільної колективізації: "Якщо б не були тоді [в лютому 1930 р. – Авт.] негайно прийняті міри проти викривлення партлінії, ми мали б тепер широку хвилю повстанських селянських виступів, добра половина наших "низових" працівників була б перебита селянами, була б зірвана сімба, було б підірване колгоспне будівництво та було б поставлене під загрозу наше внутрішнє та зовнішнє становище".

Селянство відреагувало на нововведення опубліковані в газеті "Правда" масовим виходом із колгоспів. Стихійні бунти припинились. Проте тим селянам, які виходили з колгоспів, давали гірші землі, обкладали подвійним чи потрійним податком їх господарство. Натомість колгоспники отримували кредити та пільги.

Відхід від політики суцільної колективізації був лише тимчасовим. Це був тактичний хід Й. Сталіна. Одночасно керівництву ДПУ була дана вказівка посилити роботу з викорінення з селянського середовища всіх, хто міг чинити активний опір здійсненню суцільної колективізації. Результатом масових обшуків стало вилучення залишків зброї (переважно мисливської).

У вересні 1930 р. всі крайкоми, обкоми та ЦК компартій республік отримали лист ЦК ВКП(б) "Про колективізацію". У листі Й. Сталін вимагав від партійних органів рішучого нарощування "нового могутнього колгоспного руху". Вже у вересні 1930 р. вихід з колгоспів був зупинений. Податковий тиск та терор змусив селян повернутись у колгоспи. Натомість, основним методом продовження колективізації стала боротьба проти "куркулів".

Знищення прошарку селян-власників – "розкуркулення", як стратегічне завдання внутрішньої політики, Й. Сталін намітив у 1929 р. В січні 1930 р. опублікована постанова ЦК ВКП(б) "Про заходи в справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації". Всі заможні селянські господарства, які не увійшли до колгоспів автоматично оголошувались "куркульськими". В той же час "куркулям" вступ до колгоспів був заборонений. Як зазначав Й. Сталін "не можна його ["куркуля" – Авт.] пускати в колгосп. Не можна, бо він є залятим ворогом колгоспного руху".

До категорії "куркулів" зараховували тих, хто використовував наймитів, сільськогосподарські машини чи мав хату криту залізом. "Підкуркульниками" оголошували тих селян середняків та, навіть, бідняків, які відмовлялись вступати у колгоспи. Майно у "розкуркулених" забирали, а їх самих депортували з сім'ями на Північ, до Сибіру чи у Казахстан на "спецпоселення". Всього за роки колективізації в Україні "розкуркулено" близько 230 тис. селянських господарств (1,2-1,4 млн. осіб), з України депортовано 800 тис. осіб. За даними радянської статистики у 1928-1931 роках в Україні зникло 352 тис. селянських господарств. Крім розкуркулених, значна частина селян втратила господарство через його продаж з торгів за

невиконання задачі зерна, несплату податків чи забій худоби. Ще частина селян самостійно покинула обробіток землі, продала майно та поповнила робітничу верству.

До кінця 1932 р. результатом колективізації стало усупільнення 70% селянських господарств та 80% орних земель. Щоб прикріпити селян до землі в 1932 р. в містах запроваджено паспортну систему. Селянам ніхто паспортів не давав. Фактично селяни ставали кріпаками держави, тобто повернулись у становище до реформи 1861 року. Виявлених у містах під час перевірок та облав безпаспортних селян вивозили з підприємств до Сибіру.

Держава тримала колгоспи під повним контролем. Головним завданням колгоспів було постачання державі сільськогосподарської продукції, при цьому її розмір часто збігався з вирощеним врожаєм. Держава розраховувалась з колгоспами символічною платнею. Взамін за вироблену продукцію вона давала колгоспам стільки промислових товарів, скільки органи розподілу мали бажання виділити для села. Колгоспники не отримували від держави жодної платні. В кінці року, після розрахунку з державою, селянам платили з колгоспних залишків за вироблені трудовні. Як правило, розраховувались було нічим. Селяни могли вижити лише за рахунок домашнього господарства чи крадіжок колгоспної власності.

Ще одним засобом державного економічного та політичного контролю над колгоспами стали машино-тракторні станції (МТС). Їх чисельність постійно збільшувалась, проте тракторів і машин не вистачало. Вони були низької якості та часто ламались. МТС обслуговували переважно великі колгоспи.

Наслідком колективізації була ліквідація економічної самостійності селян. Найактивніша, працьовита частина селянства була знищена. В решти селян фактично зникла матеріальна зацікавленість у результатах своєї праці. В колгоспах процвітали безгосподарність керівництва, пасивність та незацікавленість селян. Результатом колективізації став найбільший голод у світовій історії – геноцид 1932-1933 рр.

Після проведення штучного голодомору селяни, які залишились живими, стали слухняними виконавцями державної політики. Весною 1933 р. колгоспам виділено продовольчу позичку для працюючих, впроваджено нормування та відрядну оплату праці.

В розпал голодомору сталінська команда в Кремлі вирішила відмовитись від продрозкладки на селі. Колгоспам дозволено користуватись частиною вирощеної продукції. 19 січня 1933 р. уряд СРСР та ЦК ВКП(б) прийняли постанову "Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспниками та одноосібними господарствами". Тепер колгоспи наперед знали скільки податку зерном та іншою продукцією треба було здати державі. Рештки врожаю колгоспи могли використовувати на власний розсуд. Крім того, низкою постанов та директив Кремля за селянами закріплено право мати присадибну ділянку, корову, дрібну худобу та птицю. Дозвіл на колгоспну торгівлю був свідченням поверненням до товарно-грошових відносин у радянському селі.

Станом на 1937 р. в колгоспній системі об'єднано 96 % селянських господарств. Селянству довелось своє працею відроджувати сільське господарство, постійно збільшувати постачання державі (1933 р. – 317 млн. пудів хліба, 1935 р. – 462 млн., 1940 р. – 576 млн. пудів). Водночас, примусова праця колгоспників призвела до втрати таких традиційно українських рис ментальності як господарність, працелюбність та ініціативність.

3. Голод 1932-1933 рр. в Україні. "Соціальний експеримент" Сталіна та більшовицької кліки із впровадження колгоспної системи на селі викликав найбільший катаклізм вітчизняної історії – штучний голодомор 1932-1933 рр. Україна та землі заселені етнічними українцями стали епіцентром голоду.

Основними причинами голоду 1932-1933 рр. було: знищення найзаможнішої та найпрацьовитішої частини селянства через розкуркулення; примусова колективізація, яка штовхнула селян на знищення свого реманенту та забій худоби; неефективність колгоспів, безгосподарність його керівництва; небажання селян збирати врожай, який мали безоплатно забрати; опір колгоспників, які відмовлялись працювати на систему, оскільки розуміли її абсурдність і були виснажені голодом; часті та непомірні реквізиції з боку держави. Та найголовнішою причиною голодомору було те, що Й. Сталін і його оточення вирішили використати голод як інструмент боротьби з селянським опором політиці радянської влади на селі. Про спланованість голоду, про боротьбу влади проти українського селянства яскраво свідчать слова опального комуністичного лідера Л. Троцького: "Ніде репресії, чистки, придушення і всі інші види

бюрократичного хуліганства в цілому не досягали таких страшених розмірів, як на Україні, в боротьбі з могутніми прихованими силами в українських масах, що прагнули більшої свободи і незалежності”.

Голод 1932 р. розпочався навесні. Його викликали хлібозаготівлі 1931 р. та спланований владою розпуск колгоспів взимку 1932 р. Більшовицька влада розпускала навіть ті колгоспи, які виконали всі плани хлібоздачі та оподаткування на 100 %. Розрахунок був простий: колгоспнику, якого виганяли в одноосібники не повертали нічого з усуспільненого майна та худоби, на нього накладали продподаток за прибутками до вступу в колгосп, і крім того, селянин мав ще негайно виконати свою частку хлібподатку розпущеного колгоспу. Таким чином взимку 1931-1932 рр. комуністична влада повністю пограбувала українське село. Засівати поля було нічим. У 44 районах УСРР голод 1932 р. набрав масового характеру, численними були факти канібалізму. Голод спав лише влітку коли з'явився новий врожай.

Селяни не бажали загинути голодною смертю, проте їх опір радянській владі був зламаний. Голод знесилив селян фізично та морально, позбавив їх волі до боротьби з режимом. Найбільш активна частина селянства – “куркулі” – були депортовані чи знищені, решта селян намагалась пристосуватись до ситуації. Частина шукала хліба за межами села, частина сподівалась на державну допомогу.

Весняна посівна кампанія 1932 р. була проведена недбало. Колгоспники були не зацікавлені в розмірах врожаю, ослаблені голодом. Влада вперто не хотіла помічати того факту, що селянин не міг працювати безплатно. Йому треба було їсти самому та кормити сім'ю. Саме тому, колгоспник намагався уникнути праці в полі. На кінець травня 1932 р. засіяно лише половину від запланованих площ. Частина посівів загинула від бур'янів та перестоювання.

Українська інтелігенція, службовці, в тому числі й партійні та державні діячі, неодноразово звертались із свідченнями та клопотаннями про необхідність вжиття заходів проти голоду. Однак Й. Сталін звинувачував лише республіканське керівництво, перекладав на нього всю відповідальність за цей небачений злочин. Республіканське керівництво не мало реальних важелів протидії голодомору, в його середовищі панував страх і приреченість. Головною відмовкою жорстокості Й. Сталіна в 1932 р. було те, що

мовляв у цей час “Україна тоді була “головною проблемою”, республіканська компартія, сама республіка й навіть органи держбезпеки переповнені націоналістичними агентами та польськими шпигунами й була реальна небезпека “втратити Україну”, яка натомість має бути перетворена на більшовицьку “фортецю”.

Проте вищі партійні правителі УСРР приховували справжні причини голодомору та применшували його масштаби. Наприклад, в листі Й. Сталіну від 26 квітня 1932 р. С. Косіор зазначає: “У нас є окремі випадки і навіть окремі села голодуючі, однак це тільки результат місцевого головогупства, перекручень, особливо щодо колгоспів. Всілякі розмови про “голод” на Україні слід категорично відкинути”.

6 травня 1932 р. РНК СРСР та ЦК ВКП(б) прийняли постанову “Про план хлібозаготівель з урожаєм 1932 р. та розгортання колгоспної торгівлі хлібом”. Продавати хліб колгоспам дозволялось лише з 15 січня 1933 р. після виконання плану здачі державі та утворення насінневих фондів.

На Третій конференції КП(б)У, що розпочала роботу в Харкові 6 липня 1932 р., вище республіканське керівництво констатувало деградацію сільськогосподарського виробництва в Україні під впливом продрозкладки, величезні втрати зерна під час збиральної кампанії 1931 р. На конференції В. Молотов озвучив рішення вищого партійного та державного керівництва затвердити УСРР план здачі зерна з урожаєм 1932 р. в розмірі 356 млн. пудів.

Важливим інструментом голодомору стала боротьба влади проти поширюваних зі швидкістю лісової пожежі селянських крадіжок з колгоспних полів, лиховісний “закон про п'ять колосків”. Народжувався він з подачі республіканського керівництва. Ще 10 червня 1932 р. В. Чубар попереджав листовно Й. Сталіна і В. Молотова: “Щоб забезпечити себе на зиму краще, ніж торік, почнуться масові крадіжки хліба. Те, що спостерігається тепер – викопування посаженої картоплі, бурякових висадок, цибулі тощо – буде відтворюватися в набагато більших розмірах у період визрівання озимини”. Насправді, селяни просто хотіли вижити, вони жалкували, що влада “пошила їх в дурні” в 1931 р. й тому хотіли забрати собі те, що, на їх думку, належало по праву їм, а не державі. За вказівкою Й. Сталіна 7 серпня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації

та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності”. В народі його назвали ”законом про п’ять колосків”. Відповідно до Закону кооперативна, колгоспна та державна власність проголошувалися суспільною власністю, яка ставала ”священною та недоторканою”. Винних у розкраданні суспільної власності карали розстрілом з конфіскацією всього майна. “За пом’якшуючих обставин” розстріл могли замінити позбавленням волі на термін не менше 10 років. Кожен селянин, який приніс з колгоспного поля жменю колосків чи надкусив цукровий бур’як – отримував як мінімум 10 років концтаборів.

У серпні 1932 р. для зміцнення керівної ланки на Україні Й. Сталін відправив до Харкова на посади генерального секретаря ЦК КП(б)У та ОДПУ УСРР відповідно Л. Кагановича та В. Балицького. При цьому, вони залишалися на своїх посадах в ЦК ВКП(б) і ОДПУ СРСР. Таким чином Й. Сталін намагався наблизити управлінський апарат у республіці до Кремля та не допустити ”втрати України”.

Восени 1932 р. сільськогосподарська криза, викликана першим п’ятирічним планом, сягнула апогею, плани хлібозаготівель виявились не виконаними. З червня по жовтень 1932 р. держава вилучила в українських селян 156 млн. пудів зерна. Водночас, в Україні розвинувся антиколгоспний рух селянства, колгоспи почали розвалюватись. Вони давали державі менше зерна ніж у період до колективізації. Це, у свою чергу, відбивалось на темпах індустріалізації: продовольче постачання міст значно погіршилось; зменшено норми продовольчого споживання; робітники покидали промислові центри України в пошуках їжі та праці; різко зросли антирадянські та антисталінські настрої серед міського населення, особливо робітництва; зривалися поставки зерна за кордон; насувалась економічна катастрофа.

Для виправлення ситуації в жовтні 1932 р. Й. Сталін скерував з надзвичайними повноваженнями В. Молотова в Україну, Л. Кагановича на Північний Кавказ і П. Постишева на Поволжя. Задум Й. Сталіна та його приближених був простим: скористатись з голоду, підсилити його, щоб показати селянству урок, що з ним буде, якщо воно не перестане опиратись більшовицькій економічній політиці. Той, хто не сприймав колгоспної системи, не працював як

кріпак на державу – мав не їсти. Й. Сталін та більшовицька партія оголосили українському селянству ”голодну війну”.

Голова надзвичайної комісії з хлібозаготівель в Україні В. Молотов заявив приближеним високопосадовцям: “Мене прислав особисто товариш Сталін. Питання стоїть зараз так: буде в нас хліб – буде Радянська влада, не буде хліба – Радянська влада загине. А в кого зараз є хліб? У реакційного українського мужичка і в реакційного кубанського козачка. Вони не дадуть нам хліба добровільно. Його треба взяти”. “Молотовська” комісія в Україні оголосила про зменшення поставок для України на 70 млн. пудів. Таким чином українське село мало дати державі 282 млн. пудів, при цьому нехайно. Те, що хліба у селян не було не бралось до уваги.

Під диктовку В. Молотова 18 і 20 листопада 1932 р. КП(б)У та уряд УСРР прийняли постанову “Про заходи до посилення хлібозаготівель”. Пункт 9 постанови встановлював відповідальність колгоспників за невиконання колгоспами встановленого плану хлібозаготівель. Штрафи накладались на продукцію селянських присадибних господарств. У “боржників” вилучали худобу, м’ясо, сало, картоплю. Для цього проводились масові обшуки із залученням місцевих активістів.

Другим способом “стимулювання” хлібозаготівель стало занесення сіл-боржників та цілих районів на так звану ”чорну дошку”. Місцевості, які не виконали плану хлібозаготівель підлягали повній блокаді. Туди нікого не впускали та не випускали. У занесених на “чорну дошку” селах закрито державні та кооперативні крамниці, їх товари вивезено, заборонено будь-яку торгівлю, припинено та скасовано всі кредити й позики, репресовано управлінський апарат.

18 листопада 1932 р., за розпорядженням В. Молотова та Л. Кагановича, ЦК КП(б)У наказав селянам повернути те зерно, яке вони отримали з вказівки місцевих чиновників як компенсацію за роботу в колгоспах. Ті з місцевих керівників, хто рятував селян від голодної смерті роздачею зерна були звинувачені в ”популізмі”, заарештовані та розстріляні як вороги радянської влади. В районах де опір колективізації був найсильнішим влада вдалась до “крутіших мір”: з сільських крамниць вилучено всі товари, в тому силі промислові, жителі окремих районів депортовані.

Одночасно, в листопаді 1932 р. проведено ще одну повальну чистку сільських партійних організацій, бо більшість місцевих партійців відмовились втілювати в життя сталінську економічну політику. Щоб продовжити акцію з вилучення зерна, в українські села завозили російських робітників.

29 грудня 1932 р. ЦК КП(б)У направив всім обкомам і райкомам партії лист за підписом С. Косіора про вивезення в п'ятиденний строк всіх наявних фондів зерна в рахунок хлібозаготівель. Політбюро ЦК КП(б)У вирішило, що головною умовою виконання плану зі здачі зерна є виявлення та конфіскація “сімейних запасів”. Усього за період з 1 листопада 1932 р. до 1 лютого 1933 р. силовими методами в селян вилучено 105 млн. пудів хліба.

Партійними та каральними органами активно експлуатувалась тема про міфічне “підземне пшеничне місто” на Україні, яке утворили куркулі з вкраденого та прихованого колгоспного зерна. Радянські газети пояснювали скорочення хлібного пайка за картками саботажем українських “куркулів”. Селяни справді ховали від держави залишки врожаю, проте його розмір був мізерний. Виявлене органами ДПУ зерно в так званих “чорних коморах” і ямах не допомогло виконати план хлібозаготівель, проте позбавило селян можливості вижити.

1 січня 1933 р. керівництво УСРР отримало телеграму від Й. Сталіна. В ній “вождь всіх трудящих” пропонував республіканським органам широко сповістити через сільради колгоспи, колгоспників й одноосібників про те, що: 1) ті, хто добровільно здасть державі раніше вкрадений і прихований хліб, не будуть репресовані; 2) щодо тих, хто вперто продовжуватимуть приховувати розкрадений хліб, будуть застосовуватись найсуворіші заходи покарання, передбачені постановою від 7 серпня 1932 р. (“законом про п'ять колосків”). На практиці це означало повальні обшуки в селянських господарствах. У кого знаходили приховане зерно, той підлягав швидкому суду, а в кого не знайшли хліба – підлягав натуральному штрафуванню. В селян вилучали всі харчові запаси, в тому числі капусту, буряки, квасоллю, насіння соняшника та гарбуза, сухофрукти й ін. Під виглядом хлібозаготівель у селян забирали всю їжу, щоб змусити їх померти від голоду. Це був так званий сталінський “нищівний удар” по сільському населенню, або за сучасним трактуванням – геноцид українського селянства.

Голодуючі селяни повинні були вмерти на рідній землі. Їм не дозволено шукати їжу в містах чи за межами республіки. Міста та кордони УСРР були оточені заставами ДПУ та Червоної Армії. В Україні створювалась голодна резервація. Подібна ситуація була на Кубані. У листі Л. Кагановичу від 18 червня 1932 р. Й. Сталін цинічно обурювався, що “кілька десятків тисяч українських колгоспників все ще роз'їжджають по всій європейській частині СРСР і розкладають нам колгоспи своїми скаргами і скигленням”. 22 січня 1933 р., невдовзі після прибуття на Україну нового сталінського посланця – П. Постишева, Й. Сталін і В. Молотов наказали органам ОДПУ зробити все можливе, щоб запобігти втечам селян з України та Кубані в пошуках їжі. На їх думку, “ЦК та уряд переконані, що такий від'їзд, як і торішній, було організовано ворогами радянської влади, соціалістами-революціонерами та польськими агентами, з метою агітувати, використовуючи селян, проти колгоспів і радянської влади загалом у північних районах СРСР”. Вже у лютому 1933 р. заарештовано близько 220 тис. голодних українських селян, що шукали їжу. Більшість з них відправлено помирати голодною смертю до своїх сіл.

У поїздах працівники ДПУ перевіряли багаж пасажирів. Якщо вони виявляли продовольство (придбане за великі гроші або виміняне за коштовні речі за межами України), то конфісковували його.

Смертність від голоду на Україні співпала з початком роботи “молотовської” надзвичайної комісії. Масовий голодомор досяг апогею взимку – весною 1933 р. Повсюди можна було спостерігати жахливі картини голоду: опухлих людей, тисячі не похованих трупів, цілі вимерлі села. Голодні селяни сходили з розуму, вчиняли самогубство, вбивали своїх дітей. Масово реєструвались випадки труподства та людодства. Одні селяни поїдали членів своєї родини, інші ловили чужих дітей чи робили засідки на подорожніх. У 1933 р. за фактом канібалізму на Україні офіційно зареєстровано 2 тис. кримінальних справ.

Щоб врятуватись від голодної смерті селяни намагались втекти з села, проте їх зупиняли міліцейські кордони. Селяни масово помирили на вулицях міст, залізничних станціях і дорогою до них. Рятуючи дітей, селяни везли їх в міста, підкидали в лікарні, установи, поїзди чи просто на вулиці.

Від голоду помирали не тільки рядові колгоспники, але й партійні активісти та члени комітетів незаможних селян, які здійснювали колективізацію, боролися з “куркулями” та проводили ревізії продовольства. 25 березня 1933 р. комнезами розпущено, а їх членів залишено помирати разом з рештою односельчан. Водночас, партійне керівництво, співробітники ДПУ та міліції не відчували на собі голоду, бо отримували спецпайки.

Восени 1933 р. ослаблене голодом селянство не могло провести посівну кампанію. В той же час, 15 березня 1933 р., С. Косіор зазначав у листі до Москви: “Незадовільний хід посівних робіт у багатьох районах показує, що голод досі не навчив розсудливості багатьох колгоспників”. Натомість, ще один радянський партійний керівник В. Затонський у червні 1933 р. писав про виснажених голодом селян: “Якщо вони помруть, це послужить уроком для інших”.

Селяни страждали незалежно від національної приналежності, проте більшість з них були українцями. Оскільки селянське питання в Україні та на Кубані було й національним питанням, Й. Сталін вирішив “розв’язати” його шляхом знищення національної еліти (політичного керівництва та національної інтелігенції), яка співчувала селянам. З цією метою політбюро прийняло декілька постанов, які згорнули українізацію в Україні та в Росії. Це стосувалось закриття українських шкіл, культурно-освітніх організацій, ЗМІ, переведення діловодства на російську мову. Почалась поступова нова русифікація міст.

Голодомор на Україні ретельно приховувався комуністичною владою. Голод став забороненою темою у пресі та в офіційних документах партії та уряду. Селянам, які вижили у голодні 1932-1933 рр., заборонено розказувати страшну правду. Ті, хто порушував цей неписаний закон, підлягали арешту за “антирадянську пропаганду” з наступним позбавленням волі на 5 чи більше років.

Інформація про геноцид швидко поширилась за межі СРСР. Представники різних політичних партій в українській еміграції, громадських, наукових, жіночих, студентських, ветеранських товариств і організацій, діячі УГКЦ прагнули допомогти голодуючим селянам, створювали фонди допомоги голодуючим, інформували міжнародну громадськість про сталінський злочин. Таку допомогу Й. Сталін відмовлявся пропустити в УСРР, мотивуючи це відсутністю голоду в республіці. Прихильні до радянської влади

закордонні журналісти на шпальтах найвпливовіших газет заперечували факт голодомору. Таким чином, правда про голодомор стала забороненою темою, білою плямою радянської історії.

Голодомор 1932-1933 рр. став для українського селянства справжньою демографічною катастрофою. За оприлюдненими СБУ даними, жертвами голодомору-геноциду стали 10 млн. 63 тис. осіб. З них 3 млн. 941 тис. людей померли безпосередньо від голоду і 6 млн. 122 тис. – складають ненароджені. Нещодавно Апеляційний суд Києва постановив, що метою штучного голодомору було придушення українського національно-визвольного руху в Україні та недопущення побудови й утвердження незалежної Української держави в 1932-1933 роках. Суд констатував, що Йосип Сталін (Джугашвілі), В’ячеслав Молотов (Скрябін), Лазар Каганович, Павло Постишев, Станіслав Косіор, Влас Чубар та Мендель Хатаєвич вчинили злочин геноциду, передбачений карним кодексом України.

Про підсумки голодомору 1932-1933 рр. на Україні красномовно висловився член Політбюро ЦК КП(б)У М. Хатаєвич: “Між нашим режимом і селянством триває безпощадна війна. Це боротьба не на життя, а на смерть. Цей рік був роком перевірки нашої сили та їхньої витривалості. Потрібний був голод, щоб показати їм, хто тут господар. Це коштувало мільйони жертв, але колгоспна система має залишитися навіки. Ми виграли війну”. Отже, шляхом мільйонів невинних жертв Й. Сталіну та комуністичній партії вдалось привчити українське село до покори.

6. Сталінські репресії.

Починаючи з 1917 р. невід’ємним атрибутом радянської влади була репресивно-каральна система. Після захоплення влади в Україні більшовики створили такий державний механізм, в якому чільне місце належало каральному апарату. На думку сталінського керівництва, репресії були швидким та ефективним засобом вирішення будь-яких проблем і завдань. Серед них чільне місце займали три завдання: 1) ліквідація опозиції й інакомислення в панівній партії та державі загалом; 2) утримання під жорстоким контролем ходу суспільних перетворень та економічних експериментів; 3) забезпечення держави безкоштовною робочою силою в’язнів радянських концтаборів.

Після проголошення в кінці 20-х рр. XX ст. політики “великого перелому”, розпочалась активна кампанія пошуку ворогів. Навесні

1928 р. інспіровано згадувану вище “Шахтинську справу” над технічною інтелігенцією. Наступний удар спрямовано проти української інтелігенції, яка брала активну участь в українізації, та українського селянства, незгодного з політикою колективізації.

Упродовж 20-х рр. більшовицька влада поступово позбавила трудящих виборчих прав. Наступним кроком влади стало створення законодавчої бази для проведення жорстокої репресивної політики. В Кримінальному кодексі 1927 р. більша частина статей була направлена на перетворення цілих прошарків суспільства на кримінальних злочинців. У наступні роки низка спеціальних законів, постанов та циркулярів радянського уряду законодавчо закріплювала найсуворіші міри в поводженні з явними та надуманими ворогами радянської влади: “куркулями”, терористами, шпигунами, саботажниками, “буржуазними націоналістами”, білогвардійцями, членами небільшовицьких партій, політичними опонентами, колишніми учасниками визвольних змагань, вихідцями з прошарків непролетарського походження та ін. Наприклад, згідно циркуляру Народного комісаріату юстиції від 5 вересня 1929 р. щодо “куркулів” і контрреволюціонерів дозволено застосовувати вищу міру покарання – розстріл. Наступні постанови уряду дозволили направляти засуджених “куркулів” у концтабори.

Важливим кроком сталінського режиму у боротьбі з опозицією в Україні стали репресії проти української національної інтелігенції як найбільш свідомої частини суспільства. “Особливу увагу” каральні органи приділяли тій частині української інтелігенції, яка брала участь у національно-визвольних змаганнях 1917-1921 рр. та українізації 20-х рр. Застосовуючи фізичний та психічний терор з арештованих “вбивались потрібні свідчення” про їх участь у міфічних антирадянських організаціях. Під тиском слідчих, не витримавши витончених тортур, заарештовані оговорювали себе та своїх знайомих, визнавали під час слідства та в ході показових процесів свою участь у неіснуючих антирадянських організаціях. Упродовж 1930-1941 рр. за неповними даними в Україні виявлено і розгромлено понад 100 антирадянських “організацій”, “центрів”, “блоків”, “повстанських груп”. Найвідомішими серед міфічних організацій були: “Спілка визволення України”, “Спілка української молоді”, “Український національний центр”, “Польська організація війська”, “Блок українських націоналістичних партій”,

”Всеукраїнський боротьбистський центр”, “Троцькістсько-націоналістичний блок” та ін. Тисячі невинних українських інтелігентів: науковців, письменників, митців, лікарів, інженерів ув’язнено чи розстріляно. В зв’язках з “Спілкою визволення України” звинувачено Українську автокефальну православну церкву, церкву розпущено, її ієрархів та сотні священників заслано у Сибір.

Українська наука та культура зазнали в 30-ті рр. нищівного удару. Майже 80 % української творчої інтелігенції ліквідовано. Саме тому 30-ті рр. в історії української культури називають періодом “розстріляного відродження”.

Каральні органи репресували керівництво та склад Всеукраїнської академії наук (ВУАН), спілок письменників, художників, композиторів України. Лише в ВУАН репресовано 250 науковців, з них 19 академіків. Найталановитіші постаті української культури М. Зеров, М. Бойчук, М. Хвильвий, Л. Курбас, М. Куліш та ін. були страчені. Режим знищив 89 українських письменників, 64 – заслано, 83 – виїхали за кордон. Наркомат освіти, обласні та районні управління освіти майже на 100 % “вичищено від ворогів” – “націоналістів” і “ворожих елементів”. З особливим запалом режим розправився з галицькою інтелігенцією, яка в 20-ті рр. повірила в політику українізації й прибула до УСРР, щоб взяти участь у національно-культурному відродженні.

Боротьба з опозицією в армії та інакомислячими вилілась у закон від 21 листопада 1929 р., згідно з яким громадяни СРСР, які перебували за кордоном і “перейшли в табір ворогів робітничого класу”, оголошувались поза законом. У разі їх виявлення за вироком суду їх майно підлягало конфіскації, а самі винуватці підлягали розстрілу упродовж 24 годин.

Одним з найжорстокіших сталінських законів був згадуваний вище “закон про п’ять колосків” від 7 серпня 1932 р. Навіть дітям за дрібну крадіжку з колгоспного поля давали не менше 8 років концтаборів. З особливою ретельністю він застосовувався в 1932-1933 роках, коли крадіжки колгоспного врожаю були єдиним шансом не вмерти від голоду.

20 липня 1934 р. Кримінальний кодекс УСРР доповнено статтями про зраду Батьківщини, за якими покаранням була страта. Наступним кроком посилення репресій став закон від 7 квітня 1935 р., який зменшив мінімальний вік кримінальної відповідальності до

12 років. Таким чином, діти з 12 років повністю відповідали за провини прописані у кримінальному законодавстві.

Новий етап у розгортанні репресій розпочався в 1934 р. В січні 1934 р. на XVII з'їзді ВКП(б) під час таємного голосування з висунення кандидатів на першу посаду в ЦК партії делегати не підтримали кандидатуру Й. Сталіна, натомість віддали перевагу С. Кірову. 1 грудня 1934 р. конкурента Й. Сталіна усунуто, С. Кірова вбито. Це вбивство послужило приводом до посилення репресій. У Кримінально-процесуальний кодекс негайно введено зміни. Справи проти звинувачених у підготовці чи здійсненні терористичних актів проти представників радянської влади розглядались у термін до 10 днів, з процесу виключались прокурор і адвокат, оскарження вироку чи подача клопотань про помилування заборонялися. Вирок у формі розстрілу виконувався негайно після оголошення присуду. Розглядала ці справи особлива нарада при НКВС.

25 вересня 1935 р. при НКВС створено суди-трійки, до складу яких входили перший секретар обкому партії, начальник обласного управління НКВС і обласний прокурор.

У 1937-1938 рр. репресії набули наймасштабніших розмірів. Нездарма, цей період радянської історії отримав назву доба “Великого терору”. Метою репресій було фізичне знищення всіх явних і уявних ворогів Й. Сталіна. Щоб стабілізувати становище в державі, зміцнити свою владу та підготувати країну до майбутньої війни треба було реорганізувати адміністративний апарат, створити атмосферу страху, знищити всіх незгідних та потенційно небезпечних особисто для Й. Сталіна осіб. Й. Сталін, як колишній революціонер та конспіратор, чудово розумів, що політичний тероризм знищив немало державних лідерів. Він панічно боявся, що один постріл випущений терористом, агентом іноземної держави чи просто невдоволеним може поставити хрест на його житті та владі. Тому, на думку Й. Сталіна, необхідно було знайти прихованих небезпечних ворогів. Ці пошуки мали бути масштабними та надзвичайно ретельними.

Після пленуму ЦК ВКП(б) у лютому-березні 1937 р. Й. Сталін заявив, що СРСР в небезпечному становищі через підступи саботажників, шпигунів і диверсантів. Реакцією на цю заяву стала так звана “велика чистка”. В 1937 р. партійні, державні та каральні органи фактично відмовились від юридично-формального забезпечення процесу репресій. “Велику чистку” ініціював наказ

керівника НКВС СРСР М. Єжова № 00447 від 30 липня 1937 р. “Про операцію по репресуванню колишніх куркулів, кримінальників та ін. антирадянських елементів”. За наказом обласні управління НКВС отримували рознарядку на проведення репресій за різними категоріями (негайний розстріл чи концтабори). При цьому ліміти часто збільшувались на прохання місцевих органів безпеки. Це в подальшому стане одним із приводів для репресій проти самих працівників держбезпеки, як головних винуватців “чисток”.

Загалом лише в 1937 р. підрозділи НКВС заарештували на Україні 159 573 особи. За політичним забарвленням заарештованих розділено на 4 підгрупи: 1) антирадянські партії та течії; 2) контрреволюційні націоналістичні організації; 3) національні лінії; 4) заарештовані за наказом НКВС № 00447. За характером злочинів заарештованих поділили на 2 групи: 1) шпигуни (на користь різних держав) і 2) контрреволюціонери (зрадники Батьківщини, терористи, диверсанти, шкідники, контрреволюційні повстанці, контрреволюційні агітатори, інші злочинці). За збільшеними на прохання наркома внутрішніх справ УРСР Ізраїля Леплевського лімітами в 1937 р. в республіці розстріляно 26 150 осіб, відправлено у концтабори – 37 600. І це без врахування позапланових репресій.

Вбачаючи у вищому військовому керівництві реальну загрозу, Й. Сталін розпорядився здійснити “чистку” в армії. Вона розпочалась у червні 1937 р. зі знищення заступника наркома оборони СРСР маршала М. Тухачевського. В Україні заарештовано та розстріляно командувачів Київського та Харківського військових округів Й. Якіра та І. Дубового. В 1937-1938 роках у Київському та Харківському військових округах загинули всі коменданти укріплених районів, 45 командирів стрілецьких з'єднань, усунуто та репресовано майже 3 тис. вищих офіцерів. Їх посади займали військові без належної освіти та досвіду, що стало однією з причин воєнної катастрофи Червоної армії в 1941 р.

Важливим елементом сталінської чистки 1937 р. стали репресії проти партійного та радянського керівництва УРСР і, навіть, каральних органів республіки. Причиною цього було те, що керівництво КП(б)У проявило консолідований опір репресіям та вказівкам Й. Сталіна. Навіть “вірний сталінець” П. Постишев став проявляти самостійність (переніс столицю з Харкова до Києва (1934 р.), носив українську вишиванку, проявляв інтерес до української

історії, виступив за продовження українізації (1935 р.). У березні 1937 р. П.Постишева усунули від влади (згодом розстріляли). Загалом весною 1937 р. в республіці замінено чи репресовано дві третини керівного партійного апарату обласного рівня та третину апарату районів. З літа 1937 р. до кінця 1938 р. заарештовано та знищено майже весь склад українського партійного керівництва й українського уряду. Їх посади зайняли молоді партійні функціонери з Росії або місцеві висуванці. Першим секретарем КП(б)У в січні 1938 р. призначено вірного сталінця М. Хрушова.

В кінці 1938 р. пік репресій було перейдено. В грудні М. Єжова усунуто з посади наркома внутрішніх справ, його місце зайняв Л. Берія. В березні 1939 р. відбувся XVIII з'їзд ВКП(б), на якому були присутні тільки 35 делегатів попереднього з'їзду (з 1966 осіб), а решта були репресовані. Опозиція Й. Сталіну в партії була повністю знищена.

Отже, упродовж кінця 20-х – 30-х рр. ХХ ст. кампанії репресій проти української еліти (партійно-державної, технічної, наукової, культурної, військової) тривали майже безперервно. Вони призвели до численних жертв та катастрофічного падіння її інтелектуального рівня. Рештки української еліти змушені були пристосовуватись до сталінського режиму, ховатись у тінь або активно підтримувати сталінізм.

Загалом в Україні у 1927-1938 роках за підрахунками демографа М. Маскудова репресовано близько 4,4 млн. осіб, тобто кожного десятого жителя УРСР. Більшість з них були українцями. Проте репресіям піддано також національні меншини: німців, татар, греків, поляків та ін.

Завдяки репресіям, терору та багатомільйонним жертвам Й. Сталіну та його оточенню вдалось зламати опір комуністичній політиці на Україні, вкоренити на українських теренах небачений у новітній історії тоталітарний режим.

Рекомендовані джерела та література

Джерела:

1. Голодовка : 1932–1933 роки на Переяславщині : свідчення / упоряд.: Ю. В. Авраменко, В. М. Гнатюк. – Переяслав-Хмельницький; Київ; Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000. – 445 с.

2. Голодомор 1932–1933 років в Україні : документи та матеріали / упоряд. Р. Я. Пиріг; НАН України. Ін-т історії України. – К. : Вид-дім Києво-Могилянська академія, 2007. – 1128 с.

3. Голодомор 1932-1933 років в Україні: злочин влади – трагедія народу : документи і матеріали / Державний комітет архівів України, Центральний державний архів громадських об'єднань України; кол. упоряд. : В. С. Лозицький (кер.) [та ін.]. – К. : Генеза, 2008. – 504 с.

4. Історія України: джерельний літопис / Упоряд. : В. І. Червінський, М. І. Обушний, Т. Ю. Горбань та ін.; за ред. В. І. Червінського та М. І. Обушного. – К. : ДП Дирекція ФВД. – 2008. – 800 с.

5. Історія України : хрестоматія : навч. посіб. – 2-ге вид., доповн. / Упоряд. : В. І. Гусев, Ю. О. Калінцев, Г. І. Сургай. – К. : Вищ. шк., 2005. – 415 с.

6. Командири великого голоду: поїздки В. Молотова і В. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ: 1932-1933 рр. / за ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К.: Генеза, 2001. – 399 с.

7. *Моцний А.* Страшна правда голодомору: спогади про голодомор 1932 – 1933 років). – Л.: Вид-во М. Коць; ТзОВ Дивосвіт, 2000. – 176 с.

8. Портрет темряви: свідчення, документи і матеріали: у 2 кн. / автор-упоряд. Яшук Петро). – К.: Вид-во Дивосвіт. 1999. – Кн. 1. – 707 с.: іл.; – Кн. 2. – 612 с.: іл.

9. Розсекречена пам'ять : Голодомор 1932-1933 років на Україні в документах ГПУ-НКВД. – К. : Вид-дім Києво-Могилянська академія, 2008. – 604 с. [64] арк. іл.

Література:

1. *Бойко О.* Історія України : навч. посіб. – 2-ге вид., доповн. – К. : Академія, 2002. – 656 с.

2. Голодомори в підрадянській Україні : праці членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні / редкол. : Веселова О. М. та ін. – Київ; Львів; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 2003. – 724 с.

3. Голод 1932-1933 років на Україні : причини та наслідки / Відп. ред. В. Литвин; голова ред. ради В. Смолій. – К. : Наукова думка, 2003. – 888 с.

4. *Гунчак Т.* Україна : перша половина ХХ століття : нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.

5. *Єфіменко Г. Г.* Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932-1938). – К., 2001. – 303 с.
6. Історія України / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гуржій та ін.; за ред. В. А. Смолія. – К. : Альтернативи, 1997. – 416 с.
7. *Касьянов Г.* Українська інтелігенція 1920 – 30-х років : соціальний портрет та історична доля / Г. Касьянов. – К. : Глобус, 1992. – 176 с.
8. *Конквест Р.* Жнива скорботи : Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест. – К. : Либідь, 1993. – 384 с. : іл.
9. *Куліш А.* Геноцид. Голодомор 1932–1933: причини, жертви, злочинці / А. Куліш. – Полтава, 2000. – 114 с.
10. *Кульчицький С. В.* Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид / С. В. Кульчицький. – К. : Інститут історії України НАН України, 2005. – 220 с.
11. *Кульчицький С.* Україна між двома війнами (1921-1939 рр.) / С. В. Кульчицький. – К. : Альтернативи, 1999. – 336 с.
12. *Литвин В.* Історія України : підручник / В. Литвин. – К. : Наукова думка, 2006. – 727 с.
12. *Лозицький В. С.* Бунтівник. Життя і смерть Миколи Хвильового : історико-біографічно-публіцистичний нарис / В. С. Лозицький. – К.: Генеза, 2009. – 120 с.
13. Новітня історія України : 1914 – 2008 рр. : навч. посіб. / К. К. Кондратюк, Г. А. Боднар, В. М. Качмар, В. Є. Голубко. – К. : Знання, 2011. – 535 с.
14. *Новохатько Л. М.* Проблеми соціально-економічного і культурного розвитку України в контексті національної політики (20 – 30-ті роки ХХ ст.) / Л. М. Новохатько. – К. : Стилос, 1998. – 320 с.
15. *Петров В.* Діячі української культури (1920-1940 рр.) – жертви більшовицького терору / Віктор Платонович Петров. – К. : Воскресіння, 1992. – 80 с.
16. *Пристайко В.* Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД / В. Пристайко, Ю. Шаповал. – К. : Вид-во УАДУ, 1996. – 335 с.
17. *Пристайко В.* Справа "Спілки визволення України" / В. І. Пристайко, Ю. І. Шаповал. – К. : Інтел, 1995. – 448 с.
18. *Рубльов О. С.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20 – 50-ті роки ХХ ст.) / О. С. Рубльов, Ю. А. Черченко. – К. : Наукова думка, 1994. – 350 с.
19. *Солдатенко В. Ф.* Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника / В. Ф. Солдатенко. – К. : Пошуково-видавниче агентство

"Книга пам'яті України", 2002. – 352 с.: іл.

20. Українізація 1920 – 30-х років : передумови, здобутки, уроки / Авт. кол.: В. М. Даниленко (кер. авт. кол.), Я. В. Верменич (заст. кер. авт. кол.), П. М. Бондарчук та ін. – К. : Інститут історії України, 2003. – 392 с.
21. *Шаповал Ю. І.* Всеволод Балицький: особа, час, оточення / Ю. І. Шаповал, В. А. Золотарьов. – К. : Стилос, 2002. – 468 с.
22. *Шаповал Ю.* ЧК – ГПУ – НКВД в Україні : особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К. : Абрис, 1997. – 605 с.
23. *Шаповал Ю.* Україна 20-50-х років: сторінки неписаної історії / Ю. Шаповал. – К. : Наук. думка, 1993. – 350 с.
24. *Шитюк М. М.* Еволюція репресивно-каральної системи в радянській Україні / М. М. Шитюк // Укр. іст. журн. – 2001. – № 3. – С. 128-142.
25. *Юнге М.* Как террор стал большим : секретный приказ № 00447 и технология его исполнения / М. Юнге, Р. Биннер. – М. : АИРО-XX, 2003. – 352 с.

Документи та матеріали

Уривок з доповідної записки голові ДПУ УСРР

В. А. Балицькому

1 грудня 1929 р.

Следствием по делу "СВУ" вполне установлено следующее.

1. "ЦЕЛЬ "СВУ" – свержение Советской власти и установление независимой демократической Украинской Народной Республики.

2. ПРОГРАММНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ

А. Критика советской системы.

а) Советская экономика и политика ведут к упадку страны.

б) Украина превращается в колонию России.

в) Общее понижение культурного уровня.

г) Село – объект для нажима Соввласти.

д) Живые силы страны требуют освобождения из-под власти коммунистических доктрин.

Б. Собственно программные положения.

а) Государственное устройство устанавливается на законодательном собрании.

б) Передача земли крестьянству за выкуп: возврат земель колхозов и совхозов бывшим владельцам.

в) Возвращение национализированных предприятий бывшим владельцам.

г) Полное восстановление частной собственности.

д) Никаких привилегий отдельным классам.

3. НАМЕЧЕНИЕ СОСТАВА БУДУЩЕГО ПРАВИТЕЛЬСТВА (Ефремов, Никовский, Чеховский, Матвиевич, Дурдуковский и Гермайзе)

4. ТАКТИКА И НАПРАВЛЕНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ “СВУ”

а) Организация нелегальных собраний, совещаний на основе строгой конспирации.

б) Систематическое ведение антисоветской агитации; распространение провокационных слухов.

в) Распространение среди широких масс контрреволюционной литературы.

г) Намерение террористической деятельности (“СУМ”).

д) Объединение националистических украинских элементов по профессиональному и производственному признаку в пятерки, кружки, группы, товарищества, общества и т. д.; использование для этой цели различных сфер культурной и общественной деятельности.

е) Широкое и всестороннее использование легальных возможностей для ведения антисоветской деятельности.

ж) Внедрение “своих” людей в советские учреждения, кооперативы, школы, печать и т. д. для борьбы с советскими и коммунистическими элементами внутри их.

з) Обработка молодежи в школах, вузах и кружках; создание из нее контрреволюционных групп и организаций.

и) Широкое использование автокефалии в целях организационной деятельности.

к) Саботирование советских мероприятий в области культурного и хозяйственного строительства.

л) Организованное строительство и саботаж.

м) Широкое использование всех легальных кафедр (церковь, печать, вузы) для агитации в более или менее открытой форме взглядов “СВУ”.

н) Связи с закордонной украинской эмиграцией.

о) Поддерживание связей с представителями иностранных государств.

п) Заседания с участием немецкого консула.

р) Контрразведывательная работа во враждебном лагере (сменовеховцы, ГПУ).

с) Сборы средств на различные антисоветские цели...

Начальник СО ГПУ УССР В. Горожанин.

Начальник 2-го отделения СО Б. Козельский.

Пристайко В., Шаповал Ю. Справа “Спілки визволення України” : невідомі документи і факти. Науково-документальне видання. – К., 1995. – С. 202-208.

Из специального зведения ДПУ Украины для ЦК КП(б)У про активні антирадянські прояви в Україні

9 березня 1930 р.

Шепетовский округ.

В г. Лабунь, Полонского района, антисоветский уголовный элемент организовал группу в 40 чел., вооруженную обрезками, охотничьими ружьями и топорами. Эта группа утром 8-го марта двинулась на районный центр Грицев, одновременно толпа в 400 чел. направилась к Грицевскому Райисполкому, причем со стороны выступавших производились выстрелы из обрезков и охотничьих ружей. Вооруженной группой убит один комсомолец, часть актива взята в качестве заложников.

Находящийся в это время в районе Грицевского Райисполкома кавалерийский отряд толпу рассеял, не применяя оружия. Устанавливается связь вооруженных групп этого района с Бердичевским округом.

В с. Котеленка толпа избивала 8 активистов, тяжело ранила уполномоченного РИКа, один комсомолец упорным преследованием толпы был загнан в реку, где утонул.

В с. Гитково оставшаяся часть актива толпой арестована в качестве заложников. От села посланы делегаты в районный центр с требованием освобождения арестованных.

В с. Малые-Мациевицы местные кулаки, при участии вооруженной группы из Полонского района, – повесили активиста.

В колонии Дерманка и селах Рьшовка, Хроли, Судемон, Конотоп, Цмовка и Рисовка – Судильковского района толпами, преимущественно женщин, избиваются активисты, сельсоветы бездействуют.

В ряде сёл Аннопольского района выступающими женщинами выбрасываются лозунги против колхозов, за перевыборы сельских советов; в с. Нараевке толпа женщин намеревалась 8-го марта выступить с демонстрацией под черным флагом.

В с. Иришки, Старо-Константиновского района, толпа обратила в бегство местный актив, один убит. Выступление здесь проходило под таким лозунгом: “Нам такой советской власти не нужно. Это не власть, а бандиты. Она нас ограбила и забрала все”.

Принимаются решительные меры к ликвидации выступления. На место мною выслан член Коллегии ГПУ УССР тов. Быстрых. Арестовано по округу за сутки 97 человек. Председатель Госполитуправления УССР

В. Балицкий

*ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20,
спр. 3195, арк. 2-3, 7.*

Виселення “куркулів” з України і Криму у 1930-1931 рр. (за даними І. І. Винниченка)

Регіон виселення	Кількість виселених родин	Регіон поселення	Кількість родин
УСРР	63 817	Північний край	19 658
		Далекий Схід	323
		Урал	32 127
		Західний Сибір	6 556
Кримська АСРР	4325	Східний Сибір	5 056
		Північний край	4 763
		Урал	2 772

Історія України : Хрестоматія : Навч. посіб. / Упоряд. : В. І. Гусев, Ю. О. Калінцев, Г. І. Сургай. – 2-ге вид., допов. – К. : Вища шк., 2005. – С. 226.

Уривок з листа до Г. І. Петровського слухачів Військово-повітряної академії РСЧА Я. Коркіна та О. Пахоленка про примусову колективізацію та розкуркулення селян у Новопсковському районі на Старобільщині

7 липня 1931 р.

Голові ЦБК УСРР т. Петровському.

Від слухачів Військово-Повітряної академії. м. Москва. Ленінградське шосе, буд. 26 Коркіна Якова та Пахоленка Омеляна.

Просимо Вас розібрати слідуючі явища, що межують із свавіллям, яке творять місцеві працівники Новопсковського р-ну Старобільського округу хут. Статівки і с. Лизівки.

1. Колективізація. Колективізовано до 85 %. Забезпеченість колгоспів продуктами недостатня. 10 % колгоспників зовсім не мають хліба (Білокуракіно) через поганий розподіл. Кооперація зовсім не забезпечує постачання колгоспів промтоварами. Надто велика нужда у взутті. В Статівці та Лизівці в колгоспах зовсім не ведеться підготовка до збирання урожаю.

Є ряд випадків насильницького залучення в колгосп, на випадок відмови йти у колгосп підводять під графу куркуля і розкуркулюють, забираючи все майно, і вивозять в “Ярки”.

Існує переконання, що залучити в колгосп можна лише силою. Наприклад, на зборах хут. Статівки актив заявив, що для залучення 15 чол. середняків і бідняків, що залишилися, в колгосп, необхідно 5 чол. вивезти у “Ярки”.

Викривлення лінії партії проводиться свідомо верхівкою колгоспів. Наприклад, голова колгоспу хут. Статівки Шандра Никанор А. заявляє: “Чи потрібні нам колгоспи?” “На нас партія жме і ми жmemo”.

Крім цього, правління колгоспу систематично пиячить, що ми самі бачили в дорозі, і коли приїхали в хутір, і там виявилася частина п'яних колгоспників. Про п'янки правління нам скаржилися колгоспниці-біднячки.

П'янство, залякування, погане виховання і забезпечення колгоспників є причиною небажання бідноти і середняків, які лишилися, вступати в колгосп, внаслідок чого вони йдуть на поводу куркульства і відбивають його настрої.

Укр. іст. журн. – 1992. – № 6. – С. 111.

Уривки зі свідчення Гончарова Романа Григоровича, 1922 року народження, жителя селища Понінка Полонського району на Хмельниччині про голод 1932-1933 років

...То в тридцять другому році там вже пішла красна мітла. Навіть у комині найшли макітру квасолі і ту забрали. Отаке щось зробили... А пісеньки були які:

*Тато – в созі, мама – в созі,
Діти плачуть на порозі,
А в колгоспі на воротях – серп і молот;
А у хаті – смерть і голод. Отакі "чудеса".
Тато в созі, мама в созі,
Діти плачуть на дорозі.
Нема хліба, нема сала –
Все совєцька власть забрала.
Це співають, або:
Ячмінь і овес забрав МТС,
А жито, пшеницю – за границю,
А ви, люди-дураки,
Їжте хопту й буряки.
Очеретом хата вкрита.
Зірка до дверей прибита.
І ні курки, ні свині –
Тільки Сталін на стіні.
Батьку Сталіне, дай мила,
Бо вже воші мають крила,
До Кремля вже долетять
І тебе, вождя, з'їдять.*

Людам дуже тяжко було, я вам скажу. Чим харчувалися? Там зілля називалося куряча лапка. Коріння біле таке, начебто куряча лапа. Його рвали. Лободу, молоду лободу рвали, варили. Пекли маторжаники з лободи і з просяної лузги. Гірчак їли. Тут гірчак – то водяний перець... На поле ходили – козелки збирали... Там сіяли сою. То ходили і шукали комірчин сої, що понаносили ховрашки. Тим і спасалися. На кукурудзянім полі нипали, просто шукали зернини якоїсь. Збирали бадилля кукурудзяне, а де який качан – то додому. Але вимерло багато. Дуже. Навіть було, що позаростали бур'яном вікна, позакривали.

І були такі нищі, що бачить: лежить безсилий, ще дихає, але він не в силі звестися, ні говорити, ні обізватися. А давай його на віз, щоб завтра за ним не повертатися, все одно він не живець, - і на кладовище, і все. Були і такі. Отаким давали півкіло хліба на день, щоб вони мали силу звозити мерців з села. Дітей тоді багато вимерло...

Портрет темряви. Свідчення, документи і матеріали у двох книгах. – Кн. 1-2 (Автор-упорядник Яцук Петро). – К., 1999. – С. 251-253.

Лист ЦК КП(б)У секретарям райкомів, уповноваженим обкомів

Грудень 1932 р.

1. З усіх колгоспів, які не виконали плану хлібозаготівель, протягом п'яти днів вивезти наявні колгоспні фонди, зокрема і насіннєвий, у рахунок виконання плану заготівель.
2. Усіх, хто опирається цій справі, у тому числі й комуністів, арештовувати й судити.

Історія України : Хрестоматія : Навч. посіб. / Упоряд. : В. І. Гусєв, Ю. О. Калінцев, Г. І. Сургай. – 2-ге вид., допов. – К. : Вища шк., 2005. – С. 228.

Оперативний бюлетень ДПУ УСРР щодо боротьби із "сільською контрреволюцією"

5 грудня 1932 р.

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

В ноябре с. г. в целях разгрома сельской контрреволюции, преодоления саботажа хлебозаготовок и прекращения расхищения и разбазаривания колхозного и государственного имущества, арестовано 8.881 человек, среди которых свыше 2.000 б[ывших] петлюровцев и махновцев.

В числе арестованных имеется:
Председателей колхозов – 311 ч.
Членов правлений – 702 ч.
Счетоводов и бухгалтеров – 127 ч.

Бригадиров – 125 ч.
Кладовщиков, завхозов и весовщ[иков] – 206 ч.
Прочих работников колхозов – 152 ч.
Рядовых колхозников – 314 ч.
Председателей сельсоветов – 31 ч.
Уполномоченых РПК – 13 ч.

Среди ликвидированных контрреволюционных и повстанческих группировок имеется 151 внутриколхозная группировка в 110 колхозах. Основной характер деятельности вскрытых и ликвидированных внутриколхозных группировок определяется следующим образом:

Разложение колхозов – в 61 случае
Разбазаривание хлеба – 55
Хищение хлеба – 60
Укрытие хлеба – 19
Агитация и противодействие хлебозаготовкам – 58
Безхозяйственность – 11
Самоснабжение – 11
Вредительство – 5
Зажим бедноты – 6

Следствие по ликвидированным в ноябре тек[ущего] года внутриколхозным делам показывает, что деятельность контрреволюционных и кулацких элементов в колхозах была направлена к срыву и саботажу хлебозаготовок и к развалу колхозов.

По нашим материалам зафиксированы следующие формы и методы деятельности контрреволюционных и кулацких элементов в колхозах:

1. Антисоветская агитация среди колхозной массы против хозяйственно политических кампаний, особенно хлебозаготовок, срыв собраний, посвященных хлебозаготовкам.
2. Подстрекательство колхозников к активному противодействию вывозу хлеба.
3. Организованное расхищение и разбазаривание хлеба.
4. Оттяжка здачи хлеба под различными предлогами (якобы отсутствие тягловой силы, оттяжка обмолота и пр.).
5. Оставление в отходах большого количества чистосортного зерна.

6. Организация подпольных зернохранилищ, закапывание хлеба в ямы.

7. Умышленное запутывание учета, ведение двойной отчетности – одна – для колхоза, где показывалась действительная наличность зерна, другая – где наличие зерна показывалось в значительно преуменьшенном виде...

Розсекречена пам'ять : Голодомор 1932-1933 років на Україні в документах ППУ-НКВД. – К. : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2008. – С. 357-358.

Постанова Касаційної колегії Верховного Суду УСРР про залишення в силі вироку про 10-річне ув'язнення селянки Н. М. Кліменко за мішок колосків

25 грудня 1932 р.
УХВАЛА

Іменем Української Соціалістичної Радянської Республіки Найвищий суд касаційній колегії кримінальних справ грудня 25 дня 1932 р. в складі голови Берновського, членів Тимошенка та Волдинера, доповідач – Тимошенко.

Розглянувши в порядку касаційному справу з вироком Дніпропетровського облсуду з 15 жовтня 1932 р. про Кліменко Настю Матвіївну, 55 років, селянку, міцну середнячку, засуджену за арт. 54 КК та за постановою ЦВК та РНК Союзу з 7.VIII. 1932 р. до позбавлення волі в далеких місцях ув'язнення на 10 років з конфіскацією майна, з обмеженням в правах на 5 років. За те, що вона займалася крадіжками з колгоспних ланів шляхом зрізання колосків, де її було затримано на місці крадіжки з одним лантухом колосків. Покликання касатора на зламання арт. 351 КПК уваги не заслуговує, тому то міра соцзахисту відповідає скоєному та соцнебезпеці засудженої. За розглядом справи в порядку арт. 346 КПК зауважено, що суд застосував до засудженої арт. 54 КК зайве, а її слід вважати лише за постановою ЦВК та РНК Союзу [РСР] з 7.VIII. 32 р. А тому, керуючись арт. 365-370, КПК ухвалив: каскаргу залишити без наслідків, а вирока – в силі.

Берновський, Тимошенко, Волдинер.

Укр. іст. журн. – 1989. – № 11. – С. 85.

**Уривок з листа начальника Харківського обласного відділу
ДПУ УСРР З. Кацнельсона голові ДПУ УСРР В. Балицькому
про поширення голоду в Харківській області**

5 червня 1933 р.

ПРЕДСЕДАТЕЛЮ ГПУ УСРР
тов. БАЛИЦЬКОМУ

ЛИЧНОЕ ПИСЬМО

Продовольственное положение по районам Харьковской области, и до того довольно тяжелое, за последнее время резко ухудшилось.

В результате этого мы имеем значительное усиление наплыва в город Харьков бездомного, беспризорного и нищенствующего элемента. Если за январь и февраль месяцы было подобрано в городе:

взрослых бездомных – 257 чел.

больных и инвалидов – 15 чел.

детей и подростков – 373 чел.

ИТОГО – 645 чел.

а за март-апрель, соответственно:

взрослых бездомных – 2.560 чел.

больных и инвалидов – 113 чел.

детей и подростков – 1.806 чел.

ИТОГО – 4.476 чел.

то в мае месяце уже подобрано:

взрослых бездомных – 4.439 чел.

больных и инвалидов – 585 чел.

детей и подростков – 6.378 чел.

ИТОГО – 11.402 чел.

и за 3 дня июня:

взрослых бездомных – 313 чел.

больных и инвалидов – 157 чел.

детей и подростков – 606 чел.

ИТОГО – 1.077 чел.

Все это только по городу, без учета вокзалов, откуда дети изымаются комиссией тов. БРОНЕВОГО, минуя милицию, и общее количество изъятых определяется в 10.000 человек.

Наряду с этим резко увеличилось количество обнаруживаемых и подбираемых на улицах г. Харькова трупов, умерших на почве голода, селян. Если за февраль было подобрано таких трупов – 431, за март – 689, за апрель – 477, то май дает

за первую декаду – 182 трупа,

за вторую – 300 трупов,

за третью – 510 трупов

ИТОГО – 992 трупа

и первые 3 дня июня дали 196 трупов.

Не лучшее положение наблюдается на селе: рост продзатруднений увеличивается с каждым днем, охватывая новые населенные пункты...

Особо поражены продзатруднениями Хорольский, Чутовский, Ново-Георгиевский, Полтавский, Кременчугский, Решетилковский, Красноградский, Кобелякский, Глобинский, Миропольский, Чугуевский и Ново-Санжарский районы, где заболевания и смертность на почве истощения начали принимать угрожающие размеры. Имеются села, где значительная часть взрослого населения разъехалась по различным городам в поисках заработка и хлеба, оставив детей на произвол судьбы.

В ряде сел указанных районов в подавляющем большинстве голодают колхозники и их семьи, среди них имеются много больных и опухших на почве недоедания, помощь коим в ряде случаев не оказывается из-за отсутствия каких бы то ни было продовольственных ресурсов. В связи с этим ежедневно умирает несколько человек. Основными продуктами питания пораженных продзатруднениями районах являются: собираемый на полях картофель, различные отбросы, шелуха, семена сорных растений и проч.

В некоторых же районах продуктом питания также служит мясо павших животных (свиней и лошадей), а в Ново-Санжарском, Кобелякском, Красноградском районах и ряде других зафиксированы случаи употребления в пищу мяса собак и кошек.

Наряду с этим также прогрессирует людоедство и трупоедство. Нередки случаи, когда оставшиеся в живых родители употребляют в пищу трупы умерших от истощения детей. Также имеется ряд фактов, когда на почве недоедания члены семьи убивают менее слабых, главным образом детей, употребляя мясо в

пищу. Для иллюстрации роста людоедства и трупоедства по районам области характерны такие данные:

на 1-е марта – 9 случаев;

на 1-е апреля – 58;

на 1-е мая – 132;

на 1-е июня – 221...

За последнее время очень развились кражи по селам. Колхозники крадут друг у друга коров, лошадей, а также различные продукты питания. Краденые коровы и лошади режутся на мясо...

Необходимо отметить, что смертность настолько приняла широкие размеры, что ряд сельсоветов прекратил регистрировать умерших.

Детская беспризорность растет с каждым днем. Дети бродят по селам и занимаются попрошайничеством. Ясли набиты до отказа, продовольствием не обеспечены, в ряде случаев дети голодают, употребляя в пищу всякие сурогаты. На этой почве отмечается большая заболеваемость детей и смертность.

По ряду сельсоветов целые семьи оставили села, выехали в близь расположенные города, где часть из них устроилась на работу, а некоторые занимаются попрошайничеством...

Вместе с тем участились случаи подбрасывания родителями своих детей возле учреждений в райцентре или прямо на улице. За последний месяц было подобрано и направлено в детские дома 657 беспризорных детей...

НАЧАЛЬНИК ХАРЬКОВСКОГО
ОБЛАСНОГО ОТДЕЛА ГПУ УСРР

КАНЦЕЛЬСОН

Розсекречена пам'ять : Голодомор 1932-1933 років на Україні в документах ГПУ-НКВД. – К. : Вид. дім "Киево-Могилянська академія", 2008. – С. 357-358.

Лист колгоспників с. Горби до ЦК ВКП(б)

1932 р.

Шановний тов. Сталін! Чи є закон радянської влади, щоб селянство сиділо голодне, так як ми, колгоспники, не маємо вже з 1.01.32 р. в своєму колгоспі ні фунта хліба. І зараз не тільки Горби, а взяти треба Глобинський і Семенівський райони, де поголовний голод серед народу. Ми, колгоспники, і вирішили спитати – що буде далі?

Постає питання. Як ми можемо будувати соціалістичне будівництво народного господарства, коли ми приречені на голодну смерть, бо ще до врожаю 4 місяці? Питаємо: за що ми билися на фронтах, за те, щоб сидіти голодними, щоб бачити, як вмирають діти в корчах голоду?

Історія України : Хрестоматія : Навч. посіб. / Упоряд. : В. І. Гусев, Ю. О. Калінцев, Г. І. Сургай. – 2-ге вид., допов. – К. : Вища шк., 2005. – С. 228.

Уривок поеми студента Григорія Бурика "Домовина"

Березень 1937 р.

XI

...Сердитий вітер скиглить в тузі
А з ним разом заплакали люди,
Що до кладбища купую йдуть.
За плечима у мішках несуть
Дітей своїх. Ті плачуть, б'ються
Із смертним криком мов сміються.
З дірок голівки висуюють
Одно за одним. Боже мій!
Зглянься батьку! Тож син твій.
Вони у тата хліб прохають
бо голод муче. Люд іде...
До гроба смерть усіх веде.

XII

Де може батько хліба взяти
Для себе і сім'ї його?
Куди піти хоч попрохати
Шматок черствий? Він свого
Життя не шкодить у блуканні
По селах. Там за річкою, в долині
Не раз доводилося спати
Бо гірко хліб чужий шукать.
Скрізь люди ходять помарнілі,
Шукають хліб. Не у хатині –
Сидять старі у сірячині

З нужди і праці зголоднілі
І смерть чекає всіх одна:
“Коли ж до нас прийде вона? ...”
Історія України : Хрестоматія : Навч. посіб. /
Упоряд. : В. І. Гусев, Ю. О. Калінцев, Г. І. Сургай. –
2-ге вид., допов. – К. : Вища шк., 2005. – С. 578-579.

Повідомлення ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У про смерть М. О. Скрипника

8 липня 1933р.

ЦК ВКП(б) извещает о смерти члена ЦК ВКП(б) т. Николая Алексеевича Скрипника, последовавшей в результате акта самоубийства.

Рассматривая акт самоубийства как акт малодушия, особенно недостойный члена ЦК ВКП(б), ЦК считает необходимым известить членов партии, что т. Скрипник пал жертвой тех буржуазно-националистических элементов, которые, прикрываясь своей формальной принадлежностью к партии, вошли к нему в доверие и использовали его имя для своих антисоветских националистических целей. Запутавшись в своих связях с ними, т. Скрипник допустил ряд политических ошибок, и, осознав эти ошибки, он не нашел в себе мужества большевистски преодолеть их на деле и пошел на акт самоубийства.

7 июля 1933 г. покончил жизнь самоубийством член ЦК и Политбюро ЦК КП(б)У тов. Николай Алексеевич Скрипник.

Будучи старым революционером и большевиком, имевшим большие заслуги перед революцией и рабочим классом, т. Скрипник совершил акт малодушия, недостойный всякого коммуниста и тем более члена ЦК. Причиной этого недопустимого акта является то, что за последние годы т. Скрипник, запутавшись в своих связях с украинскими буржуазно-националистическими элементами, имевшими партбилет в кармане, и не имея больше сил выбраться из этой паутины, стал жертвой этих контрреволюционных элементов и пошел на самоубийство.

ЦК КП(б)У.
Національні відносини в Україні у ХХ ст.
Збірн. док. і матер. – К., 1994. – С. 210-211.

Телеграма наркома внутрішніх справ СРСР Єжова № 11924 до НКВС УРСР від 4 липня 1937 р. про репресії проти “куркулів” і кримінальних злочинців

Усім нач. НКВС і нач. УНКВС країв та областей

З отриманням цього візьміть на облік усіх куркулів і кримінальників, що повернулися після відбуття покарання та втекли з таборів і осіли у Вашій області.

Усіх обрахованих куркулів і кримінальників розділіть на 2 категорії:

- 1) Найбільш ворожі елементи, що підлягають арешту та розстрілу в порядку адміністративного проведення їх справ через трійки.
- 2) Менш активні, але ворожі елементи, що підлягають висиланню в райони за вказівкою НКВС СРСР.

До 8/VII телеграфом надайте мені кількість осіб 1-ї та 2-ї категорій із визначенням окремо куркулів та кримінальників.

Щодо часу операції та порядку її проведення – вказівки дам додатково.

№ 266 Єжов
Вірно (підпис)

Укр. іст. журн. – 2006. – № 3. – С. 211.

Уривок телеграми Й. Сталіна парторганізаціям республік та областей про застосування фізичних методів впливу

1939 р.

“ЦК ВКП(б) пояснює, що застосування методів фізичного впливу у практиці НКВС, починаючи з 1937 р., було дозволено ЦК ВКП(б)... Відомо, що всі буржуазні розвідки застосовують методи фізичного впливу щодо представників соціалістичного пролетаріату... Виникає питання – чому соціалістичні органи державної безпеки мають бути гуманнішими щодо скажених агентів буржуазії та заклятих ворогів робітничого класу і колгоспників?

ЦК ВКП(б) вважає, що методи фізичного впливу повинні, як виняток, застосовуватися до відомих і запеклих ворогів народу і розглядатися як допустимий і правильний метод”.

Історія України : Хрестоматія : Навч. посіб. /
Упоряд. : В. І. Гусев, Ю. О. Калінцев, Г. І. Сургай. –
2-ге вид., допов. – К. : Вища шк., 2005. – С. 237-238.

Свідчення заступника наркома внутрішніх справ СРСР щодо методів фабрикації кримінальних справ

Слідчий апарат у всіх відділах НКВС було поділено на “слідчих-колольників”, “колольників” та “рядових”... “Слідчі-колольники” були дібрані зі скомпрометованих осіб. Вони безконтрольно застосовували биття арештованих, у найкоротші терміни добивалися “свідчень” та вміли грамотно, мальовничо складати протоколи. Кількість арештованих, котрі зізнавалися, день у день зростала. Тому потреба у слідчих, які вміли складати протоколи, була велика. “Слідчі-колольники” почали створювати при собі групи просто “колольників”. Ці групи посилалися в Лефортово, викликали арештованих та починали їх бити. Били доти, поки підслідні не давали згоду на свідчення.

Далі слідчий вів допит і замість протоколу складав нотатки. Після кількох таких допитів слідчий складав чернетку протоколу. Чернетку потім коригував начальник відповідного відділу, а від нього протокол, який ще не був підписаний, потрапляв на перегляд народному комісару Єжову та інколи мені.

У більшості випадків арештовані не погоджувалися з редакцією протоколу й заявляли, що на допиті цього не казали, та відмовлялися від підпису. Тому слідчі нагадували арештованим про “колольників”, і підслідний підписував протокол. Коли Єжов коригував і редагував протоколи, то в більшості випадків він на власні очі не бачив арештованих. А якщо й бачив, то це було під час короточасних обходів камер чи слідчих кабінетів.

При таких засобах слідства підказувалися прізвища. Дуже часто свідчення давали слідчі, а не підслідні. Чи знало про це керівництво наркомату – я та Єжов? Як реагували? Часто ніяк, а Єжов це навіть заохочував.

Історія України : Хрестоматія : Навч. посіб. / Упоряд. : В. І. Гусев, Ю. О. Калінцев, Г. І. Сургай. – 2-ге вид., допов. – К. : Вища шк., 2005. – С. 237.

Уривок з протоколу допиту засудженого в 1933 р. галичанина Чеховича М. Т. про обставини репресій проти нього

24 липня 1957 р.

... Вопрос: В ходе предварительного следствия в 1932-1933 гг. и в 1950 г. Вы давали показания о том, что состояли в антисоветской

«Украинской военной организации» (УВО). Чем объяснить, что Вы отрицаете свои прежние показания?

Ответ: Показания, данные мною на предварительном следствии в 1932-1933 гг. я целиком и полностью отрицаю. Ни в какой контрреволюционной организации я никогда не состоял...

Я коротко хочу рассказать, как велось следствие по моему делу.

Следствие длилось в течение девяти месяцев... Из девяти месяцев я находился четыре месяца в подвале, а также в одиночных камерах. Допросы проводились только в ночное время, затягивались на многие часы, днем спать не давали. Частые вызовы на допросы, а перед этим тщательные личные обыски со снятием всей одежды изматывали силы.

10 или 11 дней я находился в так называемом конвейере, когда следователи менялись и уходили отдыхать, а я и подобные мне лица продолжали оставаться на допросе.

Бывали случаи, когда длительное время мне не давали пищи, а следователь Бордон, зная, что я голоден, раскладывал передо мною пищу и ел, говоря, что если я подпишу нужные следствию данные, то он даст и мне пищи.

Я неоднократно показывал следователю устно, а также писал собственноручно, что никаких преступлений против Советского Союза не совершал, но он этих показаний не записывал, а написанные мною показания – рвал.

Следователь зачитывал мне какие-то показания моих сослуживцев или товарищей, также арестованных, о том, что якобы они являются участниками контрреволюционных организаций и утверждают, что и я являюсь членом этих же организаций. Я понимал, что это ложь и клевета или показания окончательно деморализованного лица, отрицал зачитанные мне показания, но это никогда ни фиксировалось и от меня по-прежнему требовались показания, угодные работникам следствия. Насколько было в моих силах, я сопротивлялся и не давал ложных показаний на себя и на других, но силы мои иссякали.

Неоднократно меня в ночное время внезапно выводили из камеры и говорили, что ведут на расстрел, однако потом возвращали обратно. Такие психологические эксперименты окончательно расслабили мою волю и я хотел одного – скорее бы любой ценой, но только конец, а не продолжение такого существования.

Вот при каких условиях и в таком состоянии я подписывал показания, которые от меня требовались...

Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20 – 50-ті роки ХХ ст.). – К. : Наукова думка, 1994. – С. 252-254.

Лист колгоспника Миколи Рєви⁴ до Й. Сталіна про голод 1933 р. на Україні

1 травня 1940 р.

Дорогой Иосиф Виссарионович!

... Ми, колхозники своей области и района не живем, а существуем, и существуем только для работы для государства, ну только не для себя, наше положение и з года в год делается все хуже и хуже, такой тяжелой жизни Украина не знала в истории своей жизни, наш колхозный народ оборван, босый и еще хуже всего, это наш народ голоден и до каких пор это будет, вы, даже правители не говорите правду... Черная реакция 1933 голодного года, когда люди ели кору из дерева, траву и даже своих детей, сотни тысяч людей умерло из голода и все это на глазах коммунистов, которые ездили в машинах через наши трупы и нагло хваля жизнь. Сами, конечно, были хорошей упитаности, как не стыдно было в наисвободнейшей в мире стране и такое творилось, народ умирает из голоду не потому, что неурожай, а потому, что у него хлеб был забран государством, и этот хлеб лежал на складах «Заготзерно», в элеваторах перегонялся на дурман-спирт, а люди умирали от голода в то время, когда вы, Иосиф Виссарионович и сами говорите, что человек – это есть самый ценный капитал и этот капитал из года в год превращается в навоз потому, что в 1933 г., когда народ голодный собирал зерна кукурузы возле склада «Заготзерно» на ст. Хорол, то его стреляли как собак, вызывали из города Хорол эскадрон конной милиции, которая как львы с обнаженными шашками гнали нас голодных, а

хлеб в складах был, было зерно, была мука, а люди умирали из голода, значит это было сделано от государства умышленно и государство об этом знало потому, что и в Москве немало наших земляков померло пухлых от голода и всех больших городах в результате осталось много пустых сел и хуторов. Для оставшихся в живых детей создали приюты, на 1941 год в нашей деревне пойдет в школу в первый класс только 3 души детей, вот что наделало в 1933 г., за смертность в 1933 г. сельсоветы справки не дает потому, что смертность в тот год составила столько, что за 50 лет не умерло столько людей, сколько в том году, кто остался в живых, перенеся такие трудности, то уже этот человек порченный потому, что я знаю сам по себе и все мы колхозники были пухлые, мы упали на ноги, пропала умственная способность, потеряли зрение на несколько %, нет здоровья, нет сил, общая слабость организма... Работаем мы здорово, не убранный не оставляем ничего, все работы поделаны, а хлеба нет и денег нет, да еще спасибо за налоги прямо невыносимые и еще приспособлены так, что равняется тому, что налог уплатить, что купить себе свободу потому, что не уплатишь – лишают свободы и продают твои злыдни и это я видел, как судили одного, который не уплатил налог и который уж не похож на человека, а какие-то мощи в лохмотье. Ну нет пощады никому, на что уже мясopоставка государству и то сам живешь и не съешь мяса в год и грамма, а в государство отдай так же и денежные налоги, которых нет наверное ни в одной стране мира такого издевательства с народа...

Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20 – 50-ті роки ХХ ст.). – К. : Наукова думка, 1994. – С. 573-575.

Хронологічна таблиця

Датування	Події
1	2
Грудень 1927 р.	XV з'їзд ВКП(б), відхід від НЕПу та перехід до планової економіки.
1928-1932 рр.	I п'ятирічний план розвитку економіки СРСР.
Весна 1928 р.	“Шахтинська справа”.
14 липня 1928 р.	Обрання С. Косіора першим секретарем ЦК КП(б)У.

⁴ Рева М. А., житель с. Хильківка Покровсько-Багачського району Полтавської області 1 травня 1940 р. написав листа в ЦК ВКП(б) Й. Сталіну, де докладно розповів про 1933 рік, вважаючи що “вождь народів” нічого про це не знає. М. Рєву засуджено до 6 років позбавлення волі.

1	2
1929 р.	Встановлення одноосібної влади Й. Сталіна в СРСР.
5 січня 1929 р.	Постанова ЦК ВКП(б) “Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву”.
9 травня 1929 р.	Постанова ЦК ВКП(б) “Про соціалістичне змагання фабрик і заводів”.
Січень 1930 р.	Постанова ЦК ВКП(б) “Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації”.
Зима 1930 р.	Перехід до політики суцільної колективізації сільського господарства.
2 березня 1930 р.	Публікація в газеті “Правда” статті Й. Сталіна “Запаморочення від успіхів”. Початок виходу селян із колгоспів.
Березень-квітень 1930 р.	Процес Співки визволення України (СВУ) у Харкові.
1932 р.	Початок ізотовського руху.
Весна 1932 – жовтень 1933 рр.	Штучний голодомор на Україні, геноцид українського народу.
Листопад 1932 р.	Постанови ЦК КП(б)У та уряду УСРР “Про заходи до посилення хлібозаготівель”. Початок штучного голодомору.
7 серпня 1932 р.	Постанова ЦВК і РНК СРСР “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суцільної (соціалістичної) власності” (“Закон про п’ять колосків”).
1 листопада 1932 р.	Початок роботи на Україні надзвичайної хлібозаготівельної комісії під керівництвом В. Молотова.
1933-1937 рр.	II п’ятирічний план розвитку економіки СРСР.
1 січня 1933 р.	Телеграма Й. Сталіна республіканським органам влади про необхідність добровільної здачі селянами державі вкраденого і прихованого хліба.
14 січня 1933 р.	Призначення П. Постишева секретарем ЦК КП(б)У.
13 травня 1933 р.	Самогубство М. Хвильового.
7 липня 1933 р.	Самогубство М. Скрипника.
Січень 1934 р.	XVII з’їзд ВКП(б), перемога кандидатури С. Кірова на посаду Першого секретаря ЦК ВКП(б).
21 січня 1934 р.	Ухвала про перенесення столиці УСРР з Харкова до Києва.
1 грудня 1934 р.	Вбивство С. Кірова. Початок ескалації репресій.

1	2
31 серпня 1935 р.	Рекорд О. Стаханова. Початок стахановського руху.
15 вересня 1935 р.	Започаткування діяльності судів-трійок при НКВС.
1936-1938 рр.	Доба “великого терору”.
Березень 1937 р.	Усунення від влади П. Постишева.
30 липня 1937 р.	Наказ наркома НКВС М. Єжова № 000447 “Про операцію по репресуванню колишніх куркулів, кримінальників та ін. антирадянських елементів”. Початок “великої чистки”.
27 січня 1938 р.	Призначення М. Хрущова першим секретарем ЦК КП(б)У.
1938-1942 рр.	III п’ятирічний план розвитку економіки СРСР.

Запитання і завдання. 1. Охарактеризуйте процес формування тоталітарного режиму в Україні у другій половині 20-х – 30-х роках ХХ ст. 2. Якими методами здійснювалась індустріалізація на території УСРР? 3. Проаналізуйте наслідки “індустріального штурму” кінця 20-х – 30-х рр. в Україні. 4. З якою метою впроваджено соціалістичні змагання та стахановський рух в народному господарстві УСРР? 5. Охарактеризуйте політику суцільної колективізації та “розкуркулення” в Україні в кінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. 6. З якою метою радянська влада проводила ліквідацію заможних селянських господарств? 7. Охарактеризуйте методи здійснення хлібозаготівель в Україні у 1932-1933 роках. 8. Визначте причини, масштаби та наслідки штучного голодомору 1932-1933 рр. в Україні. 9. Чому голодомор 1932-1933 рр. визнаний світовою громадськістю геноцидом українського народу? 10. Хто головний винуватець голодомору 1932-1933 рр. в Україні? 11. Поясніть значення терміну “розстріляне відродження”. 12. З якою метою комуністична партія на чолі з Й. Сталіним ініціювала масові репресії в Україні? 13. Які методи морального та фізичного тиску використовував радянський тоталітарний режим для придушення опозиції в Україні?

Тема 6

Радянсько-німецька війна: нацистська окупація і рух Опору. Визволення України

План

1. Місце України у планах нацистів.
2. Нацистський окупаційний режим.
3. Радянський партизанський рух на окупованій території України.
4. Збройна боротьба ОУН-УПА в 1941-1944 рр.
5. Визволення України.

Рекомендовані теми рефератів

1. Причини невдач Червоної армії в перші тижні війни.
2. Режим воєнного стану в СРСР та дії органів НКВС.
3. Роман Шухевич (Тарас Чупринка) – керівник УПА.
4. Польське питання в стратегії УПА.
5. Український колабораціонізм в роки Другої світової війни.
6. Сидір Ковпак та рейд “від Путивля до Карпат”.
7. Битва за Дніпро.

Тези відповіді

1. Місце України у планах нацистів. Ще напередодні Першої світової війни “сталевий король” Німеччини Август Тіссен зазначав: “Росія повинна віддати нам прибалтійські провінції, частину Польщі та Донецький басейн з Одесою, Кримом, Приазов’ям”. Поразка Німеччини у Першій світовій війні позбавила її завоювань, але думка про реванш, світове панування ніколи не полишала реакційні кола. Особливо ця тенденція посилилась з приходом до влади в Німеччині Гітлера та нацистської партії. Було створено два спеціальні бюро під керівництвом Розенберга та Ріббентропа, які займались вивченням та плануванням українського питання.

До липня 1941 р. спостерігалась невизначеність нацистської верхівки у ставленні до майбутнього України. Ще у липні 1940 р. А. Гітлер заявляв про можливість перетворення України на буферну державу, згодом говорив про німецькі адміністративні округи на її території. Лише перед початком війни з СРСР він схилився до думки про необхідність повної колонізації України. Думку фюрера

поділяли його найближчі соратники з середовища нацистської верхівки (Борман, Гімлер, Герінг та ін.).

Група впливових німецьких генералів та військових на чолі з міністром окупованих земель на Сході А. Розенбергом схилились до розчленування СРСР і створення напівсуверенних держав із забезпеченням впливів Німеччини на їх політику й економіку. Фактично мова йшла про майбутню незалежну Україну під протекторатом Німеччини. У пам’ятці Розенберга про майбутню окупацію Німеччиною Радянського Союзу від 2 квітня 1941 р. говорилося: “Дане державне утворення мало стати не тільки матеріальною базою, але й плацдармом для подальшої агресії”.

Третю впливову точку зору у ставленні до майбутніх окупованих східних території висловлювала частина верхівки вермахту (збройних сил Німеччини). Вона пропонували зберегти на руїнах СРСР “єдину та неподільну Росію” як майбутнього союзника Німеччини.

Але з початком війни проти Радянського Союзу над політичними розрахунками почали домінувати економічні інтереси Третього райху. Гітлерівський план “Ост” передбачав перетворення України на колонію, аграрно-сировинний придаток для Третього райху. Територія України розглядалась як життєвий простір для колонізації “арійської раси” – чистокровних германців. Місцеве населення: українці, росіяни, євреї підлягали витісненню чи, навіть, фізичному знищенню. У розроблених з наказу фюрера принципах німецької політики на Сході (1942 р.) зазначалось: “Ми завоювали неосяжні території на Сході щоб закріпитись тут на тисячоліття. Конкретно це означає: після перемоги німецької зброї на просторах від Карпат до Волги має розквітнути нова арійська імперія... Програма перебудови світу такого грандіозного розмаху вимагатиме не лише гігантських фізичних зусиль, а насамперед – граничної твердості духу. Саме тому не міністерським чиновникам, а білявим бестіям із чорного корпусу СС фюрер довірив створення передумов великого переселення нордичної раси – вивільнення життєвого простору. Отож найвищим обов’язком кожного з нас на Сході віднині буде масове знелюднення завойованих територій. Ви повинні убивати якомога більше й ефективніше винищувати тутешніх унтерменшів!”.

2. Нацистський окупаційний режим. Нацисти та їх союзники захопивши територію України дотримались формули усіх завойовників: “розділай і володарюй”. Вони поділили українські землі на чотири частини з різним державним та адміністративним підпорядкуванням. Закарпаття ще з 1939 р. залишалося у складі Угорщини. Території Чернівецької та Ізмаїльської областей загарбав союзник Німеччини – Румунія. Одещину, південні райони Вінницької, західні райони Миколаївської області, лівобережні райони Молдавії об’єднали в губернаторство “Трансністрія”. Таким чином, в складі Румунського Королівства опинилось три “українські” губернаторства: “Бессарабія”, “Буковина” і “Трансністрія”.

Західноукраїнські землі – Львівська, Дрогобицька, Станіславська та Тернопільська області, на правах окремого округу під назвою “Галичина”, включено до генерал-губернаторства, що охоплювало польські та українські землі з центром у Кракові. Чернігівська, Сумська, Харківська області, Донбас, територія Криму, як прифронтові райони, знаходились під владою військового командування. На інших окупованих територіях УРСР створювався райхскомісаріат “Україна” з центром у Рівне. На пост райхскомісара України призначено українофоба Еріха Коха. Загарбники ліквідували радянські і партійні органи влади, громадські організації. Було створено величезний адміністративний апарат.

Нацисти визнавали лише силові методи управління захопленими територіями, віддавали перевагу фізичному терору. Особливу загрозу для окупантів, на їх думку, становили комуністи, комсомольці, профспілкові, радянські працівники, тобто всі ті, хто сповідував і підтримував комуністичну ідеологію та сталінський режим. На окупованій території України залишились 113 тис. комуністів. Частина з них не витримала страху і зареєструвалась в каральних органах, частина – стали колаборантами та зрадниками. З їх допомогою в перші місяці війни гестапо виявляло та знищувало комуністичне підпілля. Передусім, репресіям піддано політичних ворогів Райху – комуністів, комсомольців, радянських та профспілкових активістів, депутатів, працівників НКВС, євреїв та циган. Встановлено інститут заручництва. За акції опору окупантам заручників привселюдно розстрілювали сотнями, а в деяких випадках і тисячами.

З метою утримання в покорі місцевого населення, боротьби з рухом Опору та реалізації загарбницьких планів німецька, румунська та угорська адміністрації створили розгалужену мережу каральних і розвідувальних органів.

З перших днів окупації нова влада запроваджувала так званий “новий порядок”. За порушення комендантської години, невиконання офіційних розпоряджень, саботаж, підпали, кримінальні та інші злочини порушники підлягали негайному розстрілу. Окупанти штучно створювали у містах голод, щоб зменшити опір населення та його чисельність. Медичне обслуговування українського населення зведено до мінімуму. Систему освіти згорнуто відповідно до вказівок Гітлера. Фюрер вважав, що слов’янським народам, зокрема українцям, достатньо знати грамоту, щоб вміти читати розпорядження німців, рахувати до десяти та знати правила вуличного руху. Тому, нацисти дали дозвіл лише на функціонування початкової школи, а більшість вчителів та викладачів стали безробітними чи працювали чорноробами.

Нацисти відродили систему рабсько-кріпацької праці для місцевого населення. З цією метою запроваджено обов’язкову трудову повинність. Через мережу бірж праці, де відбувалась обов’язкова реєстрація всього працездатного населення, бюро з набору робочої сили для Німеччини відбувався контроль всіх наявних трудових ресурсів. У нацистське рабство насильно було відправлено з України 2,3 мільйона молодих працездатних людей, що становило 80 % усіх депортованих з СРСР в Третій райх.

Окупаційні власті мали виконати програму економічного пограбування України. До Німеччини вивозилась сировина, метали, устаткування, продовольство, твори мистецтва, музейні експонати, українські чорноземи. Нацистське керівництво розпочало колонізацію українських земель німецькими колоністами.

В містах окупаційна влада силою виселяла місцеве населення з цілих кварталів. Вхід до клубів, театрів, ресторанів, готелів, парків, стадіонів та інших громадських місць, користування громадським транспортом дозволялось лише німцям. За вхід у заборонені зони, приховування євреїв та інших “ворожих елементів” покаранням був розстріл.

У нацистів не існувало жодних норм моралі. Всього в Україні було вбито й замучено 3,9 млн. цивільного населення, понад 1,3 млн.

військовополонених. На українських землях функціонували 150 концентраційних таборів. Їх називали “фабриками смерті”. Найбільшими серед них були Дарницька (Київ), Львівська, Уманська, Житомирська, Кам’янець-Подільська.

Жорстокий терор щодо мирного населення мав забезпечити придушення будь-якого опору окупаційним властям, а також виконання плану “Ост”: звільнення території та передачу кращих земель німецьким колоністам (Декрет “Нахт унд Небель ” (ніч і туман).

Для завоювання часткового авторитету населення на окупованих територіях нацистська адміністрація здійснювала відмінну від більшовиків релігійну політику. Позицію нацистів щодо християнства можна проілюструвати словами одного з чільних діячів Третього райху М. Бормана: “Націонал-соціалістичні і християнські ідеї несумісні... Якщо в майбутньому наша молодь нічого не буде знати про християнство, доктрини якого багато в чому поступаються нашим, християнство зникне само собою”. Християнство нацисти трактували як релігію слабких і принижених, єврейську за походженням і небезпечну для Райху. На практиці вони приступили до створення нової неоязичницької релігії, в якій Адольф Гітлер проголошувався новим месією, який спасе світ від неповноцінних рас.

Стратегія окупаційної влади на українських теренах полягала у підтримці релігійного руху як ворожого щодо комуністичної ідеології, встановленні контролю над діяльністю релігійних організацій, руйнації традиційних релігійних структур, їх розколі та дробленні, використанні релігійних організацій в інтересах Третього райху, поступовій примусовій заміні християнської віри нехристиянськими язичницькими культами. Нацисти дали дозвіл на відновлення Української автокефальної церкви й Автономної православної церкви, проте на практиці прагнули зіштовхнути їх у протистоянні та не допустити об’єднання і створення самостійної Київської митрополії.

На підконтрольних румунській окупаційній владі українських територіях відбувалась насильна румунізація населення. У громадських місцях всі жителі мали розмовляти румунською мовою, румунізовано школи. За румунським зразком змінювались прізвища, назви населених пунктів.

На захоплених нацистами українських теренах, як і в кожній окупованій ними країні, існував колабораціонізм (добровільна співпраця з окупантами). Його причини найрізноманітніші: образа на попередню владу та бажання помститись її колишнім представникам, безвихідь становища, бажання здобути владу, роботу, соціальну допомогу, уникнути голоду, страх перед репресіями окупантів, політичні мотиви тощо. Найпоширенішими формами колабораціонізму були служба у створених окупаційною владою охоронних, поліційних, військових та інших збройних формуваннях, що вели боротьбу з партизанським і підпільним рухом, а також виконання функцій інформаторів, глав низових адміністрацій і т. п.

Радянська історіографія з особливою гостротою демонструвала прихильність до окупаційної влади українців-галичан. Насправді, в Генеральному Губернаторстві в лавах українських колаборантських військових формувань і органах місцевої влади був великий відсоток національно свідомих українців. Найголовнішим мотивом вступу українців на службу до німців було прагнення здобути хоча б мінімальну владу (якої до того поляки не давали) та помститися полякам і комуністам за довгі роки приниження і образ. До того ж, на початках окупаційна влада асоціювалась з відносно демократичною і культурною владою австрійців в Галичині до 1918 р. (чимало галицьких українців вільно володіли німецькою мовою, навчались у німецькомовних навчальних закладах чи служили в австро-угорському війську). Крім того, найвпливовіша політична сила краю – ОУН відкрито та свідомо йшла на співпрацю з німцями, намагаючись з їх допомогою озброїти та вишколити свої збройні формування, які б можна було використати для утвердження незалежності України. Дана співпраця була винятково тактичною для боротьби проти спільного ворога – СРСР, а після масових арештів оунівців наприкінці 1941 р. – зведена до мінімуму.

В середовищі української допоміжної поліції було чимало представників з кримінальним минулим. Вони без особливих вмовлянь відверто співпрацювали з окупантами, використовувались для екзекуцій та каральних акцій.

Українське селянство переважно з ненавистю ставилось до окупаційної влади, оскільки найбільше потерпало від конфіскацій

сільськогосподарських продуктів та різноманітних каральних акцій, примусових робіт, вуличних облав з подальшим вивезенням на роботу до Райху. Натомість, значна частина інтелігенції незалежно від національного походження свідомо співпрацювала з німцями, намагалась нав'язати з ними товариські взаємини. В середовищі в'їтів, бургомістрів, солтисів було чимало осіб, які заповідливо виконували вказівки нацистів, були відвертими запроданцями та прислужниками.

3. Радянський партизанський рух на окупованій території України. На початку 30-х рр. ХХ ст. генштабом Червоної армії було розроблено план відбиття зовнішньої агресії, який передбачав організацію партизанської боротьби на окупованій ворогом території. Відповідно до плану здійснювалась широкомасштабна підготовка до партизанської війни. Вона включала: створення законспірованої, добре підготовленої агентурної мережі в західних районах СРСР, формування партизанських загонів і груп, проведення спеціальної підготовки з організації та ведення партизанської війни, відпрацювання тактики партизан у боротьбі з ворожими диверсантами під час спеціальних та загальновійськових навчань. Проте, в другій половині 30-х рр. ситуація з підготовкою партизанської війни кардинально змінилась. Сталінське керівництво вирішило вести майбутню війну на ворожій території, тому не подбало про підготовку організаторів підпілля та партизанської боротьби. Вагомою причиною помилок та недоліків в організації партизанської боротьби на початковому етапі німецько-радянської війни були сталінські політичні репресії проти комскладу Червоної армії напередодні війни. У шпигунстві, зв'язках з ворогами народу звинувачено та засуджено тисячі знавців теорії та тактики ведення партизанської війни. Наявні у прикордонних районах запаси зброї, амуніції, продовольства були розукомплектовані.

На початку радянсько-німецької війни на окупованій території України практично не було радянського руху Опору. 18 липня 1941 р. Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову "Про організацію боротьби в тилу німецьких військ". У ній, зокрема, підкреслювалось, що підпілля та партизанська боротьба повинні отримати розмах безпосередньої, широкої та героїчної підтримки Червоної армії, що боролась на фронті з гітлерівським фашизмом.

При відступі радянська влада часто залишала групи солдатів Червоної армії та партійних активістів для ведення партизанської діяльності, інших закидали на окуповані землі десантом. Ця робота велась поспішно і не завжди кваліфіковано. На окупованій території України залишено 3500 груп для партизанської та диверсійної роботи. Передбачалось, що мережа загонів, диверсійних груп, підпільних організацій охопить усю Україну. Але вже в перші тижні окупаційні власті виявили та знищили сотні невідготованих для підпільної роботи організацій та груп, запаси зброї, продовольства. На відміну від радянської сторони, нацисти ще до вторгнення у СРСР готувалися до ліквідації руху Опору в своєму тилу. В перші місяці війни загинуло, було ув'язнено у концтаборах близько 30 тис. партизан та підпільників. На червень 1942 р. з 3500 груп діяли лише 22 загони, що нараховували понад 3 тис. чол., решта були розгромлені або розпалися. Підпільний рух також не мав успіху. Із залишених 685 підпільних партійних органів діяло лише 223.

На відміну від партизанів підпільники вели боротьбу з ворогом таємно, ретельно конспіруючись. Їх головним завданням був зрив заходів окупаційної адміністрації. Діяльність підпільників мала більш політичний і менш військовий характер. Серед основних завдань комуністичного підпілля було: знищення німецьких військовослужбовців та їх місцевих спільників, збір розвідувальної інформації, випуск та розповсюдження агітаційних листівок, терористичні акти, саботаж, диверсії, зрив вивозу до Райху людей, матеріальних та культурних цінностей, визволення радянських військовополонених, випуск фальшивих документів та ін. Чимало підпільників проникали в апарат окупаційної влади щоб здобувати розвідувальну інформацію, організувати саботажі та диверсії.

Посиленню партизанського руху на Україні сприяла перемога Червоної армії під Москвою, діяльність комуністичної партії та "новий нацистський порядок". Зростання кількості та чисельності партизанських груп та загонів спричинили каральні акції нацистів. Жорстока політика окупантів породила кризу у відносинах між ними та тими верствами українського суспільства, які в 1941-1942 роках лояльно ставились до Третього райху. Активна частина населення, переважно молодь, намагалась помститись нацистам за вчинені ними звірства, втікала у важкодоступну місцевість (великі ліси,

болота, гори, катакомби), озброювалась і чинила саботаж, диверсії та збройні напади на органи влади окупантів.

В організації партизанського руху важливу роль відіграли кадрові військові – офіцери та бійці, які виходили з оточення чи втікали з полону і приєднувались до партизанських загонів. Свій бойовий досвід вони втілювали в організації бойових дій проти переважаючих сил окупантів.

Важливим джерелом поповнення партизанських загонів найбільш кваліфікованим персоналом була "велика земля". Через лінію фронту літаками в партизанські загони переправляли кадрових військових, політпрацівників, радистів, підривників, розвідників. У тил ворогу закидали цілі організаторські групи, на базі яких виникали партизанські загони та з'єднання.

У бойовій діяльності партизани намагалися вирішити наступні завдання: розгром гарнізонів, штабів, установ, загонів військ противника; вбивство офіцерів і солдатів, які рухались окремо, охорони складів, транспортів, команд і агентів, які вилучали у селян сільськогосподарську продукцію, худобу та майно; захоплення і руйнування залізничних комунікацій, станцій; знищення складів і баз зі зброєю, технікою, боєприпасами, продовольством, паливом та іншим майном, гаражів та ремонтних майстерень; напади на аеродроми нацистів зі знищенням їх особового складу, літаків та матеріально-технічної бази.

Розвідувальна діяльність була важливим напрямком партизанського руху. Партизани інформували військове командування Червоної армії про розташування, чисельність, пересування противника, його озброєння та бойовий дух. Для цього захоплювались полонені, документи, листування, велось постійне спостереження за ворогом, допитувались місцеве населення та перебіжчики.

Партизанські загони часто були рухливими і тому невловимими для ворога. Найчастіше вони робили раптові напади на невеликі колони й гарнізони, діяли із засідки, проводили диверсії, знищували комунікації окупантів і так же раптово відступали. Переважно партизани здійснювали напади вночі, не вплутувались у затажні бої з противником. Своїми діями партизани тримали в стані напруги окупаційні війська, підривали їх моральний дух,

вимотували їх сили, давали місцевому населенню надію на повернення радянської влади.

Тривалий час партизанські загони не мали єдиного керівництва. Це створювало проблеми з координуванням партизанських дій. 30 травня 1942 р. при Ставці Верховного Головнокомандування Червоної армії створено Центральний штаб партизанського руху. У червні 1942 р. сформовано Український штаб партизанського руху (УШПР), який очолив Тимофій Строчак. Керівництво СРСР, і зокрема, особисто Й. Сталін, розглядали партизанську боротьбу в німецькому тилу як важливий чинник допомоги фронту. Сталін називав партизанський рух "вирішальною умовою перемоги над ворогом".

Маючи підтримку місцевого населення, знання місцевості, матеріальну підтримку та координацію дій з "великої землі", партизанський рух стає інтенсивним. Окремі загони зливаються у партизанські з'єднання. Важливим тактичним прийомом партизанської тактики стали рейди великих з'єднань у тилу ворога. Наприкінці 1942 р. в тилу ворога діяли рейдові з'єднання С. Ковпака, О. Федорова, М. Наумова, Я. Мельника, О. Сабурова, М. Попудренка та ін. Їх раптові напади навіть на великі військові об'єкти були досить ефективними, сіяли паніку та дезорганізацію у ворожих лавах. Важливим досягненням взаємодії партизанів і підпільників були території, так звані партизанські краї (зони), де окупаційні власті були практично безсилим, бо повністю контролювались повстанцями.

Ще одним важливим завданням партизанських рейдів була боротьба з впливами українських націоналістів та польським рухом Опору. Часто діяльність червоних партизан мала підкреслено демонстративний характер. Щоб засвідчити радянську присутність на певних територіях партизани здійснювали декілька нападів на окупаційні війська, адміністративні центри та комунікації, а згодом відходили вглиб лісів. Натомість місцеве населення великою ціною розплачувалось за такі "героїчні дії" під час каральних акцій.

Велика активність партизанського руху спостерігалась під час Курської битви в 1943 р. (так звана "рейкова війна"). Стратегічне значення мав Карпатський рейд з'єднання С. Ковпака. Під час підготовки та проведення стратегічних наступальних операцій Червоної армії в 1943-1944 роках партизани надавали фронтовим

частинам неоціненну допомогу: здобували розвідувальну інформацію, нищили комунікації ворога та його тилові гарнізони, зривали плани німецького командування з постачання та перегрупування сил. Часто партизанам ставились такі завдання, які перевищували їх реальні можливості. Це призводило до суттєвих втрат серед особового складу партизанських загонів.

На завершальному етапі визволення України (січень-серпень 1944 р.) у зв'язку зі звільненням більшої частини території, основна маса партизанських загонів і з'єднань були розформовані. За цей період партизани підірвали 1015 ешелонів ворога, зруйнували 464 залізничні та шосейні мости, розгромили 52 гарнізони і штаби, вбили або поранили понад 120 тис. чол. Як зазначав відомий німецький полковник Г. Гудеріан: "дії партизанів наприкінці війни особливо активізувалися й охоплювали всі райони бойових дій. Це примушувало використовувати для боротьби з партизанами цілі з'єднання, які були вкрай необхідні на фронті".

За підрахунками сучасних істориків у партизанських загонах налічувалося 180-220 тис. чоловік, з них 30 % загинули. 29 партизанів нагороджено званням Героя Радянського Союзу.

4. Збройна боротьба ОУН-УПА в 1941-1944 роках. Ще до вторгнення німецьких військ на територію СРСР український націоналістичний рух був розколотий. У 1938 р. в Голандії вбито керівника ОУН Євгена Коновальця. У серпні 1939 р. в Римі відбувся Другий Великий збір ОУН, де лідером організації обрано Андрія Мельника. Молоді радикали не погодилися з цим рішенням, у лютому 1940 р. в Кракові скликали власну конференцію, на якій сформували Революційний провід ОУН на чолі з Степаном Бандерою. З цього часу почалось існування двох націоналістичних організацій – ОУН-Б (революційна, або бандерівська) та ОУН-М (мельниківська). Між фракціями склалися напружені стосунки, які подекуди переростали у міжособну війну. Ця обставина відволікала сили ОУН від боротьби за спільну мету – незалежність України.

Напередодні та у перші дні німецько-радянської війни ОУН поклала певні надії на Німеччину як на союзника у боротьбі проти більшовизму. Керівництво організації вважало, що більшовизм є спільним ворогом як для ОУН, так і для націонал-соціалістів, а тому їх мета співпадає. Нацистське керівництво Німеччини, відкидаючи ідею української державності, разом з тим погоджувалося на

співпрацю з ОУН. За допомогою німецького командування ОУН-Б сформувала Легіон українських націоналістів чисельністю 600 чол., який мав два підрозділи "Нахтігаль". Крім того, ще раніше створено військову частину "Роланд". Німці намагались використати особовий склад Легіону для проведення диверсійних операцій на радянській території. Зі свого боку, ОУН-Б у цих військових частинах вбачала ядро майбутньої української армії та засіб поширення впливу "бандерівців".

Уже перші дні війни засвідчили безпідставність надій на досягнення бодай обмеженої незалежності з допомогою Німеччини. 30 червня 1941 р., після відступу радянських військ зі Львова, в місті з допомогою "Нахтігаль" у приміщенні товариства "Просвіта" скликано Українські національні збори, які ухвалили "Акт відновлення Української Держави". Було сформовано національний уряд (Українське державне управління), прем'єром якого став провідний діяч ОУН Ярослав Стецько. "Акт відновлення Української Держави" та благословення митрополита Андрія Шептицького були широко оприлюднені, зокрема по радіо на хвилях Львівської радіостанції, що тоді була в руках названої підпільної організації.

Німецьке командування зреагувало на "Акт" згідно з політичною програмою для Східної Європи, в якій зроблено акцент на доцільності здобуття нових колоній для німецького Райху, нещадній економічній експлуатації українських земель. Виходячи зі своїх планів, нацисти унеможливили діяльність українського уряду й інтернували прем'єра. 15 вересня 1941 р., після невдалих переговорів про відкликання "Акту", його ініціаторів С. Бандеру, Я. Стецька та деяких членів уряду заарештовано. Тоді ж окупанти затримали 300 членів ОУН (15 діячів розстріляли, решту – ув'язнили в концентраційних таборах). Двох братів С. Бандери знищено в концтаборі Освенціма. Ці репресії вплинули на настрої в батальйонах "Роланд" та "Нахтігаль", вони відмовилися виконувати німецькі накази та були розформовані. ОУН перейшла до підготовки власних збройних сил для боротьби з окупантами, розширення підпільної мережі. Незважаючи на перший удар з боку нацистів, сили українського самостійницького табору діяли послідовно, згідно з власними планами. Поруч з передовими німецькими військовими частинами, а то й випереджуючи їх, просувалися на схід, так звані, "похідні групи" українських націоналістів. Повні запалу та надії

вони поспішали на центральну- та східноукраїнські землі, щоб допомогти українцям відбудувати незалежне державне життя. Найактивніше співпрацювали з членами похідних груп глибоко розчаровані у радянській владі представники місцевої інтелігенції та селянство. Групи “бандерівців” та “мельниківців” були організовані задалегідь, кожна з них отримала визначений район для проведення діяльності. Крім того, значна кількість молодого українського активу прибула на Наддніпрянщину в якості перекладачів при німецьких фронтових частинах.

Підпільні оунівські організації були створені в багатьох містах України й Криму. Вони вели боротьбу під гаслами: “Смерть Гітлеру! Смерть Сталіну! Радянська влада – без більшовиків”. Не маючи підтримки із-за лінії фронту, спираючись виключно на місцеве населення, оунівці ретельно готувалися до розгортання масових збройних акцій, створили декілька шкіл з підготовки молодших командирів, накопичували запаси зброї та спорядження для майбутнього повстання.

На зламі 1941-1942 рр. нацистські органи безпеки були впевнені, що крім ОУН-Б на Україні не існує жодної організації опору, яка б могла становити серйозну небезпеку для Райху. Під впливом оунівців знаходилась українська міліція та допоміжна поліція майже на всій території України.

Упродовж незначного відрізка часу ОУН перейшла від співпраці з Німеччиною до боротьби з нею. У 1941 р. – на початку 1942 р. від куль оунівців загинули сотні німецьких офіцерів та солдатів, представників окупаційної адміністрації, нацистських попіхачів.

У листопаді 1941 р. нацистські каральні органи одержали наказ арештувати та знищити всіх керівників і членів оунівського підпілля. Багато оунівських організацій у кінці 1941 – на початку 1942 р. було розгромлено. Зокрема, лише у Києві нацисти знищили 300 оунівців. Серед страчених у Бабиному Яру була відома поетеса – Олена Теліга.

Незважаючи на важкі удари, оунівці втягували в свої організації нових членів, продовжували антинацистську боротьбу до останніх днів окупації.

У другій половині 1942 р. підпільно-партизанська діяльність ОУН-Б активізувалася. Вона була викликана звірячою політикою

німецьких окупантів, прикладом якої були знищення жителів села Кортеліси на Ковельщині, масові розстріли в Цунамі й Клобучині на Волині та багатьох інших місцевостях.

У відповідь на репресії українське населення організовувало відділи самооборони, які діяли не тільки проти німців, але й проти червоних партизан та польських військових формувань, які знищували українське населення. Влітку 1942 р. обидві гілки ОУН скерували у партизанські загони значну частину своїх військових кадрів. У лісах повставали табори, в яких проводився регулярний військовий вишкіл українських партизан. Якщо ще в квітні 1942 р. (Друга конференція ОУН-Б) в націоналістичному середовищі домінували пасивні методи антинацистського руху опору: усна агітація, пропаганда ідей національного визволення, критика окупаційної влади на сторінках оунівських часописів, то з грудня 1942 р. розпочинається масова збройна боротьба проти окупантів.

Із лав ОУН під керівництвом полковника А. Мельника повстали загони під керівництвом Блакитного на південній Крем'яничині, Білого на Володимирщині, Волинця на Рівенщині. Із лав ОУН-Б перші самооборонні відділи організували Сергій Качинський (псевдо “Остап”), Василь Івахів (“Сом”, “Сонар”). З них восени 1942 р. створено Першу сотню УПА, якою командував Іван Перегійняк (“Довбушка”, “Коробка”). Загони з подібною назвою існували також в Пустомитівських лісах і на Крем'яничині. Усі ці сотні називали себе УПА⁵. На Поліссі існували також збройні відділи під командуванням отамана Тараса Бульби-Боровця. Він прибув на Волинь у 1940 р. щоб організувати рух проти більшовиків, а коли вибухнула радянсько-німецька війна – організував військову формуцію “Поліська Січ” на Східному Поліссі.

Таким чином, восени 1942 р. існували три різні українські військово-повстанські формації націоналістичного спрямування, між якими велись переговори про об'єднання в одну Українську повстанську армію. Але ці переговори не дали бажаних результатів, тому сильніша група провела об'єднання силою. У серпні 1943 курінь УПА з групи “Заграва” - “Дорош” перебрав групу УПА

⁵ До 1947 р. назва УПА розшифровувалась як “Українська повстанча армія”.

отамана Тараса Бульби без жодного пострілу. Роззброєно повстанські формації ОУН під керівництвом полковника Мельника.

У червні 1943 р. відбувся Третій надзвичайний великий збір ОУН-Б. Він виробив соціально-економічну платформу організації, яка передбачала безкоштовну передачу землі селянам, свободу вибору форм господарювання. У майбутній Українській державі проголошувалась рівність у правах та обов'язках всіх громадян, незалежно від їх національності, визнавалось право на існування інших політичних течій та партій. ОУН-Б розгорнула роз'яснювальну роботу серед населення. У документах прийнятих на Третньому надзвичайному зборі було прийнято програму революційно-демократичних перетворень. Вона здобула схвальний відгук населення.

Чисельність збройних загонів УПА швидко зростала, вдосконалювалась її структура. Було введено військові звання, нагороди, засновано газети, журнали. УПА сформувала ударні групи під назвами: УПА-Захід (Галичина, Закерзоння, Буковина, Закарпаття), УПА-Північ (Волинь і Полісся), УПА-Південь (Поділля). Четверте угруповання УПА-Схід не вдалось утворити через наступ радянських військ.

Систематичні бойові дії УПА розгорнула в кінці 1942 – на початку 1943 р. З боями було зайнято кілька міст та містечок Західного Полісся, звільнено в'язнів, зруйновано тюрми, воєнні та господарські об'єкти, комунікації. У липні-листопаді 1943 р. УПА провела 120 боїв. Крім суто військових акцій важливим компонентом діяльності повстанців (інколи навіть пріоритетним) була ідеологічно-пропагандистська робота, особливо в молодіжному середовищі. На основі аналізу друкованих матеріалів УПА чітко простежується, що ні ОУН, ні УПА не були послухними виконавцями політики нацистів, вони вбачали в Німеччині лише союзника для боротьби проти більшовизму, а коли ті відкрито почали переслідувати ОУН і виступили проти відновлення української державності – почали з ними вести ідеологічну та збройну боротьбу.

На відміну від радянських партизанів, які активно нападали на окупантів, УПА притримувалась іншої тактики. Її діяльність мала форму збройної самооборони українського населення, недопущення німців на територію контрольовану УПА. Упівці збирали та

накопичували сили для всенародного повстання в зручний момент виснаження сил більшовиків і нацистів. Переважно, партизани не здійснювали диверсійних нападів на німецькі комунікації та комендатури, штаби. Натомість, вони нападали на окупантів для захоплення зброї, спорядження, продовольства, оберігали українське населення у разі відплатних акцій карателів.

Антигітлерівський рух Опору існував у всіх окупованих країнах Європи, і мав, крім внутрішньої, ще й надійну зовнішню підтримку (еміграційні уряди та держави антигітлерівської коаліції). Український національний рух Опору не мав зовнішньої підтримки, покладався лише на власні сили. Ось чому УПА прагнула звзити коло своїх противників, порозумітися з можливими союзниками. УПА намагалась налагодити контакти з радянськими партизанами. Умови для цього склалися під час Карпатського рейду з'єднання С. Ковпака. Однак московське керівництво заборонило будь-які переговори з бандерівцями. Трагічним наслідком цього стало вбивство за наказом НКВС комісара з'єднання С. Руднева за його висловлювання проти конфронтації двох напрямів руху Опору в Україні.

У жовтні 1943 р. УПА звернулася до радянських партизанів із закликом приєднатися до спільної боротьби пригнічених народів за створення незалежних держав, а не відновлення СРСР, та відповіді не отримала. Трагічно склалися відносини УПА з польськими озброєними загонами різних політичних спрямувань, що діяли на Західній Україні. Упродовж 1941-1944 рр. відбулися численні переговори між представниками українського і польського підпілля. Вважаючи остаточну перемогу Польщі, як справу цілком очевидну, в усіх переговорах польське підпілля, на основі вказівок еміграційного уряду в Лондоні, вимагало від українського повної капітуляції та підпорядкування. Українське підпілля таких умов прийняти не могло. ОУН прагнула мати хоча б одного союзника у боротьбі з нацистами та комуністами, тому погоджувалась відкласти питання про кордони між Україною та Польщею на майбутнє. "Рожевий" оптимізм польського населення, його віра в переможне закінчення війни, в сильну Польщу зі старими кордонами, були головними причинами чому польське підпілля відмовлялося від порозуміння з українським рухом Опору. На основі "Тез в справі української політики", схвалених польським лондонським еміграційним урядом

в березні 1943 р. 30 липня 1943 р. польське підпілля прийняло "Відозву до українського народу", в якій погрожувало відплатою українцям за їх "колабораціонізм". У "Відозві" наголошувалось, що поляки ніколи не відмовляться від східних земель Польщі.

Співпраця польської сторони з німцями та комуністичним партизанами у їх антиукраїнській боротьбі підштовхнули УПА до активної протидії. Напруження перейшло у відверту ворожнечу, яка проявилася у надзвичайно кровопролитній війні між двома підпільними арміями, що тривала більше року та була на руку їх ворогам.

Головною причиною "Волинської трагедії" стала взаємна ненависть українців і поляків на територіях з мішаним населенням. Розуміючи, що війна наближається до завершення польські й українські військові формування намагались нейтралізувати потенційного претендента на встановлення своєї влади у регіонах спільного проживання українців та поляків. Цю проблему треба було вирішити до того, поки питання територіальної належності спірних земель не постало на післявоєнній міжнародній конференції.

Ініціатором антипольських акцій у Західній Україні у 1943 р. виступила ОУН-Б. Восени 1943 р. націоналісти вирішили з допомогою УПА витіснити поляків з українських теренів за р. Буг і р. Сян. У листопаді 1943 р. з'явилася відозва до всього польського населення про негайне переселення за Буг і Сян під загрозою фізичної розправи.

Націоналісти скористались стихійним антипольським селянським рухом який розпочався на Волині та, частково, в Галичині вже в 1942 р. Маючи гіркий досвід міжвоєнного польського панування, українське селянство вирішило знищити польську земельну власність у цьому регіоні. За спогадами очевидців у нападах на польські села та колонії нерідко брало участь все українське населення цілих населених пунктів, з жінками, дітьми та людьми похилого віку. Боротьба за землю супроводжувалася брутальною жорстокістю, вбивствами, грабунками.

Збройні сили УПА на Волині суттєво переважали польські військові формування. Тому полякам доводилось оборонятись. Їх "акції у відповідь" були менш масштабними, але такими ж кривавими. У ході війни, яка за сучасним трактуванням набула форми "етнічної чистки", загинули тисячі невинних людей як з

польського, так і українського боку, спалено села та колонії. Спроба польської меншини на українських землях виступити проти українського населення закінчилося невдачею. Жертвами українсько-польського протистояння на Волині та у Східній Галичині стали близько 75 тис. поляків і 35 тис. українців.

На Третьюму надзвичайному великому зборі ОУН тодішній керівник організації М. Лебідь засудив політику антипольського терору на Волині, яку очолював командувач УПА (до листопада 1943 р.) майор Роман-Дмитро Клячківський (псевдо "Клим-Савур"). Він вважав, що дії українських партизан на Волині є провокаційними, оскільки нацисти у відповідь знищують цілі українські села. Позиція Лебеда була слушною, оскільки акти насильства вояків УПА проти польського цивільного населення сприяли створенню німцями з кримінальних злочинців польської жандармерії, яка тероризувала українців.

Відступ німецьких окупантів і поява на території Полісся, Волині й Галичини радянських військ активізували діяльність українських націоналістів. На початку 1944 р. УПА мала в своєму складі 100 тис. бійців та численний підпільний актив. У липні 1944 р. з ініціативи ОУН-Б було сформована позапартійна структура з функціями цивільного та військового управління – Українська головна визвольна рада (УГВР), яка мала очолити збройну боротьбу в Україні проти окупантів, а після досягнення незалежності передати владу Українським установчим зборам.

З 25 членів УГВР оунівців була меншість, але їх вплив переважав. 10 осіб представляло Наддніпрянську Україну. УГВР декларувала ворожість до більшовиків та нацистів "як окупантів України".

Гітлерівці негативно ставилися до самостійної України та її провідників. Лише внаслідок наступу Червоної армії у вересні 1944 р. з концтаборів були звільнені С. Бандера, Я. Стецько, А. Мельник та ряд інших керівників різних фракцій оунівського руху. В черговий раз С. Бандера відмовився активно співпрацювати з окупантами. Натомість німецькі польові командири, німецька розвідка та контррозвідка пішли на співпрацю з УПА як із тактичним союзником. Абвер та німецька розвідка направили до лав УПА значну кількість інструкторів для ведення проти СРСР розвідувальної та підривної роботи. УПА була зацікавлена у

німецькій зброї, а нацисти у розвідувальній інформації та у запобіганні актам саботажу і диверсій на німецьких комунікаціях. Співпраця з вермахтом принесла УПА значну матеріально-технічну допомогу. Всього партизани отримали від німців (без врахування роззброєння німецьких підрозділів) 10 тис. кулеметів, 50 тис. автоматів та гвинтівок, сотні мінометів, інше озброєння та радіостанції для зв'язку з німцями.

Роль “п'ятої колони” гітлерівці надавали українській за складом 14-й гренадерській дивізії Ваффен-СС “Галичина”, формування якої почалось навесні 1943 р. До створення українського військового формування нацистське керівництво змусило відчутні поразки на фронтах та гостра нестача військ. Санкцію на її створення дав сам Гітлер з подання губернатора дистрикту “Галичина” О. Вехтера. Останній вирішив, що таким чином вдасться поповнити Східний фронт “гарматним м'ясом” і, водночас, зменшити поповнення молоддю УПА. Дивізія була створена завдяки активній діяльності В. Кубійовича – керівника єдиної легальної української організації на окупованих територіях – Українського центрального комітету та за підтримки Української греко-католицької церкви. ОУН-Б та ОУН-М безпосередньої участі у формуванні дивізії “Галичина” не брали, проте заслали туди своїх агентів-інформаторів та спостерігачів. ОУН-Б відкрито агітувала проти формування дивізії. Загалом упродовж двох років через дивізію “Галичина” пройшло 32-35 тис. солдатів і офіцерів (спочатку добровольці, згодом насильно мобілізовані). Частина рядових і офіцерів дивізії перейшла до УПА, інші у червні 1944 р. були кинуті в бій під Бродами, де загинули чи потрапили в полон (7 тис. чоловік із 11 тис. дивізії). Згодом поповнена дивізія воювала з партизанами в Словаччині та Словенії, згодом здалась полон англійським й американським військам у Австрії.

Отже, поява УПА на історичній арені була наслідком продовження національно-визвольної боротьби українського народу. В тодішній геополітичній ситуації УПА змушена була вести збройну боротьбу проти радянської і нацистської влади та польських мілітарних формацій. Збройні акції на протинімецькому фронті не мали пріоритетного значення в стратегії ОУН і УПА, оскільки головним ворогом української державності визнавався московський імперіалізм. Дії ОУН і УПА на протинімецькому фронті не відіграли

помітної ролі у звільненні території України від німецьких та союзних їм військ. Незважаючи на це, силами УПА від нацистів було звільнено значні території, на них не діяла окупаційна адміністрація, ліквідовано тисячі представників цивільної та військової адміністрації, зривалось постачання продукції та сировини, звільнено тисячі остарбайтерів призначених на вивіз на роботу до Райху, дезорганізовано роботу місцевої поліції. Бандерівцям вдалось згуртувати у лавах УПА тисячі українських патріотів для боротьби за незалежну Україну.

5. Визволення України. Складним і трагічним видався завершальний етап вигнання гітлерівців з України. Восени 1942 р. на Волзі в районі Сталінграда розгорнулась одна з найбільших з початку Другої світової війни битв. У ході цієї битви німецькі та союзні їм війська були оточені, а 2 лютого 1943 р. – капітулювали. Перемога під Сталінградом змінила ситуацію на фронті на користь Радянського Союзу.

Кінець грудня 1942 р. став початком вигнання гітлерівців з території України. Першим населеним пунктом звільненим від нацистів було село Півнівка Міловського району Ворошиловградської області. У лютому 1943 р. війська Південно-Західного фронту визволили частину Донбасу та Харківщини. Йшли затяжні бої з перемінним успіхом.

1943 р. ознаменувався розгромом гітлерівських військ на Лівобережжі. Значна допомогу фронту своєю героїчною працею в східних районах СРСР зробили жителі України. Радянські партизанські з'єднання і Українська повстанська армія воювали з окупантами в тилу.

З квітня до липня 1943 р. на фронтах панувало відносно затишшя. Сторони готувалися до нових операцій. Червона армія планувала продовжити наступ на всіх фронтах. Воєнно-політичне керівництво Німеччини прагнуло перехопити ініціативу й силами груп армій “Центр” і “Південь” розгромити Південно-Західний фронт у районі Курської дуги.

5 липня 1943 р. почалась Курська битва, яка тривала 50 днів. У результаті важких, кровопролитних боїв кращі танкові дивізії Німеччини було знищено. Створено сприятливі умови для наступальних операцій на Україні. В серпні силами Степового та Воронезького фронтів була проведена Білгородсько-Харківська

операція. 23 серпня 1943 р. Харків було звільнено від окупантів. На початку вересня визволили Донецьк. Важкі бої точились за північній рубіж.

Наприкінці вересня 1943 р. німецькі війська були відкинуті за Дніпро на ділянці від Дніпропетровська до Запоріжжя. Надії німців на “Східний вал”, який почали будувати з початку серпня по р. Дніпро та р. Молочній, не були реалізовані. Гітлерівці надавали Дніпру, враховуючи ширину, багатководність, високий берег, особливого стратегічного значення. Радянськими військами наприкінці вересня на правому березі на північ і південь від Києва були створені плацдарми. Сталін вимагав до річниці Жовтневої революції звільнити Київ. Підрозділи Червоної армії форсували Дніпро майже без підготовки, без достатньої кількості плавзасобів та пантонних переправ. Колосальними були втрати Червоної армії у боях за Букринський плацдарм. Усього за період з 22 вересня до кінця жовтня 1943 р., коли Ставка прийняла рішення про підготовку нової операції з Лютізького плацдарму, загинуло 240 тис. радянських воїнів. Нестачу в живій силі поповнювали призовом українців визволених з під окупації. В складі наступаючих частин діяли так звані польові військомати. Вони мобілізували всіх, хто міг тримати зброю в руках, навіть неповнолітніх юнаків (16-17 років). Лише підлітків з України мобілізовано близько 250-270 тис. Їх кидали в бій без військового вишколу, часто не озброєних, щоб вони “спокутували кров’ю ганьбу за перебування під нацистською окупацією”. Як наслідок, величезні невинуваті людські жертви. З цього приводу надзвичайно красномовною може бути оцінка військової тактики Червоної армії російського історика Б. В. Соколова. Він зазначав: “Розрахунок був на те, що “чорна піхота” виснажить німців та змусить вистріляти боєзапас, щоб свіжі частини змусили противника відступити. Тому-то не видавали нещасним ані обмундирування, ані гвинтівок. Навіщо витрачатись на тих, кому судилось померти в першій битві? І якщо загинуть – нічого, НКВС по війні буде менше роботи”.

На загал, людське життя для більшості радянських полководців було лише статистикою і не мало жодної цінності. Пріоритетність мети над людськими втратами для її досягнення була характерною рисою радянського воєнного мистецтва. Саме тому, втрати Червоної армії протягом всієї війни були надзвичайно високими. Наприклад,

найушлавеніший маршал СРСР, фаворит Й. Сталіна Г. Жуков під час зустрічі з американським головнокомандуючим Д. Ейзенхауером в 1945 р. розповів “радянську військову хитрість” швидкого просування Червоної армії через мінні поля: “Коли ми наштовхувались на мінне поле, то наша піхота атакувала його достеменно так, ніби його там не було. Втрати, яких ми зазнавали від протипіхотних мін, ми вважаємо рівними тільки тим, яких зазнали б від кулеметного вогню й артилерії, якщо б німці замість мінних полів вирішили захищати цю ділянку сильним військовим з’єднанням”.

У ході наступальних боїв на території України в Червоній армії активно використовувались штрафні підрозділи (штрафні роти та штрафні батальйони) та загрозовальні загони. На них покладалась дві функції: виховна, спрямована на підвищення бойового духу військ і друга – бойова, виконання найважчих і найнебезпечніших завдань. У штрафні підрозділи (за 1942-1945 рр. в їх лавах побувало 427 тис. чол.) направлялись вояки винні у порушенні дисципліни, боягузстві, нестійкості та інших злочинах, щоб кров’ю спокутувати свою вину перед Батьківщиною. 80-90 % з них загинули або були поранені на найважчих ділянках фронту. Натомість, загороджувальні загони кулеметним вогнем “стримували” підрозділи та окремих вояків Червоної армії від втечі чи відступу з поля бою.

На початку листопада 1943 р. з Лютізького плацдарму на південь, у напрямку на Київ, розпочався наступ 1-го Українського фронту. 6 листопада 1943 р. Київ був звільнений від ворога. Вирішальним чинником битви за Дніпро був героїзм воїнів Червоної армії. За успішне форсування Дніпра та проявлені при цьому мужність і героїзм понад 2,5 тис. солдатів, сержантів і офіцерів були удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

Загалом захоплення Києва коштувало Червоній армії 417 тисяч життів. Були створені сприятливі передумови для витіснення гітлерівців із Правобережної України. Бої за Правобережну Україну розпочались 24 грудня 1943 р. наступом усіх чотирьох українських та Білоруського фронту. Внаслідок Житомирсько-Бердичівської наступальної операції війська 1-го Українського фронту визволили від гітлерівців Житомирську, майже всю Київську, частково Вінницьку та Рівненську області.

З початком 1944 р. СРСР вступив у завершальний етап війни. Радянське головнокомандування поставило завдання зі звільнення території СРСР від окупантів та повного розгрому Німеччини й її союзників. Вирішальна роль у досягненні високих темпів наступу на завершальному етапі війни належала танковим військам, зокрема танковим арміям та корпусам. Великі з'єднання танків і самохідної артилерії швидко ламали ворожу оборону, знищували ворога вроздріб, випереджали його у зайнятті заздалегідь підготовлених рубежів, зривали його планомірний відступ.

Початок січня 1944 р. ознаменувався успішною Корсунь-Шевченківською операцією, було взято в оточення 80 тис. гітлерівців. 8 лютого радянське командування пред'явило ультиматум про негайну капітуляцію, німці здатись відмовились. 17 лютого вороже угруповання ліквідовано. Було знищено 55 тис. вояків, 18 тис. потрапили в полон. Водночас праве крило 1-го Українського фронту розгорнуло наступ на Рівне, Луцьк, Шепетівку, захопило частину нацистського угруповання "Південь". Успішними були операції на Нікопольському плацдармі. 8 лютого звільнено Нікополь, 22 – Кривий Ріг. Створено умови для звільнення Криму.

Нацисти сподівались, що весняне бездоріжжя стримає наступ радянських військ. Але цим надіям не судилося збутись. На початку березня почався розгорнутий наступ українських фронтів. 25 березня 1944 р., внаслідок Кишинівської операції, війська 2-го Українського фронту на 1009 день війни вийшли на державний кордон СРСР з Румунією по р. Прут.

Одночасно 1-й Український фронт розгромив німецькі війська в районі Тернополя та Кам'янця Подільського, повів наступ на Чернівці та Коломию і 8 квітня вийшов на кордон із Чехословаччиною.

У квітні – на початку травня 1944 р. проведено Кримську наступальну операцію. 8 квітня прорвано Перекопські укріплення, 13 квітня радянські війська звільнили Сімферополь, а 12 травня Крим повністю звільнено від гітлерівців. Місцеве населення хвилюю піднесення вітало звільнення Криму, але дуже швидко настав жах. Усе кримсько-татарське населення було звинувачене в співробітництві з окупантами й рішенням Державного комітету оборони у травні 1944 р. було виселено в Середню Азію. З 238,5 тис. чол. виселених 86% становили жінки та діти. Майже половина

кримських татар у 1944-1945 роках померла. Така ж доля спіткала грецьке, вірменське, болгарське населення Криму.

Становище Німеччини погіршилось у зв'язку з відкриттям в Європі другого фронту (6 червня 1944 р.), який відтягував 60 німецьких дивізій. У червні Ставка верховного головнокомандування СРСР розпочала на території Білорусії наступальну операцію "Багратіон". У цей час на Західній Україні почав наступ перший Український фронт. Йому протистояла німецька група армій "Північна Україна". Успішно проведено Рівненсько-Луцьку та Проскурівсько-Чернівецьку наступальні операції.

Маючи перевагу над противником, радянські війська під Бродами оточили і знищили 8 німецьких дивізій. 27 липня звільнено Львів, Станіслав і Перемишль. Як наслідок, група армій "Північна Україна" була розсічена на дві частини, одна з яких відступала до Вісли, інша – в Карпати. На кінець липня радянські війська вийшли в район Вісли, де створили Сандомирський плацдарм.

У ході визволення Правобережної України посилену допомогу фронтовим частинам надавали партизанські з'єднання ім. Щорса та ім. Хрущова. Ідучи попереду радянських військ, за лінією фронту вони викликали розгубленість і паніку серед окупантів, які приймали їх за регулярні частини Червоної армії.

З метою допомоги Словацькому національному повстанню та подальшого впливу на долю народів країн Центрально-Східної Європи Сталін дав наказ на проведення без підготовки Східно-Карпатської наступальної операції силами 1-го та 4-го Українських фронтів. У її ході Червона армія захопила карпатські перевали та розпочала звільнення Закарпаття. Останній населений пункт УРСР у її довоєнних межах (село Лавочне Дрогобицької області) радянські війська визволили від гітлерівців 8 жовтня 1944 р. Офіційним днем завершення вигнання військ Німеччини та її союзників з території України вважається 14 жовтня 1944 р., коли відбулось урочисте засідання у Києві. Закарпатську Україну війська Українського фронту остаточно звільнили від гітлерівців 28 жовтня 1944 р. В ході Східно-Карпатської операції Червона армія втратила 126 тис. вбитими та пораненими.

Майже всю війну територія України була місцем найбільшої концентрації військ та озброєння СРСР та Німеччини з її

союзниками. В період з осені 1943 р. до осені 1944 р. тут було зосереджено майже половину Червоної армії (42% стрілецьких і 80% танкових і механізованих з'єднань). Український театр воєнних дій був важливим як для радянського, так і німецького військового командування з огляду на їх залежність від наявних тут економічного і сировинного потенціалу та людських ресурсів.

У вигнанні нацистів з України брали участь війська шести найбільших фронтів (28 загальновійськових, 6 танкових, 7 повітряних армій), Чорноморський флот, три військові флотилії). Загалом під час визволення України в 1943-1944 роках в ході однієї оборонної та одинадцяти наступальних операцій Червона армія втратила близько 3,5 млн. чоловік. Значну частину втрат становили українці або уродженці України. З лютого 1943 р. до жовтня 1944 р. до діючої армії мобілізовано 3 692 454 осіб (без врахування статистики польових військоматів). Значна частина призовників загинула у перших же боях. Втрати гітлерівців та їх союзників на теренах Правобережної України за цей період становили близько тридцяти дивізій.

За період визволення України від нацистів значно зросла кількість українців у Червоній армії (майже втричі). Загальна кількість українців, що воювали в її складі за роки війни, була не менше 6 млн. чол. Українці займали важливе місце серед начальницького і командного складу Червоної армії. Відомими командувачами фронтів, маршалами та генералами були Й. Апанасенко, Ф. Костенко, А. Єременко, С. Тимошенко, М. Кирпонос, Р. Малиновський, І. Черняхівський, Я. Черевиченко. Понад 300 генералів Червоної армії були українського походження.

Отже, український народ у своїй більшості героїчно боровся проти нацизму. Близько 7 млн. українців та уродженців України воювали у складі Червоної армії (23% особового складу). Упродовж 1941-1945 рр. Україна втратила близько 10 млн. мешканців і ця цифра ще не остаточна. Загальні демографічні втрати України за підрахунками В. Косика становили 14, 5 млн. осіб (вбиті, померлі від хвороб і голоду, евакуйовані, депортовані, мобілізовані, емігранти, втрати природного приросту).

В роки війни Україна зазнала колосальних матеріальних збитків. За наказом Й. Сталіна під час відступу на схід у 1941 р. органи НКВС підірвали тисячі промислових об'єктів. У 1943-1944

роках нацисти відступаючи з України намагались залишити після себе випалену пустелю. За офіційною радянською статистикою окупанти спалили 714 міст та селищ, 28 тис. сіл, зруйнували 16 тис. промислових підприємств, 2 тис. залізничних станцій, пограбували майно десятків тисяч колгоспів, 872 радгоспів і 1300 МТС. Величезної руйнації зазнала медицина, освіта, культура України. Загалом, матеріальні збитки завдані Україні війною становили 286 млрд. крб., що становить 42% усіх втрат СРСР. Війна стала одним з найважчих в історії випробуванням для українського етносу. Вона продемонструвала незламну волю нашого народу до свободи та незалежності.

Рекомендовані джерела та література

Джерела:

1. Київ у дні нацистської навали : за документами радянських спецслужб / ред. Т. Вронська та ін. – Київ; Львів : [б.в.], 2003. – 526 с.
2. Історія України : джерельний літопис / упоряд. : В. І. Червінський, М. І. Обушний, Т. Ю. Горбань та ін.; за ред. В. І. Червінського та М. І. Обушного. – К. : ДП Дирекція ФВД, 2008. – 800 с.
3. Історія України : документи та матеріали: навч. посіб. / Уклад., коментарі В. Ю. Короля. – К.: Академія, 2001. – 488 с.
4. Красные партизаны Украины: 1941-1944 гг.: малоизученные страницы истории: документы и материалы / ЦГАОО Украины, В. С. Лозицкий – член редкол., А. В. Кентий, А. Гогун – авторы. – К.: Укр. видавн. спілка, 2006. – 430 с.
5. Партизанская война на Украине: дневники командиров партизанских отрядов и соединений, 1941-1944 / Сост. О. В. Бажан, С. И. Власенко, А. В. Кентий, Л. В. Легасова, В. С. Лозицкий (рук.). – М. : Центрполиграф, 2010. – 670 с.

Література:

1. *Верига В.* Дорогами Другої світової війни. – 2-ге вид. / В. Верига. – Торонто : [б.в.], 1998. – 345 с.
2. Від Полісся до Карпат: Карпатський рейд Сумського партизанського з'єднання під командуванням С. А. Ковпака (червень – вересень 1943 р.): очима учасників, мовою документів / ЦДАГО

України; В. С. Лозицький, А. В. Кентій. – К.: Парламент. вид-во, 2005. – 304 с.

3. *Вронська Т. В.* В умовах війни: життя і побут населення міст України (1943-1945 рр.) / Т. В. Вронська. – К.: [б.в.], 1995. – 83 с.

4. *Гунчак Т.* ОУН і нацистська Німеччина : між колабораціонізмом і резистансом / Т. Гунчак // Український визвольний рух. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Центр досліджень визвольного руху. – 2007. – Зб. 11. – С. 61-80.

5. *Гунчак Т.* У мундирах ворога / Т. Гунчак. – Броди : Просвіта, 2005. – 192 с.

6. *Дробот І. І.* Український народ у Другій світовій війні / І. І. Дробот, В. І. Кучер, А. Г. Слюсаренко, П. М. Чернега. – К.: Школяр, 1998. – 238 с.

7. *Кентій А. В.* Війна без пощади і милосердя: Партизанський рух у тилу вермахту в Україні. 1941-1944 рр. / А. В. Кентій, В. С. Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – 408 с.

8. *Кентій А. В.* Радянський рух Опору на окупованій території України / А. В. Кентій, В. С. Лозицький, М. А. Слободянюк. – К.: [б.в.], 2010. – 98 с.

9. *Кентій А. В.* Українська повстанська армія 1942-1943 рр. / А. В. Кентій. – К.: Інститут історії НАН України, 1999. – 287 с.

10. *Кентій А.* Українська повстанська армія в 1944-1945 рр. / А. В. Кентій. – К.: Інститут історії НАН України, 1999. – 220 с.

11. *Киричук Ю.* Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40-50-х років ХХ ст. / Ю. Киричук. – Л.: Вид-во ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 304 с.

12. *Коваль М. В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війні (1939-1945 рр.). – К., 1999.

13. *Король В. Ю.* Визвольні бої Червоної армії на території України (1943-1944) / В. Ю. Король // Укр. істор. журн. – 2005. – № 1 (460). – С. 16-34.

14. *Король В. Ю.* Визволення Правобережної України від гітлерівських загарбників : нові аспекти проблеми / В. Ю. Король // Сторінки воєнної історії України : збірник наук. статей. – 2005. – Вип. 9. – Ч. 2. – С. 72-87.

15. *Ковальчук В.* Степан Бандера / В. Ковальчук. – К.: Сполум, 2008. – 736 с.

16. *Косик В.* Україна і Німеччина в роки Другої світової війни / В. Косик. – Париж; Нью-Йорк; Львів : Наук. т-во ім. Т. Шевченка у Львові, 1993. – 660 с.

17. *Кучер В. І.* Рух Опору на окупованій території України : політичний аспект / В. І. Кучер // Сторінки воєнної історії України : Збірник наук. статей. – 2004. – Вип. 8. Ч. 2. – С. 3-16.

18. *Кучер В. І.* Україна у Другій світовій війні (1939-1945) / В. І. Кучер, П. М. Чернега. – К.: Генеза, 2004. – 272 с.

19. *Муковський І. Т.* Звитяга і жертвність : українці на фронтах Другої світової війни / І. Т. Муковський, О. Є. Лисенко. – К.: Вид-во Книга Пам'яті України, 1997. – 569 с.

20. Новітня історія України : 1914 – 2008 рр. : навч. посіб. / К. К. Кондратюк, Г. А. Боднар, В. М. Качмар, В. Є. Голубко. – К.: Знання, 2011. – 535 с.

21. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія : історичні нариси. – К.: Наук. думка, 2005. – 496 с.

22. *Патриляк І. К.* Військова діяльність ОУН (б) у 1940-1942 рр. / І. К. Патриляк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 598 с.

23. Україна в полум'ї війни 1941-1945 / П. П. Панченко (голова ред. кол.). – К.: Поліграфсервіс, 2005. – 560 с.

24. Українська Повстанська Армія : історія нескорених / В. В'ятрович (відповід. ред.), Р. Гриців, І. Дерев'яний та ін. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. – 352 с.

25. *Царук Я.* Трагедія волинських сіл 1943-1944 рр. : українські і польські жертви збройного протистояння : Володимир-Волинський район / Я. Царук; вступна стаття Я. Ісаєвича. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 189 с.

26. *Якимович Я.* Збройні сили України : нарис історії / Я. Якимович. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Просвіта, 1996. – 359 с.

Документи та матеріали

Програмні постанови ОУН Бандери (квітень 1941 р.)

Тільки вповні Суверенна Українська Держава може забезпечити українському народові свободне життя й повний всесторонній розвиток усіх його сил.

2.Тільки шляхом революційної боротьби з наїздниками здобуде український народ свою державу.

3.Тільки справедливий націоналістичний суспільний лад буде основою сили Української держави й основою вільного життя всього українського народу...

4.ОУН бореться за свободу всіх народів, поневолених Москвою, та їхнє право на своє власне державне життя.

8.ОУН змагає до з'єднання всіх українців в одному визвольному фронті Української національної Революції та організує і творить політично-мілітарну й визвольну силу, здатну перевести збройний зрив, здобути Українську Державу та кермувати нею...)

Політичні постанови

1. (...) Організація Українських Націоналістів бореться за Українську Суверенну Соборну Державу, за визволення поневолених Москвою народів Східної Європи й Азії, за новий справедливий лад на руїнах Московської імперії ССРСР. Організація Українських Націоналістів продовжуватиме всіма силами революційну боротьбу за визволення Українського Народу без огляду на всі територіально-політичні зміни, які зайшли б на терені Східної Європи...

3. Організація Українських Націоналістів стає на чолі тих українських революційних течій та співпрацює з тими революційними рухами поневолених Москвою народів й з тими державами, що змагають до повного розвалу ССРСР. Організація Українських Націоналістів вважає союзниками України всі держави, політичні угруповання та сили, що заінтересовані в розвалі ССРСР та в створенні ні від кого незалежної Української Суверенної Соборної Держави...

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. – С. 496-497.

Декрет про військову юрисдикцію у районах „Барбаросса” й про спеціальні заходи армії (штаб-квартира Гітлера. 13 травня 1941 р.)

Фюрер і головнокомандуючий вермахту.

...Це (проведення операцій вермахтом) можливо тільки тоді, коли війська будуть самі безпощадно захищатися проти загроз з боку цивільного ворожого населення.

Внаслідок цього вирішено для району “Барбаросса” (зона військових дій, тилова зона військ і територія під політичною адміністрацією) таке:

I. Злочини, вчинені цивільними ворожими особами.

...2. Партизани повинні бути безпощадно знищені військами в ході бою чи під час їх утечі.

3.Також усяка інша атака цивільних осіб проти вермахту, його членів чи конвою повинна бути негайно придушена військами крайніми засобами аж до ліквідації атакуючих.

4. ...Проти місцевостей, в яких вермахт був атакований підступно або віроломно, ...якщо обставини не дозволяють швидкого виявлення винних, треба застосовувати колективні насильницькі методи...

II. Злочини, вчинені членами вермахту чи супроводом проти місцевих жителів.

1. Дії, вчинені членами вермахту чи його супроводом проти цивільних ворожих осіб не будуть піддані ніякому переслідуванню, навіть якщо сумнівний акт є кримінальним чи військовим злочином...

За дорученням

начальник штабу вермахту Кайтель.

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. – С. 498.

Акт відновлення Української Держави (Львів, 30 червня 1941 р.)

1. Волею Українського Народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України.

Організація Українських Націоналістів, яка під проводом її творця і вождя Євгена Коновальця вела в останніх десятиліттях кривавого московсько-більшовицького поневолення завзяту боротьбу за свободу, взиває увесь український народ не скласти зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена Українська Суверенна Держава.

Суверенна Українська Влада запевнить Українському Народові лад і порядок, всесторонній розвиток усіх його сил та заспокоєння його потреб.

2. На західних землях України твориться Українська Влада, яка підпорядкується Українському Національному Урядові, що створиться в столиці України — Києві з волі українського народу.

3. Відновлена Українська Держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Великонімецьчиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації.

Українська Національна Революційна Армія, що творитиметься на українській землі, боротиметься далі спільно з союзною німецькою армією проти московської окупації за Суверенну Соборну Українську Державу і новий справедливий лад у цілому світі.

Хай живе Суверенна Соборна Українська Держава! Хай живе Організація Українських Націоналістів! Хай живе Провідник Організації Українських Націоналістів Степан Бандера!

Слава Україні! Героям Слава!

Ярослав Стецько, в. р.

Голова Національних Зборів

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. — С. 504-505.

Уривки із листа начальника поліції та СД Гайдріха до найвищих керівників СС і поліції (2 липня 1941 р.)

... Найближча мета цілості дій — політичне, тобто фактично поліційне успокоєння новоокупованих територій.

Кінцева мета — економічне успокоєння.

Хоча всі прийняті необхідні заходи розраховані властиво на кінцеву мету..., то все ж таки, зважаючи на десятками років триваюче більшовицьке формування країни, ці заходи повинні бути застосовані на всій території з безпощадною суворістю.

При тому треба, очевидно, покласти в основу різниці окремих племен (особливо балтійців, білорусинів, українців, грузинів, вірмен, азербайджанців і т. д.) і всюди, де можна, використовувати ці різниці для досягнення мети... 4. Страчення (екзекуції).

Треба страчувати:

— всіх діячів Комінтерну (як, зрештою, просто всіх комуністичних професійних політиків);

— всіх вищих, середніх і радикальних нижчих функціонерів партії, центрального комітету, обласних і районних комітетів;

— народних комісарів;

— євреїв, членів партії чи приналежних до державного апарату;

— всіх інших радикальних елементів (саботажників, пропагандистів, вільних стрільців, учасників замахів, провокаторів і т. ін.).

... 8. Церква

Не чинити ніяких дій проти прагнень Православної Церкви до поширення свого впливу на маси. Навпаки — слід це заохочувати, наполягаючи з цієї нагоди на відділенні церкви від держави, але треба уникнути створення уніфікованої церкви.

Також нічого не слід чинити проти створення релігійних сект.

9. Порядок вживання мов.

Слід звертатися до військ Червоної армії тільки по-російськи, а до цивільного населення його власною мовою. Говорити треба не “російська”, а “Червона армія”.

Треба говорити “росіяни” (а не “великороси”), “українці” (а не “малороси”), “білорутени” (а не “білоруси”), “Радянський Союз” (а не просто Росія), Росія — це тільки територія проживання росіян.

Психологічно хибним є все існуюче прямо заперечувати. Не треба говорити, що соціалізм має бути зруйнований у СРСР, але тільки що справжній, дійсний соціалізм, тобто соціальну справедливість для усіх працюючих, гарантовану державою, щойно буде створено.

Національне питання слід трактувати з особливою обережністю (з огляду на пізніше загальне врегулювання). Зруйнування колгоспів не береться поки що до уваги з економічних причин. Ось чому, враховуючи те, що тепер неможливо задовольнити надію селян бачити себе власниками, до них має бути особливо вмілий пропагандистський підхід.

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. — С. 506-507.

Уривок із протоколу засідання Гітлера з керівниками Райху (15 липня 1941 р.)

... Крим повинен бути звільненим від усіх іноземців і заселений німцями. Також староавстрійська Галичина стане територією Райху...

Загалом, дуже важливо те, щоб цей величезний пиріг зручно розкласти для того, щоб могли:

- по-перше, ним володіти,
- по-друге, ним керувати,
- по-третє, його експлуатувати.

Росіяни недавно віддали наказ вести партизанську війну за нашим фронтом. Ця партизанська війна має й вигоду; вона дає нам можливість знищувати всіх, хто протистоїть нам.

Головне:

Не повинно бути й мови про те, щоб дозволити створення якоїсь військової сили на захід від Уралу, навіть якщо для цього нам треба буде воювати сто років. Усі спадкоємці фюрера повинні знати, що безпека Райху буде гарантована тільки тоді, коли на захід від Уралу не буде жодної іноземної армії. Німеччина бере на себе захист цього простору від можливої небезпеки. Незмінним повинен залишитись ось такий принцип:

Ніколи не дозволяти, щоб хтось інший, окрім німців, носив зброю. Це незвичайно важливе. Навіть якщо потім нам здасться зручним притягнути підкорені іноземні народи до військової допомоги, то це було б помилкою! В один прекрасний день це обов'язково і неминуче повернеться проти нас самих. Тільки німець повинен носити зброю, а не слов'янин, ні чех, ні козак, ні українець! (...)

У цьому ми мусимо обов'язково вчитися у англійців. Отже, ми не повинні ніколи ставити наше ставлення в залежність від тієї чи іншої особи. Також тут поведінка англійців в Індії супроти індуських принципів і т. д. є для нас прикладом: солдат має завжди забезпечити режим!

Ми мусимо перетворити новоздобуті території Сходу в райський сад; вони мають для нас життєве значення; у порівнянні з ними, колонії грають лише другорядну роль.

Навіть якщо ми окремі райони вже тепер відокремлюємо, мусимо завжди діяти як захисники прав і населення. Тому треба вже

тепер вибрати необхідні форми. Ми не говоритимемо про нову територію Райху, а про зумовлене війною завдання.

(...) Райхсляйтер Розенберг підкреслив, що, на його думку, у кожному комісаріаті ставлення до населення повинно бути іншим. На Україні нам треба буде дозволити певне культурне піклування, ми повинні би підняти історичну свідомість українців, відкрити в Києві університет і т. д.

На противагу цьому райхсмаршал (Герінг) стверджував, що ми повинні спочатку думати, щоб забезпечити себе продовольством, а до всього іншого справа дійде набагато пізніше...

Розенберг продовжує: на Україні також треба було б розвинути деякий потяг до незалежності...

Фюрер підкреслив, що найважливіша територія у найближчі три роки — це, без сумніву, Україна. Ось тому Кох найбільше потрібен там...

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. — С. 513-515.

Уривок зі статті Олександра Корнійчука “Смерть зрадникам України!” із газети “За Радянську Україну”

(№ 1 від 31 липня 1941 р.)

Жорстокі вороги українського народу, німецькі фашисти, вже здавна мріяли накласти ярмо на шию свободолюбного українського народу. Розпочавши віроломно війну, німецькі фашисти надіялися зайняти цілу Україну за 10 днів. Але бої вже тривають другий місяць...

Гітлер покликав на поміч зрадників українського народу — петлюрівців, ОУН-івців, гетьманців...

Людоїд Гітлер випустив своїх вірних псів — петлюрівців, ОУН-івців, гетьманців, цих мерзотних зрадників українського народу, і доручив їм гальмувати партизанський рух з допомогою брехні і вбивств та знищувати наших славних патріотів Батьківщини...

Ці брехуни, шпигуни і підлі вбивці із гестапо закликають вас добровільно піддатися під ярмо невірництва. Вони допомагають фашистським грабіжникам грабувати нашу країну, наше добро і майно, набути кров'ю і потом щоденної праці, і поневолити нашу Батьківщину, об'єднану в одну велику українську державу.

На всі брехні, провокації і вбивства має наш свободолюбивий народ для жовто-блакитної банди і їхнього головача Степана Бандери тільки одну відповідь: смерть!

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. – С. 518.

Уривок із донесення айнзацгруп поліції безпеки і СД про діяльність і ситуацію в СРСР (31 липня 1941 р.)

Національна ситуація на Україні в даний момент неспокійна через вимоги активістів Бандери. Організація Українських Націоналістів (ОУН) Степана Бандери є найважливішим фактором боротьби в українському політичному житті. (...)

Друга група під керівництвом полковника Андрія Мельника, у наслідок войовничої політики Бандери, все більше і більше втрачає підґрунтя як серед українців на Україні, так і серед тих, хто перебуває на території Райху. Група Мельника загалом має характер емігрантської організації й мало пов'язана з етнографічною українською територією.

Мета групи Бандери — створення незалежної Української держави з повністю націоналістичним урядом; Бандера хотів би бачити на чолі цього уряду особистість, яка б не належала до жодної відомої політичної групи й особисто пережила у краю епоху поневолення. (...)

Пропаганда людьми Бандери незалежності, що продовжується в певній мірі, не залишилась без наслідків. Порив до незалежності проявляється у всіх колах, особливо серед міського населення. Під час проголошення незалежності в багатьох містах були самочинно створені органи управління (мери й управителі районів) без будь-якого погодження з німецькими органами влади. При тому поширювано також нелегальні газети, в яких надруковано звернення, передані публічно через радіостанцію Львова (проголошення створення крайового уряду). Айнзацкоманди змушені були неодноразово вживати заходів проти поширення цих газет ОУН і т. ін.

Айнзацкоманди розформовують зараз постійно служби порядку, що їх створила ОУН, й займаються організацією нової міліції. (...)

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. – С. 517.

Уривок із постанови про поводження з радянськими військовополоненими (8 вересня 1941 р.)

1. Загальне обходження з військовополоненими

Більшовизм – смертельний ворог націонал-соціалістської Німеччини. Уперше німецький солдат стикається із противником, натренованим не лише з військового погляду, а й з політичного, у дусі більшовизму, що нищить народи. Йому передано в кров ідеал боротьби з націонал-соціалізмом. Він веде цю боротьбу всіма доступними засобами: саботаж, згубна пропаганда, підпали, убивства. Ось чому більшовицький солдат втратив право вважатися чесним солдатом згідно Женевської конвенції.

У відповідності до поваги й гідності німецького вермахту кожен німецький солдат має триматися якомога далі від радянських військовополонених. (...)

Отже, за найменшої ознаки непокори треба вживати енергійних і безпощадних заходів, особливо проти більшовицьких агітаторів. Непокора та активний чи пасивний опір повинні бути негайно і повністю придушені за допомогою зброї, (багнети, приклади, вогнепальна зброя). (...)

По військовополонених, що втікають, стріляти негайно, без попередження.

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. – С. 526-527.

Думки Гітлера з приводу України (17 вересня 1941 р.)

(...) Німецький селянин рухається завдяки його нахилі до прогресу. Він думає про своїх дітей. Український селянин не знає поняття обов'язку. (...)

Російський простір – це для нас Індія. Як і англійці, ми правитимемо в цій імперії жменькою людей.

Було б помилкою дати освіту місцевим людям. (...) І я зовсім не прихильник створення університету в Києві. Було б краще не вчити їх навіть читати. (...)

Ми поставлятимемо зерно скрізь у Європу, де в ньому є потреба. Крим дасть нам лимони, бавовну, каучук (100 тисяч акрів плантацій буде достатньо, щоб гарантувати нашу незалежність). (...)

Ми притягнемо на Україну датчан, голландців, норвежців, шведів. (...)

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. – С. 532.

Уривок із розмови Гітлера з наближеними особами (19 вересня 1941 р.)

1. Обід 18.09. Запрошені: райхсміністр д-р Ламмерс, райхскомісар Кох.

(...) Розмови за столом точилися переважно навколо теми “Вільна Україна”, не висуваючи при цьому якихось нових аргументів. Фюрер і райхскомісар відкинули ідею вільної України. Слов'яни – це родина кроликів. Якщо клас господарів їх не підштовхуватиме, вони самі ніколи не зможуть піднятися вище рівня кролячої родини. Природній стан, якого вони прагнуть – це загальна дезорганізація. Будь-яке знання, дане їм, у кращому випадку перетвориться у них у напівзнання, яке зробить їх незадоволеними й анархічними. Саме з цієї причини ідея створення університету в Києві повинна бути відкинута. Зрештою, від цього міста майже нічого не залишиться. Тенденція фюрера, який розглядає знищення великих російських міст як умову тривалості нашої влади в Росії, знайшла підтримку в райхскомісара, який хотів зруйнувати українську промисловість, щоб змусити пролетаріат повернутися на село. (...) Кох підкреслив, що треба бути твердим і жорстоким з самого початку; не можна допуститися помилки 1917—1918 рр., тобто бути то зговірливим, то непоступливим. Генерал Айхгорн був явно вбитий не більшовиками, а українськими націоналістами. Фюрер представив англійське панування над Індією як найбільш

достойну мету наших зусиль щодо управління на Сході. (...) У головному штабі фюрера ставлення до Коха дуже привітне. Всі вважають його “другим Сталінім”, який зможе якнайкраще виконати своє завдання. (...)

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. – С. 532-533.

Думки Гітлера з приводу України (13 жовтня 1941 р.)

(...) У Європі не існує жодної країни, яка могла б бути в такій мірі автаркічною⁷. Де ще існує регіон, в якому виплавляли б залізо вищої якості, ніж українське залізо? Де можна знайти більше нікелю, вугілля, марганцю, молібдену? Україна має такі запаси марганцю, що навіть Америка йде туди за постачанням. І, окрім того, ще стільки інших можливостей!

Олія, створення плантацій...

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. – С. 535.

Уривок із розмови Гітлера у Генеральному штабі (18 жовтня 1941 р.)

2. Вечера, 17.10. Присутні: райхсміністр Тодт, гауляйтер Заукель, міністерський радник бюро райхсмаршала Бетчера.

(...) Спонуканий рапортом Тодта, фюрер ще раз охарактеризував у загальних рисах, яким він бачить розвиток у нових регіонах на Сході. Найбільш важливими є дороги. Фюрер сказав Тодту, що треба значно розширити початковий проект. Він матиме для цього у своєму розпорядженні три мільйони полонених упродовж двадцяти років. Щодо автомагістралей, то фюрер вів мову сьогодні не тільки про кримську, а й також про автомагістраль на Кавказ і про дві-три дороги далі на північ через особливо привабливі місця. На перетині великих річок повинні утворитись нові німецькі міста, центри для вермахту, поліції, адміністрації і партії. Уздовж доріг будуть простягатися німецькі ферми, і монотонний азіатсько-

⁶ Генерал-фельдмаршал Г. Фон Айхгорн у 1918 р. був головнокомандувачем німецьких окупаційних військ на Україні. Вбитий у Києві в липні 1918 р.

⁷ Автаркічна – здатна до створення самодостатньої економіки.

приваблюючий степ скоро матиме зовсім інший вигляд. Через десять років там оселиться 4 мільйони німців, а через двадцять років принаймні 10 мільйонів. Вони прибудуть не лише з Райху, а й також передусім з Америки, зі скандинавських країн, з Голландії і Фландрії. Також і решта Європи могла б узяти участь в освоєнні російського простору. (...)

Потім фюрер повернувся до того, що “всупереч думці деяких штабів” не можна дозволити ніякого навчання і ніякої допомоги місцевому населенню. Знання сигналів дорожнього руху їм буде достатньо; німецькому вчителю немає чого там шукати. Під свободою українці розуміють, що вони будуть митися тільки один раз на місяць замість двох разів. Німець зі своєю кореневою щіткою там скоро став би непопулярним. Як фюрер, розмірковуючи холоднокровно, він буде встановлювати це нове управління. Що про те думають слов'яни, йому абсолютно байдуже. Той, хто їсть сьогодні німецький хліб, узагалі вже тим не хвилюється, що житниця на схід від Ельби була відвойована мечем у XII ст. Тут, на Сході, відбуватиметься повторно процес, подібний на завоювання Америки.

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. – С. 536-537.

Уривок з доповідної особливого відділу НКВС Південного фронту про руйнування Києва після відступу Червоної армії

19 вересня 1941 р.

“22 сентября дома на Крещатике г. Киева были заминированы, очевидно, при отступлении Красной Армии и начали взрываться. Первым взорвался дом, где располагалась военная комендатура немецкая. При взрыве было убито и ранено человек 70 немцев. Кроме комендатуры пошли взрывы по правой и левой стороне Крещатика. Были взрывы мин на Печерской школе ФЗО и взорвано колокольню в Лавре. Во время встречи вступления немцев в г. Киев 19 сентября при взрыве колокольни присутствовало много офицеров немецких из числа которых ранено и убито человек 30.

С 22 сентября начали производить повальные аресты коммунистов, чекистов, евреев без разделения. Устанавливали

вышеуказанных или через свою агентуру и привлекая к этому дезертиров-украинцев... 24.09.41 года было взорвано здание, где помещался магазин “Детский мир”. В этом здании разместились немецкая комендатура. После этого было взорвано здание гостиницы “Грандотель”, где размещалось высшее немецкое командование. В течение четырех дней были взорваны здания Крещатика. Здесь немцы понесли огромные потери в высшем и старшем командном составе.

Король В. Втрачене та незабуте (Доля пам'яток церковної архітектури Київщини). – К., 1998. – С. 75.

Попередження коменданта міста Києва генерал-майора Ебергарда про страту жителів міста (2 листопада 1941 р.)

Випадки підпалів і саботажу, що поширюються у Києві, змушують мене вдатися до найсуворіших заходів.

З цієї причини сьогодні було розстріляно 300 мешканців Києва.

Після кожного нового випадку зумисних підпалів і саботажу розстрілюватиметься ще більша кількість людей. Кожен мешканець Києва зобов'язаний негайно інформувати німецьку поліцію про всякий підозрілий випадок.

Я встановлю порядок і спокій у Києві за всяку ціну і всіма способами.

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. – С. 538.

Попередження німецьких властей про знищення сіл і страти їх жителів (28 листопада 1941 р.)

Українські селяни!

За останні дні німецькі війська знищили численні банди, членів яких було розстріляно, а ватажків повішено.

Було встановлено, що бандити отримували допомогу від населення. Внаслідок цього вжито таких заходів:

1. Село Баранівку спалено;

2. Село Обухівку спалено і населення розстріляно;
3. Численні помічники були розстріляні в різних селах.

Чи хочете ви, щоб вас спіткала така доля?

Той, хто зв'язаний з бандитами, надає їм притулок, продовольство, якимось чином допомагає їм чи замовчує місце їхнього сховку, буде покараний смертю. Крім того, він накличе нещастя на свою сім'ю і на все село. (...)

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. – С. 545.

Донесення начальника штабу вермахту про війну проти партизанів на Україні (16 грудня 1941 р.)

Боротьба проти партизанів увінчається успіхом тільки тоді, коли населення бачить, що партизани і ті, які їм симпатизують, будуть рано чи пізно приречені на смерть. (...)

В ході боротьби з партизанами тисячі їх були публічно повішені чи розстріляні. Смерть від задушення викликає особливий страх. Таким способом також було знищено багато елементів, що блукали по країні без документів, серед яких були виявлені агенти і розвідники партизан. Відтоді саботажі припинено.

Цей досвід учить, що успіх можуть принести тільки такі заходи, яких населення боїться більше, ніж терору партизанів.

Група армії рекомендує при потребі вдаватися до таких заходів.

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. – С. 548-549.

Наказ СД про страту членів ОУН Бандери (25 листопада 1941 р.)

Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання у Райхскомісаріаті (Україна), мета якого – створення незалежної України. Всі активісти руху Бандери повинні бути негайно арештовані і після ґрунтовного допиту таємно знищені як грабіжники.

Протоколи допитів мають бути переслані айнзацкоманді Ц/5.

Цей лист має бути знищений командофюрером негайно після прочитання.

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. – С. 544-545.

Уривок із донесення начальника поліції безпеки та СД (10 квітня 1942 р.)

Ситуація і настрої на Західній Україні.

На Західній Україні (Волинь, Поділля)..., серед різних етнічних груп, треба уважати український націоналізм найсильнішою політичною течією. Рух Бандери, найбільш активний і найважливіший з усіх націоналістичних груп, став організацією переважно антинімецькою і нелегальною. (...)

Ситуація і настрої на Східній Україні. (...) З іншого боку, багато українців, що емігрували чи прибули із Західної України змальовують українському населенню ситуацію так, що німці мають намір навмисне задушити національні надії та бажання, тобто фізично знищити всі національні рухи.

У цьому плані агітація більшовиків і націоналістів-екстремістів збігається. (...)

Рухи опору

Шовіністичні українські групи.

Група Бандери, ядро якої спочатку було сформоване з молоді інтелігенції Західної України (студенти Львова!), мала підтримку серед молоді, особливо в окрузі Волинь-Поділля. Нелегальна діяльність почалася тут з організації підпільних курсів у школі міліції у Клевані. Молоді українці проходили тут таємну підготовку політичного і військового характеру стосовно їхніх обов'язків як членів націоналістичної "революційної армії". Пропаганда повинна була проводитись безпосередньо серед сільського населення. У ході широкої облави було арештовано ще 10 членів організації Бандери. (...)

На початку лютого в Києві була розкрита нелегальна організація ОУН (Мельника), яка мала на меті розбудувати струнко розчленовану партійну організацію, котра, побудована на системі п'ятичленних клітин, розширювалася б угору до обласної організації. (...) Організаційна робота ОУН поширюється уже від Києва на великі частини Райхскомісаріату Україна. На основі

дотеперішних констатацій доведено, що центр цієї нелегальної діяльності у муніципалітеті Києва, а саме в одній обласній адміністрації, та що авторів нелегальних листочок, імена деяких відомі, прийняв на працю у муніципалітеті мер Києва Багазій, якого недавно було арештовано. (...)

Із українського руху опору:

(...) У Полтаві арештовано мера і трьох інших осіб. Мер проводив у себе збори прихильників Бандери, у ході яких він пропагував ідею створення української армії для боротьби з німецьким вермахтом. (...)

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. – С. 558-559.

Уривок із листівки ОУН Бандери (березень 1943 р.)

Українці!

Увесь світ у вогні нової загарбницької війни. Імперіалістичні держави ступили в безпощадну війну... Їхня мета – всесвітнє панування, і вони йдуть морем крові безвинних народів. (...)

Нові окупанти України, німецькі імперіалісти, продовжують більшовицькі методи знищення. Нищівна колоніальна експлуатація населення України, грабежі, шибениці, арешти, страти, приниження людської гідності, моральний розклад, вивіз людей у Німеччину на певну смерть і останньо використання більшовицьких методів знищення за допомогою голоду – ось такі благодіяння принесли німці поневоленому народу. (...)

...Українці, що працюють у колгоспах, отримують від німців за їхню тяжку працю замість хліба кілька копійок, на які нічого не можна купити. Українські робітники Донбасу та інших промислових центрів змушені тяжко працювати по 12 годин щодня, а отримують вони тільки голодний пайок. Примара нового голоду насувається на всю Україну... (...)

В ім'я національної солідарності приєднуйтеся до боротьби проти цієї загрози! Українське село повинно допомогти населенню українських міст! Українське місто повинно допомогти українському селу захищати свої інтереси! (...)

Ми хочемо боротися за такий порядок, при якому ніколи більше не було б голоду. Ми боротимось за незалежну Українську державу, яка захистить населення від знищення. Ми боротимось за Українську державу, в якій український народ буде господарем своєї прадідівської землі.

Будемо боротися за Українську державу, яка вможливить усім чесно проживаючим і працюючим в Україні національностям гідне життя! (...)

Вступайте до бойових груп Організації Українських Націоналістів (ОУН)!

Організуйтеся! Об'єднайтеся! Створіть загальний фронт української національної революції проти імперіалістів!

Вперед! До перемоги!

Слава Україні! Героям слава!

Організація Українських Націоналістів
Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. – С. 607-608.

Уривок із виступу райхскомісара Е. Коха про поведження з населенням на Україні (1 квітня 1943 р.)

... Військовий радник д-р Клаассен, який брав участь у зборах НСДАП у Києві 5 березня 1943 р., передав зміст виступу райхскомісара Коха... У ході свого виступу райхскомісар висловлювався щодо поведження з населенням ось таким чином:

1. Ми панівний народ (Herrenvolk) і повинні керувати суворо, але справедливо...

2. Я зможу витиснути з цієї країни все до останньої краплі. Я прибув сюди не для того, щоб роздавати благословення, а щоб допомогти фюреру. Населення мусить працювати, працювати і ще раз працювати... Але деякі починають хвилюватися, що населення, може, не отримує достатньої їжі. Населення не повинно цього вимагати. Треба думати про те, без чого мусили обходитися наші герої Сталінграда... Ми не прийшли сюди, щоб роздавати манну небесну, а щоб створити передумови для перемоги.

3. Ми панівний народ, а це означає, що расово найпростіший німецький робітник біологічно в тисячу разів цінніший порівняно з

тутешнім населенням... (...)

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. – С. 608-609.

Лист Е. Коха до А. Розенберга стосовно опору в Райхскомісаріаті Україна (25 червня 1943 р.)

Райхсміністру Альфреду Розенбергу.

Об'єкт: ситуація з бандами.

Північну частину генеральних округ Луцька і Житомира в основному контролюють бандити. На Волині ми змушені були в ці останні дні покинути територію між лініями залізниць Брест-Пінськ-Лунінець, Лунінець-Сарни, Сарни-Ковель і Ковель-Брест, за винятком районного центру Камінь-Каширський. Йдеться про територію у 17400 кв. км. Територія, що далі на північ, практично також не в наших руках. (...)

У генеральній окрузі Житомир і в поліській частині генеральної округи Луцьк йдеться лише про радянські банди. У південній частині Волині переважають українські національні банди з центрами в Костополі-Сарнах і Горохові-Крем'янці. (...)

Також українські національні банди мають своє суворе й уміле керівництво і подиву гідне озброєння; треба припускати, що ці банди почали методично збирати зброю і боеприпаси зразу після першого приходу німецьких військ, і що, крім того, їм допомогли запаситися зброєю радянські війська через добре законспірованих посередників⁸ (...).

Об'єкти, на які нападають банди – це важливі для доступу в країну і постачання фронту залізниці, шляхи і мости, державні господарства, молочарні, склади хліба і сіна, а також доступні їм промислові підприємства. Звичайно, напади банд спрямовуються також проти кожного німця, який з'являється у зоні, що ними контролюється. Втрати у генеральній окрузі Луцьк, наприклад, з 9 по

⁸ Це припущення помилкове. Озброєння УПА походило лише зі складів, закладених з початку війни, і за рахунок трофеїв, що потрапили до рук українців після боїв з німцями і радянськими партизанами.

15 червня 1943 р., тобто за один тиждень і в одній окрузі: 25 чоловік, 3 цивільних члени адміністрації, один член організації Тодт. (...)

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. – С. 614-615.

Уривок із свідчень колишнього в'язня Сирецького концтабору В. Давидова про місця розстрілу радянських військовополонених в окупованому німцями Києві (1941-1943 рр.)

...Трупів в цьому яру було десятки тисяч. Було близько двох великих ярів, де знаходилося приблизно 50 000 трупів євреїв, потім в Бабиному яру, за півкілометра, була яма розстріляних, вірніше протитанковий рів. Там були вбиті командири Червоної Армії, вірніше комсостав. Можна було це бачити по знаках розпізнавання, шпалах.

В цій ямі було приблизно 20 000 чоловік. Були люди у формі льотчиків, в комбінезонах. Видно було, що багато із розстріляних були пораненими, бо було видно милиці і пов'язки на руках і ногах.

Історія України: Документи. Матеріали: Посібник / Укладання, коментарі В. Ю. Короля. – К.: Академія, 2001. – С. 354.

Уривок із свідчень радянських громадян Кац М., Холоденко Т., Тарасова А. та інших про нацистський окупаційний режим у Києві

Спеціальних шибениць в Києві немає. Людей вішають на стовпах. На бульварі Шевченка повісили трьох молодих робітників, які працювали на кабельному заводі. Перед повішенням вони заявили катам: “Сьогодні нас вішають, а завтра вас, ми гинемо за Батьківщину...”.

Велика кількість полонених помирає від голоду. В таборі на Керосинній дійшло до того, що полонені чекали, поки захолине труп, а потім починали його їсти...

10 січня 1942 р. біля сінного базару гнали 100 чоловік моряків. Був мороз 37 градусів. Вони йшли по снігу босі в одних трусах, руки

у них були сковані назад залізними цепами і на тілі видно було криваві синьці. Вони йшли бадьоро і співали “раскинулось море широко”. Всі ці моряки були розстріляні.

Історія України: Документи. Матеріали: Посібник / Укладання, коментарі В. Ю. Короля. – К.: Академія, 2001. – С. 355-356.

Архівна довідка про діяльність з'єднання партизанських загонів ім. М. Хрущова під командуванням Івана Хитриченка (1943 р.)

Базою організації з'єднання ім. Хрущова був Розважівський партизанський загін, організований 5 березня 1943 р. С. Л. Лишевським. 10-15 липня 1943 р. С. Ковпак призначив командиром з'єднання І. О. Хитриченка і комісаром І. Ф. Чепурного⁹. До складу з'єднання входило 13 загонів: ім. Леніна, Суворова, Котовського, Чорнобильський партизанський загін, Іванківський і Фастівський партизанські загоони та інші.

Командир з'єднання – І. О. Хитриченко, 1903 р. народження. В 1941 р. потрапив у полон, втік з нього. Проживав на нелегальному становищі в Києві, підтримував зв'язки з підпільниками, а з лютого 1943 р. – учасник партизанського руху на Київщині.

На початок жовтня 1943 р. з'єднання під командуванням І. Хитриченка нараховувало 244 командири і 2602 бійці. З них – 484 були членами партії, 835 – комсомольцями, 1527 – позапартійними. У з'єднанні було 1744 українці, 758 росіян, 51 білорус, решта – представники інших національностей.

За час своєї діяльності бійці з'єднання знищили 5166 солдатів і 67 офіцерів ворога, організували, тобто пустили під укіс, 52

⁹ Чепурного І.Ф. як представника ЦК КПУ було закинуто літаком до Києва у квітні 1943 р. для відновлення розгромленого німцями підпілля. Не бажаючи ризикувати життям через небезпеку з боку гестапо в окупованому Києві, Чепурний перейшов до з'єднання під командуванням І. Хитриченка і назвав себе представником ЦК КПУ у партизанському русі. Активної участі у бойових діях з'єднання не брав. Після визволення Київщини дискредитував І. Хитриченка перед органами радянської влади, і того замість присвоєння звання Героя Радянського Союзу, до якого він був представлений за блискуче керівництво з'єднанням, було засуджено до тривалого ув'язнення. Реабілітований на початку 90-х років.

ешелони з живою силою і технікою німців, підірвали 27 залізничних мостів, 70 шосейних мостів, 25 заводів, знищили 232 автомашини ворога. Крім того, було розгромлено 43 сільських управи.

Історія України: Документи. Матеріали: Посібник / Укладання, коментарі В. Ю. Короля. – К.: Академія, 2001. – С. 361.

Із спогадів письменника В. Астат'єва про форсування радянськими військами Дніпра (1943 р.)

Найстрашнішими виявилися кулемети, легкі в перенесенні, швидкострільні, зі стрічкою в п'ятсот патронів. Вони всі заздалегідь пристріляні й тепер, наче з вузьких шийок брендспойтів, поливали берег, острів, ріку, в якій кишло месиво з людей, старі й молоді, свідомі й несвідомі, добровольці й военкомками мобілізовані, штрафники й гвардійці, росіяни і неросіяни – всі вони кричали одні й ті самі слова: “Мамо! Божечко! Боже!” і “Караул!”, “Поможіть”... А кулемети сікли і сікли, поливали різнобарвними смертоносними цівками. Хапаючись один за одного, поранені й не зачеплені кулями люди йшли під воду, ріка бурилася пухирями, здригаючись від людських судорог, пінилась червоними бурунами.

Історія України: Документи. Матеріали: Посібник / Укладання, коментарі В. Ю. Короля. – К.: Академія, 2001. – С. 362.

Повідомлення Л. Бері Й. Сталіну про депортацію населення Криму

15 юнія 1944 г.

Государственный Комитет Оборони. Товарищу И. В. Сталину.

В Криму выявлено до 310 семей местных жителей турецкого, греческого и иранского подданства, имеющих на руках просроченные национальные турецкие, греческие и иранские паспорта.

НКВД СССР считает нежелательным их оставление в Крыму и просит разрешить выселить их и направить для проживания во время войны в один из районов Узбекской ССР. Прошу Ваших указаний.

Л. Берия

Государственный Комитет Оборона. Товарищу И. В. Сталину.

4 июля 1944 года НКВД СССР докладывал, что выселение из Крыма спецпереселенцев – татар, болгар, греков, армян – закончено. Всего было выселено 225 009 человек, в том числе татар – 183 155 человек, болгар – 12422, греков – 15 040, армян – 9621, немцев – 1119, а также иноподданных – 3652.

Все татары к местам расселения прибыли и расселены в областях Узбекской ССР – 151604 человека. В областях РСФСР согласно постановлению ГКО от 21 мая 1944 года – 31 551 человек.

Болгары, греки, армяне и немцы в количестве 38 802 человек находятся в пути в Башкирскую АССР, Марийскую АССР, Кемеровскую, Молотовскую, Свердловскую, Кировскую области и Гурьевскую область Казахской ССР.

3652 человека иноподданных для расселения направляются в Ферганскую область Узбекской ССР. Все прибывшие спецпоселенцы размещены в удовлетворительных жилищных условиях. Значительная часть расселенных спецпереселенцев татар включились в работу по сельскому хозяйству – в колхозах и совхозах, на лесоразработках, на предприятиях и строительстве. При проведенной операции по выселению на местах и в пути происшествий не было.

Л.Берия.

Коммунист. – 1991. – № 3. – С. 109.

Статистичні відомості про злочини нацистів на окупованій території СРСР та інших країн щодо радянських громадян

Німецькі імперіалісти керувалися у своїй окупаційній політиці на Сході принципом: “Чим більше загине людей, тим легше буде проводити колонізацію...”

Ця політика приносила диявольські плоди: до початку 1942 р. з 9,9 млн. радянських полонених у живих залишилося за даними чиновника Міністерства праці фашистської Німеччини Е. Мансфельда, 1,1 млн. 3 5,75 млн. радянських військовополонених до 1 травня 1944 р. у таборах померло 1,981 млн. осіб, 1,030 млн. було “вбито при спробі втечі” або передано гестапо для “ліквідації”, 280 тис. загинуло в пересильних пунктах і таборах. Таким чином, за вельми неповними даними, близько 3,3 млн. радянських

військовополонених до середини 1944 р. було по-звірячому замордовано і вбито у фашистському табірному пеклі. Точних же відомостей про те, скільки радянського цивільного населення загинуло в період фашистської окупації, немає. Але треба думати, що ці жертви обчислюються не одним мільйоном осіб. Якщо до війни на окупованій ворогом радянській території проживало 88 млн. осіб, то після війни це населення скоротилося до 55 млн. осіб, тобто на 33 млн., в тому числі міське з 25 до 10 млн., сільське з 63 до 45 млн. осіб.

Таким був “Генеральний план “Ост” у дії.

Історія України: Документи. Матеріали: Посібник / Укладання, коментарі В. Ю. Короля. – К.: Академія, 2001. – С. 363.

Офіційні радянські дані про втрати на Україні за час війни (1945 р.)

На основі актів, складених у колгоспах, громадських організаціях, державних підприємствах і установах, встановлено, що на території УРСР німецько-фашистські загарбники

а) знищили і замучили 4 496 547 радянських громадян, у тому числі 3 178 084 мирних мешканців – чоловіків, жінок, дітей, і 1318463 військовополонених, 202112 радянських громадян погнали в німецьке рабство;

б) зруйнували і спалили 714 міст і робітничих містечок, більше 28 тис. сіл, спалили і зруйнували більше 2 млн. будівель, більше 540 тис. надвірних будівель, залишили без притулку біля 10 млн. осіб. (...)

Німецько-фашистські загарбники зруйнували 16 150 промислових підприємств, на яких було зайнято близько 2,3 млн. робітників; знищили чи вивезли 127,8 тис. електромоторів, 81,6 тис. металоріжучих верстатів, зруйнували 29,8 тис. км. залізничної колії, в тому числі 28,7 тис. км колій магістральних залізниць, 1916 будівель залізничних станцій, 14 тис. поштово-телеграфних закладів, знищили 18 тис. лікувальних закладів, 32 930 шкіл, технікумів, вищих учбових закладів та науково-дослідних інститутів, 19,2 тис. бібліотек.

Зруйнували і розграбували 27 910 колгоспів, 872 радгоспи і 1,3 тис. машино-тракторних станцій. Відібрали і забрали в Німеччину 7

594 тис. голів великої рогатої худоби, 3 311 тис. коней, 9 333 тис. голів свиней, 7 317 тис. голів овець і кіз, 59 297 тис. шт. домашньої птиці.

Німецько-фашистські загарбники завдали майнових збитків громадянам і народному господарству УРСР на суму 285 млрд. крб. в державних цінах 1941 р. (...)

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. – С. 625-626.

Хронологічна таблиця

Датування	Події
1	2
22 червня 1941 р.	Напад нацистської Німеччини та її союзників на СРСР.
30 червня 1941 р.	Проголошення у Львові ОУН-Б Акту відновлення Української держави та створення уряду на чолі з Я. Стецьком.
5 липня – 19 вересня 1941 р.	Оборона Києва.
20 серпня 1941 р.	Створення райхскомісаріату "Україна" на чолі з Е. Кохом.
Вересень 1941 р.	Арешт німцями С. Бандери та проводу ОУН.
30 жовтня 1941 р. – 4 липня 1942 р.	Оборона Севастополя.
травень 1942 р.	Поразки Червоної армії під Харковом та в Криму.
22 липня 1942 р.	Повна окупація нацистами території України.
14 жовтня 1942 р.	Створення УПА.
19 листопада 1942 – 2 лютого 1943 р.	Битва під Сталінградом.
Травень-жовтень 1943 р.	Рейд партизанського з'єднання С. Ковпака з Путивля у Карпати.
Червень 1943 р.	Третій надзвичайний великий збір ОУН-Б.
5 липня – 23 серпня 1943 р.	Битва на Курській дузі. Вигнання нацистів з Харкова.
6 листопада 1943 р.	Звільнення від нацистів Києва.
25 березня 1944 р.	Червона армія вийшла на державний кордон СРСР з Румунією по р. Прут.

1	2
12 травня 1944 р.	Повне звільнення Криму від нацистів.
Травень 1944 р.	Насильна депортація кримсько-татарського населення Криму.
Липень 1944 р.	Створено Українську Головну Визвольну Раду (УГВР).
17-22 липня 1944 р.	Бій під Бродами. Червона армія розбила дивізію "Галичина".
27 липня 1944 р.	Звільнення від нацистів Львова, Станіслава та Перемишля.
8 жовтня 1944 р.	Звільнено Лавочне – останній населений пункт УРСР у довоєнних межах.
28 жовтня 1944 р.	Остаточне звільнення України від нацистів.

Запитання і завдання. 1. Розкрийте зміст гітлерівського плану "Ост". **2. 3** якою метою нацисти запровадили новий адміністративний поділ України? **3.** Охарактеризуйте головні положення нацистського "нового порядку" в Україні. **4.** Проаналізуйте Акт відновлення Української держави від 30 червня 1941 р. **5.** Чому значна частина українського суспільства зустрічала нацистів у 1941 р. як визволителів і свідомо йшла на співпрацю з окупантами? **6.** Розкрийте еволюцію радянського партизанського руху в Україні в роки війни. **7.** Охарактеризуйте основні напрямки боротьби радянського підпілля та червоних партизан проти окупантів у 1941-1944 роках. **8.** Проаналізуйте стратегію і тактику націоналістичного руху Опору в Україні в 1941-1944 роках. **9.** Поясніть причини і наслідки "Волинської трагедії" 1943 р. **10.** Проаналізуйте наступальні операції Червоної армії на території України в 1943-1944 роках. **11.** Чому в ході наступальних операцій 1943-1944 рр. втрати особового складу Червоної армії значно перевищували втрати німецького вермахту? **12.** Яким був внесок українського народу в перемогу над нацизмом?

Тема 7

УРСР в умовах “відлиги” (1953-1964)

План

1. Спроби децентралізації радянської системи.
2. Пошуки ефективних шляхів реформування економіки та їх наслідки.
3. Опозиційний рух в Україні періоду “відлиги”.
 - 3.1. Рух шістдесятників.
 - 3.2. Політизація опозиційного руху в Україні. Поява дисидентства.
 - 3.3. Передумови виникнення релігійного опозиційного руху.

Рекомендовані теми рефератів

1. Культурницьке шістдесятництво в Україні.
2. “Нова хвиля українізації” 1954-1964 рр.: причини і наслідки.
3. Освітнянський процес у період Хрущовської “відлиги”.
4. Держава і Церква в роки лібералізації суспільно-політичного життя.
5. Роль XX і XXII з’їздів КПРС у лібералізації суспільно-політичного життя в Україні.

Тези відповіді

1. Спроби децентралізації радянської системи. 5 березня 1953 р. помер радянський диктатор Й. В. Сталін (Джугашвілі). Його смерть завершила період формування і утвердження тоталітарної системи в Радянському Союзі. Однак з його смертю не зникли сталінізм і тоталітаризм, які пустили в суспільстві глибоке коріння.

Розвиток держави в подальшому залежав від розкладу сил у вищих ешелонах влади, склад яких не був змінений. Управління країною зосередилось в руках трьох політиків: головою Ради Міністрів став Г. Маленков; об’єднані МВС і МДБ очолив Л. Берія; М. Хрущов як єдиний з секретарів ЦК, що входив до Президії ЦК, фактично обійняв посаду першого секретаря у партії. Між цими лідерами і розпочалася боротьба за владу, в якій на той час більше шансів було у Л. Берії. Однак М. Хрущов, заручившись підтримкою Г. Маленкова, Г. Жукова, В. Молотова та інших партійних керівників усунув Л. Берію і прийшов до влади. Останнього позбавили всіх

посад і заарештували. Спецсуд засудив його до найвищої міри покарання – розстрілу. Вирок був виконаний негайно.

Спадкоємці Й. Сталіна розуміли, що стан постійної напруги та страху виснажував суспільство, а продовження політики терору і репресій безперспективне і несе у собі небезпеку могутніх соціальних вибухів. Попереджувальним дзвінком стали повстання в’язнів Воркути (1953) та інших концтаборів ГУЛАГу. Нове керівництво пішло на часткову лібералізацію суспільно-політичного життя. Почався період так званої “відлиги” (вираз російського публіциста І. Еренбурга).

Перемога колишнього першого секретаря ЦК КПУ М. Хрущова у боротьбі за владу в Москві стала можливою і завдяки підтримці українського керівництва, що сприяло збільшенню впливовості республіки в складі СРСР, зростанню кількості вихідців з України на різних керівних посадах.

У 1953 р. за звинуваченням у русифікації вищої освіти в Західній Україні та дискримінації місцевих кадрів було усунуто з посади першого секретаря ЦК КПУ, російського керівника Леоніда Мельникова. Натомість було призначено Олексія Кириченка, першого на цій посаді українця за всю історію Комуністичної партії України. Високі пости отримали й інші українці, зокрема, Дем’ян Коротченко очолив Президію Верховної Ради УРСР (парламент), Никифор Кальченко – Раду Міністрів (уряд). Високу урядову посаду обійняв драматург Олександр Корнійчук, якого було призначено першим заступником Голови Ради Міністрів УРСР, обрано членом Бюро ЦК КПУ. Показово й те, що заступником Голови Ради Міністрів УРСР призначили сина відомого західноукраїнського письменника Василя Стефаника – Семена.

На початку 1955 р. Г. Маленкова було усунуто з посади голови уряду й замінено Миколою Булганіним, який не претендував на головну роль у керівництві.

Історики В. Баран і В. Даниленко у своїй у монографії “Україна в умовах системної кризи” відзначають, що перший етап десталінізації тривав з весни 1953 р. до початку 1956 р. Перші кроки нової влади супроводжувався численними заявами представників партійного керівництва СРСР про необхідність “розвитку соціалістичної демократії”, “зміцнення радянської законності”, “поліпшення політико-виховної роботи партії в масах”, “усунення

неправильних трактувань ролі особи в історії, проявів її культу” тощо.

Уже в березні оголошено амністію, яка стосувалася осіб, засуджених на термін до п’яти років, а також, за посадові, господарські й деякі воєнні злочини. Під амністію потрапили вагітні жінки, неповнолітні (віком до 18 років) та жінки, що мали дітей віком до 10 років, а також кримінальні елементи. Дозвіл повернутися додому отримали десятки тисяч тих українців, які були ув’язненні в табори за так звані “колоски”, а також деякі члени ОУН та УПА. Амністія не поширювалася на політв’язнів і засуджених за “контрреволюційну діяльність”, які мали значно триваліші терміни ув’язнення. Того ж року почалася реабілітація невинно репресованих у 30-ті рр. відомих партійних, радянських і військових діячів, зокрема С. Косіора, В. Чубаря, П. Постишева та інших, і вже влітку-восени перші з них повернулися з таборів та заслання. Восени 1953 р. ліквідовано інструменти масових чисток і терору – військові трибунали і Особливу нараду МВС¹⁰, яка мала право застосовувати в адміністративному порядку висилку, заслання й ув’язнення. У 1954 р. створено Комісію Президії ЦК КПРС для розслідування злочинів Й. Сталіна в 1936-1939 рр., а у 1955 р. ухвалено положення про прокурорський нагляд за дотриманням законності.

Розширювалася самостійність республік СРСР, зокрема, у підпорядкування УРСР перейшло близько 10 тис. підприємств і установ; почалося відновлення демократичних засад діяльності державних і суспільно-політичних організацій та проведено скорочення управлінців (на 60 тис. у 1953-1956 роках).

З високих трибун пролунало запевнення, що законність і охорона прав громадян – найважливіша основа розвитку та зміцнення радянської держави.

У 1954 р., з метою пропаганди російсько-української співпраці, по всій країні з надзвичайною помпезністю були проведені святкування трьохсоті річниці Переяславської ради. На

додаток до численних урочистостей, публікацій та безлічі промов, ЦК КПРС обнародував тринадцять “тез”, у яких доводилась непохитність “вічного союзу” українців із росіянами. Щоб підкреслити значення цього союзу було прийнято рішення про передачу зі складу Російської Федерації Україні Криму – як “свідчення дружби російського народу”.

З початку 1956 р. до осені 1961 р. тривав другий етап десталінізації. Великий вплив на його перебіг мав XX з’їзд КПРС, що відбувся у лютому 1956 р., і на якому М. Хрущов виголосив одну з найдраматичніших у радянській історії промов і вперше піддав нищівній критиці Й. Сталіна та його злочини. Ця критика не зачіпала основ тоталітарного режиму і причин, які породили необмежену диктаторську владу Й. Сталіна. Однак, ця “секретна промова” сприяла змінам в атмосфері життя країни, пришвидшивши процес десталінізації.

Після XX з’їзду КПРС справа реабілітації громадян, репресованих у 40-50-х роках набула більш ширшого розгортання. Для вирішення питань реабілітації в усіх областях активно діяли спеціальні комісії органів влади. Було створено 90 спеціальних комісій, котрі мали право розглядати справи безпосередньо в таборах ув’язнення. До їхнього складу входили працівники прокуратури, представники апарату ЦК КПРС і вже реабілітовані члени партії. Комісіям тимчасово надавалися права Президії Верховної Ради в справі реабілітації, помилування, зменшення терміну ув’язнення, перегляду статей звинувачення.

У березні 1956 р. Рада міністрів СРСР прийняла постанову “Про додаткове зняття з обліку деяких категорій спецпоселенців”, у травні – “Про зняття обмежень по спецпоселенню з членів сімей українських та білоруських націоналістів, що звільняються із заслання на поселенні”. На початку 50-х років на спецпоселенні перебувало понад 171,5 тис. громадян. До кінця 1956 р. з таборів і спецпоселень було звільнено понад 60 тис. осіб, однак не всім дозволялось повертатися у західні області України. З 1956 р. до 1959 р. повністю реабілітовано 250 тис. чол., переважно посмертно. Поза законом залишилися більшість жертв репресій 20-х – початку 30-х рр., діячі ОУН і УПА та ін. Можна стверджувати, що з реабілітаційного процесу викреслювався той, хто був звинувачений у “націоналізмі”.

¹⁰ Особлива нарада – це один із надсудових органів, який було створено постановою ЦВК і РНК СРСР у 1935 році. Він мав право “застосовувати до суспільно-небезпечних осіб” ув’язнення з висилкою в табори терміном до 5 років, а пізніше отримав право навіть присуджувати вищу міру покарання.

У липні 1956 р. в пресі з'явилося перше повідомлення про реабілітацію українських письменників, що стали жертвами сталінського терору. Розпочалася кампанія за реабілітацію таких видатних діячів української культури, як драматург Микола Куліш, режисер Лесь Курбас, кінорежисер Олександр Довженко. Припинилися нападки на Володимира Сосюру та інших опальних літераторів.

Проте дії керівництва партії і держави мали непослідовний характер. Парадоксом “відлиги” було те, що процес реабілітації сталінських репресій супроводжувався новими політичними репресіями. На XXI з'їзді КПРС (січень 1959 р.) М. Хрущов заявив, що в СРСР немає фактів притягнення до судової відповідальності за політичні злочини. Це було абсолютною брехнею. Упродовж 1954-1959 рр. в Україні притягнуто до судової відповідальності та піддано іншим формам переслідувань за антирадянську діяльність близько 3,5 тис. чол. Репресії продовжувались і під час піку “відлиги”. Зокрема, в Україні була репресована група львівських юристів, які збиралися агітувати за конституційний вихід України зі складу СРСР (відповідні статті конституцій Союзу і Республіки давали таке право). Членів групи (Л. Лук'яненко, І. Кандибу, С. Віруна та ін.) звинуватили у “зраді Батьківщини” і засудили на максимальні строки ув'язнення. Того ж року КДБ “викрив” у Львові підпільну організацію “Український національний центр”. З другої половини 1958 р. починається тиск на всіх письменників, творчість яких припадала на період “відлиги”. В Україні критикували за вільномумство С. Голованівського, за перші збірки гостро накинулися на Л. Костенко і цим зумовилось її майже трирічне мовчання.

Не припинялись й утиски та переслідування учасників збройної боротьби ОУН та УПА. Населення західних областей України стало об'єктом масової ідеологічної обробки у дусі боротьби з “націоналізмом”.

Політика М. Хрущова по-різному сприймалася в УРСР. Багато людей були приголомшені інформацією про злочиння Й. Сталіна. У певної частини громадян з'явилися надії на зміну жорстокого режиму. Проте партійне керівництво УРСР не виявляло великої активності у викритті справжнього обличчя Й. Сталіна, а отже й тих, хто прославляв його найголосніше. Підтвердженням цього стала

фактична заборона знайомити громадськість з доповіддю М. Хрущова на з'їзді. Натомість у липні 1956 р. опубліковано постанову ЦК КПРС “Про подолання культу особи та його наслідків”, яка носила значно стриманіший характер критики.

Однак, переважна більшість радянського суспільства вітала критику сталінізму, незважаючи на її обмеженість і непослідовність. Натомість, консервативні кола, а також чимало людей, запаморочених багаторічною більшовицькою пропагандою, розвінчання “великого вождя” сприйняли вороже. У жовтні 1956 р. у Тбілісі відбулася демонстрація протесту проти нового керівництва СРСР на захист Сталіна, яку було розстріляно військами МВС. Антисталінський курс М. Хрущова зустрів опір більшості президії ЦК КПРС. Георгій Маленков, В'ячеслав Молотов, Лазар Каганович, Дмитро Шепілов та інші сталіністи вступили у змову, щоб позбавити М. Хрущова посади. Вони вважали, що у викритті сталінських злочинів він зайшов надто далеко і його слід замінити на посаді першого секретаря ЦК КПРС, а то й заарештувати. У вирішальний момент М. Хрущову вдалося скликати партійний пленум (червень 1957 р.). На ньому більшістю голосів було схвалено пропозицію М. Хрущова про виведення зі складу ЦК “антипартійної групи” (так було названо вищезгаданих змовників). На відміну від часів Сталіна, опозиціонерів не розстріляли; їм було дозволено працювати на керівних посадах у нижчих ланках управління. Це стало помітною прикметою пом'якшення комуністичного режиму.

Перемога на пленумі зміцнила позиції М. Хрущова. У березні 1958 р. він обійняв ще й посаду голови Ради Міністрів.

Третій етап десталінізації тривав з кінця 1961 р. до осені 1964 р. і був пов'язаний з XXII з'їздом КПРС, який відбувся у 1961 р., та масштабнішою критикою культу особи Й. Сталіна. Цього разу йшлося про злочини не тільки Й. Сталіна, але і його оточення. Саме тоді вперше була оприлюднена правда про злочинну діяльність Л. Кагановича в Україні, а час його секретарювання у 1947 р. названо “чорними днями” для республіки. З'їзд підтвердив курс на відновлення законності й розширення соціалістичної демократії. Важливе значення в ідейному розмежуванні із сталінщиною мало положення про переростання диктатури пролетаріату в загальнонародну організацію суспільства. Хоча зрозуміло, що збереження командно-адміністративної системи, навіть у

лібералізованому її варіанті, розкривало реальний зміст “загальнонародної держави”.

Учасники XXII з’їзду КПРС одностайно висловилися за те, щоб винести саркофаг із труною Й. Сталіна із мавзолею на Красній площі в Москві. Після з’їзду повсюди у містах демонтували пам’ятники Й. Сталіну. Указом Президії Верховної Ради УРСР Сталінську область було перейменовано в Донецьку, а м. Сталіно – в Донецьк.

Так, крок за кроком, розвінчувався образ “великого вождя”, створений апаратом пропаганди.

Певні зміни у функціонуванні політичної системи тільки намічалися. Більшу увагу звернуто на роль представницьких органів влади, розширення повноважень Рад депутатів трудящих. Профспілкам надавалося право законодавчої ініціативи та передавалися окремі функції, що раніше належали державним органам. Саме тоді порушено питання про здійснення принципу виборності та підзвітності керівних працівників і поступового поширення його на всіх керівників державних і громадських організацій.

Позитивне значення мало деяке розширення прав союзних республік у адміністративно-політичній сфері. У відання республіки, республіканських органів влади передавалися питання адміністративно-територіального устрою, районування, віднесення міст до обласного, республіканського підпорядкування. До їхньої компетенції належало прийняття цивільного, кримінального і процесуального кодексів, розроблення законодавства про судоустрій та судочинство. Розширювались права УРСР у формуванні свого бюджету, питаннях матеріально-технічного постачання, збуту продукції.

Усі ці зміни у статусі Української РСР у складі СРСР історики характеризують як “відродження контрольованого автономізму”. Однак, у цілому, механізм державно-політичного управління діяв по-старому, зберігаючи тоталітарний характер.

“Автономізм” не рятували від свавілля нового вождя і підлеглого йому апарату. М. Хрущов, як і попередні вожді, прагнув ошчасливити народ, крокуючи чимдуж до комунізму. На початку 60-х років він проголосив першочерговим завданням курс на будівництво комуністичного суспільства, розрахованим на двадцятирічний

період. У дусі цього рішення було розроблено і прийнято на XXII з’їзді КПРС нову програму партії, у якій проголошувалося: “Нинішнє покоління радянських людей житиме за комунізму”.

Зміни в суспільно-політичному житті країни відбувалися складно і суперечливо. Процес десталінізації здійснювався непослідовно, часто підпорядковувався тактичним політичним потребам і розрахункам, що відображало як перехідний характер хрущовського управління, так і суперечливу натуру самого реформатора. Розпочаті реформи не підкріплювалися глибинними демократичними перетвореннями, а це зводило нанівець усі прогресивні починання.

За цих умов у верхніх ешелонах влади поступово готувалося усунення М. Хрущова під прикриттям захисту інтересів партії і держави, але за цим виразно проглядалися особисті інтереси та надії деяких представників партійного керівництва. І коли в жовтні 1964 р. ними було підготовлено і скликано пленум ЦК КПРС, з його трибуни на М. Хрущова у доповіді Михайла Суслова полилася злива звинувачень у багатьох прорахунках, відповідальність за які, природно, мав нести не тільки він, а й усе тодішнє керівництво партії і держави. Та мету пленуму було досягнуто – М. Хрущова звільнено з посади першого секретаря ЦК КПРС і Голови Ради міністрів СРСР. Першим секретарем ЦК КПРС обрано Леоніда Брежнєва, головою радянського уряду – Олексія Косигіна. Як відомо, активну роль в організації змови проти М. Хрущова відіграли його ж висуванці –Л. Брежнєв, М. Підгорний і П. Шелест.

Усунення від влади М. Хрущова обірвало реформи, які лібералізували та гуманізували радянське суспільство.

2. Пошуки ефективних шляхів реформування економіки та їх наслідки. Паралельно з суспільно-політичними змінами розгорталось реформування економіки. Партійні та державні функціонери добре розуміли, що дефіцитна економіка, відсутність конкуренції, зрівнялівка в оплаті праці, відставання від провідних країн світу в умовах НТР неминуче ведуть до падіння радянської системи. Т все ж, започатковуючи реформи, уряд робив усе, щоб вони не похитнули основ суспільно-політичної системи.

Одним із основних завдань було вирішення продовольчої проблеми і виведення сільського господарства із кризи. У вересні

1953 року М. Хрущов, виступаючи на пленумі ЦК КПРС, вказав на причини відставання сільського господарства – низький рівень його фінансового і матеріально-технічного забезпечення, скрутне соціальне становище селянства. Пленум прийняв постанову про невідкладні заходи щодо розвитку сільського господарства. Серед найважливіших кроків у цій сфері були: підвищення закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію, збільшення державного фінансування на потреби села, покращення технічного і кадрового забезпечення господарств, підвищення матеріальної зацікавленості й оплати праці колгоспників, послаблення податкового тиску на селян, розширення культурно-побутового будівництва на селі тощо.

Комплекс заходів, затверджених на пленумі у вересні 1953 р., зумовив поштовх в основних галузях виробництва, зокрема в землеробстві та тваринництві. Позитивні результати дало впорядкування системи товарно-грошових відносин і відповідно ліквідації заготівлі та введення закупівлі як основної форми постачання міст продовольством. Істотно зросли заготівельні ціни на продукцію сільського господарства, зокрема, упродовж 1953-1958 рр. на зерно майже у 7 разів, на картоплю – майже у 8 разів, на продукти тваринництва – у 5,5 раз. В 1954–1955 роках середньорічні темпи виробництва сільськогосподарської продукції перевищували 7%. В Україні врожайність зернових за 1950–1961 рр. зросла з 10,2 до 19,9 ц/га, а валовий збір зерна за 1950–1955 рр. збільшився з 20,5 до 32,5 млн. т.

Загальновідомим проектом екстенсивного розвитку сільського господарства було підняття цілини та перелогових земель, яке передбачало освоєння для подальшого використання близько 16 млн. га цілинних земель Казахстану, Північного Кавказу, Уралу й Сибіру. Розпочатий у 1954 р. проект мав на меті використання величезних людських і матеріальних ресурсів. Значну частину з них мала взяти на себе Україна. До весни 1954 р. на цілині була організовано понад 120 радгоспів, в яких працювало більше 76 тис. українських юнаків і дівчат. До 1956 р. з України в ці райони відправлено тисячі одиниць сільськогосподарської техніки. Перші результати освоєння цілини були оптимістичними. У 1954 р. цілина дала понад 40% валового збору зерна. Збільшилось виробництво м'яса, молока. Проте успіхи були лише у перші роки. Відсутність наукового підходу до освоєння нових земель призвела до швидкого виснаження ґрунтів.

Урожайність і надалі залишалася низькою. Освоєння цілини вичерпувало з України ресурси й послаблювало власне її сільгоспвиробництво.

Іншою масштабною кампанією експериментального характеру був перехід до вирощування величезної кількості кукурудзи у різних природно-кліматичних зонах Радянського Союзу на загальній площі понад 28 млн. га, яку мали використовувати як корми для збільшення продуктивності тваринництва. “Кукурудзяна епопея” розпочалася у 1955 р. і в УРСР здійснювалася майже повсюдно, часто без належного економічного обґрунтування. За рішенням лютневого (1955 р.) пленуму ЦК КПУ планувалося засіяти в республіці понад 5,2 млн. га цієї культури, при цьому в багатьох районах за рахунок істотного скорочення посівів озимої пшениці та інших кормових культур. Дуже скоро посіви кукурудзи в Україні досягли понад 20% усіх оброблюваних земель. У цій кампанії яскраво проявилися вади командної економіки: зернову проблему розв'язати не вдалося і після неврожаю 1963 р., щоб справитись з дефіцитом хліба, довелось пустити в хід стратегічні запаси і терміново закупити зерно в Канаді та США.

Після перших відчутних змін у середині 50-х рр., наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. темпи розвитку сільського господарства різко знизилися. Однією з причин, що підірвала економіку колгоспів і радгоспів була реорганізація машинно-тракторних станцій та зосередження сільськогосподарської техніки у господарствах. У 1958 р. МТС були перетворені в ремонтно-технічні станції (РТС). Тепер, колгоспи купували трактори, комбайни і автомобілі, а РТС займалися постачанням техніки, запасних частин, добрив та ін.

Вжиті заходи мали надто болісний характер, оскільки для економічно слабких колгоспів в Україні, а їх було дуже багато, одноразові і великі фінансові витрати стали надто обтяжливими. Перед колгоспами гостро постало питання про те, де взяти кошти для придбання сільськогосподарської техніки. Такі обставини призвели до виникнення значних економічних труднощів у господарствах, що передусім негативно відбилося на оплаті праці колгоспників. Морально і фізично застаріла техніка потребувала значних коштів для ремонту. В той же час на ремонтних підприємствах не вистачало необхідних запасних частин до тракторів, комбайнів, сівалок, молотарок, культиваторів тощо. Таким

чином, надуманий центром експеримент виявився невдалим, оскільки колгоспи були не готовими до такого нововведення.

Крім того, колгоспи і радгоспи потребували кваліфікованих фахівців, яких дуже бракувало в українському селі. Механізатори і ремонтники, які до цього працювали в МТС, не бажали переходити в колгоспи, оскільки це означало б зниження їхнього життєвого рівня. Для того, щоб покращити ситуацію, з міст на роботу в колгоспах залучали інженерів і техніків. Відстаючі колгоспи прикріплялися до промислових шефських підприємств, які забезпечували технічну допомогу.

Прискорило спад у сільськогосподарському виробництві й те, що влада стала на шлях обмеження індивідуальної трудової діяльності селянства, обмежила площі присадибних ділянок та заборонила утримувати худобу в робітничих селищах. Для сільських жителів держава встановила норми щодо утримання в особистому господарстві великої рогатої худоби, свиней, домашньої птиці, кількість яких зводилася до мінімуму. Так, дозволялося тримати лише одну корову, одне теля, віком до 8 місяців, не більше двох свиней, норма утримання домашньої птиці не перевищувала десяти. Окремих тварин, зокрема коней, овець, однорічних бичків, взагалі було заборонено утримувати в селянському присадибному господарстві. В результаті обсяг валової продукції сільського господарства республіки з 1958 р. до 1964 р. збільшився лише на 3% (в порівнянні з 1950-1958 рр. обсяг валової продукції сільського господарства збільшився на 65%). До 1964 р. поголів'я великої рогатої худоби в підсобних господарствах колгоспників в Україні скоротилося на 14%, в т.ч. корів – на 9%, свиней – на 20%, овець і кіз – на 53%. На колгоспних ринках зменшився продаж продукції тваринництва й знову підвищилися ціни. Нерентабельність тваринництва впливала не лише на стан сільського господарства, але й на загальний стан економіки країни, і в кінцевому підсумку – на всю соціально-політичну атмосферу в суспільстві.

У 1962 р. прийнято рішення про підвищення роздрібних цін на масло – на 25%, на м'ясо і м'ясні продукти – на 30%. Це рішення ускладнило ситуацію в окремих районах СРСР і породило гострі акції протесту. В УРСР у деяких містах заворушення супроводжувалися погромами адміністративних будівель, нападом

на представників влади і працівників міліції. У 1963 р. в багатьох містах республіки з'явилися довгі черги за хлібом і молоком.

Керівництво СРСР і УРСР змушене було вжити непопулярні заходи. Відповідні відомства й організації були зобов'язані збільшити виробіток кукурудзяної та ячмінної муки і додавати 20-30% такої домішки при випіканні хліба та інших хлібобулочних виробів, а також припинити з 1 жовтня 1963 р. використання пшеничної муки вищого і першого сорту на випікання хліба.

Нестача продуктів харчування, зумовлена низькою продуктивністю сільського господарства, відсутність стимулів до кращої праці у хліборобів, засвідчували нежиттєздатність колгоспно-радгоспної системи, чого вперто не хотіло бачити партійно-державне керівництво.

Аналізуючи реформи в промисловості, слід зауважити, що незмінність командно-адміністративної системи, серйозні недоліки системи управління народним господарством, надмірно роздуті штати в міністерствах і відомствах, жорстко централізоване планування унеможлилювали швидке зростання промислового виробництва. У цих умовах М. Хрущов висунув ідею реформи управління народним господарством. Проте питання про повний злам командно-адміністративної системи та скасування централізації не ставилося.

У 1957 р. народне господарство СРСР переходило на управління за територіальним принципом через ради народного господарства (раднаргоспи). В ході реформи було ліквідовано стару систему планування і вертикального управління з великою кількістю галузевих союзних міністерств. Натомість з'явилися ради народного господарства, які здійснювали територіальне планування й управління промисловістю і будівництвом у рамках відповідних економічних адміністративних районів. Всього в Радянському Союзі створено 105 економічних адміністративних районів, в тому числі в Україні – 11 у 1957 р. та ще три – у 1960 р. Одночасно ліквідовано 10 союзних і 15 союзно-республіканських міністерств, декілька міністерств об'єднано. В Україні також ліквідовано 11 промислових і будівельних міністерств, а два з них із союзно-республіканських перетворені в республіканські. Міністерства, що залишилися, звільнилися від безпосереднього управління підприємствами, здійснюючи свої нові функції через раднаргоспи. Майже вся

промисловість УРСР була підпорядкована Раді міністрів УРСР, у т.ч. радам народного господарства.

Таким чином, була здійснена спроба децентралізації управління, забезпечення контролю за господарськими органами знизу, створено умови для комплексного розвитку економіки в межах одного раднаргоспу.

Перші результати реформи управління були досить успішними. Так, уже в 1958 р., тобто через рік після її початку, приріст національного доходу склав 12,4% (у порівнянні з 7% в 1957 р.). Виросли масштаби виробничої спеціалізації і міжгалузевого кооперування, склалися умови для госпрозрахунку, раціонального використання місцевих ресурсів і національних кадрів, прискорився процес створення і впровадження нової техніки у виробництво. Так, за 1956-1960 рр. введено в дію в 3 рази більше нових типів машин, агрегатів, приладів, ніж у попередню п'ятирічку. Підвищувалася рентабельність підприємств, скоротились безглузді зустрічні перевезення вантажів.

Відбулось істотне скорочення адміністративно-управлінського державного апарату і зменшення коштів на його утримання. Так, на багатьох заводах і фабриках республіки проводилися укрупнення діляниць і ліквідація цехового персоналу, функції якого виконували відділи заводоуправління. Закривались сотні дрібних споріднених виробництв, які дублювали одне одного на підприємствах різних міністерств і створювалася система головних підприємств. За 1957-1960 рр. було об'єднано близько 800 фабрик і заводів, на місці яких виникло майже 400 укрупнених підприємств.

Позитивним моментом було те, що усі підприємства підпорядковувалися республіці, зміцнювалася економічна самостійність УРСР.

Проте кардинальних змін у розвитку економіки не сталося. Водночас, як тільки склалась нова система управління, попередні негативні явища в економіці почали посилюватись. Більше того, з'явилися нові чинники негативного змісту: більш жорстке адміністрування, постійно зростаюча "своя" місцева бюрократія, місництво.

Місництво проявлялось, зокрема, в тому, що раднаргоспи намагались виконувати перш за все планові завдання по випуску тієї продукції, яка вимагала для власного споживання, і в той же час

всіляко відмовлялись від завдань по виробництву продукції для інших районів та республік. Центр втрачав контроль над республіками.

Раднаргоспи виявилися неспроможними комплексно вирішувати великі виробничі завдання та науково-технічні проблеми розвитку галузей. Морально і фізично застаріле устаткування, а також низька продуктивність праці зумовлювали слабку ефективність промислового виробництва. Недостатньо уваги приділялося модернізації, технічному оснащенню фабрик і заводів, раціональному використанню сировини та палива. Зберігався попередній принцип розподілу сировини, продукції, диктат постачальника стосовно споживача. Крім того, зростання виробництва досягалося, передусім, за рахунок більших витрат праці та залучення додаткових ресурсів і робочих рук.

Уже в 1959 р. розпочалось укрупнення раднаргоспів: слабкіші почали приєднуватись до більш потужних. У 1962 р. в Україні замість 14 економічних адміністративних районів було створено 7. Досить швидко відродилася попередня ієрархічна структура в економіці країни. У жовтні 1965 р. Верховна Рада СРСР ухвалила рішення про ліквідацію раднаргоспів.

Щоб запобігти спаду сільськогосподарського виробництва, в березні 1962 р. М. Хрущов запропонував перебудувати управління сільським господарством. В Україні до кінця року утворилося 250 територіальних колгоспно-радгоспних виробничих управлінь. Водночас партійні органи поділяли за виробничим принципом. Сільські райкоми партії було ліквідовано і натомість утворено парткоми виробничих колгоспно-радгоспних управлінь. В областях – сільські і промислові обкоми партії. В ЦК компартії України з'явилася Бюро по керівництву промисловим і сільськогосподарським виробництвом. Але нова структура управління сільським господарством практично не змінила критичного становища в аграрному виробництві.

В результаті цих "експериментів" економічне становище СРСР на рубежі 1950-1960-х років виявилось досить напруженим, стала більш помітною інфляція. Уряд здійснив спробу покращити становище за рахунок трудящих. Першим кроком на цьому шляху була грошова реформа. 31 січня 1961 р. в обіг вводились нові купюри. Обмін грошей проводився у пропорції 10:1, в тій же

пропорції змінювались ціни і заробітна плата. Фактично була проведена деномінація, тобто укрупнення грошової одиниці країни. Але купівельна спроможність нових грошей при цьому продовжувала понижуватись.

Наступним кроком було рішення про загальне зниження тарифних розцінок в промисловості приблизно на 30%. Це було викликано тим, що динаміка росту продуктивності праці по країні виявилась нижчою від запланованої. ЦК партії вирішив організувати кампанію, спрямовану на скорочення виробничих затрат, що означало скрите пониження заробітної плати робітників.

Аналіз наслідків економічних реформ був би неповним без висвітлення значних зрушень які відбулись на рубежі 1950-1960-х рр. у соціальній сфері в напрямку поліпшення важкого матеріального становища населення.

Так, в квітні 1956 р. скасовано антиробітничий закон 1940 р. про суворі покарання за запізнення на роботу і прогули, про заборону на зміну місця праці. Встановлено мінімум заробітної плати, нижче якого підприємства не мали права оплачувати робітникам виконану роботу. Підвищено зарплату низькооплачуваним робітникам і службовцям при зменшенні, а то й скасуванні податків, збільшилися виплати багатодітним сім'ям, виплати по тимчасовій втраті працездатності. Фінансові витрати населення зменшувала відміна в 1956 р. всіх видів платні за шкільну і вищу освіту. У 1960-1965 роках удвічі зросла оплата праці колгоспників, скасовано обов'язкові поставки продуктів з присадибних господарств колгоспників, робітників і службовців.

У липні 1956 р. прийнято новий закон про пенсійне забезпечення, в якому розмір пенсій залежав від стажу роботи та віку: чоловіки могли піти на пенсію у віці 60 років маючи 25-річний стаж роботи, жінки – у віці 55 років за умови 20-річного стажу. Пенсійна реформа забезпечила зростання доходів пенсіонерів удвічі, інвалідів – у 1,5 раза. Однак у цьому законі було відсутнє питання про автоматичний вихід на пенсію при досягненні граничного віку. Це, в свою чергу, відкривало великі можливості для чиновників вищого рангу знаходитись на своїх посадах пожиттєво, хоча їх фізичні і розумові здібності вже зовсім не відповідали вимогам часу.

В 1956 р. прийнято закон про скорочення робочого тижня в середньому до 40 год. (п'ять днів у тиждень по 7 год., а в суботу – 5

год.). Пізніше субота стала другим вихідним днем. Збільшилась оплачувана відпустка жінкам, які були в декреті, з 70 до 112 днів.

Серед першочергових державних заходів було питання житлової політики. В середині 1950-х рр. розпочалось масове житлове будівництво, яке було переведене на промислову основу. Житло будувалось із залізобетонних панелей, що помітно скоротило строки будівництва. Про збільшення міського житлового фонду свідчать такі дані: в 1950 р. він становив 513 млн. м², в 1960 р. – 958 млн. м², в 1964 р. – 1184 млн. м². В Україні за цей час було введено в дію 182 млн. м² загальної площі житла, яке отримали 18 млн. осіб.

Отже, суспільно-економічні зміни періоду “відлиги” сприяли прогресивному розвитку України. Як образно пише історик О. Субтельний, за М. Хрущова люди мали менше підстав, ніж у сталінський період, скаржитися на радянську систему. Однак, саботаж командно-адміністративною системою всіх реформ, їх непослідовність та суперечливість, недостатній рівень соціальної спрямованості та відсутність комплексного характеру, спроби їх запровадження “згори” не дали змоги довести до логічного завершення процес оновлення радянського суспільства. Хрущов, відмовившись від сталінізму, не зумів, у силу своїх переконань, зробити рішучі кроки до введення ринкових механізмів.

3. Опозиційний рух в Україні періоду “відлиги”.

Хрущовська політична “відлига”, атмосфера змін в країні сприяли формуванню нової суспільної свідомості, нового покоління людей, котре чи не вперше за багато років офіційно поставило під сумнів декларовані комуністичні цінності та ідеали. Бездержавний статус України, панування бюрократії, цілеспрямована русифікація населення сприяли зародженню руху за порятунок нації, її духовності, культури та мови. Розпочався новий етап національно-визвольної боротьби.

Одночасно, велике значення у розвитку опозиційного руху мали зовнішні чинники: світовий процес деколонізації 50-60-х рр.; антикомуністичні виступи в соціалістичних країнах, зокрема в НДР (1953 р.), Польщі й Угорщині (1956 р.); потужний правозахисний рух у різних країнах світу, заохочений прийнятою в 1948 р. ООН Декларацією прав людини.

Загалом в українському опозиційному русі, що зароджувався в Україні в другій половині 50-х рр., можна виділити, за твердженням Ю. Зайцева, чотири основні напрями: самостійницький, прихильники якого виступали за державну незалежність України, яку планували здобути мирними засобами, хоча окремі з них не відкидали можливості збройного виступу; національно-культурницький, що характеризувався протестами проти цілеспрямованої русифікаторської політики, нищення пам'яток історії та культури, незаконних арештів, утисків національної інтелігенції; правозахисний, спрямований на захист невід'ємних прав людини, на боротьбу за дотримання конституції і законів; релігійний, що обстоював права віруючих, легалізацію Української греко-католицької та Української автокефальної православної церков, протестантських віросповідань та течій, повернення відібраних державою храмів та відбудову зруйнованих. Подібний поділ, звичайно, є доволі умовний, особливо, коли йдеться про конкретні постаті. Та все ж він дає змогу певною мірою систематизувати головні засади українського опозиційного руху 50-60-х рр. ХХ ст.

3.1. Рух шістдесятників. Певна лібералізація суспільного життя, атмосфера змін, новизни знайшли найпомітніший прояв у духовному житті. Першою ластівкою національно-культурного пробудження стала публікація в червні 1955 р. в московській “Литературной газете” статті Олександра Довженка “Мистецтво живопису і сучасність”. У ній містився заклик “розширювати творчі межі соціалістичного реалізму”. Він сприймався як сигнал нових можливостей для вільного творчого пошуку.

Першими на нову ситуацію зреагували письменники. Незабаром опубліковано автобіографічну повість О. Довженка “Зачарована Десна”, роман Б. Антоненка-Давидовича “За ширмою”, Л. Первомайського “Дикий мед”, Гр. Тютюнника “Вир”.

Зароджувалася нова хвиля “українізації”. Знову відкрито поставлено питання про збереження української мови та розширення сфери її використання. На захист української мови виступили М. Рильський, Л. Дмитренко, Н. Рибак, С. Крижанівський та ін. Реабілітовано незаслужено забутих або несправедливо репресованих В. Чумака, В. Еллана-Блакитного, Б. Бобинського, О. Досвітнього, М. Куліша, О. Ковіньку, В. Мисика та багатьох

інших. Посмертно реабілітовано поетів Олександра Олеся і Миколу Вороного. Ряд письменників поновлено у правах членів Спілки українських письменників. Серед них: Н. Забіла, Б. Коваленко, В. Поліщук, Г. Хоткевич та О. Сорока.

Проте, слід зауважити, що процеси, які відбувалися в літературі та мистецтві, мали досить суперечливий характер. Так і не побачили світ в ті часи поеми “Розстріляне безсмертя”, “Мазепа” та повість “Третя рота” В. Сосюри, була заборонена й знищена тількино видрукувана поетична книжка Д. Павличка “Правда кличе”.

“Відлига” породила таке явище суспільно-культурного життя, як “шістдесятництво” – рух творчої молоді, яка сповідувала оригінальну тематику, нові думки, відмінні від офіційних, і стала центром духовної опозиції режиму в Україні. Свідомість цього покоління зазнала меншого впливу радянської ідеології з усіма її викривленнями. Воно стало свідком падіння культу особи Сталіна. У системі цінностей цього покоління з'явилися несподівані для радянського морального кодексу індивідуалізм, культ свободи самовираження, гуманізм без сурогатних домішок класового підходу, космополітичність культурних смаків. Це були люди нового політичного і естетичного мислення, носії таких думок і почуттів, на які не спромоглося старше покоління. Вони зверталися до історії свого народу, на повний голос говорили про реальні проблеми життя, болючі питання, замовчувані в часи сталінщини, обстоювали загальнолюдські ідеали, заперечували аморальність.

Найважливіший вплив на формування світогляду шістдесятників мала гуманістична західна культура: твори Е. Хемінгуея, А. Камю, А. Сент-Екзюпері та ін.; нове італійське кіно епохи неореалізму; художня творчість імпресіоністів В. Ван Гога, А. Модильяні; нові монументальні стилі в живописі та скульптурі. Надбання західної культури сприяли підвищенню статусу загальнолюдських цінностей, модернізації свідомості молодшого покоління інтелігенції. Закономірним наслідком цих зрушень було відродження інтересу до власної культури, її багатства. Врешті-решт з'явилася потреба визначити свою культуру не в тіні “старшого брата”, а в контексті загальносвітової культури.

Серед зачинателів руху “шістдесятників” були Ліна Костенко та Василь Симоненко. Велику зацікавленість викликали збірки поезій Л. Костенко “Проміння землі”, “Вітрила” і “Мандрівки

серця”. Поетеса звертається до вічних проблем духовності українського народу, історичного минулого країни, філософськи осмислює дійсність, генерує нові, оригінальні думки, подаючи їх у чудовій поетичній формі. У 1962 р. побачила світ перша поетична збірка В. Симоненка “Тиша і грім”, згодом – збірка “Земне тяжіння”. Широкий відгук одержали перші збірки поезій І. Драча – “Соняшник”, М. Вінграновського – “Атомні прелюди”.

Поетичні вечори І. Драча, Ліни Костенко, М. Вінграновського та ін. збирали тисячні аудиторії. До них приєдналася велика група творчої молоді, котра прагнула зламати літературні стереотипи, перейти через одномірне, догматичне сприйняття світу. В плеяді митців-шістдесятників поети та прозаїки Є. Гуцало, Р. Іванчук, І. Калинець, В. Коротич, Р. Лубківський, Ю. Мушкетик, Д. Павличко, М. Руденко, критики І. Дзюба, І. Світличний, Є. Сверстюк, публіцист В. Чорновіл та ін.

Нову хвилю в кінематографі представляли С. Параджанов, Ю. Іллєнко, Л. Осика. Більш плідною й багатою в новій суспільно-культурній атмосфері була творчість композиторів як офіційного, традиційного, так і нетрадиційного напрямів у музиці. Українське музичне мистецтво збагатилося творами Б. Лятошинського, А. Кос-Анатольського, С. Людкевича, братів Майбородів, Л. Ревуцького та ін. Новаторством була позначена авангардна музика композиторів-шістдесятників Л. Грабовського, В. Годзяцького та В. Сильвестрова.

Відбулися зміни в спрямованості образотворчого мистецтва. З рухом “шістдесятників” тісно пов’язане ім’я талановитої художниці, учениці Ф. Кричевського Т. Яблонської. Вона, на противагу “соціалістичному реалізму”, що тяжів до натуралізму, демонструє нові рішення для образів, у яких яскраво вирізняється давня традиція українського народного живопису. Т. Яблонська разом з В. Зарецьким та іншими художниками-“шістдесятниками” стала основоположницею й фундатором фольклорного напрямку в українському образотворчому мистецтві, що зберігся й розвивався, хоч і з труднощами, в наступні десятиріччя.

Яскравими творами про себе заявили молоді львівські живописці та скульптори – В. Патик, Д. Кривавич, Е. Мисько, В. Борисенко та ін.

Пожвавлення в національно-культурному житті привело до зростання інтересу в суспільстві до театрального мистецтва:

упродовж 1958-1965 рр. кількість глядачів у театрах республіки зросла з 14,3 млн. до 15,5 млн. на рік. Багатьох приваблювала творчість таких майстрів сцени як Н. Ужвій, Є. Пономаренко. Традиції Леся Курбаса творчо наслідували режисери Г. Юра, М. Крушельницький, Б. Тягно. У 60-ті рр. відбувалося становлення Леся Танюка як режисера й публіциста. Він організовував вечори пам’яті Л. Курбаса, як великого реформатора українського театру, публікував у пресі свої прогресивні думки про театр.

Нові імена, ідеї з’явилися в гуманітарних науках: історії, археології, літературознавстві, мистецтвознавстві. Звичайно, коло шістдесятників було значно ширшим. До них горнулися молоді вчені, вчителі, студентство.

У 1959 р. з ініціативи театрального режисера Леся Танюка студенти театрального інституту і консерваторії, літератори та художники заснували під егідою міського комсомолу київський клуб творчої молоді “Сучасник”, який став центром українського “шістдесятництва”. Найактивнішими його учасниками були А. Горська, М. Коцюбинська, М. Вінграновський, І. Драч та ін. Клуб здійснював значну просвітницьку роботу, пошук місць масових поховань сталінських жертв, проводив святкування ювілейних дат видатних українських діячів, організовував творчі вечори, сприяв організації виставок новаторів у літературі та мистецтві.

Під впливом “Сучасника”, у 1962 р. створено клуб творчої молоді “Пролісок” у Львові, який мав більш радикальний характер. Наприклад, його учасники пропонували використати політичний досвід оунівського підпілля. Керівником став М. Косів, а членами – брати Горині, подружжя Калинців, М. Осадчий та ін. Згодом такі ж осередки “шістдесятників” з’явилися в Одесі, Запоріжжі, Дніпропетровську та інших містах республіки.

Таким чином, творчість і громадська діяльність шістдесятників стали справжнім проривом у сформованій системі радянської культури.

Національно-культурницький рух вів до духовного відродження українського народу, що викликало занепокоєність у вищих партійних органах влади. Поступово в республіці здійснювалася нова хвиля ідеологічних звинувачень на адресу митців. Пролунали звинувачення у “формалізмі”, “космополітизмі”, відході від “марксизму-ленінізму”. Словесна критика супроводжувалась

адміністративними заходами. Спочатку обмежували публікації шістдесятників у літературних журналах, розганяли творчі вечори. Згодом організовано провокації, звільнено з роботи активних учасників руху. На початку 60-х рр. у пресі з'явилися статті, в яких критиковано творчість деяких молодих українських поетів, зокрема Л. Костенко, І. Драча та ін.

Найбільший наступ на шістдесятників розгорнувся наприкінці 1962 – на початку 1963 рр. М. Хрущов, побувавши на виставці молодих художників у Москві, не сприйняв і піддав різкій критиці модерністське мистецтво. Рішення було однозначним: “Заборонити! Все заборонити! Припинити неподобство!” Розпочалося гоніння на абстракціоністів, модерністів, а далі на кінорежисерів, поетів, музикантів, представників інших творчих професій, чиї твори виходили за рамки загальнообов'язкового “соціалістичного реалізму”.

Жертвами критики в Україні стали художники А. Горська, П. Заливаха, Л. Семикіна, Г. Севрук та ін. У 1964 р. з нагоди 150-річчя від дня народження Т. Шевченка художники виготовили вітраж із зображенням образу гнівного поета, що однією рукою обнімав скривджену жінку – Україну, а у другій, високо піднятій руці, тримав книгу. Ця композиція з віршовим рядком Шевченка “возвеличу малих отих рабів німих, а на сторожі коло них поставлю слово” була розміщена у вестибюлі Київського державного університету. Згодом її знищили, а її авторів – А. Горську та Л. Семикіну, було виключено із Спілки художників України.

8 березня 1963 р. на зустрічі з мистецькою інтелігенцією М. Хрущов критично оцінив зміст творчої діяльності новаторів та їх творчі здобутки, що послужило “керівництвом до дії” для партійних діячів усіх рівнів. Розпочалася чергова ідеологічна кампанія проти “шістдесятників”. Так, за перевиховання молодого покоління активно взявся ідеологічний партійний діяч А. Скаба, який нищівно розкритикував твори Є. Сверстюка, І. Світличного і особливо І. Дзюби. В. Маланчук, головний охоронець ідеології на Україні, застерігав громадськість від молодих і недосвідчених письменників, котрі виступають у “ролі перших борців проти культу особи і звертають надмірну увагу на негативні явища цього періоду і, більше того, вихваляють твори західних письменників”. Крім чергового заклику до боротьби з усіма виявами українського “буржуазного націоналізму”, він з гордістю оголошував про свої

успіхи в боротьбі з релігією і обіцяв замінити релігійні свята на такі радянські утвори, як “День Серпа і Молота” та “Вечори робітничої слави”. Розпочалася боротьба проти тих, хто приділяв “надмірну увагу” негативним явищам сталінської доби. Загострила ситуацію і загадкова смерть 13 грудня 1963 р. молодого поета В. Симоненка.

Переслідування влади підштовхнуло частину “шістдесятників” відійти від активної громадської діяльності й зайнятися суто фаховими справами, пом'якшивши ставлення до влади. Проте інша частина не відмовилася від своєї позиції і пішла на загострення стосунків із владою. Саме після подій 1963 р. перестали друкуватись “шістдесятники-поети” Л. Костенко, І. Калинець, Г. Кириченко, В. Голобородько та ін. Багато з них перейшло до розповсюдження “самвидаву” – офіційно не визнаної або забороненої літератури, яка фактично започаткувала український дисидентський рух.

3.2. Політизація опозиційного руху в Україні. Поява дисидентства. Поява політичної публіцистики стала свідченням зародження нової течії у шістдесятництві – групи опозиціонерів, які прагнули обговорювати не тільки суто культурницькі, а й важливі суспільно-політичні проблеми. В Україні зароджувалося дисидентство – рух “незгодних”, рух інакомислячих. Він виник як протест проти антинародних дій партійно-державного режиму, недотримання ним конституційних положень та очевидних порушень соціальної справедливості. Його представники спочатку виступали проти недоліків існуючої системи, порушення законів, прав людини, свободи слова, совісті та друку, за вільний розвиток української мови і культури, за правдиву історію, згодом розпочали пошук шляхів досягнення національного суверенітету.

Розкриваючи концептуальні погляди дисидентів, слід наголосити, що найбільш радикальною і найбільш переслідуваною була самостійницька течія, представники якої боролися за незалежність УРСР та її вихід зі складу СРСР. Яскравими представниками самостійницького напрямку були історик В. Мороз, журналіст В. Чорновіл, мистецтвознавець Б. Горинь, психолог М. Горинь, поет В. Стус, літературний критик Є. Сверстюк та ін.

Прихильники правозахисної течії вимагали реалізації ідей гуманізму і демократії, дотримання законів, свобод і прав людини,

виступали на захист прав національних меншин. Серед них виділялися генерал П. Григоренко, математик Л. Плющ, інженер М. Маринович та ін. Так, П. Григоренко рішуче встав на захист прав кримськотатарського народу, який був репресований комуністичним режимом.

Дисиденти та опозиційні організації у своїх програмних документах і заявах висували не тільки політичні гасла, але й висловлювалися про економічні та соціальні проблеми суспільства. Зокрема, піддавався критиці напівзалежний від центру статус економіки України та централізоване планування, бюрократичні методи керівництва народним господарством та відсутність приватної власності на засоби виробництва, обмеження прав громадських організацій тощо. Багато уваги приділялося аналізу скрутного становища колгоспного селянства.

У сфері міжнародних відносин опозиціонери рішуче засуджували як шовінізм, так і національну обмеженість, захищали право на самовизначення всіх народів.

Характеризуючи документи та заяви дисидентів, слід підкреслити, що на зламі 50-х – 60-х рр. засобом реалізації своєї мети вони вважали конституційні, легальні, мирні методи боротьби. Найбільш поширеними формами опору тоталітарному режимові були: створення підпільних груп та організацій, поширення забороненої літератури (“самвидаву”) та листівок, виступи на різного роду зібраннях, конференціях, мітингах та демонстраціях. Активною формою протесту була відмова від радянського громадянства та спроби виїзду за кордон.

У 1964 р. закінчився період “мирного” співіснування тоталітарної системи з дисидентами. До влади прийшла консервативна частина партійної верхівки на чолі з Л. Брежневим і М. Сусловим. Подальший хід подій в Україні, як завжди, був визначений поза її межами. На зміну “відлизи” приходила реакція. Розпочалися репресії та переслідування дисидентів. У цих умовах важливою формою боротьби стали демонстрації протесту. Дисиденти надсилали петиції й листи протесту проти репресій у вищі партійні та державні інстанції, створювали громадські комітети на захист заарештованих, приїжджали на відкриті процеси над інаклюдцями, але відмовлялися виступати на них свідками тощо. У вересні 1965 р. під час прем'єри фільму С. Параджанова “Тіні

забутих предків” у кінотеатрі “Україна” в Києві В. Стус, І. Дзюба та В. Чорновіл закликали присутніх виступити проти масових арештів української інтелігенції. Це був перший громадський протест проти політичних арештів у СРСР після смерті Сталіна.

Цього ж року була надрукована робота І. Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?”, у якій критикувалася русифікаторська політика КПРС і містився детальний аналіз причин, які привели до акцій протесту української інтелігенції. Ця праця стала своєрідним підсумком діяльності дисидентів періоду хрущовської “відлиги” і, одночасно, тим чинником, який суттєво впливав на формування ідеологічної концепції національно-визвольного руху.

Згодом, у квітні 1968 р., 139 діячів науки, літератури і мистецтва, робітників та студентів (кінорежисер С. Параджанов, композитор П. Майборода, поетеса Л. Костенко, поети В. Стус та І. Драч, депутат Верховної Ради СРСР, авіаконструктор О. Антонов, історик М. Брайчевський та ін.) звернулися до ЦК КПУ та ЦК КПРС з листом у зв'язку з незаконними репресіями, що відбувалися в Україні.

Український дисидентський рух головним чином зосереджувався у Києві та Львові. Проте прояви інакомислення спостерігалися і в інших містах республіки, наприклад, у Івано-Франківську, Луцьку, Тернополі, Дніпропетровську, Одесі. За підрахунками західних дослідників, кількість людей, які упродовж 60-х – 70-х рр. в були задіяні у різних формах дисидентської діяльності, сягала майже тисячі осіб. Серед них були представники різних суспільних прошарків і професій: науковці, вчителі, літератори, інженери, лікарі, журналісти, священнослужителі, робітники, селяни, студенти та ін.

Першими на шлях політичної боротьби стали Левко Лук'яненко та його друзі: І. Кандиба, С. Вірун, О. Глібович, В. Луцьків, Й. Боровницький та І. Кіпиш, котрі ще у 1959 р. створили Українську робітничо-селянську спілку (УРСС). Організація ставила за мету вихід України із складу СРСР шляхом всенародного референдуму.

Члени спілки розробили проект програми в якій піддавалася критиці політика радянської влади в роки сталінського голодомору, масових репресій у східних областях України. Критикувалися також бюрократичні методи керівництва господарством, централізовані

методи планування в промисловості та сільському господарстві, зверталась увага на обмеження прав профспілок, на пригноблене становище селян та ін. Особливій критиці піддавалася національна політика радянського режиму в Україні, зокрема, масове звинувачення українців у націоналізмі та фізичне їх винищення, витіснення з органів державної влади, наукових установ, вищих і середніх навчальних закладів, громадсько-культурного життя нації української мови. В проекті також засуджувалося обмеження України в її політичних та економічних правах, позбавлення реального суверенітету, права вступати з державами світу в політичні та економічні відносини. На підставі такого аналізу становища республіки робився висновок, що Україна не має можливості нормально розвиватися в складі СРСР і тому повинна стати незалежною, самостійною державою.

Однак, втілити в життя цю програму спілка так і не змогла. У січні 1961 р. Л. Лук'яненко і його соратників заарештовано. У травні, після чотирьох місяців слідства, у Львові відбувся судовий процес. Членів групи звинувачено в зраді Батьківщини і засуджено: Л. Лук'яненко – до розстрілу, І. Кандибу – до 15 років, С. Віруна – до 11 років, а інших – до 10 років позбавлення волі. У липні 1961 р. судова колегія у кримінальних справах Верховного Суду УРСР замінила Л. Лук'яненку смертну кару на 15 років ув'язнення.

У 1964 р. в західних областях УРСР виникла ще одна підпільна організація – Український національний фронт (УНФ). У його основний склад входило понад 150 осіб. Крім того фронт мав досить розгалужену мережу осередків в інших регіонах України. УНФ розробив декілька політичних документів – “Програма”, “Статут”, “Тактика” та упродовж кількох років видавав журнал “Воля і Батьківщина”. Члени організації стояли на засадах націоналізму. Головною метою організації була агітація за утвердження самостійної держави. Для досягнення мети планувалося використовувати легальні методи боротьби, передусім, всенародний референдум. Найбільш активними учасниками організації були Д. Кведько, З. Красівський, М. Мелень, І. Губка, М. Дяк, М. Федів, І. Могитич та ін.

З 1957 р. до 1967 р. в Галичині діяли також малі нелегальні групи: Об'єднана партія визволення України, Український національний комітет та ін., члени яких також були засуджені на

тривалі терміни ув'язнення, а кількох осіб Львівський суд засудив до смертної кари (І. Коваль, Б. Грицина, М. Проців) і вирок було виконано. Процеси над вищезгаданими групами відбувалися при зачинених дверях.

До руху Опору треба зарахувати також робітничі заворушення і страйки. Серед них, наприклад, у 1963р. в Кривому Розі, який був спричинений підвищенням цін на харчі та їх нестачею, і в Одесі, де портові робітники відмовилися вантажити масло для Куби. В 1969 р. на гідроелектростанції в с. Берізка та у червні 1972 р. в Дніпродзержинську відбулися заворушення, в яких брало участь кілька тисяч осіб і які були спровоковані грубою поведінкою влади.

Таким чином, вже з кінця 50-х рр. в Україні здійснювалася спроба перейти до організованих політичних форм боротьби з існуючим тоді режимом. Невелика група інтелектуалів потроху будила національну свідомість і підштовхувала народ до опозиції, до оборони прав людини та суверенітету республіки.

3.3. Передумови виникнення релігійного опозиційного руху. Позитивні зміни в суспільно-політичному житті країни сприяли частковій лібералізації політики влади щодо релігії та церкви. У листопаді 1955 р. ЦК КПРС ухвалив постанову “Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення”, у якій підкреслювалася необхідність глибокої, терплячої, вміло поставленої роботи з людьми, недопустимість “будь-яких образ віруючих і церковнослужителів, а також адміністративного втручання в діяльність церкви”.

Нові акценти в релігійній політиці сприяли швидким позитивним змінам: скасовувалася реєстрація членів виконавчих органів і ревізійних комісій церков; збільшилася кількість православних церков, чисельність православного духовництва, активу та обслуги храмів; проводився ремонт церков. Так, за 1955-1957 рр. кількість православних церков в УРСР зросла до 8548, а чисельність зареєстрованого духовництва – до 6072 осіб. Зростали пожертви на користь монастирів. У Києво-Печерській лаврі пожертви зросли з 800 тис. крб. у 1951 р. до 2,5 млн. – у 1956 р. Упродовж 1955-1956 рр. в Україну, з надією реабілітації і легалізації греко-католицької церкви, повернулися 286 із 344 репресованих греко-католицьких священників.

Однак, загальні сподівання швидко розвіялися під ударами нової антицерковної кампанії Хрущова в 1959-1964 роках. Панівна ідеологія не передбачала гармонізації відносин держави з церквою і влада взяла рішучий курс на прискорене обмеження релігійності методами поглиблення ідейно-виховної роботи та атеїстичної пропаганди.

Засоби масової інформації, культурно-освітні заклади, інші засоби впливу на населення були зорієнтовані на посилення атеїстичної роботи. У ВНЗ відкривалися нові кафедри наукового атеїзму. Курс лекцій з наукового атеїзму запроваджено у середніх спеціальних навчальних закладах, старших класах загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних училищ та ін. У мережі політичної освіти для дорослих і для працюючої молоді організовано теоретичні семінари, гуртки, масові школи з антирелігійною тематикою.

З метою скорочення мережі релігійних організацій, зниження рівня обрядовості, зменшення числа віруючих і служителів культури 16 березня 1961 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову “Про посилення контролю за виконанням законодавства про культури” і закрити “Інструкцію про застосування законодавства про культури”. Відповідно до постанови в республіці проведено облік усіх релігійних об’єднань, молитовних будинків, церковного майна та ін. Одночасно розпочалося переобладнання недіючих церков під склади, зерносховища, спортзали та ін., знесення частини церков, каплиць і хрестів, чимало з яких були унікальними пам’ятками архітектури й історії.

Особливо відчутними в УРСР були утиски православної церкви. Упродовж 1957-1964 рр. закрито майже половину православних храмів. Найбільше постраждали південно-східні та центральні області, в яких населення майже не чинило опору антицерковним акціям. Так, наприклад, у Запорізькій області зі 108 храмів залишилося 9, в інших областях кількість храмів, що збереглися, не сягала більше двох десятків. На початку 60-х рр. закрито Києво-Печерську лавру – духовну, історичну та архітектурну пам’ятку світу. На середину 60-х рр. в Україні залишилося близько 4,5 тис. діючих церков і молитовних домів Російської православної церкви (майже 1,1 тис. закрито) та 9 монастирів, у яких перебувало 900 осіб.

З початку 1962 р., після змін внесених до законодавства, обмежувалося право на відкриття церков та молитовних будинків, а питання про припинення діяльності храму вирішувалося на місцевому рівні – виконкомом обласної ради.

В ході антирелігійної кампанії в усіх без винятку регіонах республіки поряд з православними храмами закривалися костьоли, молитовні будинки, синагоги. Особливих переслідувань зазнали конфесії, які традиційно відносилися до сектантства, передусім, свідки Єгови та християни Євангельської віри (п’ятидесятники), які надалі вважалися незаконними і не могли бути зареєстрованими.

Для припинення діяльності церков влада широко застосовувала адміністративні заходи. Чимало віруючих безпідставно притягалися до кримінальної відповідальності за вигаданими звинуваченнями. Антицерковна кампанія набула форм знущання над священнослужителями і предметами віри та культу, що викликало незадоволення і справедливі нарікання віруючих та їхній опір.

Суцільним потоком у різні інстанції йшли скарги та прохання відновити богослужіння у церквах. Біля храмів виставлялися пікети, організувалися цілодобові чергування, іноді справи завершувалися конфліктом з представниками влади та міліції.

Як наслідок, політика владних структур разом із забороною Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) і Української греко-католицької церкви (УГКЦ), привели до появи та зростання релігійного дисидентського руху – окремого релігійного напрямку опозиції, що обстоював права віруючих, легалізацію українських церков, протестантських віросповідань та течій, повернення відібраних державою храмів та відбудову зруйнованих.

Серед чільних діячів цієї течії був священник В. Романюк (патріарх Володимир), багаторічний в’язень таборів. Будучи в опозиції до режиму, він пропонував для врятування нації від духовного і культурного знищення прийняти певні “норми поведінки для українця”, що зводилися до спротиву русифікації: уживати тільки рідну мову, не служити в армії за межами України, не їхати на роботу за межі України і т. ін.

Активну боротьбу за відновлення Греко-католицької церкви вела частина священників, які в цей час здійснювали релігійні обряди таємно від влади (існувало біля 350 громад, якими з Ватикану керував кардинал Йосип Сліпий). Лідером релігійного

дисиденства був Й. Тереля. Він виступав за свободу віросповідань, вільне здійснення обрядів, звільнення засуджених за віру. Одним з методів його боротьби було створення комітету захисту Української греко-католицької церкви.

Значну частину в релігійному русі Опору становили члени протестантських конфесій, передусім свідки Єгови, адвентисти та християни Євангельської віри. Серед активістів у справі захисту релігійних прав був пастор Г. Вінс, який відстоював право на свободу релігійного виховання дітей, свободу проповідання, добродійності і т. д. Будучи членом (з 1963 р.) Оргкомітету скликання Всеросійського з'їзду євангельських християн-баптистів, брав участь у важливих переговорах з Радою у справах релігійних культів при Раді міністрів СРСР. У 1963-1965 роках він за доручення Оргкомітету підписав численні скарги та листи в урядові установи і до віруючих, у тому числі з вимогою зустрічі з М. Хрущовим. Тоді ж почалися переслідування Г. Вінса з боку влади, які на початках мали адміністративний характер – численні затримання, короткочасні арешти, обшуки та штрафи.

Отже, поява опозиційного руху Опору в Радянському Союзі в другій половині 50-х – на початку 60-х рр. була певною мірою викликана десталінацією та новою політикою Хрущова. Він зародився як форма виступу проти існуючого в державі політичного режиму. Розвивався рух чотирма напрямками: самостійницький, національно-культурницький, правозахисний, релігійний, але характерною рисою усіх напрямів була боротьба за національні інтереси українського народу.

Рекомендовані джерела та література

Джерела:

1. Історія України від найдавніших часів до сьогодення : збірник документів і матеріалів / за заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. – Київ ; Чернівці : Книги-XXI, 2008. – 1100 с.
2. Історія України : хрестоматія : навч. посіб. / [упоряд. : В. І. Гусев, Ю. О. Калінцев, Г. І. Сургай]. – 2-ге вид., доповн. – К. : Вища шк., 2005. – 415 с.
3. Історія України : документи, матеріали : посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля. – К. : Академія, 2002. – 448 с.
4. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і

рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК [Текст] : 8-е вид., доповн., в 14 т., пер. з рос. – К. : Вид-во політ. літератури України, 1981. – Т. 7 (1955-1959). – 557 с.

5. Лук'яненко Л. Г. Сповідь у камері смертників / Л. Г. Лук'яненко. – К. : Вітчизна, 1991. – 127 с.
6. Україна в XX столітті (1900 – 2000) : збірник документів і матеріалів / [упоряд. А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. Ю. Король та ін.]. – К. : Вища шк., 2000. – 351 с.
7. Український національний фронт : дослідження, документи, матеріали / [упоряд. М. Дубас, Ю. Зайцев]. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 680 с.
8. Хрестоматія з історії України : для студентів вузів / Міністерство освіти України, ІСДО, Київський ун-т ім. Т. Шевченка ; [укл. : Б. І. Білик, Л. В. Дячук, Я. С. Калакура]. – К. : [б. в.], 1993. – 376 с.

Література:

1. Аксютин Ю. В. XX съезд КПСС : новации и догмы / Ю. В. Аксютин, О. В. Волобуев. – М. : Изд-во полит. литературы, 1991. – 224 с.
2. Бажан О. Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.) / О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк / НАН України. Інститут історії України. – К. : Рідний край, 2000. – 616 с.
3. Бажан О. Г. Половинчатість і незавершеність політики десталінації в Україні (друга половина 50-х – початок 60-х років) / О. Г. Бажан // Іст. журнал. – 2004. – № 1–2. – С. 18–26.
4. Баран В. Україна після Сталіна: нарис історії 1953–1985 / В. Баран. – Л. : МП “Свобода”, 1992. – 124 с.
5. Баран В. К. Україна крізь віки : в 15-ти т. / В. К. Баран, В. М. Даниленко. – К. : Альтернативи, 1999. – Т. 13 : Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.). – 304 с..
6. Бойко О. Д. Історія України : посібник. – 2-ге вид., доповн. / О. Д. Бойко. – К. : Академвидав, 2002. – 656 с.
7. Бурлацкий Ф. Хрущев: штрихи к политическому портрету / Ф. Бурлацкий // Литературная газета. – 1988. – № 8. – 24 февр. – С. 14.
8. Верстюк В. Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення : хронологічний довідник / В. Ф. Верстюк, О. М. Дзюба, В. Ф. Репринцев. – К. : Наук. думка, 1995. – 687 с.
9. Грицак Я. Й. Нарис історії України : формування модерної

української нації XIX – XX ст. : навч. посібник / Я. Й. Грицак. – К. : Генеза, 1996. – 360 с.

10. *Зайцев Ю.* Антирежимний рух (1956–1991) / Ю. Зайцев // Львів : історичні нариси / [упоряд. Я. Ісаєвич, Ф. Стеблій, М. Литвин]. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – С. 543–610.

11. *Зайцев Ю.* Дисиденти: опозиційний рух 60-80-х рр. / Ю. Зайцев // Сторінки історії України : XX століття : посіб. для вчителя / за ред. С. В. Кульчицького ; [упоряд. : В. П. Шевчук, А. А. Чуб, Н. А. Дехтярьова]. – К. : Освіта, 1992. – С. 195–235.

12. Історія України : навчально-методичний посібник для семінарських занять / [В. М. Литвин, А. Г. Слюсаренко, В. Ф. Колесник та ін.] ; за ред. В. М. Литвина. – К. : Знання-Прес, 2006. – 460 с. – (Вища освіта XXI століття).

13. *Касьянов Г. В.* Незгодні : українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років / Г. В. Касьянов. – К. : Либідь, 1995. – 224 с.

14. *Корнейко А. О.* Суспільно-політичний розвиток України в 1953–1964 рр. (на матеріалах західних областей) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / А. О. Корнейко ; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Л., 1999. – 21 с.

15. *Кульчицький С. В.* Спроби реформ (1956–1964 рр.) / С. В. Кульчицький // УДЖ. – 1998. – № 2. – С. 102–114 ; № 3. – С. 120–129 ; № 4. – С. 91–102.

16. *Кульчицький С. В.* XX з'їзд КПРС – переломний пункт в історії радянського комунізму / С. В. Кульчицький // УДЖ. – 2006. – № 2. – С. 106–129.

17. *Курноусов Ю. О.* Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х років XX ст.) / Ю. О. Курноусов. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1994. – 221 с.

18. *Лазарович М. В.* Історія України : навч. посіб. / – вид. 2-ге, виправл. і доповн. – К. : Знання, 2011. – 685 с.

19. *Литвин В. М.* Україна у другому повоєнному десятилітті (1956–1965) [Текст] / В. М. Литвин. – К. : Лі-Терра, 2004. – 272 с.

20. *Лубко І. М.* Спроби аграрних перетворень М. Хрущова та їх вплив на українське село (1953–1964 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / І. М. Лубко. – Донецьк, 2002. – 19 с.

21. *Ляшко О.* Микита Хрущов: відлига і заморозки / Олександр Ляшко // Вітчизна. – 1994. – № 7–8. – С. 98–111 ; № 11–12. – С. 134–144.

22. *Меркатун І. П.* Антирелігійна кампанія 50–60-х років на Україні / І. П. Меркатун // УДЖ. – 1991. – № 10. – С. 70–76.

23. *Мицик Ю. А.* Історія України : навч. посіб. – вид. 2-е, допов. і переробл. / Ю. А. Мицик, О. Г. Бажан, В. С. Власов. – К. : Києво-Могилянська академія, 2008. – 591 с.

24. Новітня історія України. 1914 – 2008 рр. : навч. посіб. / [К. К. Кондратюк, Г. А. Боднар, В. М. Качмар, В. Є. Голубко]. – К. : Знання, 2011. – 535 с.

25. Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя закритої доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС) : матеріали “круглого столу” в Інституті історії НАН України (26 лют. 1996 р.) / відп. ред. С. В. Кульчицький. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1997. – 131 с.

26. *Русначенко А. М.* Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х рр. / А. М. Русначенко. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 1998. – 720 с.

27. *Русначенко А. М.* Український національний фронт – підпільна група 1960-х рр. / А. М. Русначенко // УДЖ. – 1997. – № 4. – С. 81–94.

28. *Хрущев С. Н.* Пенсіонер союзного значення / С. Н. Хрущев. – М. : Новості, 1991. – 416 с.

29. *Шаповал Ю. І.* М. С. Хрущов на Україні / Ю. І. Шаповал. – К. : Тов. “Знання”, 1990. – 48 с.

30. *Шаповал Ю. І.* Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю. І. Шаповал. – К. : Наукова думка, 1993. – 350 с.

Документи і матеріали

Уривки з нарисів Федора Бурлацького¹¹ до політичного портрета М. Хрущова

...Мені доводилося чути, як Хрущов розумів свою роль в історії нашої країни. Він говорив, що Ленін увійшов до неї організатором революції, засновником партії і держави, а Сталін, незважаючи на свої помилки, людиною, яка забезпечила перемогу у кривавій війні з фашизмом. Своє призначення Хрущов бачив у тому, щоб забезпечити мир і добробут радянського народу.

¹¹ Політолог Ф. Бурлацький працював в оточенні М. Хрущова і був його радником.

...Потяг до нового, діяльний характер були характерними рисами Микити Сергійовича Хрущова. Широка програма відновлення сільського господарства, створення раднаргоспів, інтенсивне житлове будівництво, технічне переоснащення промисловості. Паспортна система на селі, пенсійне забезпечення селян, підвищення зарплатні низькооплачуваним категоріям трудящих. Підготовка нової Програми партії, оновлення основних законів, зміна принципів та стилю відносин із Заходом. І навіть знаменита епопея з кукурудзою... У всьому відображався пошук своїх шляхів і рішень, його невгамовний темперамент.

...Хрущов приділяв увагу ідеологічному боку справи, необхідності до кінця викрити культ особи, сказати правду про злочини 30-х років та інших періодів. Але сама ця правда, на жаль, була не повною. З самого початку Хрущов зіткнувся з проблемою особистої відповідальності, оскільки багато партійців знало про ту роль, яку відіграв він сам у переслідуванні кадрів і на Україні, і в Московській партійній організації. Не сказавши правди про себе, він не міг сказати правди і про інших...

...Економічна політика залишалась одним із найбільш вразливих місць в його діяльності. Він бачив завдання, в основному, у зміні методів керівництва економікою на апаратному рівні – в Держплані, раднаргоспах, міністерствах, але не розумів значення глибоких структурних реформ, які змінюють умови праці і життя безпосередніх виробників. ...Особливо несприятливо такий підхід позначився при підготовці Програми партії 1961 року. Так у Програмі партії опинилися включеними цифри про те, як ми у 80-х роках доженемо і переженемо Сполучені Штати.

...У часи Хрущова покладено початок зламу в розвитку сільського господарства – підвищені закупівельні ціни, різко зменшені податки, стали застосовуватися нові технології. Освоєння цілини, незважаючи на недоліки, зіграло свою роль у забезпеченні населення продовольством. Хрущов намагався повернути село до міжнародного досвіду, першої сільськогосподарської революції. І навіть його захоплення кукурудзою було продиктоване добрими намірами, хоч і супроводжувалося наївними крайнощами. Негативну роль зіграла також гігантomanія на селі. І особливо груба помилка – скорочення присадибних господарств.

Одна із помилок була, на мій погляд, в тому, що пошук концепції реформ і шляхів їх здійснення був заснований на традиційних адміністративних і навіть бюрократичних методах.

Друге – “народ мовчав”. ... Мало було зроблено, щоб проінформувати людей про минуле, про реальні потреби, про намічені рішення, не говорячи вже про залучення широких суспільних прошарків до боротьби за реформи.

І останній урок. Він стосується самого Хрущова. Ця людина гострого природного політичного розуму, смілива та діяльна, не змогла встояти перед спокусою оспівування власної особистості. ... Не випадково, чим гірше йшли справи в країні, тим голосніше звучав хор причеп і підлесників.

Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / За заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. – Київ-Чернівці : Книги-XXI, 2008. – С. 830-831.

Уривки з книги С. Хрущова¹² “Пенсіонер союзного значення” про діяльність М. Хрущова (50-60-ті роки ХХ ст.)

Батько розумів, як я неодноразово чув від нього в той час, що стара система управління народним господарством, розрахунок на голий ентузіазм робітничого класу, лозунг “догнати і перегнати Америку” нічого уже не дають і дати не зможуть. Він шукав економічну схему, здатну забезпечити функціонування господарського механізму без окриків зверху. Однак реальних результатів, як і раніше, не було. Одне він знав твердо: без матеріальної зацікавленості трударя нічого не вийде.

Кожний новий крок не тільки натикався на приховану опозицію з боку колег-ідеологів і вчених-економістів, слід було здолати супротив всередині самого себе. Адже ринок, конкуренція, прибуток були засуджені ще в 20-х роках, коли було заявлено, що це прямий шлях до реставрації капіталізму. ...

Але і стояти на місці не можна, треба було знайти спосіб, щоби “нагодувати, одягти і взути народ”. ...

¹² Сергій Хрущов – син М. С. Хрущова, вчений, аналітик.

Батько підтримав економіста Лібермана із Харкова, схвалив експеримент в казахському радгоспі, де директорствував Худенко. На той час в його уяві склалися основні контури економічних перетворень, були навіть прийняті основні принципи рішення.

...Приглядався батько і до досвіду інших країн. Він уважно придивлявся і до досвіду югославських друзів. ...

Батько намагався знайти рішення, яке б дало змогу вивести народне господарство із... провалів, в рамках структури, яку ми сьогодні називаємо командно-адміністративною системою.

Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / Уклад., комент. В. Ю. Короля. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2002. – С. 393-394.

Указ Президії Верховної Ради СРСР “Про ліквідацію Особливої наради при міністерстві внутрішніх справ СРСР”

1 вересня 1953 р.

З метою подальшого зміцнення соціалістичної законності і підвищення ролі правосуддя Президія Верховної Ради СРСР постановила:

1. Скасувати Особливу нараду при Міністерстві внутрішніх справ СРСР.
2. Надати Верховному суду СРСР право переглядати за протестом Генерального прокурора СРСР рішення колишніх колегій ОДПУ, “трійок” НКВС-УНВС, Особливої наради при НКВС-МДБ-МВС СРСР.

Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / За заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. – Київ-Чернівці: Книги-XXI, 2008. – С. 825.

Указ Президії Верховної Ради СРСР про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР

Лютий 1954 р.

Враховуючи спільність економіки, територіальну близькість і тісні господарські і культурні зв'язки між Кримською областю і

Українською РСР, Президія Верховної Ради Союзу Радянських Соціалістичних Республік постановляє:

Затвердити спільне подання Президії Верховної Ради РРФСР і Президії Верховної Ради УРСР про передачу Кримської області зі складу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Голова Президії Верховної Ради СРСР
К. Ворошилов
Секретар Президії Верховної Ради СРСР
М. Пегов

Москва, Кремль, 19 лютого 1954 р.

Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / За заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. – Київ-Чернівці: Книги-XXI, 2008. – С. 826.

Лист Кримського обкому КПУ секретареві ЦК КП України О. І. Кириченку про заборону громадянам депортованим у 1944 р. повертатися в Крим

15 березня 1954 р.

Кримський обком партії просить Вас вийти з клопотанням до ЦК КПРС про заборону всім адміністративно висланим у 1944 р. повертатися і проживати на території Кримської обл.

Проект лист на ім'я тов. Хрущова М.С. додається.

Додаток

Секретарю ЦК КПРС тов. Хрущову М.С.

Одночасно з виселенням з Криму німців та татар в 1944 р. у відповідності до постанови Державного Комітету Оборони Союзу РСР за №5984/сс від 2 червня 1944 р. мали бути виселені німецькі пособники з числа греків, вірменів та болгар ...

У зв'язку з тим, що звільненим зі спецпоселень особам дозволяється проживати в будь-якій області СРСР без обмежень, деякі з них приїжджають у Крим і вимагають повернення відібраних у них під час виселення з Криму будівель і відшкодування вартості вилученого майна.

Особисте майно виселених у 1944 р. було реалізоване, а прибуток спрямований на користь держави...

Враховуючи, що Кримська обл. є прикордонною і заселяти її колишніми спецпереселенцями небажано, вважаємо за необхідне:

Заборонити проживання в Кримській обл. всім особам, депортованим у 1944 р. з Криму і зараз звільненим із спецпоселень.

Усім звільненим зі спецпоселень і вже прибулим до Криму рекомендувати виїхати на проживання до інших областей Радянського Союзу, а їх прохання щодо повернення відібраного під час виселення майна не задовольняти.

Секретар ЦК КП України О. Кириченко
Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / За заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. – Київ-Чернівці : Книги-XXI, 2008. – С. 826-827.

Уривки з відкритого листа до відділу прав людини Організації Об'єднаних Націй і всього культурного світу від в'язнів-табірників СРСР

30 вересня 1955 р.

“Ми, в'язні мордовських спецтаборів, просимо прийняти до загального відома цілого культурного світу таке: ми, українці, як прихильники всякого руху, що стремить до свободи і правди, ставимося прихильно до всілякої культури і прогресу в усіх ділянках громадського життя, а рівно ж до самовизначення Української Соборної Держави...

...Нас загнано в табори, засуджено строгими вироками на 10-25 років не за бандитизм, як це вони (більшовики) вияснюють перед світом, – не за підпал, вбивства і зраду, лише за те, що ми, як і кожний волелюбний народ, домагаємось свого законного права на своїй землі... Тому у нас виринає питання: чи знає культурний світ про умови, в яких знаходимося не лише ми – в'язні, але і весь наш народ? Чи знає культурний світ, що нас після відбуття вироку насильно засилають на т. зв. “цілині землі” в Казахстан, Красноярський край на далеку північ, горлаючи, що туди їдуть добровольці і комсомольці? Чи може уявити собі культурний світ Українську державу без

українського уряду, без української армії, без українського народу, якщо існує така держава (а вона повинна існувати), то чому немає армії зложеної з самих українців? Чому українці військову повинність відбувають за межами своєї батьківщини? Чому на наших землях дислокуються військові частини, складені з росіян та інших національностей, яким інтереси українського народу, якщо не суто ворожі, то чужі. Якщо ми зрадники своєї батьківщини і справедливо покарані: чому судили нас “народні”, чи “військові” суди, склад яких далеко не український? Чому ми своєї кари не відбуваемо на території України, так страшно зруйнованої останньою війною і потребуючої відбудови? Чому нами освоюються недоступні дикі землі та ліси в той час, коли наших рук так потребує наша батьківщина? Чи знає культурний світ, що на масових табірних цвинтарищах будуються нові табори, міста, копаються канали, робляться спортивні площі, щоб затерти сліди цих злочинів? І так в Комі АССР ст. Абезь 1, 4, 5-й табори стоять на бувших кладовищах. У Мордовії ст. Леплей 3-а Н. 5, 1-й і 2-й поліровочні цехи, техкабінет і кузня – побудовані на людських кістках. Чи відомо про масові розстріли в'язнів (на Воркуті шахта Н.29 розстріляно під керівництвом і участю ген. прокурора Руденка), які домагалися лише прав політв'язня? Чи відомо, що в Казахстані л/о Кінгир, п/я 392 (3-я і 1-а колони) жінок і мужчин давлено чотирма танками за те, що вони домагались своїх законних прав? Чи відомо культурному світові, що Україна крім штучного голоду 1933 р. живе впроголодь 38 років; що сьогодні зах. українські землі охоплені водною стихією, присуджені на голодову смерть, позбавлені будь якої помочі від “гуманної миролюбної”, комуністичної Росії. В той час, коли мільйони тонн хліба вивозиться за кордони в цілях пропаганди, в той час, коли різні заграничні делегації відвідують зразкові (спеціальні для показу) колгоспи і фабрики СРСР?

Чи відомо, що Росія в післявоєнний період (1945-1955 рр.) руками мільйонів в'язнів підняла тяжку і легку промисловість на рівень вищий довоєнного, і що ці в'язні поставили питання про покращення умов, необхідних для кожного дихаючого повітрям створіння (бо ж після 9-11-годинної праці в шахтах в'язнів замикають в тісні смердючі бараки зі славнозвісними “парашами”, як робочу худобу) то їх розстрілювали і душили танками, а багатьох судили другими вироками по 10-25 років і розвозили в закриті тюрми, де вони сидять донині.

Культурний світе ХХ століття, століття прогресу і культури, ми не сумніваємось, що прочитавши ці рядки до найбільш “гуманної та справедливої” комуністичної партії Росії, виникає почуття огиди, омерзіння за злочини, заподіяні нею всім поневоленим народам...

Ми не впали духом, бо знаємо що наше стремління до волі оправдані законами матері природи і віримо, що весь культурний світ піддержить нас на цьому шляху...

Микулин Андрій. Концентраційні табори в Советському Союзі [Електронний ресурс] / Андрій Микулин. – Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1958. – С. 216-218. – Режим доступу: <http://ounuis.info/archive/library/books/kotsentartsi-ini-tabory-v-sovietskomu-soiuzi.html>

Уривки з доповіді першого секретаря ЦК КПРС тов. М. Хрущова ХХ з’їзду Комуністичної партії Радянського Союзу “Про культ особи та його наслідки”

25 лютого 1956 р.

Свавілля Сталіна щодо партії, її Центрального Комітету особливо стало виявлятися після XVII з’їзду партії, що відбувся в 1934 році.

...Комісія ознайомила з великою кількістю матеріалів в архівах НКВС, з іншими документами і встановила численні факти фальсифікованих справ проти комуністів, неправдивих обвинувачень, волаючих порушень соціалістичної законності, в результаті чого загинули безневинні люди. З’ясувалося, що багато партійних, радянських, господарських працівників, яких обвинувачували в 1937–1938 роках як “ворогів”, насправді ніколи ворогами, шпигунами, шкідниками і т. п. не були, що вони, по суті, завжди залишались чесними комуністами, але були обмовлені, а іноді, не витримавши звірячих тортур, самі себе обмовляли (під диктовку слідчих-фальсифікаторів) різноманітними тяжкими і неймовірними обвинуваченнями.

Встановлено, що з 139 членів та кандидатів в члени Центрального Комітету партії, обраних на XVII з’їзді партії, було

заарештовано та розстріляно (головним чином у 1937–1938 рр.) 98 чоловік, тобто 70 відсотків.

...Це відбулося внаслідок зловживань владою з боку Сталіна, який почав застосовувати масовий терор проти кадрів партії.

...Склалася ганебна практика, коли в НКВС формувались списки людей, справи яких підлягали розгляду на Військовій Колегії, і їм заздалегідь визначалася міра покарання. Ці списки направлялись Єжовим особисто Сталіну для санкціонування передбачених мір покарання. У 1937–1938 роках Сталіну було направлено 383 таких списки на багато тисяч партійних, комсомольських, військових і господарських працівників і була отримана санкція.

...Сталін був людиною дуже недовірливою, з хворобливою підозрілістю... Хвороблива підозрілість призвела до огульної недовіри, в тому числі і щодо видатних діячів партії, яких він знав багато років.

Маючи необмежену владу, він допускав жорстоку сваволю; пригнічував людину морально і фізично.

...Культ особи набрав таких страхітливих розмірів головним чином тому, що сам Сталін всіляко заохочував і підтримував звеличування його персони. ... Одним із найбільш характерних виявів самозвеличування і відсутності елементарної скромності Сталіна є видання його “Короткої біографії”, що вийшла у світ в 1948 році.

Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / За заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. – Київ-Чернівці : Книги-XXI, 2008. – С. 827.

Уривки з постанови ЦК КПРС “Про подолання культу особи та його наслідків”

30 червня 1956 р.

Останнім часом в буржуазних засобах масової інформації розгорнуто широку наклепницьку кампанію, приводом для якої реакційні кола намагаються використати деякі факти, пов’язані із засудженням Комуністичною партією Радянського Союзу культу особи Й. В. Сталіна.

...Смілива та нещадна самокритика в питанні про культ особи є новим яскравим свідченням сили і міцності нашої партії і радянського соціалістичного ладу.

...Обнародувані партією факти порушень соціалістичної законності та інші помилки, пов'язані з культом особи Й. В. Сталіна, звичайно, викликають відчуття гіркоти і глибокого жалю. Але радянські люди розуміють, що засудження культу особи було необхідно задля будівництва комунізму.

...Як же могло статися, що в умовах радянського соціалістичного ладу виник і отримав розповсюдження культ особи Сталіна зі всіма його негативними наслідками? Розглядаючи це питання, треба мати на увазі як об'єктивні конкретні історичні умови, в яких проходило будівництво соціалізму в СРСР, так і деякі суб'єктивні фактори, пов'язані з особистими якостями Сталіна.

...Може постати питання чому ці люди не виступили відкрито проти Сталіна і не усунули його від керівництва? У тодішніх умовах цього не можна було зробити. Безумовно, факти говорять про те, що Сталін винен в багатьох беззаконнях, які чинились особливо в останній період його життя. Проте не можна забувати, що радянські люди знали Сталіна як людину, яка виступає завжди на захист СРСР від підступів ворогів, бореться за справу соціалізму. Він застосовував часом у цій боротьбі негідні методи, порушував ленінські принципи і норми партійного життя. В цьому полягала трагедія Сталіна. Але все це ускладнювало й боротьбу проти беззаконь, які тоді чинилися, бо успіхи будівництва соціалізму, зміцнення СРСР в обстановці культу особи приписувались Сталіну.

Будь-який виступ проти нього в цих умовах народ не зрозумів би, і справа тут зовсім не в нестачі особистої мужності. Ясно, що кожний, хто б виступив у цій обстановці проти Сталіна, не дістав би підтримки в народі.

...Слід також мати на увазі і ту обставину, що багато фактів і неправильних дій Сталіна, особливо в галузі порушення радянської законності, стали відомими лише останнім часом, уже після смерті Сталіна, головним чином у зв'язку з викриттям банди Берія і встановлення контролю партії над органами держбезпеки.

КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК [Текст] : в 14 т. : Пер. з рос. – Т. 7. 1955-1959. – 8-е вид., доп. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1981. – С. 194-211.

Пропозиції групи від Ради Міністрів УРСР про обмеження релігійної діяльності

1957 р.

За дорученням Ради Міністрів УРСР в 1957 році була створена група, якій доручено подати пропозиції, які б і надалі обмежували діяльність духовенства та релігійних об'єднань. У червні 1957 року група у складі К. Катуніна, Р. Швайка, Г. Васильченка вручила заступнику Голови Ради Міністрів УРСР Гречусі М. С. такі пропозиції:

1. З метою упорядкування землекористування монастирями вважаємо доцільним вийти з клопотанням до Союзного уряду про вилучення зайвого земельного наділу в тих монастирях, де норма наділу перевищує 0,15 га на одного монаха.

2. Для обмеження намагань монастирів збільшувати кількість монахів доцільно в майбутньому застосувати такі заходи:

а) заборонити приймати в монастирі осіб при відсутності максимальної норми під житло;

б) рекомендувати єпископу не приймати до монастирів осіб, перебування яких не бажано в монастирях, особливо молодого віку;

в) заборонити монастирям розширювати свою житлову площу шляхом нового будівництва, різних добудов, пристосувань тощо.

3. З метою обмеження прибутків потрібно і надалі забороняти релігійним громадянам проводити збирання пожертвувань серед віруючих за межами церкви і молитовних будинків, не дозволяти проводити збір пожертвувань за певним призначенням, що не має відношення до культових потреб.

4. Роз'їзди служителів культу, зокрема старшого духовенства, в населені пункти, де є віруючі, сприяють поживленню діяльності релігійників, організаційно зміцнюють релігійні громади, що є небажаним явищем.

З метою послаблення впливу на віруючих з боку служителів культу доцільно і надалі не дозволяти виїздів духовенства за межі своєї громади, скликати загальні збори віруючих, проводити богослужіння під відкритим небом, на храмові празники не дозволяти запрошувати духовенство з інших релігійних громад для проведення соборних служб.

5. Служителів культу, перебування яких не бажано в певному населеному пункті, домовлятися з органами міліції про те, щоб їх там не прописували на постійне проживання.

6. Обмежити намагання релігійників провадити нове будівництво приміщень і купівлю домоволодінь під культові та господарські потреби, необхідно, щоб органи влади на місцях не дозволяли це робити релігійним громадам...

Ярош Б. Міжконфесійні конфлікти розпочалися не вчора / Б. Ярош // Віче. – 1995. – Грудень. – С. 144-145.

Уривки із доповідної записки Управління з охорони військових і державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР

1958 р.

Керуючись Постановою ЦК КПРС від 3 квітня 1957 року “Про роботу Головліту СРСР” і Постановою ЦК КП України від 13 травня 1957 року “Про роботу Головліту УРСР”, органи цензури республіки водночас із посиленням боротьби за збереження військових і державних таємниць у пресі стали більше приділяти уваги ідейній спрямованості й політичному звучанню всієї друкованої продукції, яка надходить на цензорський контроль.

Кількість цензорських втручань порівняно з попереднім 1956 роком набагато зросла...

Втручань політико-ідеологічного характеру протягом 1957 року було 489 (у 1956 році – 309).

На додаткову політичну редакцію було повернуто видавництвам 84 твори (в 1956 році – 48).

Які ж причини спонукали цензуру не дозволити до друку таку кількість творів і зробити так багато політико-ідеологічних втручань?

Приклади:

1. У журналі “Українська мова в школі” №1 за 1957 рік вилучена стаття доцента Ф. Жилка “Викоренити культ особи в мовознавстві”. Вся стаття від початку й до кінця була спрямована виключно проти роботи Й. В. Сталіна “Марксизм і питання мовознавства”. Автор статті дописався до того, що звинувачував Сталіна в тому, ніби ця його робота “шкодила проведенню послідовної національної політики партії”.

Міністерство освіти та Інститут мовознавства Академії наук УРСР погодилися з нашою думкою про політичну недоцільність публікування цієї статті, і вона була вилучена з журналу...

3. П'єса І. Микитенка “Як сходило сонце” мала йти в журналі “Дніпро” № 6. У ній широким планом показуються вожак української контрреволюції – Грушевський, Петлюра, Винниченко, а також поміщики, куркулі, білогвардійці. Всім їм надана широка трибуна для пропаганди націоналістичних ідей і поглядів: проголошуються націоналістичні тиради, часто співається “Ще не вмерла Україна”, ведуться розмови про необхідність відокремлення України від Росії, про перевагу українців над росіянами тощо.

Навіть позитивні герої п'єси активно підтримують чужу українському народові ідею відокремлення України від Росії.

П'єсу не дозволено до друку...

13. Один із героїв повісті А. Хорунжого “Незакінчений політ” (видавництво “Молодь”) говорив:

“За жменю зерна колгоспника до Сибіру засилали на вісім років, а за крадіжку в держави цілого будинку тільки на посаді понизили...”

Видавництво зняло ці рядки.

Історія України : Хрестоматія: Навч. посіб. / [упоряд. : В. І. Гусєв, Ю. О. Калінець, Г. І. Сургай]. – 2-ге вид., допов. – К. : Вища школа, 2005. – С. 291-292.

Уривки із книги Євгена Сверстюка “Блудні сини України” про “шістдесятників”

Шістдесятники – велике явище другої половини ХХ століття, дивне своєю появою в непевну пору відлиги і стоїчним протистоянням неосталінізму та живучою енергією в пору лібералізації.

...Серед ознак шістдесятників я б поставив на перше місце юний ідеалізм, який просвітлює, підносить і єднає. Під цим індикатором раптом звужується аморфне коло людей 60-х років і фіксується образ:

Такий був час: кругом шакали
У колі жменька нас жива,
А ми феномена шукали
І спотикались об слова.

Другою ознакою, отже, я б назвав шукання правди і чесної позиції. В самому шуканні вже є неприйняття і опір. Поетів тоді називали формалістами за шукання своєї індивідуальності. Насправді – за шукання істини – замість ідеї, спущеної зверху для оспівування.

Як третю ознаку я б виділив неприйняття, опір, протистояння офіціальній літературі і всьому апаратові будівничих казарм.

Сверстюк Є. Блудні сини України / Є. Сверстюк. – К. : Знання, 1993. – С. 24-25

Витяги з інформації Львівського обкому партії ЦК КП України про викриття та ліквідацію націоналістичної групи Л. Лук'яненка та інших

9 червня 1961 р.

Обласним управлінням КДБ заарештована і обласним судом засуджена група українських буржуазних націоналістів в складі Лук'яненка Л. Г., Віруна С. М., Кандиби І. О., Луцьківца В. М., Лібовича О. С., Кіпиша І. З. і Боровницького Й. Ю.

Попереднім та судовим слідством встановлено, що ця націоналістична група була створена засудженням Лук'яненком в кінці 1959 р. ... Учасники цієї націоналістичної групи склали та розповсюджували націоналістичну програму, зводили наклеп на Радянську державу і політику Комуністичної партії, вербували в свою групу націоналістично настроєні елементи.

...Викриття націоналістичної групи Лук'яненка та інших показало, що деякі міськкоми і райкоми КП України, первинні партійні організації не зробили відповідних висновків з постанови ЦК КПРС про підвищення революційної пильності комуністів, вкрай незадовільно ведуть виховну роботу з кадрами по піднесенню партійної принципності, непримиренське відношення до будь-яких проявів ворожої ідеології, зокрема до проявів ідеології українського буржуазного націоналізму.

... При проведенні масово-політичної роботи серед населення вкрай недостатньо звертається увага на викриття і рішучу боротьбу з будь-якими проявами буржуазної ідеології ..., лекції на тему "Українські буржуазні націоналісти – люті вороги українського

народу" і на інші теми, спрямовані на підвищення революційної пильності, читаються дуже рідко.

Бюро обкому ЦК України постановляє:

1. Прийняти до відома повідомлення начальника обласного управління КДБ, що націоналістична група Лук'яненка ліквідована і учасники її засуджені...

Секретар Львівського обкому КП України І. Грушецький
Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / За заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. – Київ-Чернівці : Книги-XXI, 2008. – С. 829-830.

Уривки із "Програми КПРС" про головні напрями побудови соціалізму в СРСР

Жовтень 1961 р.

Найвища мета партії – побудувати комуністичне суспільство, на прапорі якого написано: "Від кожного – за здібностями, кожному – за потребами". Повною мірою втілиться лозунг партії: "Все в ім'я людини, для блага людини"... Розв'язання завдань будівництва комунізму здійснюється послідовними етапами.

У найближче десятиліття (1961–1970 рр.) Радянський Союз, створюючи матеріально-технічну базу комунізму, перевершить за виробництвом продукції на душу населення наймогутнішу країну капіталізму – США; значно підвищиться матеріальний добробут і культурно-технічний рівень трудящих, всім буде забезпечено матеріальний достаток; всі колгоспи і радгоспи стануть високопродуктивними й високодохідними ...

У підсумку другого десятиріччя (1971–1980 рр.) буде створено матеріально-технічну базу комунізму, яка забезпечить достаток матеріальних і культурних благ для всього населення; радянське суспільство безпосередньо підійде до здійснення принципу розподілу за потребами, відбудеться поступовий перехід до єдиної загальнонародної власності. Таким чином, в СРСР буде в основному побудоване комуністичне суспільство. Повністю побудова комуністичного суспільства завершиться в наступний період

...Партія урочисто проголошує: нинішнє покоління радянських людей житиме при комунізмі!

...Імперіалізм вступив у період занепаду й загибелі ... безповоротно втратив владу над більшістю людства. Головний зміст, головний напрям і головні особливості історичного розвитку людства визначають світова соціалістична система, сили, які борються проти імперіалізму, за соціалістичну перебудову суспільства...

...Розгорнуте комуністичне будівництво означає новий етап у розвитку національних відносин у СРСР, що характеризується подальшим зближенням націй і досягненням їхньої цілковитої єдності. Будівництво матеріально-технічної бази комунізму веде до дедалі тіснішого об'єднання радянських народів...

Комунізм – це безкласовий суспільний лад з єдиною загальнонародною власністю на засоби виробництва, цілковитою соціальною рівністю всіх членів суспільства, де разом з всебічним розвитком людей виростуть і продуктивні сили на основі науки і техніки, що постійно розвиваються, всі джерела суспільного багатства поллються повним потоком і здійсниться великий принцип “від кожного – по здібностям, кожному – по потребах”. Комунізм – це високоорганізоване суспільство вільних і свідомих трудівників, в якому утвердиться суспільне самоврядування, праця на благо суспільства стане для всіх першою життєвою потребою, усвідомленою необхідністю, здібності кожного будуть застосовуватися з найбільшою користю для народу.

Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Прийнята XXII з'їздом КПРС. – К. Політвидав, 1977. – С. 9-55.

Фрагменти зі звернення групи українських комуністів до комуністів усього світу

Грудень 1964 р.

Ми, група комуністів України, звертаємося до вас із цим словом турботи про долю комуністичного і робітничого руху, про мир і про майбутнє народів, про долю свого українського народу.

...Програма КПРС, прийнята XXII з'їздом партії, визначила двадцятирічний строк побудови основ комунізму. Ось-ось частина людства створить рай на землі, і це будемо ми.

Така правда декларації. Та люди живуть не деклараціями. Реальне життя показує, що теоретичні догми стали гальмом на шляху вільного поступу розуму і чину людського на благо особи, народу, нації і людства в цілому.

...Ми хочемо суспільства, де людину не гнітитиме ні влада капіталістів, ні свавілля білого, червоного чи ще якогось деспота, ні диктатура партії, ні нога завойовника і колонізатора, ні фетишизм теоретичних догм і гасел.

...У СРСР ліквідовано приватну власність на засоби виробництва і знищено експлуатацію одного класу іншим. Та чи може задовольнити нас доведена до абсурду централізація, економічний монархізм радянської державної машини, суб'єктивізм якої руйнує господарство і не спроможний забезпечити суспільство навіть матеріально? Чи величезна бюрократична армія привілейованого, високооплачуваного партійного чиновництва не є експлуататором трудящих? Уряд хвалиться своїми ракетами і супутниками. Та чи рівнозначно це економічній силі і стабільності суспільства?

...Та в тому-то й справа, що в Радянському Союзі людина позбавлена елементарного права вільно наводити факти, аналізувати їх і робити висновки. Громадянські свободи, проголошені конституцією, є тільки цинічною фразою...

...Зараз не розстрілюють у масштабах сталінських часів, але за вільнодумство засилають під якимсь вигаданим приводом (у нас же немає політичних в'язнів!) у “неіснуючі” табори...

Відомі зустрічі керівників партії та уряду з творчою інтелігенцією нагадали “половання на відьом” сталінських часів...

Зараз не організують штучного голоду, як це було в 1933 році в Україні. Але коли робітники протестують проти підвищення цін і норм виробітку, що є результатом авантюрної економічної політики держави, їх розстрілюють і давлять танками, як це було в травні 1963 року в місті Новочеркаську... Власне, машина духовного знищення людей продовжує весь час працювати: люди деморалізуються, нівелюються, русифікуються і втрачають віру в ідеали справедливості...

...Величезний пропагандистський апарат партії невтомно твердить про рівноправність і дружбу націй в Радянському Союзі, про цілковите й остаточне розв'язання в СРСР національного питання.

Насправді ж під маскою великих ідей інтернаціоналізму і братерства народів ведеться груба, нахабна своїми методами і розмірами русифікаторська колонізаційна політика Москви...

Україна проголошується суверенною державою. Насправді ж вона, як і решта національних республік СРСР, перетворена на колоніальну адміністративно-територіальну область російської імперії. Уряд УРСР не має права без згоди Москви вирішити самостійно найдрібнішого питання. Смішно, але факт: перший секретар ЦК КПУ Шелест не міг без дозволу Москви санкціонувати будівництво підземного вуличного переходу в Києві. Україна як держава позбавлена будь-якої матеріальної сили для захисту своїх національних інтересів...

...КПРС йде на все, щоб послабити позиції України. Під благородним гаслом взаємодопомоги кадрами українська інтелігенція, зокрема технічна, вивозиться за межі республіки. В Україні постійно працюють пункти з переселення українців на Північ, Далекий Схід, у Сибір і Середню Азію. Разом з тим в Україну масово переселяють росіян, навіть як рядових робітників. Особливо це стосується Західної України. Чому служить така політика – будівництву комунізму чи зміцненню російського імперіалізму?

...Справжня історія України закрита для українського народу. Російська псевдонаука взяла на себе неблаговидне завдання реабілітувати загарбницьку, колонізаторську політику царизму, спадкоємцем якого є сьогоднішня диктатура. Усе, що суперечить ідеї російського централізму, оголошується “українським буржуазним націоналізмом”, якого не можна вивчати, хіба що паплюжити.

У травні цього року сталася страшна подія: у Києві спалено Республіканську державну публічну бібліотеку. ...А преса навіть не повідомила про велику національну трагедію України. Агенти КДБ (цієї держави в державі) поширювали безглузду провокаційну чутку, що бібліотеку підпалили “українські буржуазні націоналісти”.

Незважаючи на нечувані в історії методи і розміри асиміляційної політики Москви, український народ живе й бореться.

Виключення із вузів студентів-українців за “націоналізм” – постійне і звичне явище. Політичні арешти, адміністративні репресії є нормою в суспільному житті свідомого українства...

Комуністи! Соціально-політична і національна політика КПРС – це не тільки наша внутрішня справа. Демагогічне гасло світової революції, як показує життя, стає прикриттям політичного авантюризму і новітнього російського імперіалізму...

Комуністи! Нас, правду кажучи, дивує, що ви не бачите чи не хочете бачити справжнього стану життя в Радянському Союзі.

Історія України : Хрестоматія : Навч. посіб. / [упоряд. : В. І. Гусев, Ю. О. Калінець, Г. І. Сургай]. – 2-ге вид., допов. – К. : Вища школа, 2005. – С. 297-299.

Уривки з книги П. Шелеста “Все, що скоїлося, я передбачав” про події літа 1964 р.

Візит Брежнєва був для мене несподіваним. Я відпочивав у Криму, на дачі. ...

Брежнєв раптом звернувся до мене на “ти”, чого раніше не було: “Ти, Петре, пробач за моє до тебе запитання в такій постановці. Мова йде, вірніше піде про серйозну і досить делікатну справу. Нам в центрі працюється важко. М.С.Хрущов багатьох ігнорує, не рахується з нами. Він перший секретар ЦК КПРС, він же Голова Ради Міністрів, Мікоян – Голова Верховної Ради, вони удвох – старі діди – і крутять всі справи. Нам дуже важко, і ми хочемо мати друзів і опору”. Незабаром про зустріч знав М.В. Підгорний. ...

Знову відбулась зустріч із Л.І. Брежнєвим, тепер у нього на дачі. Розмова йшла про те, як все-таки з'ясувати відносини з Хрущовим... Я запропонував скликати Пленум ЦК КПРС і торкнутися оголошених тем; про розподіл партії на промислові й сільськогосподарські обкоми, про реорганізаційну сверблячку в народному господарстві та ряд інших. На цей пленум запросити М. С. Хрущова і в його присутності відверто висловитися з усіх наболілих питань. Брежнєв відкинув мою пропозицію як безпідставну.

...Брежнєв пропонував найогидніші прийоми для зміщення Хрущова, наприклад, десь в дорозі, в поїзді його заарештувати.

Семичастний і Підгорний всі ці брежнєвські варіанти відкинули як нелюдські і політично безпідставні.

Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / Уклад., комент. В. Ю. Короля. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2002. – С. 399.

Хронологічна таблиця

Датування	Події
1	2
5 березня 1953 р.	Смерть Генерального секретаря КППРС Й. В. Сталіна.
24 червня 1953 р.	Пленум ЦК КПУ звільнив Л. Мельникова від обов'язків першого секретаря ЦК КПУ і призначив на його місце першого українця О. Кириченка.
Вересень 1953 р.	Пленум ЦК КППРС обрав М. Хрущова першим секретарем ЦК КППРС.
Осінь 1953 р.	Ліквідовано інструменти масових чисток і терору – військові трибунали і Особливу нараду МВС.
1954 р.	Створено Комісію Президії ЦК КППРС для розслідування злочинів Й. Сталіна в 1936-1939 роках.
19 лютого 1954 р.	Указ Президії Верховної Ради СРСР про передачу Україні Криму з нагоди святкування 300-річчя “возз'єднання” України з Росією.
Березень 1954 р.	XVII з'їзд КПУ ухвалив рішення про набір юнаків та дівчат з України для освоєння цілинних та перелогових земель Казахстану, Алтаю та Сибіру.
1955 р.	“Кукурудзяна епопея”.
Листопад 1955 р.	Прийнято постанову “Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення”.
14-25 лютого 1956 р.	XX з'їзд КППРС, на якому М. Хрущов виступив з доповіддю “Про культ особи та його наслідки”. Початок десталінізації.
30 червня 1956 р.	Постанова ЦК КППРС “Про подолання культу особи та його наслідків”.
Серпень – вересень 1956 р.	Початок реабілітації незаконно репресованих українських громадян.
1957 р.	Закон “Про подальше вдосконалення організації управління промисловістю і будівництвом”. Створення територіальних органів управління промисловістю – раднаргоспів.

1	2
26 грудня 1957 р.	Пленум ЦК КПУ звільнив О. Кириченка від обов'язків першого секретаря ЦК КПУ і призначив на його місце М. Підгорного.
Жовтень 1958 р.	Початок антицерковної кампанії в Україні.
1958 р.	Реорганізація системи МТС в ремонтно-технічні станції (РТС).
17 квітня 1959 р.	Верховна Рада УРСР прийняла Закон про народну освіту – встановлено загальнообов'язкове 8-річне навчання.
1959 р.	Виникнення київського клубу творчої молоді “Сучасник”.
1959 р.	Створення нелегальної Української робітничо-селянської спілки (УРСС) на чолі з Л. Лук'яненком.
Січень 1961 р.	Суд у Львові над членами Української робітничо-селянської спілки (Л. Лук'яненком, І. Кандибою, С. Віруном та ін.).
13 березня 1961 р.	Чорний понеділок в Києві. Більше 1500 мешканців Куренівки (Бабиного Яра) загинули в селевому потоці.
17-31 жовтня 1961 р.	XXII з'їзд КППРС. Прийнято програму “побудови комунізму” і рішення про винесення саркофагу із труною Й. Сталіна із мавзолею на Красній площі.
31 січня 1961 р.	Грошова реформа в СРСР.
1962 р.	Створення клубу творчої молоді “Пролісок” у Львові.
16 березня 1961 р.	Постанова “Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу” і закрита “Інструкція про застосування законодавства про культу”.
1-2 липня 1963 р.	Пленум ЦК КПУ звільнив М. Підгорного від обов'язків першого секретаря ЦК КПУ і призначив на його місце П. Шелеста.
14 жовтня 1964 р.	Усунення М. Хрущова з посади першого секретаря ЦК КППРС.

Запитання і завдання. 1. Розкрийте передумови та характерні риси періоду “відлиги”. 2. Визначте історичне значення XX з'їзду КППРС. 3. Охарактеризуйте особливості процесу десталінізації в Україні. 4. Проаналізуйте напрямки та масштаби політичних реабілітацій. 5. Чим було викликане зростання чисельності української партноменклатури? Про що це свідчить? 6. Поясніть,

чому в роки “хрущовської відлиги” не були до кінця подолані наслідки сталінізму в різних сферах суспільного життя. 7. Охарактеризуйте зміни в системі управління народним господарством в період “відлиги” та їх значення для України. 8. Проаналізуйте економічні експерименти М. Хрущова. 9. Які наслідки для України мала участь в освоєнні цілини? 10. Поясніть термін “контрольований автономізм”. 11. Розкрийте значення XXII з’їзду КПРС для УРСР. 12. Чим була викликана антицерковна кампанія в Україні в 50-60-х роках ХХ ст.? Якими були наслідки кампанії? 13. Назвіть причини зародження руху опору і визначте його особливості та напрямки. Які були наслідки руху? 14. Дайте характеристику поняттю “шістдесятництво”.

Тема 8. **Політичний та соціально-економічний розвиток** **УРСР у роки “застою”**

План

1. Характеристика суспільно-політичних змін.
2. Індустріальний розвиток України та стан сільського господарства.
3. Опозиційний рух.
4. Повсякденне життя українців та побут партноменклатури.
5. Розвиток науки, культури і освіти.

Рекомендовані теми рефератів

1. Петро Шелест: здобутки та втрати.
2. Політичний портрет Володимира Щербицького.
3. Рух Опору: українське дисидентство.
4. Порівняльна характеристика добробуту трудящих та номенклатури.
5. Українська гельсінська спілка: склад, програмні цілі, діяльність.
6. Василь Стус: дорогою болю.
7. Опозиційна та творча діяльність Івана Світличного.
8. В’ячеслав Чорновіл: політична доля.
9. Життєвий та творчий шлях Володимира Івасюка.
10. Досягнення та прорахунки у галузі науки, культури, освіти.

Тези відповіді

1. Характеристика суспільно-політичних змін.

У результаті компартійного “двірцевого” перевороту Жовтневий пленум ЦК КПРС 1964 р. усунув від влади Микиту Хрущова, завершивши період часткової лібералізації суспільно-політичного життя у СРСР, який отримав назву “відлига”. Наслідком цього стає поступовий поворот країни до неосталінізму та неконтрольованого зростання впливу партійно-державного апарату, який фактично перетворився на новий правлячий клас радянського суспільства. Стрімкий ріст компартійної номенклатури¹³, згортання реформ, засилля військово-промислового комплексу стають

¹³ Вищий партійно-державний апарат.

фундаментом розквіту комуністичної держави, названого періодом “застою”.

У 60-80 рр. XX ст. Радянський Союз досягає своєї політичної та економічної вершини. Новий керівник держави – виходець з України Леонід Брежнєв вже в березні 1966 р., на XXIII з’їзді КПРС, відновив Політбюро – вищий та всевладний орган партійної ієрархії, повернув посаду Генерального секретаря, яку сам і обійняв. У 1972 р. він додав до неї посаду голови Верховної Ради СРСР, а згодом військове звання маршала та утримував їх аж до смерті у 1982 р.

Найвищою посадовою особою в УРСР був перший секретар Центрального комітету Комуністичної партії України (ЦК КПУ). З липня 1963 р. цю посаду обіймав Петро Шелест – за фахом інженер-металург, добрий господарник, який неодноразово виявляв твердість у відстоюванні інтересів республіки, особливо коли йшлося про економічні інвестиції та розвиток української мови і культури. Виняткове невдоволення республіканського керівника викликала, широко ініційована союзним центром, політика русифікації, котра в той час набирала обертів. Йшлося про примусове застосування в Україні російської мови, насаджування російської культури, невиправдане домінування російськомовного населення. Це незмінно приводило до знецінення української національної ознаки. В таких політичних умовах, залишаючись переконаним комуністом, Петро Шелест намагався бодай частково, але відстоювати, жорстко контрольований Москвою, український автономізм¹⁴. Це виявлялося у його спробах розумного втілення московських ініціатив та у запобіганні перетворення України на полігон для експериментів центральних міністерств і відомств. Однак, ліквідація раднаргоспів, перехід до галузевого принципу управління промисловістю суттєво обмежили повноваження республіки та її керівництва. Такий стан справ мало влаштовував першого секретаря ЦК КПУ та його однодумців, хоча зовні вони демонстрували свою цілковиту згоду з постійними московськими нововведеннями.

Поміркований автономізм Петра Шелеста викликав незадоволення з боку керівництва ЦК КПРС. Тому, у травні 1972 р., його було позбавлено посади керівника республіки під виглядом формального приводу переведення до Москви на начебто вищу

посаду – заступника голови Ради Міністрів СРСР, а згодом відправлено на пенсію. Тоді ж першим секретарем ЦК КПУ обрано Володимира Щербицького.

Краянин та ставленик Леоніда Брежнєва Володимир Щербицький швидко та енергійно звів нанівець ті незначні ознаки самоуправління, які так послідовно відстоював його попередник. Виступаючи на чисельних компартійних форумах лише російською мовою, новий керманіч республіки широко розгорнув політику цілковитого зросійщення України: передав керівництво більшості українських підприємств у руки Москви, значно скоротив сферу використання української мови. Кадрову політику Володимир Щербицький здійснював керуючись лише принципом особистої відданості. Незабаром ключеві пости в Києві зайняли понад 30 дніпропетровців. Вищим орієнтиром для них були інтереси московської командно-адміністративної системи та відсутність критичного ставлення до чисельних прорахунків у політиці центру. Подекуди позбавлена здорового глузду, не підкріплена історичним досвідом беззаперечна віра в “мудрість” центрального керівництва, негативно позначалася на соціально-економічному становищі республіки.

Нова Конституція СРСР 1977 р. декларувала суверенітет союзних республік лише на папері. Сумнозвісна 6 стаття юридично визнавала “керівну і спрямовуючу” силу КПРС. Лицемірно проголошуючи загальнонародний державний принцип партійне керівництво перетворило суспільно-політичне життя в систему комуністичних догм, найменший відхід від яких трактувався як заклики до розпаду Радянського Союзу. Детально віддзеркалюючи союзний зразок, Конституція Української РСР 1978 р. проголосила принципи недоторканності особи, свободи слова, друку, віросповідання, мітингів та створення громадських організацій, які залишалися такими лише формально. Створення ілюзії правової держави ввело в оману велику кількість її громадян. Насправді компартійні інтереси стояли над правом, перетворивши Україну на безправну складову СРСР.

Вищим законодавчим органом Української РСР офіційно вважалася Верховна Рада, виконавчим – Рада Міністрів. Проте, їх владна компетенція значно поступалася компартструктурам. Централізоване підпорядкування Політбюро ЦК КПУ досягало до

¹⁴ Прагнення до самоуправління.

кожного міста чи села підприємства чи колгоспу, робітника чи селянина. В умовах компартійного засилля український народ поступово виробляє в собі апатію та імунітет до масованої комуністичної пропаганди, які згодом переростуть у зневіру. Остання спонукає виникнення правозахисного дисидентського опору що згодом трансформується у національно-визвольний рух.

2. Індустріальний розвиток та стан сільського господарства.

Після краху економічних реформ ініційованих Микитою Хрущовим, брежневська командно-адміністративна система провела детальне вивчення виробничої сфери країни. Результати збентежили навіть досвідчених економістів: виконання семирічного плану було зірвано. Приріст промислової продукції постійно скорочувався, виробничі фонди використовувалися вкрай неефективно. Життєвий рівень громадян був одним з найнижчих у Європі. Створені за сталінськими мірками колгоспи перебували у скрутному становищі, щорічно списуючи мільйонні борги. СРСР змушений закуповувати зерно за кордоном. Інтенсивно розвивалися лише важка та оборонна промисловості, та й ті за рахунок скорочення асигнувань у інші економічні галузі.

Запобігаючи розвитку кризи, керівництво країни планувало збільшити кількість госпрозрахункових підприємств, застосовувати ефективну систему стимулювання, зробити обсяг реалізації виробленої продукції головним критерієм функціонування виробничих об'єднань. Значно розширювалася сфера соціально-культурних послуг, створювалися фонди матеріального заохочення робітників, службовців та селян. Нові, сталі плани сільськогосподарських закупівель з урахуванням кліматичних умов, надбавки за планову продукцію – все це націлювалося на швидке покращення розвитку села.

Зазначені нововведення могли дати позитивний соціально-економічний ефект. Однак, на практиці, реформування наштовхнулося на вкрай неефективну адміністративну систему виконання намічених планів. Радянська виробнича номенклатура, позбавлена творчого підходу до вирішення завдань, неохоче втілювала накреслені задуми. Певний позитив могла внести участь у реформуванні широких трудящих мас. Проте, партійні функціонери прагнули зберегти власну монополію на владу, а не користуватися

принципом економічної доцільності. На практиці це привело до втрати Києвом контролю над більшістю заводів і фабрик України. Таке посилення монополістичних тенденцій імперського центру поставило під сумнів якісне виконання нововведень.

На початках реформи все ж дали позитивний наслідок: недаремно восьму п'ятирічку (1966 – 1970 рр.) назвали “золотою”. Основні виробничі фонди і загальний обсяг промислового виробництва зросли в 1,5 рази, а національний дохід – на 30%. Дві третини приросту в промисловості отримано за рахунок підвищення продуктивності праці. Повністю завершено електрифікацію сіл України. Відчутно збільшилися зарплати громадян республіки. Завдяки пожвавленню розвитку НТП¹⁵ промисловість освоїла багато нових зразків техніки і матеріалів.

Втім, свавілля центру гальмували поступальний розвиток господарства УРСР. Необґрунтовані плани, які щорік збільшувалися, обмежували виробничий госпрозрахунок. Екстенсивна економіка розвивалася за рахунок залучення все нових джерел сировини та робочої сили. Інтенсивні шляхи розвитку вважалися другорядними. Так, вже у 1981-1985 роках темпи зростання промислового виробництва скорочуються і становлять – 2,8% (у 1960-1970 роках – 4,9%). У 1980-х роках наступ Москви на національні інтереси республіки продовжився. Спорудження промислових гігантів Донбасу – гірничо-збагачувальних та металургійних заводів, нерідко відбувалося без урахувань інтересів України. В промислових центрах Наддніпрянщини та Західної України заводи та фабрики споруджувалися за застарілими технологіями, які надзвичайно погіршували екологічну ситуацію в регіоні. Особливо її загострили підприємства хімічної промисловості. Близько 1 млн. гектарів родючих ґрунтів сховали під свої дзеркалом Київське та Кременчуцьке штучні водоймища. 8 атомних електростанцій, збудовані за недосконалими технологіями, розташовані здебільшого без урахування геологічних особливостей місцевості. В умовах, коли в республіці постійно відчувався дефіцит товарів широкого вжитку, УРСР і надалі залишалася одним з найбільших виробників зброї в СРСР. Замовлення ВПК¹⁶ виконували кращі підприємства та

¹⁵ Науково-технічний прогрес.

¹⁶ Військово-промисловий комплекс.

висококваліфіковані спеціалісти, залишаючи поза увагою сьогоденні потреби трудівників республіки.

Не кращим був стан і на селі. На початках, завдяки впровадженню реформ, сільське господарство розвивалося порівняно успішно. У 1966-1970 роках його валова продукція збільшилася на 16,6%. За рахунок використання мінеральних добрив та нових сортів покращувалася урожайність. Цільовий набір у вищі навчальні заклади поліпшив кадровий склад спеціалістів колгоспів і радгоспів. Але, у 1970-1980-х роках згорання реформ загальмувало темпи розвитку сільського виробництва. За планом його збільшення передбачалося на 20%. Реально ж таке зростання відбулося лише на 1%. Тому Травневий пленум ЦК КПРС 1982 р. оприлюднив Продовольчу програму, дія якої розраховувалася на 8 років. За її умовами капіталовкладення у сільське господарство збільшувалися від 15,8 млрд. крб. до 30,6 млрд. крб.

Проте, такі величезні витрати не забезпечили виконання програми. Рядовий колгоспник не був зацікавлений у результатах праці. Її продуктивність була у 4-5 разів нижчою ніж у США та країнах західної Європи. Мільйони селян переходили на роботу до міст. З'явилася категорія – “вмираючі села”, де серед населення залишалися лише літні мешканці. Упродовж 1972-1968 рр. в Україні зникло 1502 села, що надзвичайно підірвало духовне коріння українського народу. Тисячі студентів, солдатів, наукових працівників були змушені за безцінь працювати на полях республіки. Але, завдяки самовідданій праці українських селян, Україна і надалі забезпечувала 60% союзного виробництва цукру, 40% – соняшнику та овочів, 25% – м'яса та консервів.

Таким чином, в період “застою” народне господарство УРСР охопила криза. Недосконала радянська планова система господарювання з її безроздільним пануванням компартійно-державної верхівки не могла розвиватися інтенсивно та забезпечувати належний добробут громадян республіки.

3. Опозиційний рух.

Притаманний часам “застою” неосталінізм, згорання лібералізації суспільно-політичного життя, посилення жорсткого диктату Москви, русифікація України, породили серед українського народу рух Опору, який отримав назву дисидентства.

Дисидентство – протест проти антинародних дій партійно-державного режиму, порушень соціальної справедливості та недотримання ним конституційних положень. Його очолила інтелігенція. Початком становлення дисидентства стали критичні виступи у вересні 1965 р. Івана Дзюби, Василя Стуса, В'ячеслава Чорновола на адресу компартійного керівництва СРСР. Під час демонстрування у київському палаці “Україна” художньої стрічки відомого українського режисера Сергія Параджанова “Тіні забутих предків”, вони зібрали 140 підписів в листі протесту проти незаконних арештів серед інтелігенції країни.

У листопаді 1965 р., вболіваючи за арештованих та протестуючи проти русифікації, з листом в ЦК КПУ та ЦК КПРС звернулися композитор Платон Майборода, поети Ліна Костенко, Іван Драч та авіаконструктор Олександр Антонов. Згодом підписи листів протесту стають поширеною формою вияву громадянської непокори. До “підписантів” приєдналися Іван Світличний, Марія Коцюбинська, Зиновій Франко, Євген Сверстюк, Богдан Антоненко-Давидович, Микола Брайчевський, Ярослав Кендзьор, Анна Горська та багато інших. У 1968 р. до секретаря Спілки письменників України надійшов лист в захист Олеся Гончара, який зазнавав переслідувань після публікації свого роману “Собор”. У авторстві протесту було звинувачено поета Івана Сокульського, якого засудили до чотирьох з половиною років позбавлення волі.

Другою формою незгоди серед шестидесятників¹⁷ стало розповсюдження друкованих матеріалів, які засуджували політику офіційної влади. Вони поширювалися таємно, переписувалися та передавалися з рук в руки. Ці матеріали отримали назву “самвидав”. В'ячеслав Чорновіл у 1966 р. написав статті “Правосуддя чи рецидиви терору”, у 1967 р. – “Лихо з розуму”, що стало приводом для його ув'язнення. Валентин Мороз опублікував гостро критичні оповідання “Мойсей”, “Хроніка опору”, “Серед снігів”, “Репортаж із заповідника імені Берії”, за що отримав 14 років позбавлення волі. Визначною подією у розгортанні дисидентського руху стала публікація у січні 1970 р. першого номеру таємного журналу “Український вісник”. До 1972 р. вийшло 6 номерів.

¹⁷ Одна з назв руху Опору.

22 травня – в день перепоховання Тараса Шевченка в Каневі, було започатковано традицію масових заходів протесту проти комуністичного ладу. В пам'ять про цю дату біля пам'ятника Кобзареві, напроти Київського університету, шестидесятники організували масові читання творів поета. Цього дня 1967 р. міліція розігнала кількатисячний мітинг шанувальників творчості генія українського народу і заарештувала чотирьох з них. Обурені такими діями влади та керовані Надією Світличною і Миколою Плахотнюком демонстранти здійснили похід до ЦК КПУ. Не злякавшись міліцейських кодонів вони розійшлися лише тоді, коли о третій годині ночі заарештованих звільнили.

Сильним поштовхом для розвитку руху Опору стали вимоги кримських татар щодо повернення на свою історичну батьківщину – в Крим. У 1968 р. генерал Петро Григоренко провів у Москві акцію протесту направлену на задоволення їх вимог, широко підтриману українськими правозахисниками.

Коли у серпні 1968 р. радянські війська придушили “Празьку весну”, танками розігнавши антикомуністичний виступ у столиці Чехословаччини, дисиденти в Україні виступили з протестом проти окупації суверенної країни.

Збільшення кількості вільнодумців, ріст антирадянських акцій викликав репресивні дії з боку влади. У 1972 р. каральний орган КПРС – Комітет державної безпеки (КДБ) арештував понад 100 осіб – здебільшого представників інтелігенції. Серед них були В'ячеслав Чорновіл, Іван Світличний, Іван Дзюба, Василь Стус, Євген Сверстюк, Михайло Осадчий, Ігор Калинець, Олексій Шелест. Усі вони отримали великі терміни ув'язнення далеко за межами України. Однак, і в комуністичних таборах не припинили боротьби, залишаючись вірними обраній меті – відновленню державності України.

У 1970-х роках активність дисидентів дещо спадає. “Винахідливий” комуністичний режим застосовував до правозахисників, так звану, “каральну медицину”. Підсудні оголошувалися божевільними і зазнавали примусового лікування. При мовчазній згоді Володимира Щербицького координатором таких акцій був секретар ЦК з ідеології Володимир Маланчук.

Знаковим у розвитку дисидентства став 1975 р. У столиці Фінляндії м. Гельсінкі 35 держав світу, в тому числі і СРСР,

підписали угоду про дотримання принципів демократії та верховенство прав людини. У 1976 р. група українських дисидентів утворила Українську Гельсінську спілку (УГС), розуміючи, що гельсінські положення в Україні грубо порушуються. Керівником УГС став Микола Руденко. Серед 36 її членів були Левко Лук'яненко, Іван Кандиба, Петро Григоренко, Святослав Караванський, Олесь Бердник, Оксана Мишко, В'ячеслав Чорновіл, Василь Стус, Надія Світлична. Спілка розгорнула активну діяльність щодо ознайомлення громадян з положеннями Гельсінської угоди. Вже в лютому 1977 р. КДБ заарештувало Миколу Руденка та Олексу Тихого та засудило відповідно до 12 і 15 років позбавлення волі.

Упродовж 1980-х рр. арешти не припинялися. За звинуваченнями у антирадянській пропаганді та агітації потрапили до тюрем та таборів Олексій Шевченко, В'ячеслав Чорновіл, Степан Хмара, Василь Стус. Не повернулися із заслання Олекса Тихий, Володимир Марченко, Юрій Литвин, Василь Стус.

Одним з проявів руху Опору було релігійне дисидентство. Його підґрунтям стала заборона компартійною владою Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) та особливо Української греко-католицької церкви (УГКЦ). Значна частина греко-католиків, таємно від влади, справляла релігійні обряди. Існувало біля 350 громад. З Ватикану ними керував кардинал Йосип Сліпий, якого у 1963 р. звільнено після багаторічного заслання. Лідерами боротьба за віру були Йосип Тереля та Володимир Романюк, жорстоко переслідувані режимом.

Таким чином, рух Опору став передвісником проголошення незалежності України. Його діячі підготували та сформували серед національно свідомої громадськості України думку про злочинність існуючої влади і необхідність її руйнування.

4. Повсякденне життя українців та побут партноменклатури.

Найкращим свідченням дійсного стану життя українців є їх повсякденний добробут. Зростання благоустрою простих громадян УРСР декларувалося на усіх компартійних форумах та у Конституції 1978 р. Слід сказати, що компартійні обіцянки явно поступалися реаліям. Хоча з часів Сталіна відбулися деякі позитивні зміни – відійшов у небуття страх незаконного позбавлення волі та голоду, все таки матеріальний рівень українців залишав бажати кращого. На

початку 1980-х рр. за показниками рівня життя Україна посідала 50-60-ті місця у світі. Справа в тому, що на споживчий ринок працювало лише 20% потужностей промисловості республіки, решта концентрувалися на важкій та оборонній галузях. Не дивлячись на ріст зарплати з 77 крб. до 155 крб. велика кількість товарів широкого вжитку перебувала у дефіциті. Особливо це стосувалося продукції легкої та харчової галузей. Серед них пральні машини, пилососи, холодильники, телевізори, сучасний одяг та взуття, меблі, побутова електротехніка, автомобілі тощо. Асортимент продуктів харчування був вкрай низьким. Невід'ємним атрибутом крамниць стали довжелезні черги, які не гарантували придбання товару. Надзвичайно складною залишалася житлова проблема. Пересічний громадянин міг отримати від держави квартиру лише після 20 років черги, яка сягала 1,5 млн. осіб і мала тенденцію до зростання. У складному становищі перебували комунальне господарство та сфера послуг. Не завжди якісними були безкоштовні медичне обслуговування та освіта. Постійно бракувало висококваліфікованих спеціалістів, устаткування, приміщень тощо.

Сільський добробут залишався набагато нижчим ніж міський. Хоча колгоспники, нарешті, почали регулярно отримувати зарплату та пенсію, умови праці та інфраструктура¹⁸ залишалися на низькому рівні. Хронічно бракувало шкіл, дитячих садків, лікарень, будинків культури, а про дороги і говорити не доводилося. Славнозвісного “стирання меж між містом і селом”, так гучно розрекламованого компартійцями у Програмі КПРС 1966 р., не відбулося. Науково-технічний прогрес мало торкався сільськогосподарського виробництва. Українське село занепадало.

В таких умовах державні лідери перетворюються на заручників власних необґрунтованих обіцянок. Прагнучи переконати світ у постійному зростанні матеріального становища громадян, керівництво СРСР змушене закуповувати за кордоном не тільки зерно, а й товари підвищеного попиту. Так “проїдалися” сотні мільйонів доларів виручених від продажу корисних копалин. Траплялися навіть випадки, коли для закупівлі імпорту, здебільшого

товарів легкої промисловості, витрачалися кошти, відведені для оновлення основних виробничих фондів підприємств країни.

У свою чергу, населення, відрізане від світу “залізною завісою”, введене в оману компартійною пропагандою, не знало стандартів матеріального рівня розвинутих країн. Як найсуворіша таємниця оберігався той факт, що “радянський добробут” це ніщо у порівнянні з матеріальним становищем громадян країн Західної Європи. Для громадськості республіки було таємницею, що народжуваність в Україні постійно знижується, а смертність зростає.

Вище перелічені ознаки кризи не торкалися найвищої “касти” радянського суспільства – компартноменклатури. Хоча в Конституції УРСР була задекларована рівність усіх громадян республіки, вища партійна еліта користуючись всевладдям та безконтрольністю, утворила власну, закриту систему соціально-економічних відносин. Несправедливий характер розподілу матеріальних благ перекреслював всю комуністичну доктрину, осердяв якої є саме рівноправний їх поділ. Система постачання продовольчих та промислових товарів, що не знала дефіцитів та спекулятивних цін стосувалася лише чітко обмеженого кола партійних функціонерів, їх сімей та родин.

Для цього при ЦК КПРС та Раді Міністрів було утворено спеціальні підприємства, які займалися виготовленням екологічно чистих продуктів харчування. Заробітна плата партпрацівника у 2-3 рази перевищувала заробітки робітників чи селян. Користуючись розгалуженою системою спецмагазинів партійні та державні керівники могли у 5-10 разів більше придбати якісних товарів. Поряд з цим номенклатура мала змогу, за умов тотального дефіциту, купувати імпортні товари, за які населення переплачувало втричі. Поширилася практика закупівлі за кордоном великих партій високоякісних товарів, призначених виключно для партійної та державної еліти. Номенклатура користувалася закритими лікарнями, поліклініками, санаторіями, пансіонатами, базами відпочинку, дитячими таборами, мисливськими та рибальськими угіддями, промисловими та продуктовими магазинами, дитячими садками, спеціалізованими школами тощо. Для службовців партдержапарату зводилося житло покращеного планування. За містом до їхніх послуг були комфортабельні державні дачі, а квартири високопосадовців обслуговувалися штатними покоївками, робота

¹⁸ Сукупність об'єктів соціального призначення – школи, дитячі садки, бібліотеки тощо.

яких оплачувалася за державний рахунок. Діти номенклатури вступали до престижних вишів, як правило, поза конкурсом. З кожним роком розрив у рівні життя між номенклатурою і простими громадянами зростав.

Таким чином керівництво Комуністичної партії, котре постійно твердило про свої наміри побудувати справедливе, безкласове суспільство, насправді створило для себе систему привілеїв, яка забезпечувала їй значно кращі умови для проживання. Благоустрій простих трудівників залишався хоча і стабільним, але досить низьким. Не дивлячись на численні заходи уряду щодо його покращення, радянська економіка не дозволяла суттєво поліпшити добробут безпосередніх виробників матеріальних благ.

5. Розвиток науки, культури та освіти.

Наприкінці 1960-х – на початку 1980-х рр. культурно-духовне життя українського народу продовжувало активно розвиватися. Проте, воно не було позбавлене негативного впливу компартійного керівництва.

Розвиткові наукових досліджень у Радянському Союзі, і зокрема в УРСР, надавалося великого значення. Справа в тому, що передові світові країни охопила науково-технічна революція (НТР), яка позначилася бурхливим розвитком технічних досягнень людства. Наука все більше перетворювалася на безпосередню продуктивну силу. Тому на XXIV з'їзді КПРС у 1971 р. було поставлено завдання “органічно поєднати розвиток науки з перевагами соціалізму”, що відкривало нові обрії для наукових досліджень. Академія наук республіки очолювана Борисом Патonom – видатним вченим у галузі електрозварювання, стала провідним науковим центром країни. Кількість науковців зросла до 200 тис. осіб.

У царині гуманітарних наук помітним явищем стало видання під керівництвом академіка Петра Тронька 26-томної “Історії міст і сіл України”. Інститут історії АН УРСР завершив багатотомну працю “Історія Української РСР”. З'являються роботи істориків Миколи Брайчевського, Юрія Бадзя присвячені Київській Русі. Побачили світ “Історія української літератури”, “Українська радянська енциклопедія”, “Радянська енциклопедія історії України” тощо. Однак, замовчування та перекручування багатьох подій та фактів зробили ці праці недосконалими. Дослідники, які пригадували імена Михайла Грушевського, Володимира Кубійовича,

Сергія Єфремова переслідувалися та підлягали цькуванню. Таких гонінь зазнали співробітники інституту археології на чолі з Федором Шевченком – Іван Шовкопляс, Микола Брайчевський, етнографи Ярослав Прилипка та Володимир Зінич, історики Олена Апанович і Ярослав Дзира.

Серед технічних наукових досліджень, де партokratичне свавілля відчувалося значно слабше, слід виділити праці академіків Бориса Патона – світового лідера у галузі електрозварювання та Івана Францевича – вченого у сфері порошкової металургії. Академік Василь Ремесло вивів нові сорти пшениці та цукрового буряка, якими засіяно 8 млн. га земель в СРСР.

На літературній ниві видавалися твори Михайла Стельмаха, Павла Загребельного, Івана Білика, Юрія Мушкетика, Дмитра Павличка, Івана Драча, Бориса Олійника. Втім, їх творча діяльність знаходилася під пильним контролем Спілки письменників – офіційного виконавця волі КПРС, і тому не була позбавлена ознак “соціалістичного реалізму”. Відкритий перехід до “закручування гайок” відбувся після публікації творів Олесь Гончара “Собор” та Романа Іваничука “Мальви”, в яких правдиво висвітлювалася історія українського народу. Ідеологічного погрому зазнають Микола Вінграновський, Володимир Шевчук, Юрій Щербак, Ростислав Андрияшко, Віталій Дрозд, Іван Чендей. “Незручних” літераторів Олесь Гончара, Івана Дзюбу, Олесь Бердника, Бориса Чичибабіна виключили із Спілки письменників України. Зволікалося видання творів Ліни Костенко “Маруся Чурай”, “Княжа гора”, “Зоряний інтеграл”. Так і не побачив за своє життя публікації власних творів видатний український поет Василь Стус. Перенісши два арешти та провівши у комуністичних застінках 15 років, він загинув у мордовських таборах. Рішенням Ради Міністрів УРСР Василю Стусу за поетичну збірку “Дорога болю” посмертно присвоєно звання лауреата Державної премії УРСР. Його прах та прах поета Юрія Литвина і філолога Олекси Тихого у 1989 р. урочисто перепоховано на Байковому кладовищі в Києві. Не легшою виявилася доля і одного з кращих українських літературних критиків, поета Івана Світличного. Заарештований у 1965 р. він, напівпаралізований, звільнився лише у 1982 р., після відповідного листа-протесту на ім'я Леоніда Брежнєва, якого підписали 7 сенаторів та 92 конгресмени США.

Найбільш масовим мистецтвом того часу залишалося кіно. В цей період зародився неповторний напрямок кіномистецтва – українське поетичне кіно. Започаткували його художні стрічки режисерів Сергія Параджанова “Тіні забутих предків”, Івана Миколайчука “Білий птах з чорною ознакою” та “Вавилон ХХ”, Юрія Ілієнка “Криниця для спраглих”, Леоніда Осики “Камінний хрест”. Більшість з цих картин не скоро побачили масового глядача, але усі вони увійшли до скарбниці світового кіномистецтва.

На театральній сцені прославляли Україну Наталія Ужвій, Лариса Кадирова, Федір Стригун, Богдан Ступка, Ада Роговцева, Костянтин Степанков, Дмитро Гнатюк, Анатолій Солов’яненко та ін. В республіці налічувалося майже 90 театрів, провідними серед яких були імені Івана Франка в Києві, імені Тараса Шевченка в Харкові, імені Марії Заньковецької у Львові. В галузі образотворчого мистецтва значні досягнення здійснили видатні художники Тетяна Яблонська, Опанас Заливаха, Анна Горська, Катерина Білокур. В умовах русифікації чимало творчих колективів зуміло зберегти національний колорит. Серед них хор імені Григорія Вірьовки, творче об’єднання “Трембіта”, хорова капела “Думка”, танцювальний ансамбль імені Павла Вірського. Яскраву низку пісень у ті роки створили Платон Майборода та Олександр Білаш. У 1979 р. за загадкових обставин загинув уславлений львівський пісняр Володимир Івасюк, автор таких шлягерів як “Червона рута”, “Водограй” та ін.

Зміни в системі освіти України, які відбулися на початку 1970-х рр. посилили процес русифікації. Хоча перехід на десятирічну загальну систему освіти і став досягненням, кількість україномовних шкіл постійно зменшувалась. Особливо це стосувалося Луганської, Донецької, Дніпропетровської, Харківської та Кримської областей. У інших обласних центрах українські школи становили 22%, а російські 78%. У червні 1978 р. ЦК КПРС прийняв постанову щодо подальшого удосконалення вивчення та викладання російської мови в союзних республіках. Цією постановою розпочався новий наступ на національні школи. У 1984 р. реформа загальноосвітньої школи посилила процес русифікації навчання в Україні – українська мова планово витіснялася зі школи. Вчителям російської мови виплачувалися грошові надбавки в розмірі 15%. Стало звичним звільнення учнів від вивчення української мови,

зменшувалася кількість підручників написаних рідною мовою. Дійшло до того, що у Донецьку і Криму не залишилося жодної української школи.

Таким чином, системна соціально-економічна криза, яка охопила радянське суспільство в період “застою” справила негативний вплив на розвиток духовної культури українського народу. Наступ русифікації значно обмежував українську національну ознаку, ставив під знак запитання самобутність українців, намагався перетворити їх на “нову історичну спільність – радянський народ”. Усі сили у боротьбі з цією загрозою віддавали кращі представники української культури.

Рекомендовані джерела та література

Джерела:

1. *Бажан О.* Мене називають сучасним Кочубеєм... // Літ. Україна. – 1993. – 2 грудня.
2. Конституція (Основний закон) Української Радянської соціалістичної Республіки // Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/888-09/ed19911228>
3. Национальный вопрос в СССР : сборник документов. – Мюнхен : Сучасність, 1975. – 125 с.
4. Національні меншини в Україні : інформаційний довідник / упорядн.: Т. І. Пилипенко, А. І. Осавуленко. – К. : Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1995. – 96 с.
5. Административно-территориальное деление союзных республик на 1 января 1980 года / Составители В. А. Дударев, Н. А. Евсева. – М. : Известия Советов народных депутатов СССР, 1980. – 702 с.
6. Українська Гельсінська Група (1978 –1972): документи і матеріали. – Торонто; Балтимор: Смолоскип, 1983. – 998 с.
7. Український правозахисний рух: документи і матеріали Української громадської групи сприяння виконанню гельсінських угод на Україні. – Торонто; Балтимор : Смолоскип, 1978. – 477 с.
8. Українська Радянська Соціалістична Республіка. Енциклопедичний довідник. – К. : Головна редакція УРЕ, 1986. – 775 с.

Література:

1. *Баран В. К.* Україна в 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / В. К. Баран. – Л. : Ін-т українознавства імені І. Крип'якевича НАН України 1996. – 446 с.
2. *Баран В. К.* Україна після Сталіна: нариси історії 1953-1985 рр. / В. К. Баран. – Л. : Бесіда, 1992. – 123 с.
3. *Баран В. К.* Україна в умовах системної кризи / В. К. Баран. – К. : Альтернативи, 1999. – 303 с.
4. *Баран В.* Україна: новітня історія (1945-1991 рр.) / В. Баран. – Л. : Ін-т українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.
5. *Баран В. К.* Україна в 1950-1960-х р.р. / В. К. Баран. – Л. : Ін-т українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 447 с.
6. *Бойко О. Д.* Нариси з новітньої історії України / О. Д. Бойко. – К. : Кондор, 2008. – 357 с.
7. *Борисенко В. Й.* Курс української історії : з найдавніших часів до ХХ століття : навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів / В. Й. Борисенко. – К. : Либідь, 1996. – 615 с.
8. *Верстюк В. Ф.* Історія України: нове бачення: навч. посіб. / В. Ф. Верстюк та ін. – К. : Альтернатива, 2000. – 464 с.
9. *Винниченко І. І.* Українці в державах колишнього СРСР: історико-географічний нарис / І. Винниченко. – Житомир: Льонок, 1992. – 164 с.
10. Володимир Щербицький: спогади сучасників / за ред. В. Возіанова, В. Врублевського, Ю. Сльченка та ін. – К. : Дім “ІнЮре”, 2003. – 587 с.
11. *Врублевський В.* Володимир Щербицький: правда і домисли / В. Врублевський. – К., 1993.
12. *Гель І.* Грані культури / Гель І. – Львів: Наукове товариство імені Т. Шевченка, 1993. – 215 с.
13. *Грабовський С., Ставрояні С., Шкляр Л.* Нариси з історії українського державотворення / С. Грабовський, С. Стравояні, Л. Шкляр. – К., 1995.
14. *Грицак Я. Й.* Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ-ХХ ст. / Грицак Я. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
15. *Дашкевич Я.* “... Учи не ложними устами казати правду”. Історична есеїстика / Я. Дашкевич. – К. : Темпора, 2011. – 827 с.
16. *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація? / І. Дзюба. – К. : Києво-Могилянська академія, 2005. – 331 с.

17. *Заставний Ф. Д.* Українська діаспора : розселення українців у зарубіжних країнах / Ф. Заставний. – Львів : Світ, 1991. – 119 с.
18. *Елен Каррер д'Анкосс.* Евразийская империя : история Российской империи с 1552 г. до наших дней. – М.,: Рос. полит. энциклопедия, 2010. – 432 с.
19. *Елен Каррер д'Анкосс.* Незавершенная Россия. – М.: Рос. полит. энциклопедия, 2005. – 192 с.
20. Історія України: нове бачення: у 2 т. / О. І. Гуржій, Я. Д. Ісаєвич, М. С. Котляр та ін.; за ред. В.А. Смолія. – К.: Україна, 1995. – Т. 1. – 350 с.
21. *Каганов Ю. О.* Опозиційний виклик: Україна і Центрально-Східна Європа 1980-1991 рр. / Ю. О. Каганов. – Запоріжжя: Просвіта, 2009. – 251 с.
22. *Касьянов Г. В.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років. / Г. В. Касьянов. – К. : Либідь, 1995. – 224 с.
23. *Чорновіл В.* Лихо з розуму / В. Чорновіл. – Л.: Меморіал, 1991. – 340 с.
24. *Шелест П. Ю.* Україно наша Радянська / П. Ю. Шелест. – К. : Політвидав України, 1970. – 189 с.

Документи і матеріали

Вибрані статті з Конституції Української РСР 1978 року

Стаття 1. Українська Радянська Соціалістична Республіка є соціалістична загальнонародна держава, яка виражає волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих республік всіх національностей.

Стаття 2. Вся влада в Українській РСР належить народові.

Народ здійснює державну владу через Ради народних депутатів, які становлять політичну основу Української РСР.

Всі інші державні органи підконтрольні і підзвітні Радам народних депутатів...

Стаття 6. Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу. КПРС існує для народу і служить народові.

Озброєна марксистсько-ленінським ученням, Комуністична партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію

внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, керує великою творчою діяльністю радянського народу, надає планомірного, науково обґрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму.

Стаття 68. Українська Радянська Соціалістична Республіка – суверенна радянська соціалістична держава...

Стаття 69. Українська РСР зберігає за собою право вільного виходу з СРСР...

Конституція (Основний закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки – К., 1978. – С. 3-25.

Уривок із спогадів П. Шелеста про засідання Політбюро ЦК КПРС, яке відбулося наприкінці 1960-х рр.

Секретар ЦК КПРС Суслов: “А взагалі, я повинен сказати вам, що на Україні далеко не все гаразд – уся Україна говорить українською мовою!”

Я аж оторопів: “А що, вона має турецькою розмовляти, чи як?”

Тут підключився Демічев, секретар ЦК КПРС: “І взагалі, там у Шелеста українізацією займаються!”

Знову не витримую: “Де в Шелеста? Як українізацією? Ніякою українізацією не займаються. Є і російські школи, є і українські школи – на великий жаль, українських шкіл менше”.

Демічев: “А Шевченко в них – кумир”.

Тут мене прорвало: “Так, Шевченко у нас кумир. Його і в нашій країні, і за кордоном вважали великим демократом, геніальним поетом”.

Демічев почав заперечувати: “Так, але ж він у вас кумир молоді. У Шевченка там квіти завжди, щорічно вінки приносять”.

Суслов втручається: “І потім у вас всі вивіски українською мовою. Що це таке?”

“Ну а якою мовою вони мають бути? Якою? Є українською, є і російською”.

Суслов тоді використав свій найголовніший козир: “Узагалі у вас в Україні багато проявів націоналізму...”

Леонід Ілліч вирішив змінити тему, пожартувати: “Та й взагалі українська мова – це ж... суржик російської мови...”

Я аж зуби зіпів та мовчу, лише думаю: “І це керівник держави! Це людина, яка народилася, виросла і більше половини життя прожила на Україні”.

Київ: Журнал. – 1989. – № 10. – С. 96-97.

Історик Мирослав Прокіп про причини усунення П. Шелеста від влади

В політиці Шелеста його інтереси могли деколи збігатися з інтересами українського народу, зокрема, коли йшлося про розбудову економіки, культури, людських кадрів і т. д. А що в час його володіння на Україні виявилися доволі міцні сили української самооборони, то він мусив, в якійсь мірі, з ними рахуватися. А це, – зі становища Москви, – було злочином...

Таким чином, впавши з кремлівських верхів у небуття, Шелест розплатився не так за свої гріхи, як за “гріхи” тих, які в останньому десятиріччі стали речниками прагнень українського народу, за “гріхи” шістдесятників, патріотів самооборонного демократичного руху, чи точніше, – Шелест розплатився за “гріхи” українського народу. Шелест розплатився за прагнення українського народу зберегти рідну мову, культуру, літературу, науку, за бажання народу володіти своїми природними і людськими ресурсами, за його ненависть до тих, хто ганьбить його добре ім’я, хто обвинувачує його в так званому буржуазному націоналізмі, а рівнозначно, на ділі, здійснює найчорніший расистський великодержавний шовінізм, хто закриває йому рота, словом, хто перетворює його в раба на рідній землі.

Прокіп М. Напередодні незалежної України. Спостереження і висновки. – Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто, Львів. - 1993. – С. 197-198.

Із заключного слова на суді керівника УГС М. Руденка 1 червня 1977 р.

Для оцінки суспільства – прогресивне воно чи регресивне – існує тільки одне мірило – свобода слова, свобода інформації. Понад три місяці мене допитували – і щоденно полковники КДБ втовкмачували мені в голову ось таку істину: у нас за переконання не судять, у нас судять за діяльність. Але що таке діяльність письменника, діяльність філософа? Наша діяльність – це

висловлення наших переконань. Така діяльність має дуже нескладну назву: бути людиною. Не комахою чи безвольною черепахою, а Людиною. Де ж діяльність і у чому вона полягає? У тому, що у нас порушують Загальну Декларацію Прав Людини. Декларація підписана нашим Урядом і повинна бути законом нашого суспільства.

Український правозахисний рух: Документи і матеріали Української громадської групи сприяння виконанню гельсінських угод на Україні. – Торонто, Балтимор, 1978. – С. 293-295.

Із книги помічника першого секретаря ЦК КПУ Віталія Врублевського “Володимир Щербицький: правда і вимисли”

Щербицький Володимир Васильович народився 17 лютого 1918 р. Українець. Соціальне походження – з робітників. З 1931 до 1941 р. – комсомолец. З квітня 1941 р. член КПРС. Освіта – вища. В 1941 р. закінчив Дніпропетровський хіміко-технологічний інститут, інженер-механік. З липня 1941 р. – слухач Военної академії хімзахисту імені К. Є. Ворошилова. Згодом – начальник хімслужби стрілкового полку танкової бригади Закавказького фронту. Військове звання – капітан. Після демобілізації працює на інженерних посадах в м. Дніпродзержинську Дніпропетровської області. З 1946 р. – секретар партбюро коксохімічного заводу, парторг на металургійному заводі, перший секретар міському партії. З 1955 р. – перший секретар Дніпропетровського обкому партії. З 1957 р. – член президії і секретар ЦК Компартії України. З 1961 р. – голова Ради Міністрів УРСР. З 25 травня 1972 р. до 28 вересня 1989 р. – перший секретар ЦК Компартії України. Лауреат Ленінської премії. Двічі удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці.

Економіка України, як і всіх інших союзних республік, розвивалася в єдиному народногосподарському комплексі. Централізація управління дозволяла досягнути необхідних результатів в екстремальних випадках, таких як війна і відбудова. Проте, одбокий натиск на централізацію незмінно породжував перекося, зумовлені функціонуванням унітарної держави. В інтересах центру, здебільшого сьогоденних, ігнорувалися інтереси республік... Диктат центру наростав, нерідко набираючи форм бездумної політики. Пріоритет зовнішньополітичної доктрини і

гонка озброєнь виснажували економіку, підривали становий хребет країни. В результаті в країні паралельно розвивалися дві економіки – цивільна і оборонна, між якими простягнулася “китайська стіна”. Шалена мілітаризація незмінно вела до диспропорцій, дисбалансів та стагнації в цілому.

Індустріальна міць України, створена спільними зусиллями країни в 30-х роках, а згодом відбудова післявоєнного періоду, в кінці кінців виявилася відсталою, особливо її базові галузі. В результаті незадовільної інвестиційної політики центру знос основних фондів досягнув 50-60%. Переважання групи “А” привело до того, що тільки 29% промисловості працювало для споживчого ринку. Важка промисловість все більше оберталася на страхітливую потвору, пожираючу капіталовкладення і працюючу лише на себе...

Врублевський В. Володимир Щербицький: правда і домисли. – К., 1993. – С. 10, 139-140.

Відкритий лист Л. Брежнєву від групи ув’язнених членів УГС (вересень 1980 р.)

Проявіть великодушність.

Леоніде Іллічу!

Коли болить навіть невелика частина тіла, морозить весь організм. Такою хворобою нашого суспільства є інститут політув’язнених, що викликає критику у світовому масштабі. Справді, чи є де-небудь іще такі умови для політув’язнених, як в окремому табпункті (Пермская область, Чусовский район, поселок Кучино, ВС-389/36)?

Ось вони. Повна ізоляція в камері під замком (по дві-три особи) на площі по два квадратних метри на особу (на цій же площі помістили зливну “парашу”, ліжка, стіл, тумбочки, стільці; ходити, розуміється, ніде). На цьому п’ятачку ув’язнений перебуває весь строк (крім робочих годин в такій камері, де він займається сидячою працею, без руху). Розрядку дає лише годинна прогулянка в металевих двориках, обшнураних зверху колючим дротом (2x3 м). Сонця ми не бачимо ніколи, зелені не одержуємо, що приводить до хвороб і депресії. Під виглядом ремонту кімнати для побачень, ми були позбавлені побачень цього літа (під час Олімпіади й перед

нею). Коротше кажучи, всі умови ув'язнення розраховані на повільне психічне й фізичне убивство людей.

Леоніде Іллічу! Чи можливо при наявності такої злочинної інституції в нашій країні говорити про міжнародне довір'я, якщо немає такого довір'я всередині суспільства? Досить виявити великодушність і розуміння ситуації, щоб усунути цю застарілу хворобу (що залишилася від Сталіна). Ліквідувати інститут політув'язнених...

Познайомтесь із “справами” так званих “інакодумаючих”. Ви ужаснетесь, що людей, які посміли мати переконання, не згодні в чомусь із переконаннями тих, чи інших догматиків, тримають в умовах, яких не найдеш в найбільш тиранських країнах.

Олесь Бердник, Богдан Ребрик, Левко Лук'яненко, Олекса Тихий, Данило Шумук.

*Українська Гельсінська Група (1973-1982):
Документи і матеріали. – Торонто,
Балтимор, 1983. – С. 63-65.*

Зі спогадів экс-президента України Леоніда Кравчука

Керівництво – це еліта. Вершина республіки. Члени політбюро і секретарі... Між собою вони жили дружно, принаймні спілкувалися щодня... Щодня влаштовувалися так звані обіди політбюро... Ось де тема для художників, для епохальної картини! Це, вважайте, обіди богів. Щодня на обід у приміщення ЦК для цього виділяли спеціальну залу, де збиралися члени політбюро, і ті, що тут працювали, і ті, що в Раді Міністрів чи у Верховній Раді, – якщо, звичайно, хто з них не перебував у відрядженні. На чолі столу – перший. Страви подавалися вишукані. Членам політбюро видавалися якісь додаткові гроші, крім зарплати, за ті гроші, зберігаючи зарплату, вони й харчувалися, а ще й додому замовляли харчі. Скільки саме видавали грошей, я не пам'ятаю, але достатньо...

Розкішні обіди були неспішними, тривали довго, інколи по півтори-дві години. Тут, за столом, можна було й справи різні вирішувати – партійні, державні, бо ж найвище керівництво партії і держави збиралося.

Окремо обідали завідділами, перші заступники, помічники, у них був окремий зал, кожен мав своє місце. А інструктори,

консультанти й інші “нижчі чини” обідали в іншій залі. Щодо лікування, то перший і члени політбюро ходили на те лікування аж... через дорогу...це амбулаторно, а коли що серйозно, то кременівська лікарня. Апарат же – всі хто нижчі секретарів, лікувалися на Пушкінській, в четвертому управлінні. Або у Феофанії...

Чемерис В. Президент. – К., 1993. – С. 10.

Дисидентка Людмила Алексєєва про русифікацію України

Витіснення української мови відбувається не стихійно, а вживанням цілого комплексу державних заходів, які скеровують демографічні процеси в бажаний для держави бік. Впровадження російської мови починається з дошкільних дитячих установ. Але й ті, що вважаються українськими, сильно зросійщені. У 1970 році з півтора мільйона спеціалістів з вищою освітою, що працювали на Україні, 600 тисяч були росіянами, тобто більше ніж третина. Українська мова, фактично збереглася лише в селах, а також серед невеликої частини української інтелігенції. Неінтелігентні громадяни вживають у розмові суміш вульгаризованих російської та української мов. Я називаю цей процес російщенням, а не советизацією, російська мова є знаряддям знищення багатой та своєрідної української культури.

Українська думка. – 1982. – 18 листопада.

Хронологічна таблиця

Датування	Події
<i>1</i>	<i>2</i>
Липень 1963 р.	Усунення з посади першого секретаря ЦК КПУ Миколи Підгорного та обрання Петра Шелеста.
Жовтень 1964 р.	Усунення з посади першого секретаря ЦК КПРС Микити Хрущова та обрання Леоніда Брежнєва.
Березень 1965 р.	Пленум ЦК КПРС з питань розвитку сільського господарства.
Серпень – вересень 1965 р.	Перша хвиля арештів інтелігенції України.
Вересень 1965 р.	Демонстрація протесту в київському палаці “Україна”.

1	2
Вересень 1965 р.	Пленум ЦК КПРС з питань розвитку промисловості.
Листопад 1965 р.	Лист протесту проти русифікації України, який підписали Платон Майборода, Ліна Костенко, Іван Драч, Олександр Антонов.
1966 – 1967 рр.	Публікація у “самвидаві” статей В’ячеслава Чорновола “Правосуддя чи рецидиви терору”, “Лихо з розуму” та Валентина Мороза “Мойсей”, “Хроніка опору”, “Серед снігів”, “Репортаж із заповідника імені Берії”.
1966 – 1970 рр.	Восьма “золота” п’ятирічка.
22 травня 1967 р.	Антикомуністична маніфестація біля пам’ятника Тарасу Шевченку в Києві.
Січень 1968 р.	Публікація роману Олеса Гончара “Собор”.
1968 р.	Акція протесту генерала Петра Григоренка проти незаконного переселення кримських татар.
Серпень 1968 р.	Придушення радянськими військами “Празької весни”.
1970 – 1974 рр.	Публікація 1–8 випусків “Українського вісника”.
Січень – травень 1972 р.	Арешт КДБ понад 100 осіб української інтелігенції.
Травень 1972 р.	Усунення з посади першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста та обрання Володимира Щербицького.
Вересень 1972 р.	Перехід до загальної середньої освіти.
1975 р.	Підписання угоди про дотримання принципів демократії та верховенство прав людини у м. Гельсінкі (Фінляндія).
Листопад 1976 р.	Утворення Української гельсінської спілки.
Жовтень 1977 р.	Схвалення Верховною Радою СРСР нової Конституції Радянського Союзу.
Лютий 1977 р.	Незаконне позбавлення волі Миколи Руденка та Олекси Тихого.
Квітень 1978 р.	Схвалення Верховною Радою УРСР нової Конституції Української РСР.
Травень 1979 р.	Загадкова смерть композитора Володимира Івасюка.
Жовтень 1979 р.	Наказ Міністерства освіти УРСР щодо удосконалення вивчення російської мови.
Травень 1982 р.	Оприлюднення Продовольчої програми.
5 вересня 1985 р.	Смерть у концтаборі Василя Стуса.

Запитання та завдання. 1. У чому проявилася системна соціально-економічна криза радянського ладу у період “застою”? Складіть розгорнутий план відповіді на це запитання. **2.** Назвіть причини краху економічних реформ в УРСР у 1960-х – 1970-х роках. Дайте їх загальну характеристику. **3.** Охарактеризуйте суспільно-політичні зміни в СРСР у 60-х – 70-х роках ХХ ст. Поясніть їх причини. **4.** З’ясуйте чому реформування сільського господарства потрапило у безвихідь? Обґрунтуйте свої відповідь. **5.** Перелічіть відмінності матеріального становища трудівника міста та села. **6.** Порівняйте життєвий рівень трудящих України та партноменклатури. Виділіть яскраві відмінності та вкажіть їх причини. **7.** Доведіть думку про те, що “розквіт” радянського ладу в період “застою” носив кризовий характер. Наведіть приклади. **8.** Охарактеризуйте життєвий рівень основної маси населення України в ці роки. **9.** Назвіть причини опозиційного руху в Україні. **10.** Назвіть прізвища найбільш відомих українських дисидентів. **11.** Що таке Українська гельсінська спілка? Назвіть її представників та програмні цілі. **12.** Назвіть види опозиційної діяльності в Україні та поясніть термін “самвидав”. **13.** Що таке релігійне дисидентство та яких його представників ви знаєте? **14.** Розкрийте головні напрямки русифікації України та вкажіть її причини. **15.** Дайте розгорнуту характеристику становища науки, культури та освіти в Україні в зазначених період. Перелічіть найвідоміших представників та назвіть їх твори.

Тема 9

Формування багатопартійної системи та падіння комуністичного режиму в УРСР (кінець 80-х – початок 90-х рр. ХХ ст.)

План

1. Соціально-економічне становище та початки національно-визвольного руху.
2. Народний рух України та становлення багатопартійності.
3. Релігійне відродження.
4. Розпад комуністичного режиму.
5. Відновлення державності України.

Рекомендовані теми рефератів

1. Михайло Горбачов та політика “перебудови”.
2. Народний рух України.
3. Українські політичні партії на тлі розгортання національного руху.
4. Мирослав Іван кардинал Любачівський та легалізація УГКЦ.
5. Михайло та Богдан Горині: шлях до перемоги.
6. Товариство української мови імені Т. Г. Шевченка.
7. Українська православна церква: шляхи становлення.
8. Леонід Кравчук – перший президент України.
9. ДКНС – спроба комуністичного реваншу.
10. Становлення державної самостійності України у 1990 – 1991 роках.

Тези відповіді

1. Соціально-економічний стан та початки національно-визвольного руху.

Ініційовані у 1985 р. лідером КПРС Михайлом Горбачовим соціально-економічні реформи у вигляді “прискорення”, “перебудови” та гласності винесли на поверхню безліч суспільних проблем, які нагромадилися за попередні десятиліття розвитку СРСР. Радянська економічна модель не могла діяти ефективно в умовах застосування ринкових елементів господарювання, таких як госпрозрахунок та самофінансування.

Наслідком їх втілення стало стрімке погіршення добробуту громадян країни. Наприкінці 1988 р. розрив між грошовою і товарною масою в Україні збільшився на 10 млрд. крб. і мав тенденцію до зростання. Розбалансованість споживчого ринку призвела до дорожнечі, активного вивезення товарів за кордон. Збільшення дефіциту державного бюджету, галопуюча інфляція прикінцево знецінили карбованець. Популярним став натуральний (бартерний) обмін. Підприємства опинилися на межі виживання і намагалися виконувати замовлення на місцевому рівні, отримуючи в замін реальні цінності. Виробничі об’єднання союзного підпорядкування потрапляли у безвихідь, ослаблюючи виробничий диктат центру. Розрив зв’язків між заводами та фабриками СРСР поглибив руйнування економічного фундаменту країни. Вперше з повоєнних років у 1990 р. національний дохід України зменшився на 1,5%.

У таких скрутних економічних умовах значно активізувалося суспільно-політичне життя. Цій активізації сприяла політика гласності, яка зробила надбанням громадськості чисельні комуністичні злочини, що значно підірвало авторитет КПРС. Певна лібералізація існуючого режиму стала підґрунтям для розгортання демократичного, а згодом і національно-визвольного руху в СРСР. Невирішені міжнародні проблеми влітку 1989 р. приводять до розгортання збройних сутичок в Узбекистані, Таджикистані, Киргизії, Абхазії. Азербайджан та Вірменія розпочали бойові дії в Карабасі.

Не залишались осторонь і Україна. Після Чорнобильської катастрофи населення республіки відчуло нездатність компартійної верхівки швидко та якісно вирішувати соціальні проблеми. В таких умовах громадяни УРСР перебирають політичну ініціативу у власні руки. Українські дисиденти, здавна опозиційні до існуючого режиму, національно свідомі представники інтелігенції, робітників та селян стали головною рушійною силою боротьби за позбавлення КПУ монополії на політичну владу. Згодом до них приєдналася частина демократичних компартійців, яка поступово прийшла до висновку, що їхні програмні цілі можуть бути реалізовані лише за умов суверенної України.

Початки наростання національно-визвольного руху сягають 1987 р. В УРСР набуває поширення “самвидав”. В’ячеслав Чорновіл відновлює видання “Українського вісника”, який ілюструє як загальносоюзні, так і республіканські проблеми. Поряд з цим

офіційна преса друкує численні матеріали пов'язані з розкриттям “білих плям” української історії, що розвінчували антинародну тоталітарну політику компартійного режиму. Тому відбувається швидка політизація українського суспільства. Виникають “неформальні” товариства, які відображають настрої різних соціальних та вікових груп. У серпні 1987 р. в Києві розпочав роботу Український культурологічний клуб, який об'єднав демократично налаштовану інтелігенцію, дисидентів, представників “неформальних” спілок. Його робота широко висвітлювалася закордонними радіостанціями та “самвидавом”. Цього ж року у Львові започатковано діяльність “Товариства Лева”. У лютому 1988 р. відновила роботу Українська гельсінська спілка, лідером якої став, звільнений з ув'язнення, Левко Лук'яненко. В Київському університеті розгорнуло роботу товариство “Громада” та політичний клуб “Спадщина”.

За таких умов, страх перед репресіями з боку компартійної влади швидко вивірювався. В суспільстві дедалі сміливіше вкорінюється думка про злочинність радянського режиму. Західна України поступово перетворюється в регіон, де рівень національної свідомості громадян виявляється набагато вищим ніж на теренах “Великої України”. Вже у червні 1988 р., після закінчення ХІХ партійної конференції КПРС, у Львові відбуваються багатотисячні мітинги на підтримку демократичних перетворень в республіці. Згодом місто стає лідером народної політичної активності. Невипадково 4 серпня 1988 р. у Львові влада вперше використала силові методи, розігнавши несанкціонований мітинг загонами міліції особливого призначення. Однак хвилю народного протесту вже було не спинити. Докотившись до Києва вона викликала 20-тисячну демонстрацію 13 листопада 1988 р. Офіційне святкування 1000-ліття християнства на Русі було використано дисидентами як привід привернути увагу громадян до становища Української автокефальної православної церкви та Української греко-католицької церкви.

2. Народний рух України та становлення багатопартійності.

Зародження національно-демократичного руху в Україні, діяльність великої кількості “неформальних” спілок, клубів, товариств мала один суттєвий недолік – відсутність координаційного центру, який би очолив та організував боротьбу проти компартійної влади на території всієї України. Таким центром став Народних рух

України за перебудову (НРУ). Партія, яка об'єднала національно свідомі сили і відкрито склала опозицію КПУ.

За підтримки Спілки письменників України, історико-просвітницького товариства “Меморіал”, Товариства української мови імені Т. Г. Шевченка 8-10 вересня 1989 р. в Києві, в актовому залі Політехнічного інституту, у присутності 1109 делегатів, відбувся установчий з'їзд нової масової політичної організації – Народного руху України за перебудову. Початкова кількість членів Руху становила 280 тис. осіб. Його очолив поет Іван Драч, заступником став академік АН УРСР П. Кислий. Компартійна верхівка республіки та її керівник Володимир Щербицький спочатку насторожено, а згодом вороже зустріли, невідконтрольний їм, спалах політичної активності громадян. У пресі, на телебаченні та радіо було розгорнуто масову кампанію критики. Партійне керівництво прагнуло залучити до антирухівської діяльності трудові колективи міст та сіл України. Однак, масова підтримка інтелігенції, робітників та селян республіки змусила партапарат рахуватися з всезростаючим впливом опозиційних кіл.

В програмних документах новоствореної організації говорилося про те, що Рух – масова громадсько-політична організація республіки, яка виникла як вияв народної ініціативи за докорінне оновлення суспільства. Його головною метою є справжнє народовладдя в Україні, добробут народу і умови для гідного життя людини.

Виникнення та діяльність НРУ дало поштовх до становлення багатопартійної системи в УРСР. В лютому 1989 р. в Києві відбулася установча конференція Товариства української мови імені Т. Г. Шевченка, яка взяла курс на позитивне вирішення питання щодо надання українській мові статусу державної. Під тиском Товариства Верховна Рада УРСР у жовтні цього ж року прийняла Закон “Про мови в Українській РСР”. В ньому йшлося про закріплення державного статусу за українською мовою. У травні 1989 р. відбулося юридичне оформлення історичного товариства “Меморіал”, котре присвятило себе відновленню забутих сторінок української історичної спадщини, реабілітації жертв політичних репресій, подоланню комуністичних стереотипів.

Активізація політичної активності молоді в 1989 р. виявилася у організаційному оформленні Української студентської спілки (УСС) в Києві та Спілки незалежної української молоді (СНУМ) у Харкові.

Опозиціонуючи офіційному молодіжному монополісту – комсомолу¹⁹, ці спілки виступали за ліквідацію викладання марксизму-ленінізму у вишах, ліквідацію парткомів у навчальних закладах та ін.

Правову основу формування багатопартійності створив III з'їзд народних депутатів СРСР, який відбувся у березні 1990 р. Він скасував шосту статтю Конституції СРСР про керівну роль КПРС. У жовтні цього ж року було прийнято “Закон про громадські об'єднання”.

Демократичні сили ще в жовтні 1989 р. у Львові проголосили утворення Української національної партії (УНП), яка ставила перед собою мету відновлення УНР²⁰. На подібних позиція стояло об'єднання “Державна самостійність України”, яке очолив відомий правозахисник Іван Кандиба. 1 липня 1990 р. національно-радикальні політичні формування об'єдналися в Українську міжпартійну асамблею і заявили про відкриту опозицію до комуністичної влади.

Внаслідок цього, протягом 1990 р. пройшли установчі з'їзди українських політичних партій. Найвизначнішими серед них були:

- 1) Українська республіканська партія (УРП) – 29-30 квітня, м. Київ – голова Л. Лук'яненко;
- 2) Українська соціал-демократична партія (УСДП) – 9 червня, м. Київ – керівництво у складі С. Плачинди, В. Щербини, Р. Кузьмича;
- 3) Українська народна партія (УНП) – 8 жовтня, м. Львів – голова Г. Приходько;
- 4) Українська християнсько-демократична партія (УХДП) – 21–22 квітня, м. Львів – керівники В. Січка та П. Січка;
- 5) Українська народно-демократична партія (УНДП) – 16–17 червня, м. Київ – голова Є. Чернишов;
- 6) Соціал-демократична партія України (СДПУ) – 27 травня, м. Київ – голова А. Носенко;
- 7) Об'єднана соціал-демократична партія України (ОСДПУ) – 14 травня, м. Київ – голова О. Алін (О. Нижник);
- 8) Демократична партія України (ДПУ) – грудень, м. Київ – голова Ю. Бадзьо;
- 9) Партія зелених України (ПЗУ) – вересень, м. Київ – голова Ю. Щербак.

¹⁹ Комуністична спілка молоді.

²⁰ Українська народна республіка.

Усього у республіці створено понад 20 партій, які об'єднали близько 30 тис. осіб.

Таким чином, до головних причин, що призвели до становлення багатопартійності в Україні можна віднести:

розширення демократизації суспільного життя, політика гласності; історичні витоки багатопартійності в Україні; виникнення і розвиток дисидентства; нездатність КПРС продовжувати керівну роль в суспільстві, яку вона самовільно привласнила.

3. Релігійне відродження.

Хоча комуністична доктрина і відкидала християнське віровчення (в СРСР церква була відмежована від держави), радянські керівники таємно підтримували Російську православну церкву (РПЦ). Діяльність Української греко-католицької церкви перебувала під офіційною забороною, зазнавала постійних утисків та переслідувань.

Початки релігійного відродження в Україні відносяться до 1987 р. Тоді українська греко-католицька громада, переважно в західних областях України, провела ряд масових акцій, спрямованих на легалізацію та відновлення своєї церкви. Ці заходи виявилися у самовільному захопленні храмів, що належали їм до 1946 р. Нерідко такі виступи доходили до відкритого протистояння між парафіянами греко-католицької та православної конфесій.

З нагоди 1000-ліття хрещення Русі, у 1988 р., посланець Папи Римського Іоана Павла II кардинал Казаролі передав М. Горбачову листа, в якому Папа виразив стурбування долею греко-католиків в Україні. Не дивлячись на певне покращення стосунків між Ватиканом і Москвою та лібералізацію релігійного життя, Московський патріархат усіляко перешкоджав відродженню УГКЦ. Справи покращилися лише тоді, коли у грудні 1989 р. відбулася зустріч М. Горбачова з Іоаном Павлом II. Пришвидшили розгортання подій чисельні та велелюдні демонстрації протесту і акції громадянської непокори в західних землях України. Прислухавшись до народного голосу Львівська міська рада у квітні 1990 р. на вимогу УГКЦ передала католикам собор Святого Юра у Львові. Лідером та організатором легалізації виступив єпископ Мирослав-Іван кардинал Любачівський.

Відродження Української автокефальної православної церкви відбулося 4 червня 1990 р. Тоді в Києві пройшов її Перший Собор.

Українська автокефальна православна церква також перебувала під заборонаю, а її керівник – патріарх Мстислав Скрипник (небіж Симона Петлюри) знаходився у США. Церква була виразником соборності України і об'єднала віруючих здебільшого західних та центральних областей республіки.

Таке розгортання подій суттєво обмежило вплив Російської православної церкви в Україні. Намагаючись його зберегти Московський патріархат очолив святкування 1000-ліття хрещення Русі і провів його у Москві. Нехтуючи історичними реаліями, Києву була відведена другорядна роль, не дивлячись на те, що саме біля цього міста у 988 р. князь Володимир Великий хрестив Київську Русь.

З метою збереження впливу на Україну Собор Руської православної церкви у січні 1990 р. утворив Український екзархат Московського патріархату і офіційно проголосив його Українською православною церквою (УПЦ). Це означало, що новоствореній церкві, під патронатом Москви, делегувалися широкі права в Україні. Керівний орган – Рада екзархату забрала під свою юрисдикцію всю російську православну єпархію, приходи, монастирі на території Української РСР. Митрополит Філарет Денисенко очолив Українську православну церкву.

В умовах релігійного відродження активізуються громади інших напрямків. Найчисельнішими серед них були:

- римо-католики; - євангельські християни-баптисти;
- християни євангельської віри; - свідки Єгови;
- адвентисти сьомого дня.

З підпілля вийшли також інші релігійні течії, діяльність яких в УРСР раніше була заборонена.

Отже, процес релігійного відродження в Україні яскраво засвідчив, що з одного боку політика “войовничого атеїзму”, а з другого боку таємна підтримка Російської православної церкви не мають майбутнього. Він став важливою складовою демократизації українського суспільства і відіграв вагомий роль у становленні державності України.

4. Розпад комуністичного режиму.

Системна соціально-економічна та політична криза, яка охопила Радянський Союз наприкінці 1990-х рр. поставила під сумнів доцільність існування “керівної ролі КПРС”, а відтак країни

як такої. Компартійні та державні інституції не змогли подолати безвихідь, в яку потрапило суспільство. “Перебудова” виявилася приреченою на невдачу.

В таких умовах дієвими були лише радикальні заходи. Стало зрозумілим, що потрібні докорінні перетворення. Восени 1988 р. пленум ЦК КПРС, вперше за багато років, розглянув питання “Про заходи щодо політичної реформи в галузі державного будівництва”. Згодом на сесії Верховної ради СРСР вищим законодавчим державним органом було проголошено 3'їзд народних депутатів.

Цей політичний крок створював юридичну можливість для поступового переходу влади, на всіх рівнях, від партапарату до конституційних органів. Безроздільному компартійному пануванню було покладено край. У березні 1989 р., незважаючи на сприятливий для комуністів “Закон про вибори”, делегатами на I з'їзд народних депутатів СРСР було обрано представників від демократичних сил України. Ними стали Ростислав Братунь, Дмитро Павличко, Юрій Щербак, Володимир Яворівський.

Прагнучи зберегти політичну владу комуністам вдалось обрати Головою Верховної ради СРСР М. Горбачова, який зберіг за собою посаду Генерального секретаря ЦК КПРС. Партійно-державний апарат не здавав свої позиції, і надалі намагаючись зберегти головні важелі управління у свої руках. Однак, робота з'їзду у травні-червні 1989 р. продемонструвала неспроможність депутатів-комуністів вирішувати нагальні проблеми: їх рішення були здебільшого половинчастими, запізнілими, часто не виконувались. У суспільстві посилювалося розчарування у політичній реформі країни.

В Україні уся повнота влади була сконцентрована в руках Володимира Щербицького – першого секретаря ЦК КПУ. Демократичною громадськістю республіки він сприймався як головне гальмо на шляху суспільних перетворень. У вересні 1989 р. його було звільнено із займаної посади. Компартійним керівником республіки обрано Володимира Івашка – на початках викладача та науковця, а згодом секретаря Харківського обкому з ідеологічних питань. Якраз в цей період, у лютому 1990 р., після напруженої політичної боротьби пленум ЦК КПРС погодився відмінити 6 статтю Конституції СРСР про керівну роль компартії у суспільстві. В державі офіційно встановилася багатопартійність.

Втрата КПУ монополії на політичну владу лише прискорила її розпад. Прийом в партію нових членів скоротився в десятки разів, а добровільний вихід з її лав став масовим явищем. У 1990 р. членства у компартії позбулося 250 тис. осіб. Компартія перестала бути тією монолітною силою, яка забезпечувала їй політичну владу.

В січні 1990 р. група реформаторів-комуністів утворила Демократичну платформу з метою перетворити КПРС на партію парламентського типу, для того щоб залишитися при владі. За таким же зразком відбулося утворення Демократичної платформи в КПУ. На ХХVІІІ з'їзді Компартії України її представники добивалися деполітизації всіх інституцій республіки. Оскільки ці дії не знайшли підтримки, реформатори вийшли з КПУ і 1 грудня 1990 р. утворили Партію демократичного відродження України (ПДВУ). Однак, її члени так і не змогли відійти від комуністичної доктрини і тому не здобули широкої народної підтримки.

Таким чином, КПРС та її складова КПУ під тиском національно-визвольного руху українського народу втратили монополію на владу, позбулися статусу керівної ролі в суспільстві, поступилися місцем великій кількості демократичних партій, що стало початком відновлення державної самостійності України.

5. Відновлення державності України.

Фундаментом існування Радянського Союзу, його політичним та економічним осердям була Комуністична партія. Оскільки остання стрімко втратила народну довіру, перетворилася в гальмо національних прагнень народів країни, постало питання про доцільність існування СРСР як державного утворення. Безпорадність КПРС продемонструвала таку величезну кількість суспільних проблем, що всім стало зрозуміло – радянська система доживає віку.

В умовах розпаду компартійного режиму українські політичні партії все активніше заявляли, що визначальною метою їх діяльності є вихід зі складу СРСР та проголошення суверенітету УРСР. Початки цього процесу було закладено під час виборів 1989 р. до Верховної ради СРСР, які вийшли з-під компартійного контролю. Упродовж І з'їзду окремі депутати, яких слухали мільйони українців, відкрито закликали до непокори центральній владі. Українське суспільство політизувалося до небувалих масштабів. Широку підтримку здобули

національні гасла “Слава Україні!”, “Смерть КПРС!”, “СРСР – ні!” Мітинги та страйки, де вони лунали, охопили всю республіку.

Демократичний блок об'єднав Рух, УГС та інші масові політичні партії і виступив єдиним фронтом на виборах до Верховної та місцевих рад УРСР. У січні 1990 р. ним було проведено політичну акцію “Українська хвиля” – живий ланцюг між Львовом та Києвом з нагоди 71-ї річниці від дня проголошення Злуки між УНР та ЗУНР. Ця подія пробудила почуття єдності на теренах усєї України та відновила в пам'яті народу національну символіку. Незважаючи на те, що переважну кількість місць у Верховній Раді УРСР здобули комуністи (239), а її головою було обрано Володимира Івашка, представники Демократичного блоку заявили про опозицію і утворили Народну Раду, яку очолив академік Ігор Юхновський. Поряд з цим, на виборах до місцевих рад опозиціонерам вдалося провести своїх представників, а у Львівській, Тернопільській та Івано-Франківській областях національні сили здобули переконливу перемогу. В багатьох містах та селах України замайоріли жовто-сині стяги.

12 червня 1990 р., з ініціативи Бориса Єльцина, Декларацію про суверенітет приймає Верховна Рада Російської Федерації. Ще раніше це декларують Естонія, Латвія та Литва. Використовуючи слушну нагоду Верховна рада України відкликала своїх депутатів з ХХVІІІ з'їзду КПРС і розпочала обговорення питання про державний суверенітет УРСР. Переляканий стрімким розвитком подій Володимир Івашко подав у відставку з посади Голови Верховної Ради УРСР. Комуністична більшість залишилася без керівника. За таких умов національна опозиція перейшла у наступ. 16 липня 1990 р. Верховна Рада України прийняла історичний документ – Декларацію про державний суверенітет України. Так було зроблено перший крок до відновлення самостійності республіки.

Новий Голова Верховної Ради УРСР – Леонід Кравчук був змушений відправити у відставку Голову Ради Міністрів УРСР Віталія Масола, підкоряючись голодуванню організованому українським студентством. Згодом Верховна Рада відмовилася від підписання нової союзної угоди, передала місцевим органам самоврядування майно КПРС та ВЛКСМ²¹, прийняла низку законів щодо утвердження суверенітету республіки. Однак, наповнення

²¹ Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді.

реальним змістом Декларації про державний суверенітет України наштовхнулося на шалений опір комуністів, очолюваних першим секретарем ЦК КПУ Станіславом Гуренком.

17 березня 1991 р. відбувся загальносоюзний референдум щодо доцільності подальшого існування СРСР. Ця московська ініціатива, скерована на збереження країни, насправді значно прискорила її розпад. 80,2% опитаних українців висловилися за державний суверенітет України. Відчувши народну підтримку влітку 1991 р. Голова Верховної Ради знову не підписав союзу угоду в підмосковному Ново-Огарьово.

Спробу останнього реваншу компартійного режиму було знешкоджено 19-21 серпня 1991 р. в Москві. Антиконтитуційні сили, утворивши Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС)²², здійснили переворот з метою збереження Радянського Союзу. Ізолювавши Президента СРСР Михайла Горбачова в Форосі (Крим), його самопроголошений наступник віцепрезидент Геннадій Янаєв оголосив надзвичайний стан в країні. Як наслідок, секретаріат ЦК КПУ зобов'язав усі партійні комітети виконувати вказівки ДКНС. Голові Верховної Ради УРСР Леонідові Кравчуку було зачитано ультиматум щодо застосування військової сили в республіці.

В умовах компартійного наступу Україну охопила хвиля протесту. Львівська та Харківська обласні ради закликали до масових актів громадянської непокорі. Народний рух ініціював створення організацій активного опору. Гірники Донбасу попередили про початок безстрокового страйку. Після невдалої спроби штурму “Білого дому” в Москві стало очевидним що заколот провалився.

На хвилі перемоги над заколотниками позачергова сесія Верховної Ради УРСР 24 серпня 1991 р. прийняла Акт проголошення незалежності України. Так збулася віковична мрія українського народу – мрія національного суверенітету. 31 серпня 1991 р. було оповіщено Указ Президії Верховної Ради “Про тимчасове припинення діяльності Компартії України”. Багатолітньому пануванню комуністів в Україні прийшов край.

Республіканський референдум 1 грудня 1991 р. увійшов в історію України як свято національної свідомості її народу. 90,32%

українців на запитання “Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?” відповіли “Так, підтверджую”. Неподалік від Мінська, в Біловезькій пущі 7-8 грудня 1991 р. керівники України, Білорусі та Росії офіційно припинили існування держави, яка багато десятиліть тримала в комуністичному полоні євроазійські народи. Радянський Союз припинив існування.

Отже, невдале реформування соціально-економічного механізму СРСР призвело до стрімкого падіння матеріального становища його громадян. Політика гласності засвідчила численні комуністичні злочини минулих десятиліть. Ці складники стали підґрунтям для розгортання національно-визвольного руху. На політичну арену вийшла велика кількість українських національних партій. Події в Україні перестали бути підконтрольними компартійній верхівці. Наслідком боротьби українського народу за незалежність стало проголошення державної самостійності України 24 серпня 1991 р.

Рекомендовані джерела та література

Джерела:

1. Відомості Верховної ради України. – 1991. – 13 серп.
2. Голос: інформаційний бюлетень республіканського депутатського клубу України. – К. : [б.в.], 1989. – 17 верес.
3. Декларація про державний суверенітет України. – К. : Політвидав, 1991. – 8 с.
4. Україна на міжнародній арені: 1986-1990 рр. : збірник документів і матеріалів. – К. : Україна, 1993. – 552 с.
5. Хроніка опору : документи, інші офіційні матеріали, свідчення преси про спробу державного перевороту, вчинену у серпні 1991 року так званим ГКЧП / [упоряд. Л. С. Танюк; ред. Г. П. Кримчак]. – К. : Вік-Дніпро, 1991. – 455 с.

Література:

1. *Абалкин Л. И.* Панорама экономической перестройки. / Л. И. Абалкин. – М. : Экономика, 1989. – 320 с.
2. *Алексеев Ю. М.* Україна на зламі історичних епох: державотворчий процес 1985–1999 / Ю. М. Алексеев, С. В. Кульчицький, А. Г. Слюсаренко. – К. : Ексоб, 2000. – 136 с.

²² Російською – ГКЧП – Государственный комитет чрезвычайного положения.

3. *Батенко Т.* Опозиційна особистість: друга половина ХХ ст.: політичний портрет Б. Гориня / Т. Батенко. – Л. : Кальварія, 1997. – 350 с.
4. *Батенко Т.* “Я повстаю, отже, я існую”: політичний портрет Івана Геля / Т. Батенко. – Л. : НТШ, 1999. – 224 с.
5. *Бойко О. Д.* Історія України : навч. посіб. / О. Д. Бойко. – 3-тє вид., допов. – К. : Академвидав, 2010. – 687 с.
6. *Бойко О. Д.* Нариси з новітньої історії України (1985-1991 р.р.) : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / О. Д. Бойко. – К. : Кондор, 2004. – 356 с.
7. *Бойко О. Д.* Україна в 1985-1991 рр. Основні тенденції суспільно-політичного розвитку / О. Д. Бойко. – К. : ІШЕНД, 2002. – 306 с.
8. *Верстюк В. Ф.* Історія України: нове бачення : навч. посіб. / В. Ф. Верстюк та ін. – К. : Альтернатива, 2000. – 464 с.
9. *Верстюк В.* Україна: утвердження незалежної держави / В. Верстюк. – К., 2001. – 193 с.
10. *Гарань О. В.* Убити дракона : з історії Руху та нових партій України / О. Гарань. – К. : Либідь, 1993. – 200 с.
11. *Гончарук Г.* Народний рух України / Г. Гончарук. – Одеса : Астропринт, 1997. – 380 с.
12. *Журавський В.* Політична система України: проблеми становлення і розвитку (правовий аспект) / В. Журавський. – К. : Парлам, 1999. – 112 с.
13. *Ельцин Б. Н.* Исповедь на заданную тему / Б. Н. Ельцин. – М. : “Огонек” – “Вариант”, 1990. – 254 с.
14. *Карабанов М.* Від всевладдя до краху (КПРС-КПУ в 1985-1991 рр.) / М. Карабанов. – К. : Освіта, 1993. – 75 с.
15. *Ковтун В.* Історія Народного Руху України / В. Ковтун. – К. : Факт, 1999. – 382 с.
16. *Кравчук Л.* Маємо те, що маємо : спогади і роздуми / Л. Кравчук. – К. : Століття, 2002. – 392 с.
17. *Кульчицький С. В.* Закономірності державотворчого процесу у незалежній Україні / С. В. Кульчицький. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2001. – 431 с.
18. *Кульчицький С.* Україна і Росія : переваги і небезпеки “особливих відносин”. Роздуми історика / С. Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 113 с.

19. *Лук'яненко Левко.* Сповідь у камері смертника: героїчні сторінки боротьби за незалежність України / Левко Лук'яненко. – К. : Преса України, 2006. – 142 с.
20. *Масол В.* Упущенный шанс / В. Масол. – К. : Молодь, 1993. – 152 с.
21. *Мороз В.* Репортаж из заповедника имени Берии / В. Мороз. – Тель-Авив : Об-во борьбы за освобождение евреев из СССР, 1970. – 36 с.
22. *Мороз В.* Україна у двадцятому столітті: етап перший 1900-1920 рр. / Мороз В. – Л. : Астролябія, 2010. – 496 с.
23. Обратного хода нет: исторический опыт и перестройка / Под. общ. ред. Г. Х. Попова. – М. : Изд-во полит. лит-ры, 1989. – 544 с.
24. *Русначенко А.* Пробудження. Робітничий рух на Україні в 1989 – 1993 р. / А. Русначенко. – К. : Академія, 1995. – 228 с.
25. *Русначенко А.* Пробудження. Робітничий рух на Україні в 1989 – 1993 рр. : документи і матеріали. – у 2 кн. / А. Русначенко. – К. : Академія, 1995. – Кн. 2. – 376 с.
26. *Русначенко А.* Розумом і серцем / А. Русначенко. – К. : Академія, 1999. – 322 с.
27. *Русначенко А.* Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990 рр. / А. Русначенко. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. – 720 с.
28. Україна в ХХ ст. (1900-2000): збірник документів і матеріалів / упоряд.: А. Слюсаренко В. Гусев, В. Король та ін. – К. : Вища шк., 2000. – 351 с.
29. *Шапиро Л.* Коммунистическая партия Советского Союза / Шапиро Л. – Лондон, 1990. – 771 с.
30. *Якупов Н.* На переломе: уроки и поиски / Н. Якупов. – Одесса: КПОГТ, 2003. – 372 с.

Документи і матеріали

Телеграма виконавчого комітету УГС генеральному секретареві ЦК КПРС М. Горбачову про розгін демонстрації у Львові

Москва, Кремль.

Увечері, 4 серпня 1988 року, органами міліції, КДБ та шостої роти спеціального призначення жорстким і цинічним способом розігнано мітинг біля Львівського університету. На людей нацькували собак, їх тягнули до машини за волосся і за ноги,

багатьох били, у тому числі жінок і підлітків. Таке придушення волевиявлення громадян, що потягнулися до громадського життя після сімдесятирічного мовчання, нагадає методи розправ над народом найреакційніших режимів. Вимагаємо притягнення до відповідальності винуватців антидемократичного погрому.

За дорученням Виконавчого комітету Української гельсінської спілки В. Барладяну, Б. Горинь, М. Горинь, О. Шевченко, В. Чорновіл. Львів – Київ, 6 серпня 1988 року.

Режим доступу: <http://ua10his.narod.ru/page243.htm>

Інформаційна довідка про національні меншини в Україні (1989 р.)

Здавна на території України живуть люди різних національностей. За даними перепису 1989 р., в країні проживає 51,5 млн. осіб близько 130 національностей. Корінний етнос, найчисельніший – українці, яких налічується 37,4 млн. осіб, або 72,7%, іноетнічне населення становить понад 14 млн. осіб, або 27,3% усього населення країни.

*Національні меншини України.
Інформаційний довідник. – К., 1995. С. 3.*

Витяг із звернення групи народних депутатів СРСР про політичну ситуацію в Україні

9 вересня 1989 р.

Москва, Кремль.

Президія Верховної Ради СРСР.

Тов. Горбачову М. С.

... Авторитет вищих представників влади в республіці упав до нуля і продовжує падати. Підірвана віра не тільки в окремих представників влади чи її нинішній апарат, але і в оновлений соціалізм. Відчувши, що вибори можуть стати окремим випробуванням для республіканської застійної системи управління, влада готова і до таких кроків, які непередбачено вплинуть на ситуацію й напевне загострять її. На багатьох мітингах і зборах трудових колективів приймаються резолюції, де вимагають відставки В. В. Щербицького і В. С. Шевченко.

Народні депутати СРСР: В. Гришук, В. Яворівський, В. Черняк, І. Вакарчук, Ю. Щербак, Н. Куценко, Р. Братунь, Л. Сандуляк та інші.

Голос. – 1989. – 17 вересня.

Із Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.)

Верховна Рада Української РСР,

Виражаючи волю народу України,

Прагнучи створити демократичне суспільство,

Виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини,

Шануючи національні права всіх народів,

Дбаючи про повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України,

Визнаючи необхідність побудови правової держави,

Маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України,

ПРОГОЛОШУЄ

Державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах.

I. Самовизначення української нації

Українська РСР як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення.

Українська РСР здійснює захист і охорону національної державності українського народу.

Будь-які насильницькі дії проти національної державності України з боку політичних партій, громадських організацій, інших угруповань чи окремих осіб переслідуються за законом.

II. Народовладдя

Громадяни Республіки всіх національностей становлять народ України.

Народ України є єдиним джерелом влади в республіці...

III. Державна влада

Українська РСР самостійна у вирішенні будь-яких питань свого державного життя. Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів Республіки на своїй території.

Державна влада в Республіці здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову.

IV. Громадянство України

Українська РСР має своє громадянство і гарантує кожному громадянину право на збереження громадянства СРСР...

V. Територіальне верховенство

Українська РСР здійснює верховенство на своїй території.

Територія Української РСР в існуючих кордонах є недоторканою і не може бути змінена та використана без її згоди.

VI. Економічна самостійність

Українська РСР самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах.

Народ України має виключне право на володіння, користування і розпорядження національним багатством України.

VII. Екологічна безпека

Українська РСР самостійно встановлює порядок організації охорони природи на території Республіки та порядок використання природних ресурсів.

VIII. Культурний розвиток

Українська РСР самостійна у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку...

IX. Зовнішня і внутрішня безпека

Українська РСР має право на власні Збройні Сили. Українська РСР має власні внутрішні війська та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній раді Української РСР.

X. Міжнародні відносини

Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торгівельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів Республіки у політичній, економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах ...

Декларація про державний суверенітет України. – К., 1991.

Витяг з Закону УРСР про Президента Української РСР (5 липня 1991 р.)

Стаття 1. Відповідно до статті Конституції Української РСР Президент є найвищою посадовою особою і главою виконавчої влади...

Стаття 2. Президентом Української РСР може бути громадянин Української РСР не молодший тридцяти п'яти років на день виборів. Одна й та ж сама особа не може бути Президентом Української РСР більше двох строків підряд...

Стаття 4. Президент Української РСР вступає на посаду з моменту прийняття присяги. При вступі на посаду Президент Української РСР приносить присягу.

Вступає на пост Президент Української РСР не пізніше як у тридцятиденний строк після офіційного оголошення результатів виборів, здійснює складання присяги на засіданні Верховної Ради України.

Приведення до присяги Президента здійснює Голова Конституційного Суду.

Стаття 6. Президент Української РСР здійснює свої повноваження, спираючись на Кабінет Міністрів Української РСР, може створювати необхідні управлінські і консультативні структури.

Відомості Верховної Ради України. – 1991. – 13 серпня.

Шифротелеграма Секретаріату ЦК КПУ місцевим компартійним органам 19 серпня 1991 р.

Першим секретарям обкомів, Київського міськкому Компартії України.

В зв'язку з введенням в країні надзвичайного стану найважливішим завданням партійних комітетів є сприяння Державному Комітеті Надзвичайного Становища в СРСР. У всій своїй практичній діяльності необхідно керуватися Конституцією і законами Союзу РСР, документами, які видаються Державним комітетом Надзвичайного Становища.

Секретаріат ЦК Компартії України рекомендує:

Оперативно зорієнтувати партійний актив, народних депутатів, керівників підприємств, колгоспів, радгоспів, організацій та установ

щодо необхідності забезпечення загального спокою, твердого конституційного порядку та дисципліни...

Всілякі демонстрації, мітинги, маніфестації, страйки повинні бути припинені.

У всій діяльності слід виходити з того, що сьогодні головним завданням є збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік, зміцнення братерських зв'язків з усіма народами нашої країни.

Секретаріат ЦК Компартії України звертає увагу на те, що заходи, які застосовуються керівництвом країни щодо стабілізації становища та подолання кризи, відповідають прагненням переважної більшості трудящих і співзвучні з принциповою позицією Компартії України...

Комуністична партія України: хроніка заборони. – К., 1992. С. 8-71.

Заява Народного руху України з приводу спроби державного перевороту в СРСР 19 серпня 1991 р.

1. Утворений позаконституційний орган влади – державний комітетом надзвичайного становища – є незаконним і його рішення не можуть мати юридичної сили в Україні.

2. Рух не визнає ДКНС і не вважає його рішення обов'язковими для себе.

3. Рух закликає всіх громадян України не підпорядковуватись волі путчистів, створювати організаційні структури активного опору, які будуть координувати Всеукраїнський страйк, до якого ми закликаємо як до єдиної дієвої мирної зброї в боротьбі за волю і добробут своєї родини, нашої української держави.

Голова Народного руху України Іван Драч.

Хроніка опору. Документи та інші офіційні матеріали, свідчення преси про спробу перевороту, вчиненого так званим ГКЧП у серпні 1991 року. – К., 1991. – С. 182.

Акт проголошення незалежної України (24 серпня 1991р.)

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року,

- продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,
- виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,
- здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави – України.

Територія України є неподільною і недоторканою.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей Акт набирає чинності з моменту його схвалення.

Верховна Рада України.

Голос України. – 1991. – 29 листопада.

Заява глав держав Республіки Беларусь, РРФСР, України про розпад СРСР і утворення СНД (8 грудня 1991 р.)

Ми, керівники Республіки Беларусь, РРФСР, України

– відзначаючи, що переговори про підготовку нового Союзного договору зайшли у глухий кут, об'єктивний процес виходу республік із складу Союзу РСР і утворення незалежних держав став реальним фактом;

– констатуючи, недалекоглядна політика центру призвела до глибокої економічної і політичної кризи, до розвалу виробництва, катастрофічного зниження життєвого рівня практично всіх верств суспільства;

– беручи до уваги зростання соціальної напруженості в багатьох регіонах колишнього Союзу РСР, що призвело до міжнаціональних конфліктів з численними людськими жертвами;

– усвідомлюючи відповідальність перед своїми народами і світовим співтовариством та назрілу потребу в практичному здійсненні політичних і економічних реформ, заявляємо про утворення Співдружності Незалежних Держав, про що сторонами 8 грудня 1991 року підписано Угоду.

Співдружність Незалежних Держав у складі Республіки Беларусь, РРФСР, України є відкритою для приєднання всіх держав – членів Союзу РСР, а також для інших держав, які поділяють цілі і принципи цієї Угоди.

Держави – члени Співдружності мають намір проводити курс на зміцнення міжнародного миру та безпеки. Вони гарантують виконання міжнародних зобов'язань, які випливають для них з договорів і угод колишнього Союзу РСР, забезпечують єдиний контроль за ядерною зброєю та її нерозповсюдження.

Голова Верховної Ради

Республіки Беларусь

Президент РРФСР

Президент України

С. Шушкевич

Б. Єльцин

Л. Кравчук

Голос України. – 1991. – 10 грудня.

Постанова Верховної Ради України про Державний герб України (19 лютого 1992 р.)

Верховна Рада України постановляє:

1. Затвердити тризуб як малий герб України, вважаючи його головним елементом великого герба України.

2. Зображення державного герба України поміщується на печатках органів державної влади і державного управління, грошових знаках та знаках поштової оплати, службових посвідченнях, штампах, бланках державних установ з обов'язковим додержанням пропорцій зображення герба, затвердженого пунктом 1 цієї постанови.

Голова Верховної Ради України

І. Плющ

Голос України. – 1992. – 21 травня.

Хронологічна таблиця

Датування	Події
1	2
Серпень 1987 р.	Зародження “неформальних” українських товариств.
1987 р.	Відновлення видання “Українського вісника”.
1988 р.	Початки стрімкого падіння матеріального становища громадян СРСР.
1988 р.	Пленум ЦК КПРС “Про заходи щодо політичної реформи в галузі державного будівництва”.
Лютий 1988 р.	Відновлення діяльності Української гельсінської спілки.

1	2
1988 р.	У Львові започатковано діяльність “Товариства Лева”.
Червень – липень 1988 р.	XIX Всесоюзна партійна конференція.
Червень 1988 р.	Початки багатотисячних мітингів у Львові.
4 серпня 1988 р.	Розгін несанкціонованого мітингу у Львові.
13 листопада 1988 р.	20-тисячна демонстрація протесту в Києві.
11 лютого 1989 р.	Установча конференція Товариства української мови імені Тараса Шевченка.
Травень 1989 р.	Установча конференція товариства “Меморіал”.
Травень – червень 1989 р.	Перший з'їзд народних депутатів СРСР.
Вересень 1989 р.	Установчий з'їзд Народного руху України за перебудову.
Вересень 1989 р.	Усунення з посади першого секретаря ЦК КПУ Володимира Щербицького та обрання Володимира Івашка.
Жовтень 1989 р.	Прийняття Закону про мови в УРСР.
Жовтень 1989 р.	Проголошення Української національної партії у Львові.
1989 р.	Юридичне оформлення Української студентської спілки.
1989 р.	Юридичне оформлення Спілки незалежної української молоді.
Грудень 1989 р.	Зустріч Папи Римського Івана Павла II з Михайлом Горбачовим.
Січень 1990 р.	Проведення акції “Українська хвиля”.
Січень 1990 р.	Утворення Української православної церкви.
Березень 1990 р.	Скасування 6 статті Конституції СРСР про керівну роль КПРС.
Березень 1990 р.	Вибори до Верховної Ради УРСР.
Квітень 1990 р.	Проголошення Української республіканської партії.
Квітень 1990 р.	Проголошення Української християнсько-демократичної партії.
Квітень 1990 р.	Передача греко-католикам собору Святого Юра у Львові.
Травень 1990 р.	Проголошення Соціал-демократичної партії України.
Червень 1990 р.	Проголошення Української соціал-демократичної партії.
Червень 1990 р.	Проголошення Української народно-демократичної партії.

1	2
Червень 1990 р.	Обрання Головою Верховної Ради УРСР Володимира Івашка.
Червень 1990 р.	Утворення Народної Ради.
Червень 1990 р.	Перший Собор Української автокефальної православної церкви.
12 червня 1990 р.	Проголошення Декларації про суверенітет Російської Федерації.
1 липня 1990 р.	Утворення Української міжпартійної асамблеї.
16 липня 1990 р.	Проголошення Декларації про державний суверенітет України.
23 липня 1990 р.	Відставка Володимира Івашка та обрання Леоніда Кравчука Головою Верховної Ради УРСР.
3 серпня 1990 р.	Закон про економічну самостійність УРСР.
Вересень 1990 р.	Проголошення Партії зелених України.
2 – 7 жовтня 1990 р.	Голодування студентів в Києві.
Грудень 1990 р.	Проголошення Демократичної партії України.
17 березня 1991 р.	Відбувся загальносоюзний референдум щодо доцільності подальшого існування СРСР.
19-21 серпня 1991 р.	Спроба перевороту в СРСР очолюваного Державним комітетом із надзвичайного стану.
24 серпня 1991 р.	Прийняття Акту проголошення незалежності України.
30 серпня 1991 р.	Заборона діяльності Компартії України.
1 грудня 1991 р.	Проведення Всенародного референдуму про незалежність України. Президентом України обрано Л. Кравчука.
8 грудня 1991 р.	Підписання Біловезької угоди.

Запитання та завдання. 1. Розкрийте причини стрімкого погіршення матеріального становища громадян УРСР наприкінці 80-х рр. XX ст. Обґрунтуйте відповідь. **2.** У чому виявлялися суперечності між центром і Україною в цей період? **3.** Яку роль відіграла політика гласності у розгортання національно-визвольного руху українців? **4.** З'ясуйте причини становлення багатопартійності в УРСР. **5.** Перелічіть найвідоміші українські національні партії та складіть хронологічну таблицю їх проголошення. **6.** Розкрийте роль Народного руху України в розгортанні національно-демократичних процесів. **7.** Висвітліть напрямки релігійного відродження України. **8.** Назвіть найчисельніші релігійні громади в Україні. **9.** Перелічіть

лідерів національного відродження України. **10.** Чому втрата КПРС монополії на політичну владу привела до краху СРСР? **11.** Доведіть, що спроба перевороту очолюваного ДКНС була приреченою на невдачу. **12.** Яку роль в досягненні суверенітету відіграла Верховна Рада УРСР? **13.** Чому проголошення державної незалежності України вдалося здобути без збройної боротьби? **14.** Складіть хронологічну таблицю розгортання подій від Акту проголошення незалежності України до підписання Біловезької угоди. **15.** Підготуйте повідомлення про історичне значення Декларації про державний суверенітет України.

Тема 10.

Політичний та соціально-економічний розвиток України в роки незалежності

План

1. Україна на першому етапі незалежності (1991 – 1994 рр.).
 - 1.1. Перші кроки становлення самостійної Української держави.
 - 1.2. Перехід до ринкової економіки та поглиблення економічної кризи в державі (1991 – 1994 рр.).
2. Політичне та соціальне життя України на другому етапі незалежності (1994 – 2004 рр.).
 - 2.1. Конституційний процес в Україні.
 - 2.2. Спроби економічної стабілізації та їх наслідки.
 - 2.3. Загострення політичної ситуації в Україні (2000 – 2004 рр.).
3. Україна в 2004 – 2012 роках.
4. Зовнішньополітичні орієнтири України.

Рекомендовані теми рефератів

1. Конституція України – Основний Закон незалежної держави.
2. Україна і проблема ядерного роззброєння.
3. Україна на шляху євроатлантичної інтеграції.
4. Українсько-російські відносини: декларації та реалії.
5. Суверенна Україна і українська діаспора.

Тези відповідей

1. Україна на першому етапі незалежності (1991 – 1994 рр.).

1.1. Перші кроки становлення самостійної Української держави. Створення підвалин самостійної Української держави розпочалося в перший день історичної сесії Верховної Ради 24 серпня 1991 р. Враховуючи попередній історичний досвід з часів Української державності 1917-1920 рр. Верховна Рада України в першу чергу звернула увагу на обороноздатність молоді держави. Вона прийняла постанову "Про військові формування на Україні". Відповідно до неї війська, які дислокувалися на українській території підпорядковувалися Верховній Раді та новоствореному Міністерству оборони. На уряд України покладалося завдання приступити до створення національних Збройних Сил.

Важливим кроком на шляху утвердження самостійності України стало прийняття Верховною Радою 25 серпня 1991 р. "Постанови про власність Комуністичної партії на території України", а також створення Тимчасової комісії, що мала перевірити причетність комуністичної партії до державного перевороту. В ході слідства виявилось, що компартія дійсно була його ініціатором, а тому відповідно до діючої тоді конституції її заборонено, як таку, що вчинила державний злочин. Так безславно закінчила свою історію КПУ – форпост імперського панування Москви над Україною.

Непересічне значення для утвердження суверенітету України мав перехід об'єктів союзної власності на території України – підприємств і організацій у власність нашої держави. Нагадаємо, що майже 95% промислових об'єктів на українській землі контролювала Москва. Відповідна постанова була прийнята 30 серпня 1991 р.

Суттєвими у будівництві Української держави були прийняті 9 жовтня 1991 р. Закон "Про громадянство", а 14 листопада 1991 р. Закон "Про державний кордон України". Проте найважливішою подією, яка задекларувала перед усім світом утворення незалежної Української держави став всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р., що підтвердив Акт проголошення незалежності України. За її державну самостійність висловилося майже 92% учасників референдуму. Одночасно відбулися вибори Президента держави. На цю найвищу в країні посаду був обраний Л. Кравчук. За нього проголосувало понад 60% виборців.

6 грудня 1991 р. Верховна Рада України на урочистому засіданні прийняла "Звернення до парламентів світу" у якому повідомляла про денонсацію союзного договору 1922 р. Так юридично був завершений вихід України з СРСР.

Важливим атрибутом суверенної держави є її символіка. У січні 1992 р. парламент затвердив музичну редакцію гімну "Ще не вмерла Україна" на музику М. Вербицького як державного, синьо-жовтий прапор, а в лютому Тризуб як малий герб України.

Отже, впродовж другої половини 1991 – початку 1992 рр. закладено підвалини суверенної Української держави.

1.2. Перехід до ринкової економіки та поглиблення економічної кризи в державі (1991-1994 рр.). Починаючи з 1991 р. незалежна Україна зіштовхнулася з низкою складних економічних

проблем, наслідком яких стала глибока економічна криза. Найважливішими її причинами були:

- розрив штучно підтримуваних в СРСР виробничих зв'язків між регіонами величезної країни;
- відсутність замкнутого циклу виробництва. Україна була всього лише ланкою у загальносоюзному економічному комплексі. Частка товарів готових до вжитку, які вироблялися українськими підприємствами, становила тільки третину загальної товарної маси, в той час як у незалежній державі вона має складати 65-70%;
- відсутність національної кредитно-фінансової системи;
- значна енергоємність української економіки та залежність від зовнішніх джерел постачання;
- брак власного досвіду в галузі державного управління.

Соціально-економічна, а слідом за нею й політична ситуація в Україні значно загострилися після того, як Росія запровадила в себе з 2 січня 1992 р. лібералізацію цін. Зі свого боку Кабінет Міністрів України прийняв постанову, що передбачала встановлення вільних цін, що, по суті, означало їх підвищення. Спізнившись із введенням в обіг власної валюти, уряд не спромігся захистити Україну від експансії грошової маси з Росії. Запровадження 10 січня 1992 р. купонів багаторазового використання лише на деякий час стримало гіперінфляцію. Наприкінці року економіка України все більше занурювалась у хаос, ставала некерованою і руйнувалась. Місячний рівень інфляції досяг 50%.

У вересні 1992 р. країну сколихнули масові страйки гірників, залізничників, авіадиспетчерів цивільної авіації. Зважаючи на незадоволення серед широких верств суспільства діями уряду, Верховна Рада України на позачерговій сесії у жовтні 1992 р. відправила у відставку Кабінет Міністрів В. Фокіна, призначивши новий уряд на чолі з прем'єр-міністром Л. Кучмою. Щоб стабілізувати становище, уряду було надано надзвичайні повноваження (листопад 1992 – жовтень 1993 рр.). Їх суть полягала у тому, щоб відновити адміністративно-командні методи управління економікою. На короткий час вони дали деякий позитивний ефект: на початку 1993 р. спостерігалось певне сповільнення спаду виробництва. Проте досягнуто це було шляхом посилення кредитної емісії, що неминуче призвело до нового стрибка інфляції. Восени

1993 р. вона сягала 70%. Особливо ускладнювала ситуацію залежність української економіки від зовнішніх, переважно російських енергоносіїв. Власні потреби нафти Україна покривала лише на 12,5% (потреби ж становили 40 млн т, а власний видобуток – 5 млн; тепер він складає близько 2,5 млн т). Підвищення Росією цін на нафту до світових боляче вдарило по українській економіці й ще більше посилювало кризу. Наприкінці 1993 р. інфляція в Україні перевищила 90%. Ситуація, що склалася загрожувала повній руйнації національного народногосподарського комплексу. За таких умов Л. Кучма подав у відставку. Наприкінці вересня обов'язки прем'єр-міністра покладено на Ю. Звягільського (22 вересня 1993 р. – 16 червня 1994 р.). Шляхом адміністративних заходів – посилення регуляції і податків, уряду на короткий час вдалося трохи загальмувати інфляцію. Проте це утруднювало функціонування легального бізнесу, бо штовхнуло його до згортання легальної активності, переходу до "тіньових" методів діяльності, тотального приховування від держави податків. Вже на початку 1994 р. адміністративні методи економічного управління призвели до чергового поглиблення кризи. Виробництво валового продукту в порівнянні з попередніми кризовими роками різко скоротилося. Так, якщо у 1992 р. у порівнянні з попереднім він знизився на 16,5%, 1993 – на 14,2, то в 1994 – на 23%.

Таким чином, упродовж перших трьох років незалежності Україна занурилася у глибоку економічну кризу. Свого апогею вона досягла у середині 1990-х рр. Головна причина поглиблення кризи полягала у нерішучості уряду та прокомуністичної більшості Верховної Ради у реформуванні економіки на нових ринкових засадах.

2. Політичне та соціальне життя України на другому етапі незалежності (1994-2004 рр.).

2.1. Конституційний процес в Україні. Погіршення економічної ситуації спричинилося до падіння довіри до президента Л. Кравчука і Верховної Ради. Країну охопили робітничі страйки. Щоб розрядити політичну напруженість у державі, Верховна Рада 24 вересня 1994 р. прийняла ухвалу про позачергові вибори до Верховної Ради 24 березня 1994 р. і президента (26 червня 1994 р.). В результаті виборів більшість місць у парламенті отримали ліві сили. Вибори президента проходили у два тури в червні – липні 1994

р. Перемогу здобув Л. Кучма. Він набрав 52 % голосів, а Л. Кравчук – 45 %. Вперше на території країн СНД влада в Україні була передана легітимним демократичним шляхом.

Важливим напрямком діяльності нового президента було завершення конституційного процесу. Ще у 1992 р. перший проект конституції України винесено на всенародне обговорення, але через недосконалість, численні суперечності він фактично був відкладений. Відсутність на п'ятому році незалежності конституції в країні вносила невизначеність між різними гілками влади, шкодила загалом утвердженню її незалежності. Ситуація особливо загострилася на початку 1996 р. Президент Л. Кучма, передбачаючи подальше відтягнення Верховною Радою прийняття конституції, зважився на радикальний крок. У разі подальшого зволікання її прийняття на сесії Верховної Ради, винести проект конституції на референдум. Фактично це надавало б йому право розпуску Верховної Ради. Під тиском обставин Верховна Рада у гострій дискусії і безперервній праці в ніч на 28 червня 1996 р. прийняла Конституцію України. Президент Л. Кучма отримав майже всі повноваження, яких він вимагав від Верховної Ради. Україна стала президентсько-парламентською республікою. Вона є унітарною державою, її територія цілісною і недоторканою. Конституція складається з 15 розділів, що включають 161 статтю. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ, який реалізує її через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Конституція України є документом прямої дії, тобто кожен громадянин, має право звертатися до суду для захисту своїх конституційних прав і свобод. Громадянам України гарантовано демократичні свободи – право на свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань, свободу світогляду і віросповідання, об'єднання в громадські партії та організації. Основний Закон проголошує непорушність приватної власності, декларує право на працю, відпочинок, соціальний захист, житло, охорону здоров'я, освіту та інші. У той же час громадяни України мають обов'язок неухильно додержуватися Конституції та її законів. Конституція визначає правові засади функціонування влади: вона поділяється на законодавчу, виконавчу і судову. Вищим законодавчим органом влади є Верховна Рада України, вищим

органом у системі виконавчої влади – Кабінет Міністрів, а главою держави – Президент, який виступає від її імені і є гарантом державного суверенітету та територіальної цілісності України, прав і свобод людини і громадянина. Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України.

Прийняття Конституції означало завершення юридичного оформлення державної конструкції України.

2.2. Спроби економічної стабілізації та їх наслідки.

12 жовтня 1994 р. Президент Л. Кучма оголосив стратегію економічних перетворень, яку схвалила Верховна Рада. Вона передбачала лібералізацію цін, обмеження дефіциту державного бюджету, впровадження вільної внутрішньої і зовнішньої торгівлі, дотримання жорсткої монетарної політики, широку приватизацію великих підприємств, проведення аграрної реформи. У листопаді 1994 р. Л. Кучма видав Указ "Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва". В ньому передбачалося вирішення трьох найважливіших складових земельної реформи – приватизації, оцінки й ринку землі. Розпочалася приватизація державних підприємств. Формально кожний громадянин, отримавши сертифікат на право власності на частку засобів державного виробництва, ставав співвласником конкретного підприємства. Насправді ж, 19 мільйонів людей, які їх отримали, так і не перетворилися на реальних власників бо стали лише володарями знецінених інфляцією папірців-сертифікатів, до того ж були позбавлені доступу до інформації про стан підприємства, про дійсних його власників. Фактично підприємства приватизувала держноменклатура та директорський корпус. Як така сертифікаційна приватизація в Україні провалилася, більше того, вона "узаконила" перехід величезного державного майна в руки незначної групи людей, що потягло за собою ще більшу соціальну поляризацію в українському суспільстві.

Незважаючи на суперечливий характер щодо методів проведення ринкових реформ, вони в цілому сприяли фінансовій стабілізації в державі: в 1996 р. темпи зростання цін зменшилися з 400 % в 1992 р. до 40% у 1996 р. Це дозволило у вересні 1996 р. провести грошову реформу. Замість тимчасового купону-карбованця запроваджено повноцінну валюту – гривню. Заробітна плата з жовтня 1994 р. до квітня 1997 р. зросла у валютному еквіваленті більше ніж

у 4 рази – з 22 до 90 доларів США. Середньомісячна інфляція у 1997 р. не перевищувала 1 %. Однак, незважаючи на деяку стабілізацію, що намітилася на 1997 р. у низці галузей, економічну кризу подолати не вдалося. І без того непросте фінансове становище України погіршилося через наслідки кризи в Південно-Східній Азії (1997 р.) і Росії (1998 р.). Загострення економічної ситуації, передусім, позначилося на падінні життєвого рівня населення. Спостерігалось постійне зростання цін на основні продукти та споживчі товари. Збільшилась кількість офіційно зареєстрованих безробітних, що становила на 1999 р. близько 1,5 млн. осіб.

Жорсткі податкові вимоги, фінансові обмеження, завищене оподаткування штовхали підприємства в "тіньовий" сектор економіки. Вони приховували прибутки, внаслідок чого державний бюджет зазнавав колосальних збитків. "Тіньовий" сектор економіки став притягувати й кримінальний елемент із владних державних структур, які маючи доступ до перерозподілу джерел сировини, вироблення і реалізації товарів прагнули уникнути оподаткування власного бізнесу. Обсяги "тіньового" сектору економіки у 1999 р. сягнули 60 % ВВП. Загострення соціально-економічної та політичної ситуації в країні стало сприятливим ґрунтом для зростання впливу лівих сил. Свідченням цього був їх успіх на виборах до Верховної Ради в березні 1998 р., які відбувалися за змішаною мажоритарно-пропорційною системою. Головою парламенту після затяжних дебатів, які тривали з 15 травня до 7 липня 1998 р., обрано консервативно налаштованого представника Селянської партії Олександра Ткаченка.

Кампанія з виборів Президента України почалася у травні 1999 р. На президентський пост зареєстровано 15 кандидатів. За результатами голосування у другий тур виборів, який відбувся 14 листопада 1999 р., вийшли діючий Президент Л. Кучма та лідер комуністів П. Симоненко. Перемогу вдруге здобув Л. Кучма, за якого віддали свої голоси 56,25 % виборців.

У грудні 1999 р. уряд очолив колишній Голова правління національного банку України В. Ющенко. За своє річне перебування при владі він добився скорочення зовнішнього боргу без запозичень з-за кордону на 2,1 млрд дол., на 5 млрд грн зросли надходження до бюджету країни, населенню почала виплачуватися заборгованість із зарплати. Упродовж 2000 р. вперше за останнє десятиріччя

призупинено спад виробництва і з'явилися тенденції до його зростання. Збільшилися надходження до державного бюджету.

Починаючи з 2000-2001 рр. Україні вдалося подолати гостру економічну кризу, фактично відвернути господарську руїну, перевести економіку на ринковий шлях розвитку. Свідченням оздоровлення економіки держави було, зокрема, й те, що незважаючи на гостре політичне протистояння, що спостерігалось в Україні під час президентських виборів 2004 р., а також політичних криз наступних років вона демонструвала поступальний розвиток: у 2004 р. зростання ВВП становило 12,1 % , у 2005 р. – 2,6 %, у 2007 р. – приблизно 9 %.

2.3. Загострення політичної ситуації в Україні (2000-2004 рр.). З наближенням чергових парламентських та президентських виборів країна занурювалась у політичну кризу. Вона стала відчутною вже восени 2000 р., коли на сесії Верховної Ради депутат О. Мороз оприлюднив аудіозаписи колишнього охоронця президента майора М. Мельниченка про начебто причетність Л. Кучми до вбивства опозиційного журналіста Г. Гонгадзе. Свого апогею протистояння в державі досягло 9 березня 2001 р., коли під час святкування річниці народження Т. Шевченка в сутичці демонстрантів з міліцією постраждали десятки людей. В Україні прокотилася хвиля маніфестацій. Політичні пристрасті вплинули на результат парламентських виборів. Їх особливість у тому, що вперше після 1917 р. у парламенті більшість здобули не комуністичні сили. Проте політичне напруження в країні залишалось й надалі. Україна стояла напередодні нових президентських виборів 2004 р. Претендентами на цей пост були В. Ющенко від опозиційних сил ("Наша Україна". "Блок Ю. Тимошенко" та Соціалістична партія) і від провладних – діючий прем'єр-міністр (Партія регіонів). В. Янукович. Перший тур виборів президента 31 жовтня пройшов з грубими фальсифікаціями на користь В. Януковича. Однак ЦВК після десятиденного зволікання, навіть в оприлюднених результатах, визнала незначну перевагу В. Ющенка. 21 листопада пройшов другий тур виборів. Його фальсифікація вивела на масові протести мільйони українців. Так почалася найбільша за всю історію незалежної України загальнонаціональна акція, що переросла у "Помаранчеву революцію" листопада-грудня 2004 р. У третьому турі виборів 26 грудня новим Президентом України було обрано В.

Ющенко, а прем'єр-міністром 4 лютого 2005 р. Верховна Рада затвердила Ю. Тимошенко.

3. Україна в 2004-2012 роках. Першому "помаранчевому" урядові під керівництвом Ю. Тимошенко (лютий – вересень 2005 р.) довелося розгортати свою діяльність у суперечливій обстановці. З одного боку, уряд отримав величезний кредит довіри населення, яке повірило у можливість кардинального поліпшення матеріального життя, яке обіцяли під час "помаранчевої революції" її лідери, з іншого, потрібно було виплачувати величезні бюджетні кошти на соціальні зобов'язання, які в період президентської кампанії обіцяв і розпочав робити уряд В. Януковича, зокрема збільшення пенсій, посадових окладів бюджетним працівникам.

Суперечливою була й політична ситуація в державі: розпочалася заміна службовців у адміністративному апараті, що викликало протести в опозиції про політичні розправи в Україні. Справу ускладнювало й те, що новопризначені кадри не завжди відзначалися професіоналізмом, а підбиралися за принципом політичної благонадійності. У середовищі "помаранчевої коаліції" назривала криза, в основі якої лежали як суто особисті амбіції окремих її лідерів, так і взаємні звинувачення у корумпованості. Її наслідком стала відставка уряду Ю. Тимошенко. Новим прем'єр-міністром став також представник "помаранчевої" команди Ю. Єхануров.

1 січня 2006 р. в Україні вступила в дію політреформа, суть якої полягала в обмеженні повноважень президента на користь парламенту. Відтак Україна перетворювалася на парламентсько-президентську республіку. Як показали наступні події, вона відіграла дестабілізуючу роль в державі. 10 січня 2006 р. Верховна Рада України, користуючись своїми новими повноваженнями, відправила у відставку уряд Ю. Єханурова.

26 березня 2006 р. відбулися вибори до Верховної Ради України. Вони засвідчили, що Партія регіонів користується найбільшим впливом, здобувши підтримку понад 32 % виборців, друге місце посів Блок Ю.Тимошенко (БЮТ) – понад 22 %, третє "Наша Україна" – майже 14 %. До парламенту пройшли Соцпартія (5,6 %) і Компартія (3,66 %). Спроба утворити блок між колишніми партнерами "помаранчевої" коаліції не мала успіху. Один із її учасників, лідер Соцпартії О. Мороз перейшов у табір своїх

колишніх опонентів. 6 липня 2006 р. при підтримці депутатів-регіоналів, комуністів та більшості соціалістів його обрано головою Верховної Ради. Це означало докорінні зміни у формуванні нової урядової коаліції (незабаром її учасники назвали себе "антикризовою коаліцією"). 11 липня О. Мороз, скориставшись новими повноваженнями, подав на розгляд президента кандидатуру на посаду прем'єр-міністра В. Януковича. У відповідь "Наша Україна" та БЮТ перейшли у жорстку опозицію, вимагаючи від президента розпуску парламенту. Щоб розрядити політичну напругу в країні 3 серпня 2006 р. за ініціативою В. Ющенко лідери найвпливовіших фракцій Верховної Ради, за винятком Ю. Тимошенко, підписали Універсал національної єдності, в якому були узгоджені позиції щодо функціонування української мови, введення в дію закону про продаж землі, про вступ України до НАТО. 4 серпня 2006 р. Верховна Рада України дала згоду на призначення на посаду голови уряду В. Януковича.

В подальші місяці в Україні стала все помітнішою тенденція до загострення взаємин між урядом і президентом. У самому парламенті почастишали випадки переходу депутатів із опозиції до антикризової коаліції. Виникла реальна можливість набуття нею 300 депутатських голосів, а відтак перегляду Конституції і ліквідації самого інституту президента. Зважаючи на це, 2 квітня 2007 р. В. Ющенко видав указ "Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України" і проведення дострокових виборів 24 травня 2007 р. Верховна Рада не визнала цього указу. Опозиційні фракції стали бойкотувати її засідання. Україна вступила у чергову гостру політичну кризу. 25 квітня президент В. Ющенко видав другий указ, яким скасовував дію першого указу, призначав новий термін виборів до парламенту на 27 червня 2007 р. 3 травня 2007 р. відбулася зустріч між президентом В. Ющенком і прем'єр-міністром В. Януковичем, на якій було досягнуто домовленості про створення робочої групи із представників коаліції і опозиції щодо врегулювання політичної кризи. Фактично парламентсько-урядова коаліція погодилась із фактом проведення дострокових виборів. Проте ситуація в країні надалі загострювалась і загрожувала перерости у відкритий конфлікт, при чому із втягненням силових структур. 26-27 травня відбулися переговори В. Ющенко, В. Януковича та О. Мороза під час яких було узгоджено остаточну дату

проведення виборів до Верховної Ради України – 30 вересня 2007 р. Після дострокових парламентських виборів мінімальною перевагою голосів ”помаранчевої” коаліції, у грудні прем’єр-міністром було затверджено Ю. Тимошенко.

У 2008 р. світ охопила економічна криза, яка негативно позначилася на Україні. У зв’язку з падінням обсягу експорту металургійної промисловості, що становила основну частку доходів держави, став падати ВВП, загострилася фінансова криза, яку уряд намагався пом’якшити шляхом зовнішніх запозичень. Не вдалося радикальним чином зменшити роль “тіньового сектора” в економіці. Як наслідок, у 2009 р. державний бюджет недоотримав приблизно 100 млрд грн. Криза вплинула й на розмір середньої заробітної плати і заборгованостей з її виплати. Вперше з початку 2009 р. в Україні знизився показник середньої заробітної плати.

До економічних негараздів додалося наростання внутрішньополітичних суперечностей. Опозиція, яку уособлювала Партія регіонів, виступала з гострою критикою економічної політики Кабінету міністрів. З критикою на адресу прем’єра неодноразово виступав президент В. Ющенко. Фактично, в Україні розгорнулася чергова президентська кампанія, що ускладнювала розв’язання нагальних економічних проблем. Чергові вибори Президента України відбулися 17 січня 2010 р. У президентських перегонах брало участь 18 кандидатів. Перемогу здобув В. Янукович – 48,9% голосів, йому поступилася Ю. Тимошенко – 45,4% голосів. За чинного президента В. Ющенка проголосувало лише 5% голосів, що засвідчило про глибоке розчарування у ньому електорату.

У перший рік президентства В. Януковича проведено другу конституційну реформу, яка відміняла конституційну реформу 2004 р. й повертала Україну до президентсько-парламентської форми правління, передбаченої Конституцією 1996 р. Загалом це сприяло стабілізації структур вищих органів влади в державі й припинило небезпечне протистояння між ними. Разом з тим, цей крок викликав протести у середовищі опозиції й негативну реакцію Європейського Союзу, котра ще більше посилилась у зв’язку з судом та арештом у серпні 2011 р. колишнього прем’єр-міністра Ю. Тимошенко, яку звинуватили у перевищенні службових обов’язків під час підписання газових контрактів з Росією у 2009 р. Відтак у чергових парламентських виборах 2012 р. найвпливовіший опозиційний

політик не змогла взяти участь, що знову стало приводом для критики України Заходом. За підсумками останніх парламентських виборів, які проходили за змішаною пропорційно-мажоритарною системою до Верховної Ради України провели своїх депутатів шість партій: Партія регіонів – 30% місць, Батьківщина – 25,54%, УДАР – 13,9%, КПУ – 13,8%, Свобода – 10,4%. Разом із депутатами-мажоритарниками Партія регіонів здобула парламентську більшість, що дало їй підстави для формування уряду, який вдруге очолив М. Азаров.

4. Зовнішньополітичні орієнтири України. Ставши незалежною державою, Україна опинилася перед необхідністю визначити свої геополітичні пріоритети. Перед нею постала альтернатива: або залишитися сателітом Росії, або ж заявити про свою західну орієнтацію. Свого часу Л. Кравчук вибрав другий варіант. Проте квоість економічних реформ всередині держави та небажана для світу можливість появи ще однієї ядерної держави (третій ядерний потенціал після Росії та США) загальмували процес становлення України повноцінним суб’єктом геополітики на сході Європи. Під тиском Росії та США Україна погодилася на ядерне роззброєння. Отримавши відповідні гарантії на зустрічі лідерів США, Росії та України у січні 1994 р. у Москві, остання зобов’язалася до кінця XX ст. знищити свій ядерний потенціал, що й було зроблено.

Спроби України у першій половині 1990-х рр. проводити задекларований курс на здобуття постійного нейтралітету виявилися нереальними. Відтак особливістю її зовнішньої політики впродовж першого десятиліття незалежності стало балансування між Сходом та Заходом, що офіційно обґрунтовувалось як проведення ”багатовекторної політики”.

Проголосивши 24 серпня 1991 р. незалежність, Україні потрібно було докласти чимало зусиль, щоб мирним цивілізованим способом ”розлучитися” з колишньою імперією. 8 грудня 1991 р. на зустрічі лідерів Білорусі, Російської Федерації та України у Біловезькій Пущі була укладена угода про створення СНД, до якої приєдналося більшість колишніх радянських республік. За час президентства Л. Кравчука вдалося втримати особливу лінію і особливий статус України в рамках цієї організації. Вона стала лише асоційованим її членом, не увійшла до системи військово-

політичного союзу. Це, як підтвердила подальша практика, відвернуло від неї небезпеку втягування у міжетнічні конфлікти, що час від часу спалахують на теренах СНД.

У рамках СНД особливого значення Україна надає відносинам з Росією. Із проголошенням незалежності для України відносини з цією країною мали пріоритетне значення. Це впливало з історичного минулого обох держав, економічних зв'язків, значної протяжності спільних кордонів. У силу того, що Україна тривалий час входила у сферу інтересів Росії, то й впливи останньої у політичній та економічній сфері, принаймні до 2004 рр. залишалися особливо помітними у проведенні її зовнішньої політики. Етапним у взаєминах між обома країнами стало підписання у Києві 31 травня 1997 р. "Великого договору" – Договору про дружбу і співробітництво і партнерство між Україною і Росією. У ньому зафіксовано принцип непорушності існуючих кордонів і територіальної цілісності договірних сторін. Щодо найпекучішого питання в українсько-російських взаєминах – поділу Чорноморського флоту, то воно також було розв'язане у дусі компромісу: його матеріальна база та інфраструктура розподілялися порівну. Частина своїх кораблів Україна продала Росії. 1 квітня 1999 р. у Москві президенти України і Російської Федерації Л. Кучма та Б. Єльцин обмінялися відповідними ратифікаційними грамотами. "Великий договір" про українсько-російське співробітництво підвів необхідну політичну і юридичну базу для цивілізованих та взаємовигідних відносин між Україною та Росією.

В українсько-російських відносинах чільне місце посідають проблеми пов'язані із постачанням енергоносіїв. Останні становлять понад 73 % усього імпорту України. Залежність від російського постачання стає особливо помітною для України коли та робить кроки, що демонструють наявність у неї власних національних пріоритетів. Росія у зовнішньополітичній діяльності України на даний час продовжує залишатися стратегічним партнером, який однак у своїх відносинах з нею ще не позбавився стереотипів імперського мислення.

Особливої ваги Україна надає відносинам із країнами "Великої сімки". У її складі найбільш потужні держави світу: серед них чотири європейські – Німеччина, Велика Британія, Франція й Італія та дві північноамериканські – США і Канада. Ці країни мають

важливе значення як виразники українських інтересів у європейських інтеграційних структурах. У розвитку відносин між Україною та провідними західноєвропейськими державами можна простежити два періоди. Перший припадає на початок – середину 1990-х рр., коли взаємини між обома сторонами носили здебільшого декларативний характер, йшло своєрідне вивчення одна одної. Другий розпочався з другої половини 90-х рр. ХХ ст. і пов'язаний з активізацією практичного взаємовигідного співробітництва. Останнє пов'язано й з тим, що Європа усвідомила роль України як важливого стабілізуючого чинника на континенті, як потенційно вигідного економічного партнера.

У концепції зовнішньополітичної діяльності України пріоритетним визначено інтеграцію з європейськими та міжнародними організаціями. На момент проголошення незалежності Україна мала своє представництво лише в ООН. Уже в перші роки незалежності наша країна стала членом впливових міжнародних організацій, зокрема Ради Європи. Серед регіональних організацій важливе значення для України як держави причорноморського регіону має участь в Організації чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС).

У січні 1992 р. розпочалися перші контакти України з НАТО. Однак висхідним пунктом у розгортанні практичного співробітництва з Альянсом стало підписання 8 лютого 1994 р. рамкового документа "Партнерство заради миру". Найголовнішою проблемою у відносинах Україна – НАТО на сучасному етапі є формування у масовій свідомості українців позитивного образу Альянсу. Попри декларативні заяви вищого керівництва держави про те, що у перспективі Україна стане членом НАТО, у цьому питанні немає одностайності, особливо коли йдеться про терміни приєднання. В кінцевому випадку відповідь на це питання очевидно має дати загальнонаціональний референдум.

Таким чином, у період після проголошення незалежності, Україна стала визнаним суб'єктом міжнародного права. Світове співтовариство утвердилося у переконанні, що Українська держава є важливим стабілізуючим фактором у міжнародних відносинах на Європейському континенті.

Рекомендовані джерела та література:

1. Конституція України : офіц. текст прийнятий на п'ятій сес. Верхов. Ради України 28 черв. 1996 р. (відом. Верхов. Ради України, 1996, № 30, ст. 141) : із змінами станом на 1 січ. 2006 р. – К. : Ін Юре, 2006. – 140 с.
2. Бандурка О. М., Древаль Ю. Д. Парламентаризм в Україні: становлення і розвиток / О. М. Бандурка, Ю. Д. Древаль. – Х.: Ун-т внутр. справ, 1999. – 288 с.
3. Вілсон Е. Українці: несподівана нація / Е. Вілсон. – К. К.І.С., 2004 – 552 с.
4. Зовнішня політика України в умовах глобалізації 1991-2003. Анотована історична хроніка міжнародних відносин. / Відп.ред. С. В. Віднянський – К.: Генеза, 2004. – 616 с.
5. Касьянов Г. Україна 1997-2007: нариси новітньої історії / Г. Касьянов. – К.: Наш час, 2008. – 432 с.
6. Коріненко П. С. Курс лекцій з історії України у 4 ч. / П. С. Коріненко, В. Д. Терещенко, М. В. Бармак. – Тернопіль: Збруч, 2007. – Ч. 4. – 400 с.
7. Лазарович М. В. Історія України / М. В. Лазарович. – К.:Знання-Прес, 2008 – 683 с.
8. Литвин В. М. Україна на зламі тисячоліть (1991-2000 рр.) / В. М. Литвин. – К.: Альтернативи, 2000. – 360 с.
9. Литвин В. Політична арена України : дійові особи та виконавці / В. Литвин. – К.: Абрис, 1994. – 495 с.
10. Луканов Ю. Третій Президент. Політичний портрет Л. Кучми / Ю. Луканов. – К. Такі справи, 1996. – 154 с.
11. Малик Я. Й. Інтеграційні процеси на пострадянському просторі / Я. Й. Малик., Б. Д. Вол., Ю. С. Занько. – Львів, : ПАІС, 2007. – 91 с.
12. Малик Я. Європейський Союз / Я. Малик, О. Киричук, І. Залуцький. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2006. – 108 с.
13. Нариси з історії дипломатії України / Кер. авт. кол. В. А. Смолій. – К. : Альтернативи, 2001. – 736 с.
14. Остафійчук В. Ф. Історія України: сучасне бачення / В. Ф. Остафійчук. – К. : Знання-Прес, 2008. – 424 с.
15. Михальченко Н., Андрущенко В. Беловежське. Л. Кравчук. Україна 1991-1995 / Н. Михальченко, В. Андрущенко. – К.: Укр. центр духовної культури, 1996. – 512 с.

16. Погребинский М. “Оранжевая революция”: украинская версия / М. Погребинский. – М. Европа, 2005. – 280 с.
17. Слюсаренко А. Г. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985 – 1999 рр.) : Навч. посібник / А. Г. Слюсаренко. – К. : ТОВ «УВПК» ЕксОб», 2000. – 296 с.
18. Яневський Д. Хроніка помаранчевої революції / Д. Яневський – Х. : Фоліо, 2005. – 320 с.

Документи та матеріали

Уривок із Постанови Верховної Ради України “Про основні напрями зовнішньої політики України”

2 липня 1993 р.

Верховна Рада України постановляє:

Становлення України як незалежної демократичної держави відбувається в період кардинальних політичних і економічних зрушень в українському суспільстві та історичних змін в системі міжнародних відносин, які характеризуються виникненням нових незалежних держав, появою нових регіональних центрів сили в міжнародних відносинах, переходом від ери конфронтації до ери відкритості і співробітництва, зникненням військово-політичного та ідеологічного протистояння в Європі. Процес державотворення і побудови вільного громадянського суспільства в Україні збігається з її поступовим входженням до світового співтовариства і пошуками нею свого місця в сучасному складному, різноманітному і суперечливому світі.

З огляду на своє геополітичне становище, історичний досвід, культурні традиції, багаті природні ресурси, потужний економічний, науково-технічний та інтелектуальний потенціал Україна може і повинна стати впливовою світовою державою, здатною виконувати значну роль в забезпеченні політико-економічної стабільності в Європі.

Неодмінною умовою успішної реалізації Україною своїх можливостей є її активне і повномасштабне входження до світового співтовариства. Долаючи кризові явища в суспільстві і торуючи свій шлях у світ, Україна спирається на свої фундаментальні

загальнонаціональні інтереси, відповідно до яких визначаються засади, напрями, пріоритети та функції її зовнішньої політики.

1. Національні інтереси України і завдання її зовнішньої політики.

Базовою вимогою у здійсненні зовнішньої політики України є якнайповніше і якнайефективніше забезпечення національних інтересів країни.

Національні інтереси України у сфері міжнародних відносин становлять три основні групи:

- стратегічні та геополітичні інтереси, пов'язані з забезпеченням національної безпеки України та захистом її політичної незалежності;
- економічні інтереси, пов'язані з інтегруванням економіки України у світове господарство;
- регіональні, субрегіональні, локальні інтереси, пов'язані із забезпеченням різноманітних специфічних потреб внутрішнього розвитку України.

З метою забезпечення національних інтересів України її зовнішня політика постійно спрямовується на виконання таких найголовніших завдань:

1. Утвердження і розвиток України як незалежної демократичної держави.
2. Забезпечення стабільності міжнародного становища України.
3. Збереження територіальної цілісності держави та недоторканності її кордонів.
4. Включення національного господарства у світову економічну систему для його повноцінного економічного розвитку, забезпечення потреб громадян і підвищення добробуту народу.
5. Захист прав та інтересів громадян України, її юридичних осіб за кордоном, створення умов для підтримання контактів із зарубіжними українцями і вихідцями з України, подання їм допомоги згідно з міжнародним правом.
6. Поширення у світі образу України як надійного і передбачуваного партнера.

Засади зовнішньої політики України

1. Україна здійснює відкриту зовнішню політику і прагне до співробітництва з усіма заінтересованими партнерами, уникаючи залежності від окремих держав чи груп держав.

2. Україна розбудовує свої двосторонні та багатосторонні відносини з іншими державами та міжнародними організаціями на основі принципів добровільності, взаємоповаги, рівноправності, взаємовигоди, невтручання у внутрішні справи.

3. Україна не є ворогом жодної держави.

4. Україна засуджує війну як знаряддя національної політики, додержується принципу незастосування сили та загрози силою і прагне до вирішення будь-яких міжнародних спорів виключно мирними засобами.

5. Україна не висуває територіальних претензій до сусідніх держав і не визнає жодних територіальних претензій до себе.

6. Україна неухильно дотримується міжнародних стандартів прав людини, забезпечує права національних меншин, які проживають на її території, і вживає належних заходів до збереження національної самобутності зарубіжних українців згідно з нормами міжнародного права.

7. Україна виходить із того, що в сучасних умовах додержання прав людини не є лише внутрішньою справою окремих держав.

8. Україна додержується принципу неподільності міжнародного миру і міжнародної безпеки і вважає, що загроза національній безпеці будь-якої держави становить загрозу загальній безпеці миру у всьому світі. У своїй зовнішній політиці вона обстоює підхід "безпека для себе через безпеку для всіх".

9. Україна керується принципом примату права в зовнішній політиці, визнаючи пріоритет загальноновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.

10. Україна беззастережно додержується принципу сумлінного виконання всіх міжнародних зобов'язань і вважає належним чином ратифіковані договори частиною свого внутрішнього права.

11. Україна в своїй зовнішній політиці спирається на фундаментальні загальнолюдські цінності і засуджує практику подвійних стандартів у міждержавних стосунках.

12. Україна виступає проти присутності збройних сил інших держав на українській території, а також проти розміщення іноземних військ на територіях інших держав без їх ясно висловленої згоди, крім випадків застосування міжнародних санкцій відповідно до Статуту ООН.

13. Україна відповідно до міжнародного права здійснює неозброєні примусові санкційні заходи у випадках міжнародних правопорушень, які завдають їй шкоди.

14. Україна застосовує свої Збройні Сили у випадках актів збройної агресії проти неї та будь-яких інших збройних зазіхань на свою територіальну цілісність та недоторканність державних кордонів або на виконання своїх міжнародних зобов'язань.

15. Україна вважає себе, нарівні з усіма іншими колишніми радянськими республіками, правонаступницею Союзу РСР...

Україна в міжнародних відносинах ХХ століття : Навчальний посібник / За заг. ред. Я. Й. Малика. – Львів, 2004. – С. 405-409.

Уривки із Конституції України 1996 р.

Розділ ІІ. ПРАВА, СВОБОДИ ТА ОБОВ'ЯЗКИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

Стаття 21. Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними.

Стаття 22. Права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними.

Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані.

При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

Стаття 23. Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості.

Стаття 24. Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.

Стаття 27. Кожна людина має невід'ємне право на життя.

Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави – захищати життя людини.

Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань.

Стаття 28. Кожен має право на повагу до його гідності.

Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню.

Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим досліддам.

Стаття 29. Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність.

Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом.

Стаття 30. Кожному гарантується недоторканність житла.

Не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду.

Стаття 31. Кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Винятки можуть бути встановлені лише судом у випадках, передбачених законом, з метою запобігти злочинові чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо.

Стаття 32. Ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України.

Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини.

Кожний громадянин має право знайомитися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях з відомостями про себе, які не є державною або іншою захищеною законом таємницею.

Кожному гарантується судовий захист права спростовувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї та права вимагати вилучення будь-якої інформації, а також право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації.

Стаття 34. Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

Стаття 35. Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.

Стаття 36. Громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Стаття 43. Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується.

Стаття 49. Кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Охорона здоров'я забезпечується державним фінансуванням відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм. Держава створює умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування. У державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно; існуюча мережа таких закладів не може бути скорочена. Держава сприяє розвитку лікувальних закладів усіх форм власності.

Стаття 53. Кожен має право на освіту.

Повна загальна середня освіта є обов'язковою. Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам.

Стаття 65. Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України.

Громадяни відбувають військову службу відповідно до закону.

Стаття 66. Кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодувати завдані ним збитки.

Стаття 67. Кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом.

Усі громадяни щорічно подають до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій майновий стан та доходи за минулий рік у порядку, встановленому законом.

Стаття 68. Кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

Уривки із “Державної програми співробітництва України з НАТО на період до 2001 р.”

Затверджено Указом Президента України від 4 листопада 1998 р.

7. Співробітництво у галузі надзвичайних ситуацій цивільного характеру.

Відповідальність за здійснення заходів співробітництва у галузі надзвичайних ситуацій цивільного характеру покладається на Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи (МНС).

Мета співробітництва:

- залучення світового досвіду, фінансових і технологічних ресурсів для підвищення ефективності діяльності МНС, частин і підрозділів Військ цивільної оборони;
- використання національного потенціалу, сил і засобів МНС у пошуково-рятувальних операціях та інших міжнародних програмах;
- створення договірно-правової бази для розвитку співробітництва з НАТО, її державами-членами та країнами-партнерами щодо запобігання надзвичайним ситуаціям транскордонного і національного рівнів та реагування на такі ситуації;
- досягнення формуваннями МНС, призначеними для виконання завдань Програми ПЗМ, цілей сумісності та здатності діяти разом із силами НАТО і країн-партнерів з метою участі в пошуково-рятувальних та гуманітарних операціях.

Механізми співробітництва

МНС здійснює співробітництво з НАТО у галузі надзвичайних ситуацій цивільного характеру шляхом підготовки і виконання відповідної частини ІПГТ та Робочого плану Імплементції Хартії, встановлення прямих зв'язків з Директоратом НАТО з планування при надзвичайних ситуаціях цивільного характеру, а також реалізації положень Меморандуму про взаєморозуміння у галузі планування при надзвичайних ситуаціях цивільного характеру та готовності до катастроф між МНС України і НАТО.

Напрями співробітництва:

- планування у сфері управління ліквідацією наслідків катастроф, включаючи удосконалення можливостей реагування на регіональному рівні та сумісності під час ліквідації наслідків катастроф, зокрема, гасіння великих пожеж, включаючи пожежі на нафто- та газосвердловинах чи трубопроводах;
- розробка планів транспортного забезпечення ліквідації наслідків катастроф, зокрема аеромедичної евакуації, згідно з відповідними концепціями та принципами НАТО у цій сфері;
- планування ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій техногенного характеру в сільському господарстві, водопостачанні та інших життєво важливих галузях;
- забезпечення досягнення сумісності у процедурах і засобах здійснення пошуково-рятувальних робіт, зокрема у великих населених пунктах;
- вдосконалення автоматизованих систем визначення природних катастроф для моделювання оцінки ризику і зменшення небезпеки;
- планування цивільно-військового співробітництва під час надзвичайних ситуацій цивільного характеру, включаючи військову підтримку відповідних операцій;
- створення в Україні за допомогою НАТО Міжнародного центру підготовки фахівців та експертів у галузі цивільного захисту населення та розробка відповідних навчальних і методичних програм;
- організація вивчення іноземних мов фахівцями та експертами МНС (у тому числі за кордоном) та створення при міністерстві мовної лабораторії;
- залучення фахівців і експертів МНС до планування і проведення пошуково-рятувальних операцій НАТО;

- проведення в рамках Програми ПЗМ спільних навчань (із залученням військових формувань МНС та спецпідрозділів внутрішніх військ МВС України) у галузі управління кризовими ситуаціями, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій та надання допомоги потерпілим;
- залучення спеціалізованих аварійно-рятувальних підрозділів МНС для участі в операціях НАТО з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій та надання гуманітарної допомоги;
- заснування спільної робочої групи Україна – НАТО з питань координації співробітництва у галузі планування діяльності цивільних служб у надзвичайних ситуаціях;
- встановлення прямого зв'язку між МНС і Головним комітетом НАТО з питань цивільного планування на випадок надзвичайних ситуацій (ГК ПНС) та приєднання до системи, інформаційного забезпечення Програми ПЗМ;
- забезпечення оперативного зв'язку з метою постійного обміну інформацією з ГК ПНС та Євроатлантичним центром координації при надзвичайних ситуаціях НАТО...

Україна в міжнародних відносинах ХХ століття : Навчальний посібник / За заг. ред. Я. Й. Малика. – Львів, 2004. – С. 443- 445.

Постанова Верховної Ради України від 27 листопада 2004 р.

“Про політичну кризу, що виникла в державі у зв'язку з виборами Президента України”

1. “Визнати результати повторного голосування з виборів Президента України 21 листопада 2004 р. такими, що відбулися з масовими порушеннями виборчого законодавства і не відображають повною мірою волевиявлення народу”. За – 323...
2. “Визнати недійсними результати повторного голосування з виборів Президента України 21 листопада 2004 р., що відбулися з порушеннями виборчого законодавства і не відображають повною мірою волевиявлення народу”. За – 247.
3. “Висловити недовіру ЦВК у зв'язку з неналежним виконанням нею обов'язків”. За – 363.

Коріненко П. С., Терещенко В. Д., Бармак М. В. Курс лекцій з історії України у чотирьох частинах. Ч. IV. – Тернопіль, 2007. – С. 367-368.

Хронологічна таблиця

Датування	Події
1	2
1 грудня 1991 р.	Всенародний референдум на підтвердження Акта про державну незалежність України. Президентом України обрано Л. Кравчука.
8 грудня 1991 р.	Білорезька угода. Створення СНД.
28 січня 1992 р.	Верховна Рада прийняла постанову про Державний прапор України – синьо-жовтий стяг.
17 червня 1993 р.	Угода між Російською Федерацією та Україною щодо формування Чорноморського флоту Росії і Військово-Морських Сил України на базі Чорноморського флоту.
14 січня 1994 р.	Підписання трьохстороннього договору в Москві між Україною, Російською Федерацією і США про ліквідацію ядерної зброї на території України.
Березень 1994 р.	Позачергові вибори до Верховної Ради України.
Червень – липень 1994 р.	Позачергові вибори президента України. Президентом обрано Л. Кучму.
28 червня 1996 р.	Прийняття Конституції України.
1 вересня 1996 р.	Введення в грошовий обіг гривні.
29 березня 1998 р.	Вибори до Верховної Ради України.
1 квітня 1999 р.	“Великий договір” про українсько-російське співробітництво.
Листопад 1999 р.	Вибори президента України. На другий термін обрано Л. Кучму.
23-27 червня 2001 р.	Візит в Україну Папи Римського Івана Павла II.
31 березня 2002 р.	Вибори до Верховної Ради України.
Листопад – грудень 2004 р.	Вибори президента України. “Помаранчева революція”.
26 грудня 2004 р.	Обрання президентом України В. Ющенка.
26 березня 2006 р.	Вибори до Верховної Ради України.
2 квітня 2007 р.	Указ Президента В. Ющенка про дострокове припинення повноважень Верховної Ради.
30 вересня 2007 р.	Позачергові вибори до Верховної Ради України.
17 січня 2010 р.	Чергові президентські вибори. Обрання президентом України В. Януковича.
Жовтень 2012 р.	Вибори до Верховної Ради України.

Запитання та завдання. **1.** Проаналізуйте перші кроки у розбудові суверенної України. **2.** У чому полягали причини поглиблення економічної кризи в Україні в перші роки незалежності? **3.** Розкрийте значення прийняття Конституції для українського суспільства? **4.** У чому полягають найважливіші конституційні права та обов’язки громадян України? **5.** Охарактеризуйте пріоритетні напрямки зовнішньої політики України в роки незалежності. **6.** На основі наведеного вище фрагменту документу проаналізуйте чи вигідно Україні співпрацювати із НАТО? **7.** Виділіть найважливіші з Вашого погляду позитивні та негативні сторони у розвитку економіки України в роки незалежності. **8.** Які були причини політичної кризи в Україні листопада – грудня 2004 р.? **9.** Охарактеризуйте особливості виборчої кампанії 2012 р. до Верховної Ради України.

Зміст

	стор.
Передмова.....	3
Тема 1. Соціально-економічне та громадсько-політичне життя в українських землях підвладних Російській імперії (кінець XVIII – початок XX ст.).....	5
Тема 2. Західноукраїнські землі в складі імперії Габсбургів (кінець XVIII – початок XX ст.).....	74
Тема 3. Наддніпрянська Україна: від гетьманату П. Скоропадського до остаточного утвердження радянської влади.....	137
Тема 4. Національно-визвольний рух на західноукраїнських землях у 1918-1920 роках.....	172
Тема 5. Радянська Україна наприкінці 20-х – у 30-х роках XX ст: політика великого терору.....	197
Тема 6. Радянсько-німецька війна: нацистська окупація і рух Опору. Визволення України.....	247
Тема 7. УРСР в умовах “відлиги” (1953-1964).....	299
Тема 8. Політичний та соціально-економічний розвиток УРСР у роки “застою”.....	352
Тема 9. Формування багатопартійної системи та падіння комуністичного режиму в УРСР (кінець 80-х – початок 90-х рр. XX ст.).....	377
Тема 10. Політичний та соціально-економічний розвиток України в роки незалежності.....	401

Навчальне видання

ГОЛУБКО Віктор Євстафійович
ЛАВРЕЦЬКИЙ Роман Вікторович
ЛОЗИНСЬКИЙ Андрій Федорович
НАГІРНЯК Михайло Ярославович
ЧУРА Василь Іванович

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

XIX-XXI ст.

ПРАКТИКУМ

Літературний редактор: **Роман Лаврецький**

Технічний редактор, верстка
та відповідальний за випуск: **Микола Фльорко**

Підписано до друку 15.09..2014 р.
Формат 60?84/16. Гарнітура Times New Roman.
Друк на різнографі. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 26,75. Обл.вид.арк. 25,0.

Друк ЛДУ БЖД
79007, Україна, м. Львів, вул. Клепарівська, 35
тел./факс: (8-032) 233-32-40, 233-24-79
e-mail: mail@ubgd.lviv.ua, ndr@ubgd.lviv.ua